"AZƏRİTTİFAQ"
AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

KOOPERASİYA

elmi-praktiki jurnal

№3 (78)-2025

İSSN 2218-91-49

“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.
№ 3 (78)-2025

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. Eldar QULİYEV **(baş redaktor)**
i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Bəyalı ATAŞOV
(baş redaktorun müavini)
i.e.n., dos. Samirə MƏMMƏDOVA **(məsul redaktor)**
i.e.d., prof. AMEA-nın həqiqi üzvü Ziyad SƏMƏDZADƏ
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əli NURİYEV
i.e.d., prof. Eldar İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Vüsal QASIMLI
i.e.d., prof. Zahid MƏMMƏDOV
i.e.d., prof. Rəsul BALAYEV
i.e.d., prof. Aygün QULİYEVA
i.e.d., prof. İslam İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Şəfa ƏLİYEV
i.e.d., prof. Murad TAĞIYEV
f.e.d., prof. Müslüm NƏZƏROV
i.e.d., prof. Rəsmiyyə ABDULLAYEVA
i.e.d., prof. Möhübbət HÜSEYNOV
i.e.n., dos. Tahir ŞÜKÜROV
i.e.d., prof. Müslüm İBRAHİMOV
(Almaniya Federativ Respublikası)
i.e.d., prof. Aleksandr TKAÇ
(Rusiya Federasiyası)
Dr. Pr. Mustafa EMEK
(Türkiyə Cümhuriyyəti)

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

2023-cü ilin 4-cü nömrəsindən başlayaraq jurnala Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOİ) verilmişdir.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.
tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134
e.mail: aku1964@mail.ru
info@aku.edu.az
web: www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Tirajı 300 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU
Kompüter və dizayn: Hacı İSMAYILOV

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ.
MALİYYƏ, İNVESTİSİYA, İNNOVATİV İNKİŞAF

Elnurə Bünyat qızı MƏMMƏDOVA, Samirə Yaşar qızı MƏMMƏDOVA
Neft strategiyasının əhalinin həyat səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi 5
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.01

Vüqar Muxtar oğlu MEHDİYEV
Azərbaycanın iqtisadi inkişafında müəssisə kapitalının iştirakının müasir vəziyyətinin araşdırılması.....13
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.03

Яшар Азимага оглы МАМЕДОВ
Зеленые финансы и фондовый рынок: новый инвестиционный тренд Азербайджана 24
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.04

Asif Mirlazım oğlu MUSTAFAYEV
Dövlət sektoru müəssisələrində risk amilinin qiymətləndirilməsi modelləri 35
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.07

Сади Вугар оглы ГАСЫМОВ, Натик Энвер оглы КАРАЕВ
Роль финансового контроля в управлении экономикой страны, основные цели и функции....46
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.010

Asif Rəşad oğlu NİFTƏLİYEV
Ölkə regionlarında maliyyə-investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə nəzəri yanaşmalar ...55
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.012

Leyla Nadir qızı İBADOVA, Pərviz Əhməd oğlu QURBANOV
Maliyyədə simmetrik şifrələmənin tətbiqləri 62
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.014

Qəzənfər Salman oğlu SÜLEYMANOV, Arzu İslam qızı MİRHEYDƏROVA
Sənaye sahələrinin davamlı strateji inkişafında innovasiya-investisiya layihələrinin rolu və iqtisadi əsaslandırılması məsələləri 69
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.018

Ümid Çingiz oğlu ƏLİZADƏ
Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin və sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılmasının mövcud vəziyyəti.....80
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.021

II BÖLMƏ.
AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN İNKİŞAFI, İXRAC FƏALİYYƏTİ, LOGİSTİKA

Vahid Hacıbəy oğlu ABBASOV, Təhminə Hamlet qızı SƏFƏRLİ
Ərzaq bazarında idxaldan asılılığın tənzimlənməsi.....89
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.025

Hikmət Səid oğlu HƏMİDOV
Müasir dövrdə aqrar sahənin inkişafında sığorta mexanizminin nəzəri aspektləri.....98
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.027

Nicat Həmzə oğlu MURADOV
Qloballaşma şəraitində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi və gücləndirilməsi 106
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.030

Hüseyn Elçin oğlu DAŞPOLADOV
Kənd təsərrüfatının inkişafında biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasının nəzəri aspektləri.....114
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.032

Novruz Əmir oğlu RƏHİMOV
Qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsi və iqtisadi şaxələndirmə məsələləri 122
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.034

Ləman Rafiq qızı ALLAHVERDİYEVA
Qida sənayesi müəssisələrində istehsal potensialının formalaşması xüsusiyyətləri.....130
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.035

Pəri Əmirəhməd qızı HƏSƏNOVA, Gülnar Qurban qızı HÜSEYNOVA
Azərbaycanda ixrac fəaliyyətinin makroiqtisadi sabitliyə təsirinin tənzimlənməsi 137
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.037

Yusif Əli oğlu HƏSƏNLİ
Azərbaycanın aqrar sahəsində ixrac potensialının yüksəldilməsinin nəzəri tədqiqi 146
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.041

Murad İlham oğlu QASIMZADƏ
Müasir süni intellekt texnologiyalarının logistika sisteminə inteqrasiyası.....154
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.039

III BÖLMƏ.
EKOLOGİYA PROBLEMLƏRİ VƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İSTEHSAL

Arif Ələkbər oğlu ƏLƏKBƏROV
Azərbaycanda ekoloji problemlərin həlli mexanizmlərinin gücləndirilməsi.....162
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.045

Fariz Vidadi oğlu SÜLEYMANOV
Kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafına, rəqabətqabiliyyətli istehsala təsir edən amillərin müəyyən edilməsi 170
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.046

Mirzaur Vüqar oğlu HÜSEYNLİ, Nərgiz Şamil qızı XALIQOVA
Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması yolları.....179
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.048

Könül Abdusalam qızı BÜYÜKER
İnnovativ inkişaf yolu ilə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması imkanları.....188
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.051

IV BÖLMƏ.
SOSİAL İŞ, TURİZM VƏ REGİONLARIN İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ

Müslüm Hətəm oğlu NƏZƏROV
Sosial iş fəlsəfəsinin konseptual əsasları.....197
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.054

Taley Vidadi oğlu AĞAZADƏ
Turizm sənayesində proqnozlaşdırmanın müasir vəziyyəti və perspektivləri.....208
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.056

Anar Balabəy oğlu MƏLİKOV
Aqroturizmin inkişafına təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi 220
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.059

Yunis Əvəz oğlu ƏVƏZOV
Azərbaycanda iqtisadi rayonların inkişaf proseslərinin təhlili və qiymətləndirilməsi 227
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.062

I BÖLMƏ.
MALİYYƏ, İNVESTİSİYA, İNNOVATİV İNKİŞAF

UOT 338.336

Elnurə Bünyat qızı MƏMMƏDOVA
iqtisad elmləri doktoru
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
E-mail: mammadova-e@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2721-5733

Samirə Yaşar qızı MƏMMƏDOVA
i.f.d., dosent
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
E-mail: samira.mammadova64@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.01

NEFT STRATEGİYASININ ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən, o cümlədən neft və qaz sərvətlərindən xalqın rifahı naminə daha da səmərəli istifadə edilməsinə dair müxtəlif təkliflər verməkdən, neft strategiyasının ölkənin investisiya mühiti göstəricilərinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsirini təhlil etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyasını – daxili və xarici iqtisadçıların neft və qaz maraqları ilə bağlı elmi məqalələr, bu sahədə neft ixrac edən ölkələrin təcrübələri, Azərbaycan iqtisadçı alimlərinin fikirləri və digərləri təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqat işindəki araşdırma, təhlil və tövsiyələrdən müasir şəraitdə yeni neft strategiyasının işlənilməsində, bu mövzuda növbəti araşdırmaların aparılmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri – aparılan tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanın həyata keçirmiş olduğu neft strategiyasının ölkəmizin xarici ticarət mövqelərinin şaxələnməsinə, geoiqtisadi nüfuzunun artmasına şərait yaratdığı qənaətinə gəlinmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Azərbaycanın neft strategiyasının mahiyyəti və iqtisadi inkişafda rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: neft strategiyası, iqtisadi risklər, investisiya, investisiya mühiti, xarici investisiya, iqtisadi inkişaf, həyat səviyyəsi, yaşayış minimumu, sosial-iqtisadi inkişaf.

Giriş

Müasir dövrdə ölkəmiz dünya birliklərinə inteqrasiyanın müvəffəqiyyətlə reallaşması, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması yönündə uğurlar qazanmışdır. Son illərdə Azərbaycan Respublikası borc alan bir ölkədən borc verən bir ölkəyə çevrilmişdir və bu proses qloballaşma dövründə kifayət qədər uğurla nəticələnməkdədir. Bunun əsas səbəbi Ulu öndər Heydər Əliyevin və onun davamçısı olan Cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi yüksək iqtisadi-siyasi strategiyanın nəticəsidir. İqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin olunması ilk öncə inkişafın diversifikasiyasının reallaşdırılmasına zəruriyyət yaradır.

Müstəqilliyini yenidən qazanmış Azərbaycan, çətinliklərə baxmayaraq, sosial-iqtisadi inkişafın dinamik mərhələsinə daxil olaraq əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu dövrdə yeni siyasi və

iqtisadi strukturların yaradılması sürətli inkişafa şərait yaratmışdır. İqtisadiyyatın əsas sahələrində baş verən dəyişikliklər, satış bazarlarının tərkibinin dəyişməsi, istehsalın mərkəzləşdirilməsi, maliyyə ehtiyatlarının düzgün idarə edilməsi və bölüşdürülməsi mexanizmlərinin formalaşması, eləcə də qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi kimi islahatlar sənaye sektorunun daha rəqabətli və effektiv inkişafına imkan vermişdir. Nəticədə, sənaye sektoru bazar münasibətləri əsasında daha dinamik və inkişaf etmiş bir vəziyyət almışdır. “Postsovet ölkələrində yaşıl iqtisadi artım göstəriciləri ilə investisiya xərcləri arasında statistik əhəmiyyətli əlaqənin olmaması dövlət idarəçiliyindəki əsas sistem problemləri və strateji investorların bu ölkələrə investisiya qoymasına ciddi maneə törədən fiskal, pul və investisiya siyasətindəki çatışmazlıqlarla bağlıdır. Kapital itkisi və ya ilkin investisiyanın dəyərinin azalması riskinin yüksək olması səbəbindən, investorların yaşıl iqtisadiyyatın artım göstəricilərini təmin etmək üçün bu investisiya kəmərindən istifadə etməsi mümkün deyildir. Əksinə, yuxarıda qeyd olunan maneələri nəzərə alaraq, institusional transformasiya təkcə tez əlavə mənfəət əldə etməkdə deyil, həm də alıcı ölkədə yaşıl iqtisadi artımı təşviq etməkdə maraqlı olan investorlardan ölkəyə yüksək keyfiyyətli kapital axınına səbəb ola bilər” [1].

Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran strateji vəzifələrdən biri məhsuldarlıq və səmərəliliyi artıraraq yüksək rəqabətqabiliyyətli, ixracyönümlü iqtisadiyyata keçidi sürətləndirməkdir. “Bu gün konkret əraziyə və ya regiona investisiya qoymaq ölkəmizin qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Müvafiq investisiya obyektlərinin yaradılması investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması deməkdir. Onun üslubu diqqəti daha çox cəlb edir.İnvestisiya mühiti də istənilən ölkədə və ya regionda infrastrukturun keyfiyyətinə təsir göstərir. İnvestisiya səviyyəsini və investisiya qoyuluşu zamanı mümkün risk səviyyəsini müəyyən edən siyasətlər sosial, maliyyə, iqtisadi və hüquqi şərtlər toplusu kimi qəbul edilir və qiymətləndirilir” [2, səh. 22].

Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında enerji sektorunun rolu

XX əsrin sonlarında neft hasilatı ilə irəliləyiş, eyni zamanda iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına da təsir göstərmişdir. Bakıda neftin işləndiyi və hasilatının aparıldığı sənaye sektorunun durumu bir çox digər sənaye sahələrinin gələcək inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu dövrdə neft sənayesinin, texnika və avtomobil, eləcə də kimya sənayesinin də əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdiyi müşahidə olunur. Bu proses Azərbaycanın iqtisadi sisteminin dəyişməsi və müasir sənaye infrastrukturunun formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Zaqafqaziyada yerləşən fabrik və zavodlar, istehsal olunan sənaye məhsullarının əksəriyyətinin Azərbaycan tərəfinə aid olmasına görə, bu bölgənin sənaye potensialını nümayiş etdirirdi. O dövr ərzində Azərbaycan Rusiya imperiyasında mühüm bir sənaye mərkəzi olaraq ön planda idi. Müxtəlif istehsal sahələrində, Rusiya imperiyasında istehsal olunan neftin 74,6%-ni, pambıq lifinin 10%-ni, balığın 9%-ni, xam ipin 8%-ni və elektrik enerjisinin 6%-ni Azərbaycan istehsal edirdi. Bu faktlar Azərbaycanın sənaye sahəsindəki gücünü və əhəmiyyətini açıq şəkildə ortaya qoyurdu.

XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycanın istehsal müəssisələri Rusiya imperiyası üzrə ümumi fabrik-zavod məhsullarının 5%-ni təşkil edirdi. Bu müəssisələrdə çalışan işçilər isə ölkə əhalisinin 8%-ni əhatə edirdi. Azərbaycanın sənaye sektoru, ərazisinin və əhalisinin kiçik olmasına baxmayaraq, qeyri-adi bir inkişaf tempini nümayiş etdirirdi. Xüsusilə, Bakıdakı neft sənayesinin inkişafı milli burjuaziyanın formalaşmasına və kapitalist münasibətlərinin genişlənməsinə təkan vermişdir. Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında enerji sektorunun rolu tədricən daha da artır. Son dövrlərdə bu sahənin inkişafı ilə əldə olunan iqtisadi nailiyyətlər, beynəlxalq neft şirkətlərinin ölkəyə cəlb olunması və neft hasilatının yüksəlməsi ilə sıx bağlıdır. Bu proses zəngin enerji resurslarının daha effektiv istifadəsini təmin edir və xarici investisiyaların axınına şərait yaradır. Neft sektorunun genişlənməsi ölkənin iqtisadiyyatının daha da çoxşaxəli olmasına, gəlirlərin artmasına və iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə imkan tanıyır. Nəticədə, Azərbaycanın enerji sahəsindəki strateji mövqeyi güclənir və beynəlxalq miqyasda daha təsirli bir aktora çevrilir. Neft və qaz istehsalındakı irəliləyişlər, müasir standartlara uyğun olaraq, sosial-iqtisadi rifahın artmasına və müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsinə kömək edir. Bu sahənin inkişafı yeni iş imkanlarının yaradılması, texnoloji yeniliklərin tətbiqi, infrastrukturun modernləşdirilməsi və istehsalatın

artırılması ilə birləşir. Eyni zamanda, yüksək texnologiyalı neft-qaz sektoru ixtisaslaşmış iş qüvvəsinin yetişdirilməsini tələb edir, buna görə də təhsil və peşə hazırlığına sərmayələrin artırılması xüsusi önəm daşıyır.

Neft-qaz sektorunun inkişafı ölkədə iqtisadi artımın təşviqinə və sosial proqramların maliyyələşdirilməsinə yardım edir. Bu, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və sosial xidmətlərin, əsas infrastrukturun təminatına daha geniş imkanlar açır. Bununla yanaşı, neft-qaz sektorunun genişlənməsi ölkənin müdafiə gücünün artırılmasına da dəstək verir. Neft və qaz sənayesindən əldə olunan gəlirlərin artması müasir hərbi sistemlərin inkişafına, müdafiə sektorunun gücləndirilməsinə və strateji təhlükələrdən qorunmaq üçün daha yüksək təhlükəsizlik tədbirlərinə sərmayə qoymağa imkan tanıyır [3, səh.43-44].

“Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəməri dünya miqyasında misilsiz bir mühəndislik nümunəsidir. Uzunluğu 1762 kilometr olan boru kəmərinin 443 kilometri Azərbaycandan, 249 kilometri Gürcüstandan və 1070 kilometri Türkiyədən keçərək fəaliyyət göstərir. “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” nəqliyyat vasitəsi Şərq-Qərb enerji dəhlizinin ən mühüm komponentlərindən biridir. Bu boru kəməri dünya iqtisadiyyatının əhəmiyyətli bir hissəsi olaraq, tranzit ölkələrinin iqtisadi inkişafını və enerji təhlükəsizliyini təmin etməkdə əsas rola malikdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektoruna investisiya layihələrinin ilkin mərhələsi

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektoruna investisiya layihələrinin icrasının əsası “Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişi” olmuşdur. Bu saziş, ölkəmizin neft strategiyasının əsasını təşkil edir. Bu strategiyanın reallaşması ilə ölkə iqtisadiyyatında mühüm transformasiya və inkişaf baş vermişdir. Neft sənayesinin yaradılması və inkişafı yeni problemlərin həllinə imkan verərək, mövcud infrastrukturun müasirləşməsinə və yeni layihələrin həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə yeni iş yerləri yaranmış və qeyri-neft sektorunun inkişaf sürəti artmışdır. Sazişin digər bir nəticəsi isə Azərbaycan ilə digər dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsidir. Ölkəmizdə baş verən genişmiqyaslı islahatlar cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu islahatlar investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və dövlət idarəçiliyinin yenidən qurulmasını özündə birləşdirir. Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması prosesində Bakı-Novorossiysk, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Supsa marşrutları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu diversifikasiya Azərbaycan neftinin Avropa bazarına çatdırılmasını təmin edir. Bu bir daha göstərir ki, həmin dövrdə ölkədə investisiya prosesi həm makrosəviyyədə, həm də mikrosəviyyədə həyata keçirilirdi. “İnvestisiya prosesində makro və mikrosəviyyədə iş strategiyaları maliyyə qərarları qəbul edərkən investorların prioritetlərinə və investisiya sürətinə təsir edir. Onun həyata keçirilməsinin mümkünlüyü üçün müəyyən şərtlərin mövcudluğu vacibdir: 1) Təklif olunan makro investisiya mühiti. O, investisiya qoyuluşunu və müəyyənləşdirilməsini təmin edir. İnvestisiyaların siyasi, iqtisadi və sosial sferada göstəriciləri. 2) Mikrosəviyyədə investisiya mühiti, müxtəlif investisiya obyektlərinin seçilməsinə, kəmiyyətinə və fəaliyyətinə, o cümlədən cəmiyyətə, siyasətə, iqtisadiyyata, qanunvericiliyə, məsələn, xammal, istehsal, ətraf mühitə və s.” [2].

Bu layihələrin icrası nəticəsində ölkəmizdə infrastruktur sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə edilmiş, boru kəmərlərinin yerləşdiyi bölgələrdə yeni iş imkanları təqdim olunmuşdur. 1999-cu ildə “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının kəşfi genişləndirilmiş neft strategiyasının daha da irəliləməsini təmin etmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan 2,5 trilyon kubmetr dərəcəsində təbii qaz ehtiyatına malikdir. 2007-ci ildən başlayaraq Xəzər dənizindəki “Şahdəniz” yatağından çıxarılan təbii qaz Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru kəməri vasitəsilə nəql olunur. TANAP kəməri qazı Türkiyənin şərqindən qərbinə daşıyaraq Avropanın enerji təhlükəsizliyini artıracaq. TANAP və TAP layihələrinin həyata keçirilməsi onların keçdiyi ölkələrdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına və sosial-iqtisadi inkişafın dəstəklənməsinə imkan tanıyacaq.

Azərbaycanın neft-qazçıxarma sənayesinin gələcək inkişafı

Neft gəlirlərinin səmərəli istifadəsi neft hasil edən ölkələrin əsas vəzifələrindən biridir. Bu, potensial maliyyə təhlükələrinin aradan qaldırılması, iqtisadi artımın təmin edilməsi və stimullaşdırılması üçün ən effektiv vasitələrdən biri kimi qəbul edilir. Bərpa olunmayan ehtiyatlar fondları

bu məqsədə nail olmaq üçün istifadə edilən əsas vasitələrdən biridir. Bu fondların sayı hazırda 30-dan çoxdur və onlar 1970-ci illərdə yaradılmağa başlanmışdır ki, onların arasında aparıcı yer neft fondlarına aiddir. Bu fondların məqsədi iqtisadiyyatın xammaldan asılılığını azaltmaq, inflyasiya təzyiqini yüngülləşdirmək və gəlirlərə qənaət etməkdir.

Neft fondlarının yaradılması və istifadəsinin bir neçə yolu var:

- dəyişən xarici iqtisadi şəraitdə cari büdcə balansını təmin etmək üçün sabitləşdirmə fondları;
- uzunmüddətli perspektivə yönəlmiş gələcək nəsillərin yığım fondları;
- təbii resurs rentasının yığılması və əhali arasında bölüşdürülməsi.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, neft fondları iki və ya üç qeyd olunmuş funksiyanın yerinə yetirilməsi ilə xarakterizə olunur. Ancaq belə bir fondun yaradılması iqtisadiyyatın üzləşdiyi problemlərin həllinə zəmanət vermir. Əsas öhdəlik, onun resurslarından effektiv istifadə etməkdir. Azərbaycan, hələ böyük neft gəlirləri əldə etməmişdən əvvəl, neft ixracından gələn gəlirlərin iqtisadiyyata təsirini minimuma endirmək məqsədilə hazırlıq işlərinə başlamışdı. Eyni zamanda, neft strategiyasının əsas məqsədlərindən biri qeyri-neft sektorunun inkişafı və indiki və gələcək nəsillərin sosial rifahının təmin edilməsidir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) təsis edilmişdir.

Növbəti mərhələdə neft strategiyası neft yataqlarının birgə işlənməsindən və onların səmərəli istifadəsindən ölkənin neft gəlirlərinin toplanmasına, bu vəsaitlərin qabaqcıl sahələrin inkişafına yönəldilməsinə və xüsusi sosial və iqtisadi əhəmiyyətə malik layihələrin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikasında yaradılmış Neft Fondu 2001-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Onun əsas məqsədləri:

- ölkədə makroiqtisadi sabitliyi qorumaq, maliyyə və vergi intizamını təmin etmək;
- ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəlmiş ən mühüm milli layihələri maliyyələşdirmək;
- neft-qazın bərpa olunmayan təbii sərvətlər olduğunu nəzərə alaraq, neft-qaz ehtiyatlarından əldə edilən gəlirin nəsillər arasında bərabər bölüşdürülməsini və gələcək nəsillər üçün vəsaitlərin yığılmasını təmin etmək.

Cədvəl 1.

ARDNF vəsaitlərinin artım dinamikası mlrd. dollar

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
ARDNF- nin aktivləri	33,5	33,147	35,8	38,515	43,323	43,223	42,761	49,33	55,523
Artım / azalma	-9,5%	-1,1%	+5,88%	+8,2%	+12,5%	-0,2%	-2,3%	+15,3%	+11,5%

Mənbə:*https://azertag.az/ru/xeber/za_tri_mesyaca_dohody_neftyanogo_fonda_sostavili_31_mlrd_manatov_rashody_sostavili_25_mlrd_manatov-1772023, https://az.sputniknews.ru/20200606/gosudarstvennyj-neftjanoj%20-fond-postuplenie-nefti-gaza-%20424128478.html materialları əsasında tərtib olunub.*

ARDNF-nin gəlirləri müxtəlif mənbələrdən əldə edilir. Əsas hissəsi Azərbaycanın karbohidrogenlərinin satışından gəlir. Bundan əlavə, bonus ödənişləri, hər akr üzrə ödənişlər, layihələrdən gələn dividendlər, tranzit haqları və digər investor ödənişlərindən ibarət olur. 2015-2023-cü illər arasında Dövlət Neft Fondunun aktivləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. 2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında ARDNF-nin aktivləri 13,2% artaraq, 2023-cü ilin oktyabrında 55,524 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Hesabat dövründə ARDNF-nin aktivləri 12 milyard 227,2 milyon manat təşkil etmişdir. Bu gəlirlər, neft-qaz müqavilələri hesabına əldə olunan gəlirlər, gəlirli neft-qazın satışından gələn qazanc, bonus ödənişləri, layihələrdə iştirak üçün ödənişlər, tranzit gəlirləri və aktivlərin idarə olunmasından əldə edilən gəlirlərdən ibarətdir. Eyni zamanda, 2023-cü il dövlət büdcəsinin icrası çərçivəsində 3 milyard 550 milyon manat məbləğində transfertlər həyata keçirilmişdir.

Dövlət Neft Fondunun ilkin xərcləri, əsasən, dövlət büdcəsinə edilən transfertlər vasitəsilə təmin edilir. Eynilə, bu vəsaitlər ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləmək məqsədilə iri

infrastruktur layihələrinin və milli strateji təşəbbüslərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Bir neçə ölkə, zəngin təbii sərvətlərə, xüsusən də neftə sahib olmasına baxmayaraq, uzunmüddətli iqtisadi artımı və vətəndaşların yüksək həyat səviyyəsini təmin etməkdə çətinliklər yaşayır. Bu fenomen isə “resursların lənəti” kimi tanınır. Resursların bolluğu onların çıxarılmasından əldə edilən gəlirin düzgün idarə edilməməsi və sui-istifadə ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə yaradılan Dövlət Neft Fondu, neftdən əldə olunan gəlirlərin səmərəli toplanması və istifadə edilməsini təmin edir. Fondun valyuta vəsaitlərinin yatırılması və idarə olunması prezidentin fərmanlarına əsaslanır. Fondun investisiya siyasəti isə təsdiq olunmuş qaydalara uyğun olaraq icra edilir. Valyuta vəsaitlərinin bu prinsiplərə uyğun idarəsi sərmayələrin effektiv şəkildə idarə edilməsini, onların qorunmasını və dayanıqlı artımını hədəfləyir.

27 dekabr 2015-ci il tarixli prezident fərmanı ilə Dövlət Neft Fondunun maliyyə vəsaitlərindən istifadə olunması üçün müəyyən istiqamətlər müəyyənləşdirilib. Bu istiqamətlər arasında sosial-iqtisadi məsələlər, məcburi köçkünlərin yerdəyişməsi, dövlət büdcəsinə vəsait ayrılması, Samur-Abşeron suvarma sisteminin bərpası, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi, Azərbaycanın gənclərinin xaricdə təhsili və Cənub Qaz Dəhlizi layihəsində iştirakın maliyyələşdirilməsi mövcuddur. Dövlət Neft Fondu strateji əhəmiyyətli sosial-iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində və perspektivli sahələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Fondun maliyyələşdirdiyi layihələr infrastruktur, təhsil, səhiyyə, nəqliyyat, qeyri-neft sektoru və regional inkişaf kimi müxtəlif sahələri əhatə edir. 2007-2015-ci illər arasında Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili məqsədilə həyata keçirilən Dövlət Proqramı müasir tələblərə uyğun ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsinə təsir göstərmişdir. Proqram çərçivəsində 3283 nəfərin təhsili Neft Fondu vəsaiti hesabına maliyyələşdirilmişdir. Bu təşəbbüs Azərbaycanın təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə və beynəlxalq təcrübənin artırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə vermişdir.

Sivilizasiyanın müasir mərhələsində ekoloji prioritetlər bütün sahələrə nüfuz etməkdədir. Böyük ərazi tutumlu şirkətdə də bu istiqamətdə genişmiqyaslı işlər aparılır, istiqamətləndirici və icraçı strukturlar yaradılır. Ekoloji strukturlar pul formasında mənfəət əldə edilməsinə hesablanmasa da, onların ümumi sistem üzrə faydalılığı mühümdür. Ona görə də, ekoloji durumun yaxşılaşdırılması istiqamətində beynəlxalq standartlar və qüvvədə olan normalara cavab verən ekoloji işlərin, kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, neft-qaz hasilatı və emalı prosesində ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində qarşıya çıxan problemlərin həlli, müəssisələrin fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi və digər problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə ölkə prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında” 14 sentyabr 2006-cı il tarixli Fərmanına uyğun olaraq şirkətin nəzdində Ekologiya İdarəsi yaradılmışdır. Azərbaycan Prezidentinin 22 dekabr 2005-ci il tarixli Sərəncamı ilə SOCAR-ın tərkibində Sosial İnkişaf İdarəsi yaradılmışdır. Bu idarə neftçilərin sosial tələbatlarının ödənilməsini, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsini və neftçilərin istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Ayrıca, neft sızmalarının aradan qaldırılması, lay sularının idarə olunması və tullantıların təmizlənməsi sahəsində mühüm tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi əhalinin həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli göstəricilərindən biridir. Ölkədə məşğul əhalinin sayında artım işsizlik səviyyəsinin azalmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın BMT-nin İnkişaf Proqramında “orta insan inkişafı” qrupundan “yüksək insan inkişafı” qrupuna keçməsi bu sahədəki uğurların bir göstəricisidir. Bu irəliləyişlər ölkənin sosial və iqtisadi rifahının yüksəlməsinə imkan tanımışdır.

Azərbaycanın neft-qazçıxarma sənayesinin gələcək inkişafı ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına daha da inteqrasiya olunmasına, müstəqilliyin, suverenliyin, dövlətçiliyin və milli təhlükəsizliyin güclənməsinə təsir edəcəkdir. Bu proses investisiya axınının genişlənməsinə və beynəlxalq arenada Azərbaycanın gücünün artmasına gətirib çıxaracaq. Eyni zamanda, bu addımlar iqtisadiyyatın müxtəlifləşdirilməsinə və digər sektorlara dəstək verəcək, Azərbaycanın enerji sahəsindəki liderliyini daha da möhkəmləndirəcək və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır.

Nəticə

Məqalədə bazar münasibətləri şəraitində Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında yanacaq-enerji kompleksi sahəsinin çox mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini bir daha faklarla əsaslandırıldı. Bu sahənin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ölkəmizdə son illərdə çox böyük iqtisadi nəticələrin əldə olunduğu vurğulandı. Bu iqtisadi göstəricilərin belə yüksək səviyyəyə qaldırılmasının hər şeydən əvvəl ölkəmizdə xarici neft şirkətlərinin iştirakına əsaslanaraq neft hasilatının artırılması ilə bilavasitə bağlılığı qənaətinə gəlindi.

Azərbaycanda neft-qazçıxarma sənaye sahəsinin bazar münasibətlərinin müasir tələbləri səviyyəsinə uyğun olaraq inkişafı ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılmasına və ölkəmizdə müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir və gələcəkdə də xidmət edəcəkdir.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkəmizdə neft-qazçıxarma sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsi nəticəsində Azərbaycanın dünya iqtisadı sisteminə inteqrasiyasının güclənməsi ilə yanaşı beynəlxalq imici də artmağa başlamışdır.

Neft sivilizasiyasının təşəkküləndən bəri neft-qaz resursları potensialı dünya siyasətində başlıca strateji hərbi və diplomatik qüvvə, siyasi-iqtisadi strategiyanın formalaşması mənbəyi, milli gücün mühüm faktoru hesab edilməkdədir. Neft və qaz müasir zamanda zəruri istehsal, iqtisadi-maliyyə resursu olmaqla sənaye potensialının əsas energetik komponentidir. Sosial gücü, şəhəryaratma və aqlomerasiya effekti mühüm olan bu resursa istinadən bəşər cəmiyyəti ayrılıqda və həmçinin iqtisadiyyatın bütün sahələrində özünü lazımi enerji və nəqliyyat xidməti ilə təmin etmiş olur.

Neft-qaz sektorunun inkişafı gəlirin artmasına və sosial proqramların maliyyələşdirilməsinə kömək edir, əhalinin yaşam standartlarının yaxşılaşdırılmasına və sosial təminatın yüksəlməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, bu sektor müdafiə qüdrətinin güclənməsinə, müasir silah və hərbi təchizat sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə imkan verir. Neft hasilatının illik artım templəri və dünya bazarındakı neft qiymətlərinin təhlili göstərir ki, son üç il ərzində hasil olunan neftin istehsal xərclərinə təsiri minimaldır. Ancaq, neftin dünya qiymətləri Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), investisiya fəaliyyəti, dövlət gəlirləri və iqtisadiyyatın diversifikasiyası kimi əsas makroiqtisadi göstəricilər üzərində əhəmiyyətli təsirə malikdir. Bu baxımdan, neftin qiyməti ölkənin iqtisadi inkişafını müəyyən edən ən əsas xarici amil kimi görülə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. B.Ataşov, E. Məmmədova, E. İbrahimov (2023). Postsovet ölkələrində yaşıl iqtisadi inkişafın təşviqi: birbaşa xarici və portfel investisiyalarının rolu. İdarəetmədə problemlər və perspektivlər, 21(4), 288-303. doi:10.21511/ppm. 21(4).2023.17
2. E.B.Məmmədova. “Azərbaycanda investisiya mühitinin formalaşması və səmərəlilik problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası, 5308.01 – “Ümumi iqtisadiyyat” ixtisası üzrə, səh. 22-30
3. E.B.Məmmədova. Azərbaycanda investisiya mühiti və onun yaxşılaşdırılması istiqamətləri. Monoqrafiya. “Kooperasiya” nəşriyyatı, Bakı-2024.424 s.
4. Мамедова, Э.Б. Историческая важность повышения эффективности инвестиционной среды в Азербайджане // “Вопросы истории”. Москва. 2021, №9 (2). – с. 148–155.
5. Мамедова, Э.Б. Актуальность совершенствования государственной инвестиционной политики Азербайджана в постпандемическом периоде / Сборник материалов IV Международной Научно–Практической Конференции “Современные проблемы цивилизации и устойчивого развития в информационном обществе” (шифр–МКПЦР), г. Москва, 24 сентября 2021 года. 24.09.2021. –с. 110–118.
6. https://www.economy.gov.az/article/azerbaycan-respublikasinin-investisiya-muhiti-haq inda/21336
7. http://elibrary.az/docs/j urnal/jrn2017 584.pdf
8. http://kaspi.az/az/investisiya-muhitinin-daha-da-yaksilasdirilmasi/

9. http://www.taxes.gov.az/uploads/neshrler/vergiveinv.pdf
10. http://www.azerbaij ans.com/content 1614 az.html

Эльнура Бунят кызы Мамедова
Азербайджанский Университет Кооперации

Самира Яшар кызы Мамедова
Азербайджанский Университет Кооперации

Оценка влияния нефтяной стратегии на уровень жизни населения

Резюме

Цель исследования - Основная цель и основные принципы стратегии в статье заключаются в том, чтобы внести различные предложения по более эффективному использованию богатых природных ресурсов Азербайджана, включая ресурсы нефти и газа, на благо народа Азербайджана, и проанализировать влияние нефтяной стратегии на показатели инвестиционной среды страны**.**

Методика исследования - составляют научные статьи по вопросам управления нефтегазовыми интересами отечественных и зарубежных экономистов, опыт стран-экспортеров нефти в этой области, мнения азербайджанских экономистов и другие.

Прикладное значение исследования – проведенные исследования, анализ и рекомендации в работе могут быть использованы при разработке новой нефтяной стратегии в современных условиях, а также при проведении дальнейших исследований по данной теме.

Результаты исследования - В результате проведенных исследований был сделан вывод, что реализуемая Азербайджаном нефтяная стратегия создала условия для диверсификации внешнеторговых позиций нашей страны и повышения геоэкономического влияния нашей страны.

Научная новизна исследования - исследована сущность нефтяной стратегии Азербайджана и ее роль в экономическом развитии.

Ключевые слова: нефтяная стратегия, экономические риски, инвестиции, инвестиционная среда, иностранные инвестиции, экономическое развитие, уровень жизни, прожиточный минимум, социально-экономическое развитие.

Elnura Bunyat Mammadova
Azerbaijan Cooperation University

Samira Yashar Mammadova
Azerbaijan Cooperation University

Assessment of the impact of the oil strategy on the standard of living of the population

Summary

The purpose of the study is - The main purpose and main principles of the strategy in the article are to make various proposals for the more efficient use of Azerbaijan's rich natural resources, including oil and gas resources, for the welfare of the people of Azerbaijan, and to analyze the impact of the oil strategy on the indicators of the country's investment environment.

Methodology of the research - consists of scientific articles on the control of oil and gas interests of domestic and foreign economists, experiences of oil exporting countries in this field, opinions of Azerbaijani economists and others.

Applied importance of the research - the research, analysis and recommendations in the work

can be used in the development of a new oil strategy in modern conditions, and in conducting further research on this topic.

Results of the study - As a result of the conducted studies, it was concluded that the oil strategy implemented by Azerbaijan created conditions for the diversification of foreign trade positions of our country and the increase of geo-economic influence of our country.

The scientific novelty of the study - the essence of Azerbaijan's oil strategy and its role in economic development were investigated.

Key words: oil strategy, economic risks, investment, investment environment, foreign investment, economic development, standard of living, subsistence minimum, socio-economic development.

UOT: 657:657.1:M40; M48

Vüqar Muxtar oğlu MEHDİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru.
AZ1124, Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəhəri, N.Nərimanov küç.93,
E-mail: vugarmehdiyev@yandex.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.03

AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ İNKİŞAFINDA MÜƏSSİSƏ KAPİTALININ İŞTİRAKININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN ARAŞDIRILMASI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Bir çox tədqiqat işlərində həm müəssisə kapitalının, həm də milli iqtisadiyyatın inkişafının çoxsaylı məsələləri araşdırılmışdır. Bununla belə, müəssisə kapitalının ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafında nə kimi rol oynaması kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu məqalə tədqiqatçıların diqqətinin belə bir məsələyə yönəldilməsinə xidmət edir.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşmaya və müqayisəli təhlilə əsaslanmaqla, ölkədə həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlara dair dövlət proqramları və onların nəticələrinin araşdırılmasından, həmçinin müəssisənin kapitalına və onun iqtisadi inkişafla bağlılığına dair müxtəlif tədqiqat işlərində əks olunmuş nəzəri müddəaların ümumiləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Bu tədqiqat işi milli iqtisadiyyatın gələcək inkişafının təmin edilməsi üçün mütəxəssis və tədqiqatçıların diqqətini ayrı-ayrı müəssisələrin kapitalının artırılmasına və onun idarəetmə səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsinə fokuslandıracaq və bununla da prioritet istiqamətlərdə hədəflənən iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatmağa müsbət təsir göstərəcəkdir.

Tədqiqatın nəticələri: Müəssisə kapitalının həcmi ilə milli iqtisadiyyatın inkişaf göstəriciləri arasında dəstəkləyici əlaqələrin olması diqqətə çatdırılmışdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Müəssisə kapitalının mövcud vəziyyəti ilə milli iqtisadiyyatın inkişaf göstəriciləri arasında birbaşa əlaqənin olmasının və ayrı-ayrı müəssisələrdə kapitalın artırılmasının ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərməsinin əsaslandırılmasından ibarətdir.

Açar sözlər: müəssisənin kapitalı, iqtisadi inkişaf, maliyyə resursları, ÜDM-in artımı.

Giriş

Hər bir iqtisadi tərəqqini əsaslandıran başçıla amillərdən biri də müəssisə kapitalıdır. Müəssisə kapitalı müəssisələrin müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətlərini həyata keçirmək, istehsal etmək, xidmət göstərmək, bazarda rəqabət mübarizəsi aparmaq üçün zəruri olan maliyyə vəsaitlərini ifadə edir. Müəssisə kapitalı, həmçinin ölkənin ümumi iqtisadi inkişafının sürətlənməsində mühüm rol oynayaraq, iqtisadi inkişafa, iqtisadi artıma, məşğulluğun təmin olunmasına, innovasiyaların tətbiqinə təkan verir.

Ümumilikdə isə, müəssisənin kapitalı, aktivlərə yatırılan və gəlir gətirən maliyyə vəsaitidir. Aktivlər isə müəssisənin əmlakını, pul vəsaitini, həmçinin əsas və dövriyyə vəsaitlərini özündə birləşdirir. Hər bir müəssisənin maliyyə resursları xüsusi borc və cəlb olunmuş pul vəsaitlərinin cəmindən ibarətdir ki, bu vəsaitlərdən istifadədə əsas məqsəd maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, cari xərclərin qarşılanması və kapitalın genişləndirilməsi üçün lazımi xərclərin maliyyələşdirilməsidir. Təsərrüfat fəaliyyətini uğurla həyata keçirmək üçün hər bir müəssisə müəyyən miqdarda əmlaka malik olmalıdır ki, bu əmlak da həmin müəssisənin mülkiyyətində və sərəncamında olur. Müəssisənin əmlakı onun aktivlərini təşkil edir və bu aktivlər iqtisadi resurslar olaraq, mənfəət əldə etmək məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunur. Kapital, əsasən, aktivlərə qoyulan və gəlir gətirən vəsaitdir, aktivlər isə əsas və dövriyyə kapitalından, əmlakdan və pul

vəsaitindən ibarət olur. Bütövlükdə isə, müəssisənin kapitalı iqtisadi artıma, tərəqqiyə ciddi təsir edir [12, s. 67]. Xüsusilə də, özəl təsərrüfat subyektlərinin üstünlük təşkil etdiyi bazar münasibətləri şəraitində ayrı-ayrı müəssisələrə məxsus kapital ümumi iqtisadi tərəqqiyə, makroiqtisadi nəticələrə ciddi təsir göstərir.

Müəssisənin kapitalı iqtisadi artımın əsas təkanverici qüvvələrindən biridir

Kapitalın artırılması və səmərəli istifadəsi yeni müəssisələrin yaranmasına, mövcud müəssisələrin genişlənməsinə və onların istehsal potensialının artırılmasına səbəb olur. Kapitalın doğru yönləndirilməsi, məhsul istehsalını artırmağa, təklif edilən xidmətlərin say və miqyasını genişləndirməyə, bu isə nəticədə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımına gətirib çıxarır.

Müəssisə kapitalı, yeni texnologiyaların və innovasiyaların inkişafını təmin etmək üçün də əhəmiyyətli rola malikdir. Ona görə ki, yeniliklərin tətbiqi, yeni texnika və texnologiyaların əldə olunması müəyyən vəsait qoyuluşu tələb edir. Müasir iqtisadiyyatda isə müəssisələr yalnız mövcud məhsullarını istehsal etməklə kifayətlənmirlər, həmçinin texnologiya və yeniliklərə yatırım edərək yeni məhsul və xidmətlər yaradırlar. Bu proses həm daxili bazarda, həm də beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırmağa xidmət edir. Başqa sözlə desək, müəssisə kapitalı həm də rəqabətqabiliyyətliliyi, keyfiyyəti təmin etməyin təkanvericisi kimi çıxış edir [13, s. 126].

Beləliklə, müəssisə kapitalı iqtisadi inkişafın sürətlənməsində, yeni iş yerlərinin yaradılmasında, innovasiyaların inkişafında və ümumi iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, xüsusilə bazar münasibətləri şəraitində, əvəzsiz rol oynayır. Həm müəssisə sahibləri, həm də hökumətlər üçün bu kapitalın səmərəli idarə olunması çox önəmlidir. Kapitalın düzgün istifadəsi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində böyümə və inkişaf imkanlarını artıraraq iqtisadi artımın dayanıqlı olmasına kömək edir [7, s.10]. Əslində, bazar münasibətlərinin hakim olduğu milli iqtisadiyyatların təhlili müəssisə kapitalından istifadə nəticələrini bu və ya digər dərəcədə ifadə edir. Daha konkret ifadə etsək, özəl təsərrüfat subyektlərinin aparıcı rol oynadığı ölkələrdə iqtisadi inkişaf dinamikasında müəssisə kapitalının da özünəməxsus rolu vardır. Bütün bunları Azərbaycan iqtisadiyyatı timsalında nəzərdən keçirək.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri. Məlumdur ki, dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Müstəqilliyin ilk illərindən 1994-cü ilə qədər ölkə iqtisadiyyatında tənəzzül yaşanmış, 1995-ci ildən 2003-cü ilə qədər isə stabillik və dinamik inkişaf dövrü müşahidə olunmuş, sonrakı illərdə isə davamlı inkişaf dövrü başlamışdır. İqtisadi tənəzzül dövrü (1991-1994-cü illər) qeyri-sabitlik və iqtisadi çətinliklərlə xarakterizə olunmuşdur. Bu dövrdə müstəqillik əldə edildikdən sonra dövlət idarəçiliyində təcrübəsizlik, ölkədaxili siyasi böhranlar, Ermənistanın müharibəyə təhrik etməsi və ölkə ərazisinin 20%-nin işğalı, əksər istehsal sahələrinin fəaliyyətinin dayanması, keçmiş ittifaq respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, bazar iqtisadiyyatı elementlərinin qeyri-sabit inkişafı kimi problemlər mövcud olmuşdur. Nəticədə, ÜDM hər il orta hesabla 13-20% azalmış, adambaşına düşən ÜDM 72% azalmış, əhalinin real pul gəlirləri 3,6 dəfə, əməkhaqqı isə 8,2 dəfə düşmüşdür. Eyni zamanda, ölkədə hiperinflyasiya 1763%-ə çatmışdır.

1995-2003-cü illərdə isə Azərbaycan iqtisadiyyatında dinamik inkişaf müşahidə edilmişdir. Bu dövr sabitlik, müvafiq normativ-hüquqi bazanın formalaşması və iqtisadi artımla xarakterizə olunmuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin ölkədə ictimai-siyasi sabitliyi təmin etməsi, makroiqtisadi sabitlik və davamlı iqtisadi inkişaf baş vermiş, "Əsrin müqaviləsi" ilə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası təmin olunmuşdur. 1996-cı ildə Bakı-Novorossiysk, 1999-cu ildə Bakı-Supsa və 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərlərinin istismara verilməsi, Dövlət Neft Fondunun yaradılması, beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq və dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Həmçinin, torpaq islahatları, sahəvi sosial-iqtisadi inkişaf proqramları və sərt büdcə-pul siyasəti ilə sahibkarlıq mühiti yaxşılaşdırılmışdır. Nəticə etibarilə, ÜDM-in orta illik artımı 9% olmuş, adambaşına düşən ÜDM 3 dəfə artmış, özəl sektorun ÜDM-dəki payı 73%-ə çatmış, orta aylıq real əməkhaqqı 5,6 dəfə artmışdır. Xarici və daxili investisiyalar artmış, istehlak qiymətləri indeksi 512%-dən 2,2%-ə

qədər düşmüşdür. Dövlət büdcəsinin gəlirləri 3 dəfə artmış, büdcə kəsiri isə minimuma enmişdir. Bu dövr Azərbaycan iqtisadiyyatının Cənubi Qafqazda 50%-dən də çox payla əsas iqtisadi qüvvə olduğunu bir daha açıq şəkildə ortaya qoydu.

Təbii ki, əldə edilən nəticələrdə davamlı şəkildə həyata keçirilən sahəvi və regional inkişaf proqramlarının xüsusi payı vardır. Başqa sözlə desək, qəbul edilən sənədlərin bir-birini tamamlaması, eləcə də icra proseslərinin düzgün təşkili əldə edilən nəticələrin dinamikasını təmin edir. Xronoloji ardıcıllıqla yanaşsaq, bu mənada, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası" mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf istiqamətlərini özündə əks etdirən proqram xarakterli bu Konsepsiyanın yerinə yetirilməsi nəticəsində Azərbaycan özünün malik olduğu imkan və resurslardan səmərəli istifadə etməklə, davamlı iqtisadi artıma və yüksək sosial rifaha əsaslanan yüksək inkişaf mərhələsinə keçmişdir.

Sözügedən İnkişaf Konsepsiyasında qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 saylı Fərmanı ilə konkret istiqamətləri əhatə edən "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" təsdiq edilmişdir [12]. Strateji Yol Xəritəsi qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli dövrləri əhatə etməklə, 2020-ci ilədək olan qısamüddətli dövr üçün iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planından, 2025-ci ilədək olan ortamüddətli dövr üçün strateji baxışdan və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün uzunmüddətli hədəf baxışından ibarətdir.

Adları göstərilən Strateji Yol Xəritələrində 2020-ci ilədək olan qısamüddətli dövr üçün iqtisadi inkişaf strategiyasının və tədbirlər planının həyata keçirilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı önəmli inkişaf yolu keçmişdir. Bu yolda əldə olunmuş nailiyyətlər 2025-ci ilədək olan ortamüddətli dövr üçün nəzərdə tutulan strateji baxış məqsədlərinə çatmaq üçün əlverişli baza yaratmışdır ki, bunlar da öz növbəsində iqtisadi inkişafda 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli hədəf baxışlarına da nail olacağımızdan xəbər verir.

Bütün bunların davamı kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə, ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində mühüm sənəd olan, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" qəbul edilmişdir [3]. Konseptual xarakterli bu sənəddə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının 5 prioritet istiqaməti və onların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün hər bir prioritetə dair məqsədlər müəyyən edilmişdir. Bunlar aşaşğıdakılardır:

1. "Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat" prioritetinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün iki məqsəd müəyyən edilmişdir: davamlı və yüksək iqtisadi artım; daxili və xarici təsirlərə dayanıqlıq [15; s.2].

2. "Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət" prioritetinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün üç məqsəd müəyyən edilmişdir: inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi; yüksək və ədalətli sosial təminat, inklüziv cəmiyyət; paytaxt və regionların tarazlı inkişafı [15; s.4].

3. "Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı" prioritetinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün üç məqsəd müəyyən edilmişdir: XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil; yaradıcı və innovativ cəmiyyət; vətəndaşların sağlam həyat tərzi [15; s.5].

4. "İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış" prioritetinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün iki məqsəd müəyyən edilmişdir: dayanıqlı məskunlaşma; iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya [15; s.6].

5. "Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artim" ölkəsi" prioritetinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün iki məqsəd müəyyən edilmişdir: yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit; yaşıl enerji məkanı [15; s.8].

Burada verilmiş sosial-iqtisadi inkişaf prioritetləri üzrə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaqla, ölkəmizin milli iqtisadiyyatı 2030-cu ilədək yüksələn templə inkişaf edəcək və bunun da əsasında ölkə əhalisinin maddi rifahı əsaslı şəkildə yaxşılaşacaqdır. Məhz, qarşıya qoyulmuş

hədəflərə nail olunması məqsədilə Milli Prioritetlərin əsasında “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Porqramı” qəbul edilmişdir. “Qüdrətli dövlət və yüksək rifah cəmiyyəti” devizi ilə qəbul edilən proqramda müxtəlif sahələrə dair genişmiqyaslı tədbirlər nəzərdə tutulur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, Dövlət Proqramına əsasən, 2024-cü il üçün ÜDM artım hədəfi 4.2% olaraq proqnozlaşdırılmış və 2024-cü ildə ÜDM artımı 4.1% təşkil etmişdir [5]. O cümlədən, 2024-cü il üçün qeyri-neft-qaz ÜDM-inin artım hədəfi 6.4% olaraq proqnozlaşdırılıb və 2024-cü ildə bu artım 6.2% təşkil edib, 2024-cü il üçün qeyri-neft-qaz ixracının həcmi 3.4 milyard ABŞ dolları təşkil edib.

2024-cü il ərzində İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən layihələrinin ümumi dəyəri 481.6 milyon manat olan 5 722 investisiya layihəsinə 248.1 milyon manat güzəştli kredit verilib [6]. Bu kreditlər hesabına 4 334 yeni iş yerinin açılması imkanı yaradılıb. Təbii ki, verilən kreditlər müəssisələrə öz kapitallarını daha da artırmaq və daha geniş fəaliyyət göstərmək imkanı yaradacaqdır. İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu tərəfindən sahibkarlıq subyektlərinin manatla aldıqları kreditlərə hesablanmış faizlərə görə subsidiyanın maliyyələşdirilməsi məqsədilə tələb olunan vəsait tam həcmdə 12.3 milyon manatı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən maliyyələşdirilib. 2024-cü il üzrə Fondun zəmanəti ilə müvəkkil banklar tərəfindən sahibkarlara verilən və faiz subsidiyası ödənilən kreditlərin həcmi 174 layihə üzrə 118.5 milyon manat təşkil edib. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) tərəfindən ticarət şəbəkələrində ümumilikdə 8 ədəd daimi satış nöqtəsi yaradılıb. KOBİA tərəfindən ticarət şəbəkələrində yerləşən satış nöqtələrində 21 yeni KOB subyekti məhsullarının satışı həyata keçirilib. Bununla yanaşı, 11 daxili bazar araşdırılmasının həyata keçirilməsinə, həmçinin 517 KOB subyektinə isə 20 sərgidə iştirakı ilə bağlı dəstək göstərilib.

“Yaşıl artım” və sosial sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində 2024-cü il ərzində KOBİA tərəfindən həyata keçirilən qrant müsabiqəsi çərçivəsində maliyyə ayrılması barədə qərar qəbul edilən layihələrdən 19-u yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasına aid edilib. 2024-cü il ərzində cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslər üzrə 741 nəfər göndəriş əsasında işlə təmin olunub, 307 nəfər özünüməşğulluq proqramına cəlb edilib, 1 525 nəfərə peşəyönümü məsləhət xidməti göstərilib, 39 nəfər peşə hazırlığına cəlb olunub.

Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin vahid reyestrinin fəaliyyətinin hüquqi, təşkilati və texnoloji əsaslarını, o cümlədən reyestrin aparılması qaydasını və həmin reyestrə daxil edilməli olan məlumatların siyahısını müəyyən etmək məqsədilə “Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin vahid reyestri haqqında” Əsasnamə hazırlanıb və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 13 may tarixli 60 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilib [4]. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Sahibkarlığın İnkişafı Fondu (SİF) tərəfindən verilən güzəştli kreditlərin əldə edilməsində sadələşmələrin aparılması və müraciətlərin elektronlaşdırılması vasitəsilə daha çox sahibkarın yararlanmasının təmin edilməsi istiqamətində 2024-cü il ərzində ümumi dəyəri 481.6 milyon manat olan 5 722 investisiya layihəsinə 248.1 milyon manat güzəştli kredit verilib. Bu kreditlər hesabına 4 334 yeni iş yerinin açılması imkanı yaradılıb. SİF tərəfindən hesabat dövrü ərzində verilmiş güzəştli kreditlərin həcmi 2023-cü illə müqayisədə (193.8 milyon manat) dəyər ifadəsində 28% (288 milyon manat), layihə sayı (3276 investisiya layihəsi) üzrə isə 74% (2446 investisiya layihəsi) çox olub. Eyni zamanda, pandemiyadan zərər çəkmiş sahibkarlıq subyekt-lərinə dövlət zəmanəti ilə kreditlərin verilməsi məqsədilə proqram çərçivəsində (iyun 2020-ci il - yanvar 2022-ci il) 2025-ci il 01 yanvar tarixə 53.8 milyon manat subsidiya ödənilib. Mövcud kreditlər üzrə faizlərin subsidiyalaşdırılması mexanizmi üzrə isə 2025-ci il 01 yanvar tarixinədək 5 075 müraciət üzrə 73.7 milyon manat faiz subsidiyasının verilməsi barədə qərarlar qəbul edilib və artıq sahibkarlara 72.1 milyon manat faiz subsidiyası ödənişi həyata keçirilib.

2024-cü il ərzində KOB klasterləşməsi şəbəkəsinin yaradılması istiqamətində 50-dən çox investorla birbaşa və ya kollektiv görüşlər keçirilib. Görüşlərdə KOB klasterləri üçün nəzərdə tutulan güzəştlər barədə məlumatlandırma aparılıb və müvafiq təqdimatlar keçirilib. Bu istiqamətdə

aparılan işlərin davamı olaraq, “Paşa Holding” MMC ilə müqavilə bağlanılıb və “KOB Klaster” proqramı çərçivəsində klaster modelinin və ölkə xəritəsinin hazırlanması məqsədilə layihənin icrası davam etdirilib. Eyni zamanda, mütəmadi olaraq KOB klasterləşmənin təşviqi çərçivəsində “Prestij Naxçıvan Pivəsi” MMC, “Absheron Steel Company” MMC və müraciət əsasında sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərə KOB klaster dəstək mexanizmindən istifadə etmələri ilə bağlı danışıqlar aparılıb, görüşlər və təqdimatlar keçirilib.

Məhz, həyata keçirilən proqram və layihələr nəticəsində Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyiş göstərmiş və ölkə iqtisadiyyatının əsas tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən islahatlar, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması və yeni təşviq proqramları ölkənin biznes sahəsində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur [18]. Sahibkarlığın inkişafı yalnız iqtisadi artımı sürətləndirmək və iş yerlərinin yaradılmasını təmin etmək baxımından vacib deyil, həm də ölkənin ümumi iqtisadiyyatı üçün mühüm rəqabət qabiliyyətini artıran amildir [8].

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün müxtəlif təşviq proqramları və hüquqi islahatlar həyata keçirilmişdir [14, s. 47]. Dövlətin təşviqləri, vergi güzəştləri və maliyyə dəstəyi ilə özəl sektorun inkişafına geniş imkanlar yaranmışdır. Müəssisələrin qurulması üçün lazımi hüquqi və iqtisadi mühitin yaradılması, sahibkarların bürokratik maneələrlə qarşılaşmaması üçün müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Dövlətin verdiyi müxtəlif subsidiyalar, kreditlər və digər maliyyə dəstəkləri, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyir.

Sahibkarlığın inkişafı üçün müxtəlif sektorlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması və yeni bazarlara çıxış imkanlarının yaradılması vacibdir. Azərbaycanda xüsusilə kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları, infrastruktur və enerji sahələrində sahibkarlıq təşəbbüsləri artmışdır. Bu sahələrdə inkişaf edən bizneslər həm daxili bazar üçün məhsul istehsal edir, həm də ixracat potensialını artırır. Sahibkarların xarici bazarlara çıxışı, həmçinin yeni iş yerlərinin yaradılması, sosial rifahın yüksəlməsi ilə nəticələnir.

Eyni zamanda, Azərbaycanda sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üçün rəqəmsal platformaların və innovasiyaların tətbiqi təşviq olunur. Dövlətin “ASAN xidmət” və “Dövlət Xidmətləri” kimi layihələri sahibkarlara daha rahat və şəffaf xidmətlər təqdim edir. Həmçinin, informasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişaflar, biznes sahiblərinin işlərini daha səmərəli və iqtisadi cəhətdən faydalı şəkildə idarə etmələrinə imkan yaradır.

Bütün bunlar sahibkarlığın inkişafı üçün möhkəm təməl yaradır, amma hələ də qarşıya çıxan bəzi çətinliklər vardır. Bu çətinliklər arasında xüsusilə maliyyə resurslarına çıxışın məhdudluğu, bəzən uzunmüddətli iqtisadi qeyri-sabitlik və beynəlxalq bazarlarda rəqabət mühiti ilə əlaqəli problemlər yer alır. Lakin, sahibkarlığa dəstək vermək və özəl sektorun inkişafını stimullaşdırmaq üçün görülən tədbirlər, həmçinin təkmilləşdirilən qanunvericilik və idarəetmə sistemi, Azərbaycanın sahibkarlıq mühitinin daha da inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı həm dövlətin, həm də özəl sektorun əməkdaşlığı ilə mümkündür. Bu inkişaf, ölkənin iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, işsizliyin azaldılması və sosial rifahın yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədəki uğurlar gələcəkdə daha çox yerli və xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsinə və Azərbaycanın beynəlxalq biznes mühitində daha güclü mövqe tutmasına şərait yaradacaq.

Statistik araşdırmalar göstərir ki, 2025-ci ilin yanvar ayının 1-nə Azərbaycanda uçotda olan 1597229 vergi ödəyicisindən 87%-i fiziki şəxslər, 13%-i isə hüquqi şəxslər və digər təşkilatlardır. 2024-cü ilin əvvəli ilə müqayisədə vergi ödəyicilərinin ümumi sayı 5.4%, fiziki şəxslərin sayı 5.1%, hüquqi şəxslərin sayı isə 7.3% artmışdır. 2025-ci ilin yanvarına qeydiyyatda olan kommersiya qurumlarının sayı, əvvəlki illə müqayisədə 8% artaraq, 190367 vahid təşkil edib. Qeydiyyatda olan 125696 kommersiya qurumu aktiv vəziyyətdədir. 2024-cü ilin əvvəli ilə müqayisədə aktiv kommersiya qurumlarının sayı 11.6% artıb.

Dövlət qeydiyyatında olan kommersiya hüquqi şəxslərinin 91.4%-i MMC-lər, 1.2%-i səhmdar cəmiyyətlər, 1.1%-i isə kooperativlər və digər formalarda yaradılıb.

Göründüyü kimi, bazar münasibətlərinə uyğun olaraq, ölkəmizdə özəl sektor dinamik inkişaf edir. Ümumi iqtisadi inkişaf, məğşulluğun təmin olunması, büdcə gəlirlərinin artımı və s. bütün istiqamətlərdə aparıcı mövqe özəl təsərrüfat subyektlərinə - müxtəlif təşkilati-hüquqi formaya malik müəssisələrə məxsusdur [17]. Bu mənada, bazar münasibətlərinin hökm sürdüyü dövlətlərdə müəssisələrin kapital imkanları və ehtiyatları milli iqtisafdiyyatın dinamik tərəqqisinin mühüm elementi kimi çıxış edir.

Müəssisənin kapitalının iqtisadi inkişafa təsiri

Müəssisənin kapitalı iqtisadi inkişafda böyük əhəmiyyət kəsb edir və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə müsbət təsir göstərir. Müəssisə kapitalı yalnız bir müəssisənin fəaliyyətini təmin edən maliyyə resursları deyil, eyni zamanda ümumilikdə iqtisadi artımı və dayanıqlılığı dəstəkləyən əsas amillərdən biridir [11, s. 192]. Kapitalın düzgün yönləndirilməsi, müəssisələrin istehsal gücünü artıraraq daha çox iş yeri yaradır, yeni texnologiyaların tətbiqinə və innovasiyaların inkişafına şərait yaradır. Bu, həm müəssisənin özünün inkişafını, həm də ümumi iqtisadi mühitin modernləşməsini təmin edir.

Müəssisə kapitalı, eyni zamanda iqtisadiyyatda məşğulluğun artırılması və insan kapitalının inkişafı üçün vacibdir. Yaxşı maliyyələşdirilmiş müəssisələr yeni iş yerləri yaradır və işçilərin ixtisaslarını artıraraq əmək bazarının daha da inkişaf etməsinə kömək edir. Kapitalın effektiv istifadəsi həmçinin resursların səmərəli paylanmasına və istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına imkan verir, bu da iqtisadi artımın sürətlənməsinə gətirib çıxarır [9, s. 231]. Kapitalın müəssisələrə sərfəli investisiyalar etməyə imkan verməsi ölkə iqtisadiyyatının güclənməsinə və beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yardımçı olur.

Bundan başqa, müəssisə kapitalı həm daxili istehsalın artırılmasına, həm də ixracatın gücləndirilməsinə imkan verir. Bu, ticarət balansının yaxşılaşdırılması və ölkənin iqtisadi dayanıqlığının artırılması baxımından vacibdir. Kapitalın düzgün idarə edilməsi iqtisadiyyatın çevik və adaptiv olmasını təmin edir, çünki güclü kapitala malik müəssisələr böhran dövrlərində belə daha sürətli bərpa oluna bilir.

Bütün bunlar Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamikasında da özünü açıq şəkildə büruzə verir. Məhz bunun nəticəsidir ki, 2003-2023-cü illər Azərbaycan iqtisadiyyatının keçid dövrünü başa vuraraq davamlı inkişaf dövrünə qədəm qoyduğu və iqtisadi sahədə ciddi uğurların əldə olunduğu bir dövr olmuşdur. Bu dövr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı proqram təminatlı inkişaf, makroiqtisadi sabitlik və sürətli iqtisadi artım ilə xarakterizə olunmuşdur [10, s. 47]. Müstəqil dövrdə əldə olunan uğurlar, həmçinin bu dövrün xüsusiyyətləri ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını daha da möhkəmləndirmişdir.

Bu dövrün ən mühüm xüsusiyyətləri arasında makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, büdcə kəsirinin minimum səviyyəyə endirilməsi, inflyasiyanın idarə olunan olması və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi yer alır. Yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması və məqsədli Dövlət Proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi də bu dövrün əsas istiqamətləri arasında olmuşdur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının gücləndirilməsi, yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf, gənclərin xaricdə təhsili üzrə dövlət proqramları, müxtəlif sahəvi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi mühüm addımlar arasında yer almışdır.

Əlavə olaraq, şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə məqsədilə 2007-ci ildə Milli Strategiya hazırlanmış, dövlət investisiya proqramları çərçivəsində isə irimiqyaslı sosial və infrastruktur layihələri həyata keçirilmişdir. Bu dövrdə, yeni enerji güclərinin istifadəyə verilməsi, bərpa olunan və alternativ enerji layihələri, turizm sektorunun inkişafı, məktəb, xəstəxana və idman kompleksləri kimi sosial obyektlərin tikilməsi və istifadəyə verilməsi önəmli addımlar arasında olmuşdur [16]. Həmçinin, nəqliyyat infrastrukturu yenidən qurulmuş, Avrasiyanın nəqliyyat dəhlizi imkanlarından istifadə edilərək Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun inşası və Ələt qəsəbəsində beynəlxalq dəniz ticarət limanı kompleksinin yaradılması müasir infrastruktur layihələrinə nümunədir.

Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin artırılması, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və sahibkarlığın inkişafı məqsədilə bir sıra islahatlar həyata keçirilmişdir. Xüsusilə kiçik və

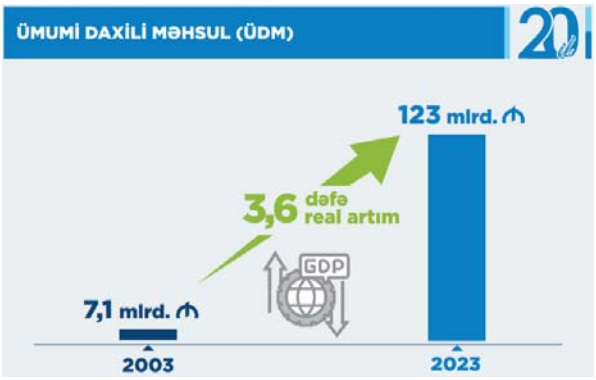
orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı üçün mühitin yaradılması, vergi yükünün azaldılması və iqtisadi zonaların yaradılması kimi tədbirlər diqqətə çatdırılmışdır [15]. Bu dövr həmçinin beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Azərbaycanın iqtisadi nailiyyətlərinin tanınması ilə yadda qalır. Azərbaycanın mineral ehtiyatlar üzrə şəffaflıq təşəbbüsü ilə bağlı əldə etdiyi status, Dövlət Neft Fondunun beynəlxalq mükafata layiq görülməsi, ölkənin reytinqlərdə mövqelərinin yaxşılaşması bu uğurlardan bəziləridir.

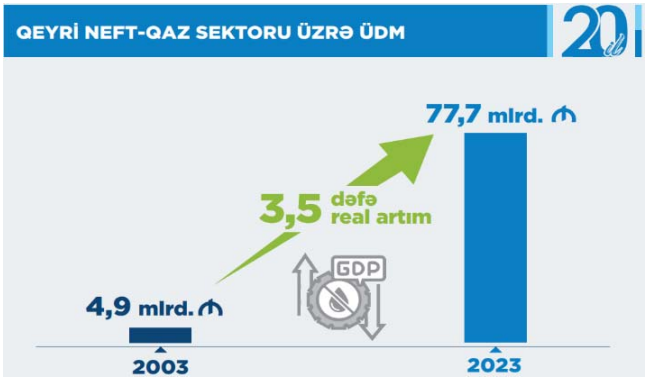
Qlobal maliyyə-iqtisadi böhrana qarşı ölkənin dayanıqlılığını qorumaq, neft-qaz və alternativ enerji ixracına dair müqavilələrin imzalanması və strateji yol xəritələrinin hazırlanması bu dövrün digər mühüm aspektləridir. Həmçinin, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası və “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” qəbul edilmiş və bu istiqamətdə ardıcıl işlər görülmüşdür [3].

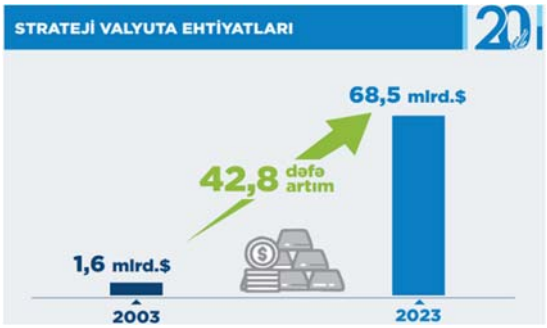
Ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi məqsədilə qəbul edilən tədbirlər planı və Böyük Qayıdışa dair Dövlət Proqramı, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını daha da möhkəmləndirmişdir. Bu dövrün sonunda Azərbaycan iqtisadiyyatı daha müstəqil və dayanıqlı vəziyyətə gəlib çatmış, gələcək inkişaf üçün möhkəm təməl yaradılmışdır.

Prezident İlham Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etməsinin 20 ilini əhatə edən 2003-2023-cü illərin sosial-iqtisadi mənzərəsini konkret rəqəmlərlə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar[1]:

20 il ərzində real ÜDM 3.6 dəfə artmışdır və bu artım adambaşına düşən ÜDM-də də özünü göstərmişdir. 2003-2023-cü illər arasında adambaşına düşən ÜDM 872.7 manatdan 12114.5 manata qədər yüksəlmiş, bu da real olaraq 2.9 dəfə artım olduğunu göstərir [18].

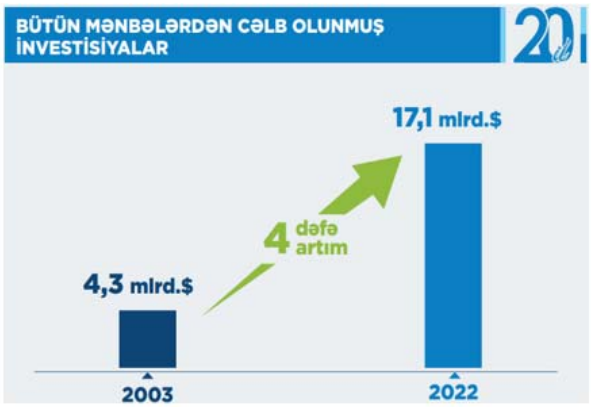
Oxşar mənzərə qeyri-neft-qaz sektoru üzrə ÜDM-də də təmin edilib:

ÜDM-in ümumi artımı qeyri neft-qaz sektoru üzrə artım göstəricisinə yaxındır ki, bu da qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin real nəticəsidir. Nəzərdən keçirilən dövrdə ÜDM-in artımı neft-qaz sektoru üzrə 3.6 dəfə, qeyri-neft-qaz sektoru üzrə isə 3.5 dəfə olub.

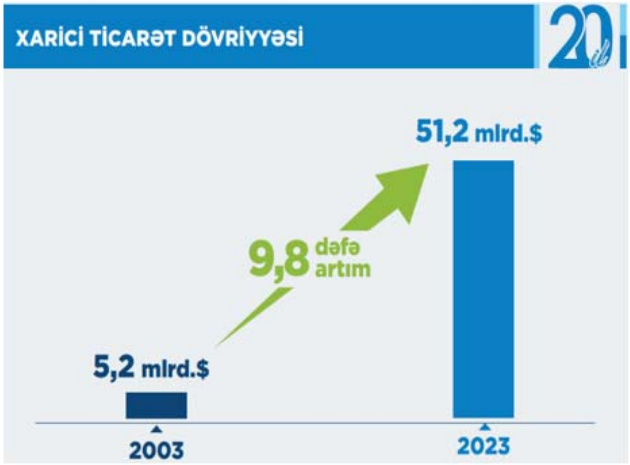
[1] https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/9526f22637142971331f577c211e3ec1.pdf

Baxılan dövrdə özəl sektorun inkişafı sahibkarlığa dövlət dəstəyinin artırılması nəticəsində iqtisadiyyatda qeyri-dövlət sektorunun payı da üstünlüyünü möhkəmləndirmişdir. Belə ki, 2003-2023-cü illərdə ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun payı 13.2 faiz bəndi artaraq 73.3%-dən 86.5%-ə çatıb. Bu dövrdə strateji valyuta ehtiyatları da nəzərəçarpacaq dərəcədə - 42.8 dəfə artıb ki, bu da həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin nəticəsi kimi, həm də ərazi bütövlüyümüzün təmin olunmasının əsas iqtisadi dayağı kimi qəbul edilə bilər. Baxılan dövrdə Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları da 14.5 dəfə artaraq 2003-cü ildəki 0.8 milyard dollardan 2023-cü ildə 11.6 milyard dollara çatmışdır. Bu müddətdə əsas kapitala investisiyalar 5.3 dəfə, bütün mənbələrdən iqtisadiyyata cəlb olunmuş investisiyalar 4.0 dəfə, qeyri-neft-qaz sektoruna cəlb olunmuş investisiyalar 9.5 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi isə 9.8 dəfə artmışdır. Bütün bunları vizual olaraq aşağıdakı diaqramlardan da görmək mümkündür.

Əldə edilən iqtisadi uğurları Vətən müharibəsində qazanılan tarixi ZƏFƏR, yeni və zəngin təbii-iqtisadi resurslara çıxış daha da möhkəmləndirməyə və artırmağa imkan verəcəkdir. Azərbaycan Hökumətinin siyasət prioritetləri, milli prioritetləri və dayanıqlı inkişaf məqsədləri potensial imkanlardan daha səmərəli və qənaətlə istifadəni tövsiyə edir. Ölkəmizin yaşıl enerji mənbələrindən istifadə istiqamətində atdığı addımlar, alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə yönəlik tədbirlər, Qarabağın yaşıl enerji zonası elan edilməsi, alternativ enerji mənbələrindən yaradılan ixrac imkanları və s. Azərbaycan iqtisadiyyatının daha böyük uğurları üçün ciddi zəmindir. Bütün bunlar “Qarabağın-Şərqi Zəngəzurun cənnətə çevrilməsində” bir bazis, bünövrə olacaqdır.

Nəticə

Beləliklə, tədqiqat nəticəsində qeyd edilir ki, müəssisə kapitalı yalnız ölkənin iqtisadi artımını sürətləndirmir, həm də uzunmüddətli iqtisadi inkişafın dayanıqlı və davamlı olmasına şərait yaradır. Ümumilikdə, müəssisənin kapitalı iqtisadi inkişafın təməl daşlarından biridir. Onun düzgün yönləndirilməsi, sərfəli sahələrə investisiyalar edilməsi və inovasiyaların dəstəklənməsi ölkənin ümumi iqtisadiyyatını inkişaf etdirir, həm daxili bazarda, həm də beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırır. Bu amillərin bir arada işləməsi nəticəsində, iqtisadiyyat daha güclü, dayanıqlı və davamlı inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası. https://e-qanun.az/framework/25029.
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı: https://e-qanun.az/framework/57112
3. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. https://president.az/az/articles/view/50474
4. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. İllik fəaliyyət hesabatları. https://smb.gov.az/az/nav/hesabatlar
5. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2024). Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı (2022–2026). www.ereforms.gov.az
6. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Sahibkarlığın İnkişafı Fondu. İllik hesabatlar, https://edf.gov.az/az/content/22
7. Bağırzadə E. “Bilik iqtisadiyyatı, iqtisadi artım və dövlət”. UNEC ekspert jurnalı, 2018, №5, səh. 8-11;
8. Əliyev, R.Ş. (2019). Sahibkarlığın inkişafında dövlətin rolu və iqtisadi siyasət tədbirləri. Bakı: İqtisadiyyat nəşriyyatı.
9. Əliyeva K.A. İnnovasiyalı iqtisadi artımın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri. Kooperasiya elmi-praktik jurnal, № 1 (56)-2020, s 229-235.
10. Əliyeva K.A., Əhmədova S.E. İqtisadi artım və ona təsir edən əsas amillər. Statistika xəbərləri, №1, 2019., s. 45-51.
11. Əliyeva K.A., Rüstəmov A.A., Azərbaycanda iqtisadi artım: şərait və amillər. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, №6 (95), s.190-195.
12. Əliyeva L.M. (2021). Müəssisə kapitalının iqtisadi artıma təsiri: Azərbaycan nümunəsində təhlil. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 214 s.
13. Qasımov A.Ə., Məmmədova S.M. (2020). İqtisadi artımın əsas amilləri və müəssisə kapitalının rolu. Bakı: ADNSU nəşriyyatı, 381 s.
14. Mamedov, R. (2022). Azərbaycan iqtisadiyyatında sahibkarlığın inkişaf tendensiyaları. İqtisadi və Sosial Araşdırmalar Jurnalı, 12(4), 45–56.
15. Məmmədov E. “İqtisadi inkişaf və artımın vergi yığımlarına təsiri olacaq”. https://vergiler.az/news/taxes/3370.html;
16. Doing Business 2023: Azerbaijan Country Profile. Washington, DC: World Bank Publications.
17. SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2022 – Assessing the Implementation of the Small Business Act for Europe. OECD Publishing.
18. https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/9526f22637142971331f577c211e3ec1.pdf;
19. www.stat.gov.az. ARDSK.

Вугар Мухтар оглы МЕХДИЕВ
доцент Азербайджанского Университета Кооперации,
доктор философии по экономике,
AZ1124, Азербайджанская Республика,
г.Баку, ул. Н.Нариманова 93
E-mail: vugar.m@muxtaroglu.az

Исследование текущего состояния участия капитала предприятия в экономическом развитии Азербайджана

Резюме

Цель исследования: Во многих исследованиях рассматривались многочисленные вопросы как капитала предприятия, так и развития национальной экономики. Однако роль капитала предприятия в развитии национальной экономики страны изучена недостаточно. Целью данной статьи является привлечение внимания исследователей к данной проблеме.

Методы исследования: Методология исследования основана на системном подходе и сравнительном анализе, рассматривающем государственные программы экономических реформ, реализуемые в стране, и их результаты, а также обобщении теоретических положений, отраженных в различных исследованиях по капиталу предприятий и его связи с экономическим развитием.

Прикладное значение исследования: Данная научно-исследовательская работа позволит сосредоточить внимание специалистов и исследователей на увеличении капитала отдельных предприятий и дальнейшем повышении эффективности их управления в целях обеспечения перспективного развития национальной экономики, и тем самым окажет положительное влияние на достижение целевого уровня развития экономики по приоритетным направлениям.

Результаты исследования: Отмечено, что между объемом капитала предприятий и показателями развития национальной экономики существует положительная связь.

Оригинальность и научная новизна исследования: Заключается в обосновании наличия прямой зависимости между текущим состоянием капитала предприятий и показателями развития национальной экономики, а также того, что увеличение капитала на отдельных предприятиях оказывает положительное влияние на общее экономическое развитие страны.

Ключевые слова: капитал предприятия, экономическое развитие, финансовые ресурсы, рост ВВП.

Vugar Muxtar MEHDIYEV
Associate Professor of Azerbaijan Cooperation University,
Doctor of Philosophy in Economics,
AZ1124, Azerbaijan Republic, Baku, N.Narimanov street 93
E-mail: vugar.m@muxtaroglu.az

Researching the current state of the participation of venture capital in the economic development of Azerbaijan

Summary

Purpose of the study: Many research studies have examined numerous issues of both enterprise capital and the development of the national economy. However, the role of enterprise capital in the development of the country's national economy has not been sufficiently studied. This article serves to draw the attention of researchers to such an issue.

Research methods: The methodology of the study is based on a systematic approach and

comparative analysis, and consists of examining state programs on economic reforms implemented in the country and their results, as well as summarizing theoretical provisions reflected in various research studies on enterprise capital and its relationship with economic development.

Applied significance of the study: This research study will focus the attention of specialists and researchers on increasing the capital of individual enterprises and further improving its management efficiency in order to ensure the future development of the national economy, and thus will have a positive impact on achieving the targeted level of economic development in priority areas.

Research results: It was noted that there is a supportive relationship between the volume of enterprise capital and the development indicators of the national economy.

Originality and scientific novelty of the research: It consists in substantiating the existence of a direct relationship between the current state of enterprise capital and the development indicators of the national economy, and the fact that increasing capital in individual enterprises has a positive impact on the overall economic development of the country.

Key words: enterprise capital, economic development, financial resources, GDP growth.

UOT:330.1;330:34; 339.72; JEL: E29; G15; F64; I38; O39.

Яшар Азимага оглы МАМЕДОВ
Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики,
Институт Экономики, заведующий отделом
«Проблемы монетарного и фискального регулирования». д.е.н.
E-mail:mammadov60@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.04

ЗЕЛЕНЫЕ ФИНАНСЫ И ФОНДОВЫЙ РЫНОК: НОВЫЙ ИНВЕСТИЦИОННЫЙ ТРЕНД АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Цель исследования - оценка изменений в развитии фондовых рынков на основе институциональных реформ, совершенствования законодательной базы и внедрения цифровых платформ, осуществленных в последние годы в мире и в нашей стране. **Методология исследования** сформирована на основе методов анализа, синтеза, сравнения и обобщения. Одновременно было уделено внимание подходам, изложенным в научных трудах различных исследователей по вопросам развития фондовых рынков. **Практическая значимость исследования** заключается в определении современных направлений развития фондового рынка нашей страны с учетом проведенных исследований и обоснованных взглядов, изложенных в статье. **С точки зрения результатов исследования** - в условиях современных тенденций развития и глобальных вызовов становится особенно актуальным внедрение новых инструментов для ускорения развития фондового рынка в нашей стране. В статье исследуются особенности современного развития глобального фондового рынка и вопросы организации устойчивых фондов на этом рынке. Особое внимание уделяется внедрению зеленых облигаций и достижениям в этой области. **С точки зрения оригинальности и научной новизны исследования** следует отметить, что основным научным новшеством является актуальность вопросов углубления фондового рынка в нынешний сложный период, обеспечения активного участия инвесторов в этом рынке и повышения его ликвидности. Ускорение проводимых реформ по развитию фондового рынка Азербайджана считается приоритетным. Проведенное исследование показывает, что для развития фондового рынка нашей страны необходимо просвещение местных инвесторов, расширение состава участников рынка и внедрение новых финансовых инструментов, особенно зеленых облигаций. В этом направлении интеграция современных технологий и дальнейшее совершенствование регулирующей среды могут повысить привлекательность рынка и способствовать экономическому развитию.

Ключевые слова: экономическое развитие, экономические реформы, фондовый рынок, инвестиционные фонды, ценные бумаги, зеленые облигации, банковский сектор.

Введение

Фондовый рынок играет ключевую роль в финансировании и развитии экономики, выступая механизмом преобразования сбережений граждан и предприятий в инвестиционные ресурсы. В то время как зарубежные биржи продолжают динамично развиваться, увеличивая свою капитализацию и устанавливая новые рекорды, отечественный фондовый рынок сталкивается с многочисленными вызовами и демонстрирует неоднозначную динамику. Несмотря на количественный рост, качественные изменения в его структуре происходят крайне редко. Особенно заметно отставание фондового рынка Азербайджана по сравнению с международными площадками. Основные факторы, препятствующие его развитию, включают ограниченное предложение финансовых инструментов и несовершенство законодательной базы. Кроме того, недостаточно развитая инфраструктура и отсутствие

современной системы фондовых бирж значительно ограничивают потенциал рынка и сдерживают его дальнейшее расширение. Фондовый рынок представляет собой один из ключевых инструментов экономического роста, способствуя эффективному перераспределению финансовых ресурсов и привлечению долгосрочных инвестиций. В развитых странах он играет значительную роль в обеспечении стабильности финансовой системы, а также в создании дополнительных возможностей для бизнеса.

Фондовые биржи в современном мире и их роль в экономике

Фондовые биржи играют важнейшую роль в мировой финансовой системе, обеспечивая эффективное перераспределение капитала и предоставляя возможности для инвестирования. В настоящее время в мире насчитывается более **200 фондовых бирж**, каждая из которых способствует развитию национальной и международной экономики. Биржи выполняют функции централизованных торговых платформ, где инвесторы могут приобретать и продавать ценные бумаги, облигации и другие финансовые инструменты.

Фондовые рынки являются индикатором экономической стабильности государства, поскольку их развитие связано с макроэкономическими факторами, уровнем защиты прав инвесторов и степенью финансовой интеграции страны в мировую экономику [18;24;33]. В связи с этим особое внимание привлекают крупнейшие фондовые биржи, характеризующиеся высоким уровнем капитализации и значительным числом листинговых компаний. Фондовая биржа представляет собой организованный рынок, на котором осуществляется торговля финансовыми активами. Развитие фондового рынка положительно сказывается на инвестиционном климате, способствует созданию новых рабочих мест и повышает уровень финансовой активности внутри страны. На сегодняшний день в мире функционирует множество фондовых бирж, однако лишь немногие из них занимают лидирующие позиции по уровню капитализации и количеству размещённых на них компаний [24]. На сегодняшний день в мире функционирует множество фондовых бирж, однако лишь несколько из них обладают глобальным значением и высокими объемами капитализации. Рассмотрим подробнее ведущие мировые фондовые биржи, их особенности и роль в международной финансовой системе.

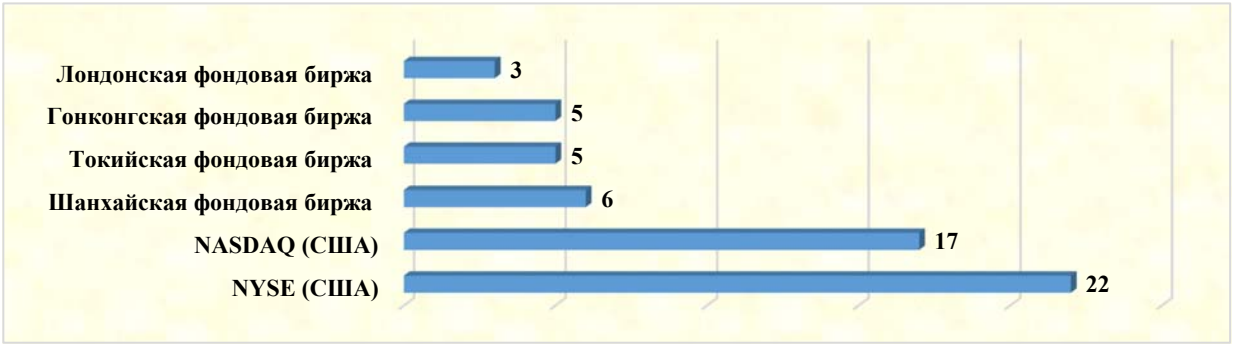

График 1. Крупнейшие фондовые биржи по капитализации в мире (2022 г, трлн. долл. США)

Источник: График разработана автором на основе [7; 13; 20] источников.

Нью-Йоркская фондовая биржа **(NYSE, США). Dow Jones Industrial Average (DJIA), S&P 500, NYSE Composite).** Нью-Йоркская фондовая биржа (NYSE) является крупнейшей в мире по рыночной капитализации и объемам торгов. На NYSE котируются акции крупнейших международных корпораций, таких как **Apple, Microsoft, Amazon и Tesla**, а также многих других транснациональных компаний. Среди наиболее значимых индексов NYSE можно выделить **Dow Jones Industrial Average (DJIA)**, который включает 30 ведущих американских компаний, а также **S&P 500**, отражающий динамику 500 крупнейших корпораций США [8; 9; 19].

NASDAQ (США). NASDAQ – первая в мире электронная фондовая биржа, ориентированная на торговлю акциями технологических компаний. Среди компаний, акции которых торгуются на NASDAQ, можно выделить таких гигантов, как **Google (Alphabet), Meta (Facebook), Intel, NVIDIA и Amazon**. Биржа предлагает широкий спектр инвестиционных инструментов и отличается высокой ликвидностью. NASDAQ известна своей инновационной системой торговли, основанной на электронных транзакциях, что делает ее одной из самых быстрых и удобных бирж в мире. Основные индексы – **NASDAQ Composite**, охватывающий все компании биржи, и **NASDAQ-100**, включающий 100 крупнейших технологических компаний [8; 9; 19].

Токийская фондовая биржа (TSE, Япония). Токийская фондовая биржа (TSE) является крупнейшей в Азии и одной из ведущих торговых площадок мира. На TSE котируются акции крупнейших японских корпораций, включая **Toyota, Sony, SoftBank и Mitsubishi**. Индекс **Nikkei 225** является основным показателем состояния японского фондового рынка, отражая динамику акций 225 крупнейших компаний страны. Японская биржа активно использует современные технологии и привлекает иностранных инвесторов благодаря стабильности экономики Японии и высоким стандартам корпоративного управления [8; 9; 35].

Шанхайская фондовая биржа (SSE, Китай). Шанхайская фондовая биржа (SSE) – крупнейшая фондовая биржа Китая, основанная в 1990 году. Она играет важную роль в финансировании китайской экономики и активно развивается благодаря поддержке правительства. Основной индекс **SSE Composite Index** отслеживает динамику акций всех компаний, торгующихся на бирже. SSE является важным инструментом привлечения инвестиций в Китай и привлекает внимание международных инвесторов благодаря высокому темпу роста китайского рынка [3; 8; 9; 18].

Лондонская фондовая биржа (LSE, Великобритания). Лондонская фондовая биржа (LSE) – одна из старейших и наиболее престижных бирж мира. На LSE торгуются акции ведущих международных компаний, включая **HSBC, BP, Shell и Unilever**. Основной индекс **FTSE 100** отражает динамику 100 крупнейших компаний Великобритании и считается важным индикатором состояния экономики страны [8;13; 36].

Гонконгская фондовая биржа (HKEX, Китай). Гонконгская фондовая биржа (HKEX) является крупнейшей торговой площадкой Азии после Шанхайской биржи и играет ключевую роль в привлечении иностранных инвестиций в Китай. Биржа активно сотрудничает с международными инвесторами и предоставляет доступ к акциям ведущих китайских и азиатских компаний. Индекс **Hang Seng Index** является основным индикатором состояния рынка и включает крупнейшие корпорации Гонконга [3;8;9;18].

Фондовые биржи – это важнейшие финансовые институты, обеспечивающие эффективное движение капитала, способствующие экономическому росту и создающие возможности для инвесторов по всему миру [27;32;42]. Развитие фондового рынка зависит от множества факторов, среди которых можно выделить:

✓ **Экономическая стабильность** – высокая динамика роста ВВП способствует увеличению активности инвесторов.

✓ **Защита прав инвесторов** – наличие прозрачных правил торговли снижает риски мошенничества и способствует росту доверия.

✓ **Финансовые технологии** – применение цифровых решений, алгоритмической торговли и блокчейна делает рынок более эффективным.

✓ **Уровень финансовой грамотности населения** – чем выше понимание работы фондового рынка, тем активнее в нём участвуют частные инвесторы.

✓ **Глобализация** – интеграция национальных рынков в мировую экономическую систему расширяет инвестиционные возможности.

Значительное число фондовых бирж, принимающих участие в Инициативе ООН «Фондовые биржи за устойчивое развитие» (Sustainable Stock Exchanges Initiative, SSE),

активно внедряет передовые ESG (Environmental, Social and Governance) - практики. Они создают специализированные сегменты и платформы для листинга ценных бумаг, соответствующих принципам устойчивого развития, включая ESG-акции, биржевые индексные фонды и облигации. Важной практикой является требование к эмитентам о раскрытии нефинансовой информации, а также разработка обучающих курсов, ориентированных на принципы ответственного инвестирования. Кроме того, некоторые биржи обеспечивают доступ к листингу для малых и средних предприятий (МСП) [11; 12; 30]. Аналитические исследования показывают, что ряд ведущих инвестиционных и финансовых информационных агентств, таких как FTSE Russell, Calvert Research and Management, MSCI, STOXX, Sustainalytics, Impax AM, WilderShares и Thomson Reuters, формируют фондовые индексы устойчивого развития, способствующие ориентации инвесторов. Квалифицированные инвесторы, играющие ключевую роль в признании ответственного инвестирования, регулярно анализируют эти индексы, оценивая их состав и соответствие ESG-критериям [8;12;39]. Таким образом, фондовые индексы устойчивого развития служат важным инструментом для отбора активов в инвестиционные портфели с учетом критериев устойчивости, ликвидности, рыночной капитализации и уровня свободного обращения акций. Формирование подобных индексов основывается на различных ESG-критериях и их рейтингах, разрабатываемых независимыми поставщиками нефинансовых данных. В последние годы наблюдается рост числа таких поставщиков, что свидетельствует о повышенном внимании к измерению и мониторингу воздействия ESG-факторов на корпоративную деятельность. С этой целью также используются классификаторы допустимых видов экономической деятельности, такие как регламент ЕС по Таксономии устойчивого развития, направленный на привлечение частного капитала в экологически устойчивые проекты и повышение прозрачности «зеленых» финансовых инструментов.

Фондовые индексы устойчивого развития выполняют не только ориентирующую функцию для инвесторов, но и стимулируют компании-эмитенты к совершенствованию корпоративных ESG-практик. Эти индексы представляют собой рыночные бенчмарки, отражающие динамику изменения капитализации эмитентов, включенных в их состав. Включение акций в ESG-индексы посредством положительного скрининга или их исключение потенциально влияет на фондовый рынок, поскольку управляющие индексными ESG-фондами корректируют структуру своих инвестиционных портфелей в соответствии с ребалансировкой индекса. Примером широкого ESG-индекса, который применяется как для формирования портфелей, так и для сравнения доходности с рыночными ориентирами, является S&P 500 ESG. В отличие от узкоспециализированных ESG-индексов, он сохраняет широкую рыночную направленность, что делает его привлекательным для различных групп инвесторов. Несмотря на исключение 30% компаний из базового индекса S&P 500 на основе ESG-критериев, этот индекс демонстрировал схожую динамику с основным индексом и даже превышал его показатели на 1% в 2020 году. На базе данного индекса Чикагская товарная биржа (CME) запустила мини-фьючерс (E-mini S&P 500 ESG), что способствовало расширению числа участников рынка ответственного инвестирования [14; 31].

Исторические данные подтверждают, что фондовые индексы устойчивого развития демонстрируют доходность, сопоставимую с эталонным индексом S&P 500. В периоды спада на энергетическом рынке устойчивые индексы показывали положительную динамику, а аналитические исследования Deutsche Bank выявили, что 89% индексов с высокими ESG-рейтингами опережают рынок. Компании с лучшими ESG-практиками демонстрируют более высокую прибыльность и торгуются с премией по сравнению с конкурентами. Большинство исследований подтверждают положительную взаимосвязь между ESG-показателями и корпоративной финансовой устойчивостью: около 90% эмпирических работ выявляют неотрицательное влияние ESG-факторов на финансовые результаты эмитентов, а в 63% случаев наблюдается положительная корреляция между ответственным

инвестированием и рыночной доходностью [28; 33].

С течением времени положительное влияние ESG-факторов на финансовые показатели компаний остается стабильным, независимо от географической привязки или типов финансовых активов. Данные также свидетельствуют о взаимосвязи между высокими ESG-показателями и численностью квалифицированных сотрудников: согласно исследованиям McKinsey, компании с развитой ESG-повесткой демонстрируют более высокий уровень удержания персонала, его мотивации и продуктивности, что, в свою очередь, положительно сказывается на рыночной стоимости акций. Рост осведомленности об устойчивом развитии способствовал популяризации ответственного инвестирования, особенно в Европе и Северной Америке [42]. Исследования крупнейшего европейского управляющего активами Amundi показали, что массовое внедрение ESG-стратегий изменяет спрос на финансовые инструменты, что отражается на их ценообразовании и формировании премии за фактор устойчивости. Анализ данных последних десять годов выявил, что инвестиции в лучшие 20% ESG-акций обеспечили доходность 3,3% в Северной Америке и 6,6% в развитых странах Европы, тогда как в эти годах аналогичные показатели были отрицательными (-2,7% и -1,2% соответственно). Данные подтверждают, что ESG-факторы оказывают наибольшее влияние на акции с экстремальными значениями (best-in-class и worst-in-class), а не на весь рынок в целом [33]. Таким образом, рост рынка долевого инвестирования с учетом факторов устойчивости сопровождался расширением финансовых инструментов, что приводить к повышению интереса ответственных инвесторов и изменению корпоративной практики эмитентов. Введение фондовых индексов устойчивого развития позволило создать надежные бенчмарки, используемые как ориентиры для инвестирования, и способствовало развитию устойчивого финансирования на глобальном уровне.

Развитие фондового рынка в Азербайджане

В Азербайджане развитие фондового рынка является важным фактором для диверсификации экономики и укрепления не нефтяного сектора. Однако на этом пути существуют определённые вызовы и препятствия, преодоление которых позволит активизировать деятельность рынка. Как составная часть финансовой системы, фондовый рынок выполняет функцию перераспределения капитала и расширения инвестиционных возможностей [2; 8; 10]. Развитие фондового рынка является одним из ключевых факторов для обеспечения устойчивого экономического роста в Азербайджане. Для достижения этой цели требуется активное участие как государства, так и частного сектора. Функционирующий на высоком уровне фондовый рынок способствует укреплению инвестиционного климата, более эффективному распределению финансовых ресурсов и созданию дополнительных возможностей для бизнеса. В связи с этим проведение структурных реформ и внедрение современных рыночных механизмов играет решающую роль в будущем экономическом развитии страны [11]. Фондовый рынок является важнейшей частью финансовой системы страны и ключевым механизмом стимулирования экономического роста. В развитых странах он играет значительную роль в привлечении инвестиций, регулировании движения капитала и расширении возможностей финансирования для экономических субъектов. Развитие фондового рынка также является приоритетным направлением экономической политики Азербайджана. В последние годы были проведены значительные реформы, направленные на институциональное развитие рынка, усиление нормативно-правового регулирования и модернизацию его инфраструктуры [12]. Основные реформы были сосредоточены на трех ключевых направлениях [2;8;10]: **совершенствование нормативно-правовой базы,** **укрепление инфраструктуры** и **повышение активности инвесторов и участников рынка.** Для обеспечения устойчивой и конкурентоспособной работы фондового рынка правительство Азербайджана и регулирующие органы провели ряд законодательных и нормативных изменений. Эти реформы были направлены на повышение прозрачности рынка, защиту прав инвесторов и создание благоприятной бизнес-среды для участников

рынка. В 2015 году был принят Закон Азербайджанской Республики "О рынке ценных бумаг", который стал основным нормативным актом, регулирующим деятельность фондового рынка [2;8;10]. В 2016 году была создана Палата по надзору за финансовыми рынками (ФНПП), которая значительно усилила регулирование фондового рынка и контрольные механизмы. Однако в 2020 году эти функции были переданы Центральному банку Азербайджана [2;17]. Инфраструктура играет решающую роль в эффективном функционировании фондового рынка. Проведенные реформы способствовали повышению конкурентоспособности рынка и созданию удобных условий для инвесторов [2]: м**одернизация Бакинской фондовой биржи (БФБ), внедрение электронных торгов и новых финансовых инструментов.** Увеличение числа участников рынка и повышение активности инвесторов являются важными условиями эффективного развития фондового рынка. В этой связи были реализованы несколько инициатив [2;5;22]: о**бразовательные программы и тренинги и увеличение объема государственных облигаций.**

Реформы, проводимые в Азербайджане в целях развития экономики и финансовых рынков, а также принятые стратегические дорожные карты с 2016 года сыграли важную роль в постепенном оживлении национального фондового рынка. Так, по сравнению с 2016 годом, в 2023 году уровень капитализации фондового рынка (рынка ценных бумаг) увеличился на 14%. Основной этап развития этого рынка пришёлся на 2018 год, после чего в последующие годы наблюдались значительные снижения по ключевым показателям. В последние годы большая часть капитализации рынка (53%) обеспечивалась за счёт государственных ценных бумаг, а также операций репо/обратного репо (33%) []. Несмотря на то, что в сравнении с предыдущими годами на фондовом рынке Азербайджана наблюдалась тенденция к росту, в макроэкономическом контексте этот показатель не считается высоким. В частности, если в 2016 году доля капитализации фондового рынка в ВВП страны составляла 23%, а в не нефтяном ВВП – 35%, то к 2022 году эти показатели значительно сократились (в ВВП – до 11%, в не нефтяном ВВП – до 12%). Для сравнения, в большинстве стран доля капитализации фондового рынка в ВВП превышает 30% и привлекает внимание более высокими показателями (в США – 187%, в Китае – 57%, в России – 34%) [2;5;22].

Будущее фондового рынка связано с дальнейшей цифровизацией, использованием блокчейн-технологий и искусственного интеллекта, что позволит сделать торговлю ценными бумагами более доступной и эффективной. В современных условиях фондовые биржи продолжают быть важнейшим инструментом экономического роста и развития новых инвестиционных возможностей. В последние годы вопросы экологии и устойчивого развития приобрели ключевое значение в глобальной экономике. Так как, в 2022 году внимание привлекла изменчивость глобального финансово-фондового рынка и вопрос устойчивости инвестиций. В этот период наблюдались тенденции к динамизму на рынке, что стало результатом проводимой в мире политики, направленной на достижение целей устойчивого развития.

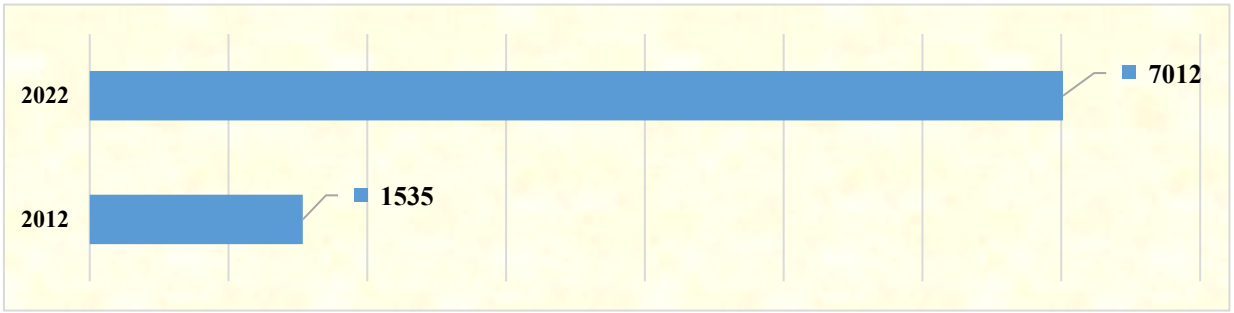

График 2. Динамика развития устойчивых фондов на мировом фондовом рынке
Источник: График разработана автором на основе [4;37;38] источников.

В частности, в капитализации финансово-фондовых рынков и в проведении финансовых операций наблюдался рост инвестиций в устойчивые фонды (зелёные облигации, экологические инвестиции и др.). Так, объём инвестиций, направленных в соответствующие фонды в 2022 году, составил 5,8 трлн долларов США [4; 41; 45]. В Азербайджане ведущую роль в развитии рынка акций играет первичный рынок, который функционирует в закрытой среде в рамках программы приватизации. Из-за этого в данной сфере длительное время не наблюдается значительного роста. Текущая ситуация указывает на наличие серьёзных проблем по сравнению с развитием мировых фондовых рынков. Опыт показывает, что капитализация и активность фондовых рынков в мире и в большинстве стран формируется за счёт рынка акций. Кроме того, рынок акций позволяет оценить уровень капитализации предприятий в каждой стране и степень их вовлечённости в фондовые рынки [24]. Одним из важных финансовых инструментов в этой сфере являются зелёные облигации, направленные на привлечение инвестиций в экологически значимые проекты. Азербайджан, стремясь к диверсификации экономики и устойчивому развитию, рассматривает возможности интеграции данного механизма в национальный фондовый рынок. Современном этапе фондовый рынок Азербайджана развивается, а государство предпринимает шаги для привлечения инвестиций в проекты, ориентированные на устойчивый рост [11; 12]. Однако процесс внедрения зелёных облигаций сталкивается с рядом препятствий, включая ограниченную осведомлённость инвесторов, отсутствие детализированной нормативно-правовой базы и недостаточный уровень ликвидности этого сегмента рынка.

Заключение

Внедрение зелёных облигаций в Азербайджане является важным шагом для достижения устойчивого экономического развития. Это позволит привлечь долгосрочные инвестиции в экологически значимые проекты, сократить углеродный след страны и повысить её привлекательность для международных инвесторов. Реализация этих инициатив возможна благодаря совместным усилиям государства, бизнеса и международных партнёров. Для дальнейшего развития рынка необходимо реализовать следующие шаги:

- **Внедрение и диверсификация производных финансовых инструментов** – введение сложных финансовых инструментов повысит глубину рынка.
- **Привлечение иностранных инвесторов** – требуется проведение более либеральной политики регулирования для международных инвесторов.
- **Использование Fintech и блокчейн-технологий** – интеграция цифровых технологий в фондовый рынок повысит его эффективность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития. Баку: 2021. http://e-qanun.az/framework/46813.
2. Бакинская фондовая биржа. https//www.bfb.az/
3. Биржа по-китайски: как работает фондовый рынок, где почти нет иностранных инвесторов. https://www.tinkoff.ru/invest/research/education/chinese-stock-market/.
4. Доклад о мировых инвестициях за 2023 год. ЮНКТАД, база данных Morningstar. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2023_overview_ru.pdf.
5. Государственный Комитет по Статистике Азербайджанской Республики. Баку, 2024. https://www.stat.gov.az
6. И над фондовым рынком Японии взошло солнце. 19 мая 2023. https://bcs-express.ru/novosti-i-analitika/i-nad-fondovym-rynkom-iaponii-vzoshlo-solntse.
7. Крупнейшие фондовые биржи мира: где они находятся, и как с ними зарабатывают. Finance.ua. https://finance.ua/goodtoknow/fondovi-birzhi.

8. Мамедов Я.А. Формирование и направления развития фондового рынка в Азербайджанской Республике (монография). / Я.А. Мамедов. Баку: Издательство «Европа», 2016, 162 с. http://elibrary.bsu.az/books_90/N_9.pdf.
9. Мамедов Яшар Азимага оглы. "ЭЛ(Л)Э - 2015: Либеральный потенциал экономики". Коллективная монография. Институт экономики НАНА, 2017. http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/rus/İLPE_2015_kitab.pdf
10. Мамедов Яшар Азимага оглы. "Фондовый рынок-2017" Обзорный бюллетень. Издательство «Наука и знания», Баку, 2018.
http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/Bulleten/fond_bazari2017.pdf
11. Мамедов Я.А. Современный уровень развития регионов Азербайджанской Республики. Материалы VIII Международной научно-практической конференции (11.03.2023 г., РФ, Махачкала).
https://www.researchgate.net/publication/375075180_SOVREMENNYJ_UROVEN_RAZVITIA REGIONOV_AZERBAJDZANSKOJ_RESPUBLIKI#fullTextFileContent.
12. Мамедов Я.А. Основы развития зеленой экономики в Азербайджане. Сборник научных статей IV Международной научно-практической интернет-конференции. Гомель Белорусский Торгово-Экономический Университет Потребительской Кооперации 2023. с.75-79. 31. 03. 2023 г. https://www.researchgate.net/publication/375075111_Osnovy_razvitia_zelenoj_ekonomiki_v_Azerbajdzane
13. Официальный сайт Euronext: сайт. – https://www.euronext.com/en.
14. Оптимизм после ужасного года: почему рынок США растет и сколько это может продлиться. 18 января 2023. https://www.forbes.ru/investicii/483858-optimizm-posle-uzasnogo-goda-pocemu-rynok-ssa-rastet-i-skol-ko-eto-mozet-prodlit-sa.
15. Стратегия социально-экономического развития Азербайджанской Республики на 2022-2026 годы. Баку: 2022. https://e-qanun.az/framework/50013
16. Стратегическая дорожная карта по перспективам национальной экономики Азербайджанской Республики. Баку: 2016. https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf/
17. Стратегическая дорожная карта по развитию финансовых услуг в Азербайджанской Республике. Баку, 2016. https://president.az/az/articles/view/22046.
18. Погудин Сергей. Особенности китайского фондового рынка. Финансовый журнал. 22.09.23. https://www.finam.ru/publications/item/osobennosti-kitayskogo-fondovogo-rynka-20230922-1903/.
19. Ульмаскулов Р.Т., Шарифьянова З.Ф. Отличия фондового рынка США от российского фондового рынка // Символ науки. 2017. Т. 1. № 1. С. 69-72.
20. Фондовые биржи. TADVISER. https://www.tadviser.ru/index.php/
21. Цифровая платежная стратегия Центрального Банка Азербайджанской Республики на 2021-2023 годы. Баку, 2021. https://uploads.cbar.az/assets/cf20ce4afe5762718226b3dc0.pdf.
22. Центральный Банк Азербайджанской Республики. Статистический бюллетень. 12/2023. https://uploads.cbar.az/assets/aa13eadd83ce9ae4392736ec0.pdf.
23. Bloomberg.https://assets.bbhub.io/company/sites/51/2023/03/Bloomberg-Impact-Report-2022.pdf.
24. Evaluation of the Tax Policy Efficiency Under Uncertainty. Aygun A. Musayeva, Shahzada G. Madatova, Yashar A. Mammadov, Alislam I. Gasimov and Kamala N. Ahadova. https://www.researchgate.net/publication/337400614_Evaluation_of_the_Tax_Policy_Efficiency_Under_Uncertainty#fullTextFileContent.
25. Caixin Global. https://www.caixinglobal.com/2020–07–01/in-depthchina-prepares-to-tear-down-25-year-bankbrokerage-divide-101574415.html

26. Data source: Multiple sources compiled by World Bank (2024) – Learn more about this data Note: Investment funds, unit trusts, and companies whose only business goal is to hold shares of other listed companies are excluded.
27. Fitch Ratings. https:// www.fitchratings.com/research/banks/newjapanese-policies-create-opportunities-for-esgbond-market-27–07–2021.
28. Financial Stability Board OECD Pension Markets in Focus 2020. /www.statista.com/statistics/421220/global-pension-funds-assets/.
29. Frankfurt Stock Exchange: website: https://www.boerse-frankfurt.de/.
30. Global IPO Watch 2022. https://www.pwc.com/gx/en/services/audit-assurance/assets/pwc-global-ipo-watch-2022.pdf
31. Global Hedge Fund Industry Report 2020: Growth, Trends, and Forecast 2020-2025 https://clck.ru/VLbe4.
32. Hailemariam A., Guotai C. Stock Market Development and Economic Growth: Empirical Evidence for Emerging Market Economies. International Journal of Economics, Finance and Management Sciences, 2014, Vol. 2, no. 2, pp. 171—181. doi: 10.11648/j.ijefm.20140202.19
33. Historical Returns of Global Stocks. https://www.mindfullyinvesting.com/historical-returns-of-global-stocks/
34. İnvesting.com. Index FTSE 100: https://ru.investing.com/indices/uk-100.
35. Japan Exchange Group. https://www.jpx.co.jp/english/equities/improvements/market-structure/01.html
36. London Stock Exchange Group plc: https://www.lseg.com/
37. LSEG: Financial Markets Infrastructure and Data. https://www.lseg.com/en.
38. Market Capitalization of Listed Domestic Companies (% of GDP, 2015). https://data.worldbank.org/indicator/CM.MKT.LCAP.GD.ZS?locations=IS&skipRedirection=true&view=map.
39. Multiple sources compiled by World Bank (2024) – Learn more about this data Note: Investment funds, unit trusts, and companies whose only business goal is to hold shares of other listed companies are excluded. Our WorldIn Data.org/economic-growth | CCBYhttps://ourworldindata.org/grapher/total-market-capitalization-listed-domestic-companies-share-gdp?tab=table&country=~GHA#explore-the-data
40. OurWorldInData.org/economic-growth | CC BY https://ourworldindata.org/grapher/total-market-capitalization-listed-domestic-companies-share-gdp?tab=table&country=~GHA#explore-the-data
41. Statista. Leading stock exchange operators by market cap 2023. https://www.statista.com/statistics/270126/largest-stockexchange-operators-by-market-capitalization-oflisted-companies/.
42. Sustainable Development of the Mortgage Market in Azerbaijan: Commercial Risks of Housing Construction, Social Vision, and State Influence. Fuad Ganbarov, Klaudia Smoląg, Rashad Muradov, Konul Aghayeva, Rumella Jafarova and Yashar Mammadov. https://www.mdpi.com/2071-1050/12/12/5116.
43. Shanghai Stock Exchange. http://english.sse.com.cn/.
44. Standarts & Pour. https://www.spglobal.com/marketintelligence/ en/news-insights/latest-news-headlines/chinagreen-bond-issuances-set-to-cross-100b-markin-2022–68453272.
45. The Evolution of ESG Investment, Realization of Society 5.0, and Achievement of SDGs – https://www.gpif.go.jp/en/investment/Report_Society_and_SDGs_en.pdf.

Yaşar Əzimağa oğlu MƏMMƏDOV
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu "Monetar və fiskal tənzimləmə problemləri" şöbəsinin müdiri, i.e.d.
E-mail:mammadov60@mail.ru

Yaşıl maliyyə və fond bazarı: Azərbaycanın yeni investisiya trendi

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - son illərdə dünyada və ölkəmizdə həyata keçirilən institusional islahatlar, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və rəqəmsal platformaların tətbiqi əsasında fond bazarlarının inkişafında baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi metodlardan formalaşdırılmışdır. Eyni zamanda, fond bazarlarının inkişaf problemləri ilə bağlı müxtəlif tədqiqatçıların elmi əsərlərindəki yanaşmalara da diqqət göstərilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - məqalədə aparılan araşdırmalar və əsaslandırılan baxışlar nəzərə alınmaqla, ölkəmizin fond bazarının müasir inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın nəticələri baxımından – müasir inkişaf tendensiyaları və qlobal çağrışlar şəraitində ölkəmizdə fond bazarının inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı yeni alətlərin tətbiqinin zərurətləri daha çox vacib hesab olunur. Məqalədə qlobal fond bazarının müasir inkişaf xüsusiyyətləri və bu bazarda dayanıqlı fondların təşkili məsələləri tədqiq olunur. Xüsusilə də yaşıl istiqrazların tətbiqi və bu sahədə baş verən irəliləyişlər dəyrələndirilir.

Tədqiqatın orjinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd etməliyik ki, əsas elmi yenilik kimi hazırkı mürəkkəb bir dövrdə fond bazarının dərinliyinin artırılması, investorların bu bazarda aktiv iştirakının təmin edilməsi və likvidliyin yüksəldilməsi kimi məsələlər hələ də aktualdır. Azərbaycanın fond bazarının inkişafı ilə bağlı aparılan islahatların sürətləndirilməsi əsas hesab olunur. Aparılan tədqiqat göstərir ki, ölkəmizin fond bazarının inkişafı üçün yerli investorların maariflərdirilməsi, bazar iştirakçılarının çeşidinin artırılması və yeni maliyyə alətlərinin, xüsusilə də yaşıl istiqrazların tətbiqi zəruridir. Bu istiqamətdə müasir texnologiyaların inteqrasiyası və tənzimləyici mühitin daha da təkmilləşdirilməsi bazarın cəlbediciliyini artıraraq iqtisadi inkişafı dəstəkləyə bilər.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, iqtisadi islahatlar, fond bazarı, investisiya fondları, qiymətli kağızlar, yaşıl istiqraz, bank sektoru.

Yashar Azimaqa Mammadov
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan Institute of Economics head of department "Monetary and problems of fiscal regulatyion" doctor of economics. E-mail:mammadov60@mail.ru

Green Finance and the Stock Market: Azerbaijan's New Investment Trend

Summary

The purpose of the research is to evaluate the changes in the development of stock markets based on institutional reforms, improvements in the legislative framework, and the implementation of digital platforms carried out in recent years both globally and in our country.

The research methodology is formed using methods such as analysis, synthesis, comparison, and generalization. At the same time, attention has been given to the approaches found in the

scientific works of various researchers regarding the development challenges of stock markets.

The practical significance of the research lies in identifying the modern development directions of our country’s stock market, based on the analyses and substantiated views presented in the article.

In terms of research outcomes, the need for the implementation of new tools to accelerate the development of the stock market in our country becomes increasingly important amid current development trends and global challenges. The article examines the modern development features of the global stock market and issues related to the formation of sustainable funds within this market. In particular, the application of green bonds and progress in this area are evaluated.

Regarding the originality and scientific innovation of the research, it should be noted that the main scientific novelty lies in the continued relevance of issues such as deepening the stock market, ensuring active participation of investors, and increasing market liquidity during the current complex period. Accelerating the ongoing reforms related to the development of Azerbaijan’s stock market is considered a priority. The research shows that, for the development of the domestic stock market, it is necessary to educate local investors, diversify market participants, and implement new financial instruments, especially green bonds. In this regard, the integration of modern technologies and further enhancement of the regulatory environment can increase the market's attractiveness and support economic development.

Key words: economic development, economic reforms, stock market, investment funds, securities, green bond, banking sector.

UOT: 334.724

Asif Mirlazım oğlu MUSTAFAYEV
İ.f.d., dosent
AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu,
Aparıcı elmi işçi
E.mail: asif5252@rambler.ru
https://orcid.org/0000-0002-3989-1598
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.07

DÖVLƏT SEKTORU MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ RİSK AMİLİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MODELLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi dövlət sektoru üzrə risk amilinin qiymətləndirilməsi və bu qiymətləndirmə prosesində bir sıra modellərin tətbiq edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası: Ədəbiyyatların təhlili, müqayisəli təhlil, modelləşmə, proqnozlaşdırma, statistik məlumatların qruplaşdırılması və induksiya metodlarından tədqiqat prosesində geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqatda əldə olunan əməli nəticələr və irəli sürülən təkliflər Azərbaycanda dövlət sektoru üzrə müəssisələrin fəaliyyətində effektivliyin əldə olunması, bazar tələblərinə adekvat cavab verməsi və bu əsasda risk amilinin qiymətləndirilməsi prosesində əhəmiyyətli ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Tədqiqat prosesində müəyyən edilmişdir ki, dövlət sektoru müəssisələri bazarın tələblərinə daha həssasdır. Bu aspektdə onlarda istehsalın (xidmətin) təşkili və idarə edilməsində mütləq surətdə risk hesablanma modellərinin tətbiqi qaçılmazdır. Tədqiqat əsnasında qeyd edilir ki, Azərbaycanda dövlət sektoru müəssisələrində həm idarəetmə, həm də istehsalın təşkilində optimallıq əldə edilməsi perspektiv dövrdə onlar üçün bazar risklərini yüksəldəcəkdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Dövlət sektoru müəssisələri üçün bazar risklərinin qiymətləndirilməsində kəmiyyət yanaşması modelinə üstünlük verilərək əsasən Z-Score modelinin tətbiqi imkanları qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat onu göstərdi ki, son illərdə dövlət müəssisələri üzrə həyata keçirilən islahatlar müəyyən mənada qısamüddətli dövr üçün öz töhfəsini verməkdədir.

Açar sözlər: dövlət sektoru, korporativ idarəetmə, risk, qiymətləndirmə, model, müəssisə, ÜDM, sənaye istehsalı, əsas kapital, investisiya və s.

Giriş

Korporativ idarəetmədə risk amilinin nəzərə alınması şirkətin dayanıqlığını və uzunmüddətli uğurunu təmin edən vacib elementlərdən biridir. Hər bir şirkət fəaliyyət göstərdiyi bazarda müxtəlif risklərlə qarşılaşır və bu risklərin effektiv idarə olunması uğurlu idarəetmənin əsas göstəricilərindən biridir. Risklərin nəzərə alınmaması şirkətin maliyyə sabitliyini sarsıdaraq, onun fəaliyyətinin davamlılığını təhlükə altına qoya bilər.

Korporativ idarəetmə çərçivəsində risklərin erkən aşkarlanması və dəyərləndirilməsi şirkətin potensial təhlükələrə qarşı hazırlıqlı olmasını təmin edir. Müasir biznes mühitində iqtisadi dalğalanmalar, tənzimləyici dəyişikliklər və texnoloji yeniliklər kimi amillər şirkətlərin qarşısında mühüm çağırışlar yaradır. Risklərin idarə edilməsi strategiyaları şirkətlərin bu kimi amillərə çevik reaksiya verməsinə imkan yaradır.

Effektiv risk idarəetmə siyasəti şirkətin maliyyə itkilərinin qarşısını almağa və səhmdarların maraqlarını qorumağa kömək edir. Bundan əlavə, risklərin düzgün idarə olunması şirkətin etibarlılığını artıraraq, investorların və kredit təşkilatlarının ona daha çox etimad göstərməsinə səbəb olur. Risklərin idarə olunmasında şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin tətbiqi şirkətin daxili və

xarici nəzarət orqanları qarşısında məsuliyyətini artırır.

Risk amilinin nəzərə alınması yalnız maliyyə sahəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, əməliyyat, strateji və reputasiya risklərini də əhatə edir. Operativ risklərin idarə olunması şirkətin daxili proseslərinin dayanıqlığını təmin edir və mümkün istehsalat və ya idarəetmə xətalarının qarşısını alır. Strateji risklərin qiymətləndirilməsi isə uzunmüddətli hədəflərin uğurla həyata keçirilməsinə kömək edir.

Müasir şirkətlərdə risklərin idarə olunması üçün xüsusi bölmələr və risk komitələri yaradılır. Bu komitələr mütəmadi olaraq risk analizləri aparır və potensial təhlükələri qiymətləndirərək, uyğun tədbirlər görürlər. Bundan əlavə, risk idarəetmə strategiyaları qabaqcıl texnologiyalar və analitik metodlardan istifadə etməklə daha effektiv həyata keçirilir.

Azərbaycanda dövlət sektoru müəssisələrində risk amilinin xüsusiyyətləri

Azərbaycanda dövlət sektoru üzrə korporativ idarəetmədə risk amilinin ölçülməsi bir sıra xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Dövlət müəssisələrinin (DM) fəaliyyətinin monitorinqi, şəffaflığın artırılması və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi əsas istiqamətlərdəndir.

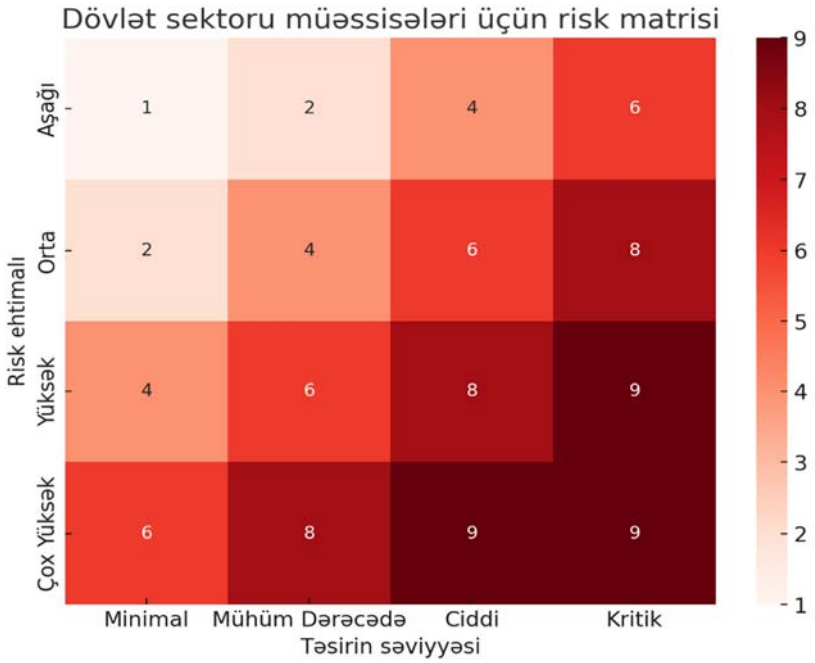
Hazırda dövlət müəssisələrində mülkiyyət və nəzarət funksiyalarının tam formalaşmaması, hesabatlılığın məhdud olması və risklərin effektiv idarə olunmaması kimi problemlər mövcuddur. Xüsusilə, risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması üçün konkret mexanizmlər və audit komitələrinin rolu hələ də zəifdir. Bununla belə, Azərbaycanda korporativ idarəetmə standartlarının təkmilləşdirilməsi üçün yeni addımlar atılır və dövlət müəssisələrinin idarəetməsində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan dəyişikliklər nəzərdə tutulur.

Statistik göstəricilərə gəldikdə, hazırda Azərbaycanda ən iri 20 dövlət müəssisəsinin əksəriyyətində müşahidə şuraları fəaliyyət göstərsə də, onların qərarvermə səlahiyyətləri məhduddur. Müşahidə şuralarının əksəriyyəti dövlət qulluqçularından ibarətdir, bu da risklərin müstəqil qiymətləndirilməsini çətinləşdirir. Bundan əlavə, audit komitələri yalnız bəzi iri dövlət müəssisələrində fəaliyyət göstərir və bu komitələrin fəaliyyəti tam şəffaf deyil [1].

Mövcud statistikalara əsasən, Azərbaycanda 20 ən böyük dövlət müəssisəsindən yalnız bir neçəsində effektiv audit komitəsi fəaliyyət göstərir. Müşahidə şuralarının isə yalnız 30%-i strateji qərarların qəbulunda aktiv iştirak edir.

Qrafik 1 üzrə təqdim olunan risk matrisi dövlət sektoru müəssisələrində risklərin ehtimal və təsir səviyyəsinə görə dərəcələndirilməsini vizuallaşdırmaq üçün tərtib edilmişdir. Onun qurulması aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslanır:

1. Risklərin ehtimal səviyyəsinə görə qruplaşdırılması
   - Risklərin başvermə ehtimalı dörd kateqoriyada təsnif edilib: aşağı, orta, yüksək, çox yüksək;
   - Aşağı ehtimallı risklər nadir hallarda baş verir, çox yüksək ehtimallı risklər isə müəssisələr üçün davamlı təhlükə yaradır.
2. Risklərin təsir səviyyəsinə görə təsnif edilməsi
   - Təsirin gücü minimal, mühüm dərəcədə, ciddi, kritik olmaqla dörd kateqoriyaya bölünüb;
   - Minimal təsirli risklər müəssisənin fəaliyyətinə az təsir edir, kritik təsirli risklər isə ciddi maliyyə və idarəetmə problemlərinə səbəb ola bilər.
3. Rəng şkalası ilə təhlükə səviyyəsinin vurğulanması
   - Aşağı risklər açıq rənglə göstərilib;
   - Orta və yüksək risklər tündləşən qırmızı çalarlarda təqdim olunub;
   - Çox yüksək risklər ən tünd qırmızı ilə ifadə olunub ki, bu da onların daha təhlükəli olduğunu vurğulayır.
4. Matrisin rəqəmlərlə annotasiyası
   - Hər hüceyrədə yerləşən ədədi dəyərlər risk səviyyəsini müəyyən edir;
   - 1-3 aralığı aşağı risklər, 4-6 orta risklər, 7-9 yüksək və kritik risklər qrupuna daxildir.

Qrafik 1.

*Mənbə: [7]. Qrafik **PMBOK Guide (Project Management Body of Knowledge)**-Risk idarəetmə matrisi əsasında tərtib edilmişdir*

Təqdim olunan qrafik dövlət müəssisələri üçün risk idarəetməsində mühüm qərarların verilməsi zamanı istinad mənbəyi rolunu oynaya bilər. O, müəssisələrin qarşılaşa biləcəyi riskləri sistemli şəkildə təhlil etməyə və qabaqlayıcı tədbirlər görməyə imkan yaradır.

Azərbaycan hökuməti korporativ idarəetməni gücləndirmək üçün beynəlxalq standartlara uyğun yeni dövlət standartı qəbul edib. Bu standart dövlət müəssisələrində şəffaflığın və hesabatlılığın artırılmasına, risklərin daha effektiv idarə olunmasına yönəlib [2].

Azərbaycanda dövlət sektoru üzrə korporativ idarəetmədə risk amilinin ölçülməsi üçün müxtəlif iqtisadi göstəricilər nəzərə alınır. Məsələn, **AzərEnerji ASC** və digər dövlət müəssisələrinin maliyyə hesabatlarına əsasən, son beş il ərzində risk amillərinin idarə olunmasında dəyişikliklər müşahidə olunub. **2018-2023-cü illər arasında bu müəssisələrin maliyyə göstəriciləri, gəlirləri və xərcləri üzrə statistik məlumatlar təqdim olunub.** Bu göstəricilər, əsasən, müəssisələrin gəlir və xərclərinin dəyişməsi, borc yükü və investisiya risklərini əhatə edir.

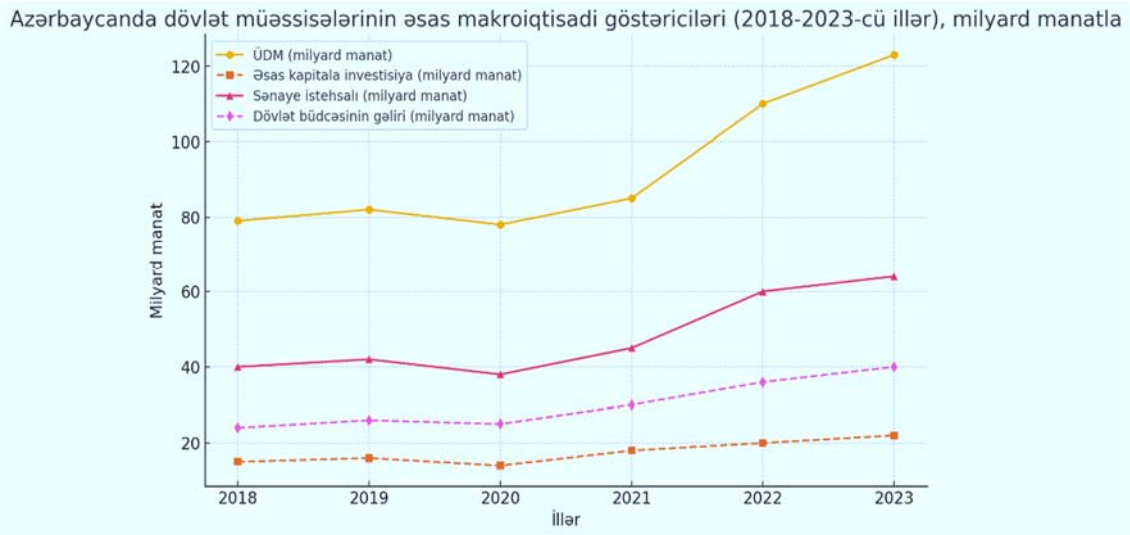
Nəzərə almaq lazımdır ki, Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Xidmətinin tabeliyində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu (AZSTAND) ISO 37000:2021 “Governance of organizations. Guidance” beynəlxalq standartına əsaslanaraq AZS ISO 37000: 2024 “Korporativ idarəetmə. Rəhbəredici göstərişlər” adlı yeni dövlət standartını təsdiqləyib.

Bu standart idarəetmə orqanlarında vəzifələrin daha səmərəli, diqqətli və effektiv şəkildə icra olunmasını təmin edərək, idarəetmə prosesində şəffaflıq, etibarlılıq, inklüzivlik, hesabatlılıq, operativlik və ədalətlilik kimi əsas prinsipləri möhkəmləndirir.

Yeni standartın tətbiqi müəssisə və təşkilatlarda korporativ idarəetmə sistemini beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırmağa şərait yaradır. Bununla yanaşı, maliyyə və iqtisadi fəaliyyətin optimallaşdırılmasına, risklərin idarəedilməsinin gücləndirilməsinə və daxili nəzarət mexanizmlərinin etibarlılığının artırılmasına töhfə verəcək [3].

Azərbaycanın dövlət sektoru müəssisələrinin iqtisadi göstəriciləri və büdcə xərcləri də riskin ölçülməsində əsas rol oynayır. Məsələn, 2023-cü ildə dövlət büdcəsindən təhsilə 3,69 milyard manat ayrılıb ki, bu da iqtisadi sabitlik və investisiya risklərinin idarə olunmasına təsir edir. Bundan başqa, əhalinin gəlir və xərcləri üzrə məlumatlar da dövlət sektorunda risklərin qiymətləndirilməsinə təsir edir.

Azərbaycanda dövlət müəssisələrinin əsas makroiqtisadi göstəricilərinin 2018-2023-cü illər üzrə dəyişimi müxtəlif iqtisadi amillərlə əlaqələndirilə bilər. Qrafikdən göründüyü kimi, ümumi daxili məhsul (ÜDM), əsas kapitala investisiya, sənaye istehsalı və dövlət büdcəsinin gəlirləri arasında müəyyən tendensiyalar mövcuddur (bax qrafik 2).

Qrafik 2.

Mənbə: Qrafik Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları [4] əsasında tərtib olunmuşdur.

ÜDM-in dinamikası göstərir ki, 2018-2019-cu illərdə sabit artım müşahidə olunmuş, lakin 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə azalma qeydə alınmışdır. Bunun əsas səbəbləri iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması, neft qiymətlərindəki dalğalanmalar və qlobal tədarük zəncirində yaranan problemlər olmuşdur. Lakin 2021-ci ildən etibarən iqtisadiyyatda canlanma baş vermiş, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmiş dövlət siyasəti ÜDM-in yenidən artmasına səbəb olmuşdur. 2023-cü ildə isə ÜDM 123 milyard manata çataraq əvvəlki illə müqayisədə 1,1% artım nümayiş etdirmişdir.

Məlumdur ki, əsas kapitala investisiya göstəriciləri iqtisadi inkişafın ən mühüm amillərindən biri kimi hesab olunur. Bu göstərici üzrə 2020-ci ildə azalma müşahidə olunsa da, 2021-ci ildən sonra dinamika müsbət olmuşdur. Dövlətin infrastruktur layihələrinə ayırdığı vəsaitlər, sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarına yönələn sərmayələr bu artımın əsas səbəbləri olmuşdur. Xüsusilə, strateji əhəmiyyətli sahələrə, o cümlədən nəqliyyat, enerji və tikinti sektorlarına edilən investisiyalar bu göstəricilərə müsbət təsir göstərmişdir.

Sənaye istehsalında da 2020-ci ildə geriləmə müşahidə olunmuşdur. Pandemiya dövründə qlobal bazarlardakı qeyri-müəyyənlik, logistika problemləri və istehsal müəssisələrinin müvəqqəti fəaliyyətini dayandırması bu azalmanın əsas səbəbləri olmuşdur. Lakin 2021-ci ildən etibarən sənaye istehsalı bərpa olunmuş və davamlı artım müşahidə edilmişdir. Bu artımın əsas hərəkətverici qüvvələri qeyri-neft sektorunun genişlənməsi, yeni sənaye müəssisələrinin açılması və dövlət tərəfindən dəstəklənən istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi olmuşdur.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri qrafikdə ən stabil artım göstərən göstəricilərdən biridir. 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər büdcə gəlirləri davamlı şəkildə artmışdır. Vergi və gömrük yığımlarının gücləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı və dövlət xərclərinin səmərəliliyinin artırılması bu artımın əsas amilləridir. Xüsusilə 2022 və 2023-cü illərdə vergi islahatları və fiskal siyasətdə həyata keçirilən tədbirlər büdcə gəlirlərinin artırılmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Qrafik 2-nin ümumi təhlili göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı 2018-2023-cü illər ərzində bir neçə çətinliklə üzləşsə də, xüsusilə pandemiya sonrası dövrdə güclü bərpa prosesi müşahidə olunmuşdur. Dövlət müəssisələrinin iqtisadiyyata təsiri mühüm rol oynayır və xüsusilə investisiya,

sənaye və fiskal siyasət sahələrində aparılan tədbirlər iqtisadi göstəricilərin artmasına kömək etmişdir. Perspektiv dövr üçün iqtisadiyyatın daha da şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi bu müsbət tendensiyanın davam etməsi üçün vacib faktor olacaqdır.

Risk göstəricilərinin hesablanma metodikası

Azərbaycanda dövlət sektoru müəssisələri üçün risk göstəriciləri müxtəlif **metodikalar** əsasında hesablanır. Bu metodikalar **beynəlxalq təcrübə** və **yerli qanunvericiliyə əsaslanan yanaşmaları** özündə birləşdirir. Əsas metodikalara aşağıdakıları aid edə bilərik:

1. Risklərin identifikasiyası və təsnifatı üzrə hesablanma. Dövlət sektoru müəssisələri üçün risklər müxtəlif amillərdən qaynaqlanır ki, onların təsnifləşdirilməsi olduqca vacibdir. **Maliyyə riskləri** (büdcə kəsirləri, likvidlik problemləri, dövlət borcu riskləri), i**darəetmə riskləri** (korrupsiya, şəffaflıq problemləri, hüquqi maneələr), s**trateji risklər** (dövlət siyasətində dəyişikliklər, qanunvericilik islahatları), o**perativ risklər** (infrastruktur problemləri, insan resursları, texnoloji çatışmazlıqlar), e**koloji və sosial risklər** (dayanıqlılıq problemləri, sosial məsuliyyət öhdəlikləri).

2. Risklərin qiymətləndirilməsi üzrə hesablanma. Risklərin ölçülməsi üçün **keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmaları** tətbiq olunur:

2.1 Kəmiyyət yanaşması (statistik və maliyyə hesablamaları). Bu yanaşmada risklər real göstəricilər əsasında ölçülür:

- **VaR (Value at Risk) modeli**-maliyyə risklərinin təhlili üçün istifadə olunur və ehtimal olunan maksimum zərəri göstərir.
- **Monte Karlo Simulyasiyası**-müxtəlif iqtisadi ssenarilərdə riskin təsirini təhlil edir.
- **Z-Score Modeli**[1]-dövlət müəssisələrinin iflas riskini proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur.
- **Beta Əmsalı Metodu**-müəssisənin bazar riskini və dəyişkənliyini ölçmək üçün tətbiq edilir.
- **Likvidlik və borclanma nisbətləri**-dövlət müəssisələrinin ödəmə qabiliyyəti risklərini müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

2.2 Keyfiyyət yanaşması (risk matrisləri və ekspert qiymətləndirilməsi). Bu yanaşmada risklər ehtimal və təsir səviyyəsinə görə qiymətləndirilir:

- **Risk matrisi**-riskin ehtimalı və təsirinin birgə qiymətləndirilməsi aparılır.
- **SWOT və PESTEL analizləri**-dövlət müəssisələrinin daxili və xarici risk faktorlarını müəyyən etmək üçün istifadə olunur.
- **Keyfiyyət qiymətləndirmə sistemləri**-ekspert rəyləri və analitik modellərlə risklər dərəcələndirilir.

3. Risklərin monitorinqi və idarə olunması. Risklərin davamlı izlənilməsi və idarə olunması üçün müxtəlif metodlar tətbiq edilir:

- **ISO 31000: Risk İdarəetmə Standartı**-risklərin sistemli şəkildə qiymətləndirilməsinə və minimuma endirilməsinə kömək edir.
- **COBIT və COSO modelləri**-dövlət sektoru üçün risklərin idarə edilməsi və nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsinə yönəlib.
- **ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri**-müəssisələrin maliyyə və əməliyyat risklərini izləmək üçün istifadə olunur.
- **Key Risk Indicator (KRI) sistemi**-risk göstəricilərinin davamlı monitorinqi və proqnozlaşdırılması üçün tətbiq edilir.

Azərbaycanda dövlət sektoru müəssisələri üçün risklərin ölçülməsi **müasir statistik metodlar,**

[1] Model müəssisələrin iflas riskini proqnozlaşdırmaq üçün geniş istifadə olunan statistik metoddur. Bu model 1968-ci ildə Edward Altman tərəfindən hazırlanmış və zamanla inkişaf etdirilərək müxtəlif sahələrdə tətbiq olunmuşdur. Modelin əsas üstünlüyü onun sadə və effektiv olmasıdır. O, müəssisənin maliyyə göstəricilərini nəzərə alaraq, iflas ehtimalını müəyyən edir və menecerlərə, investorlara və tənzimləyici qurumlara riskləri öncədən görməyə kömək edir. Bu model müxtəlif sektorlarda və iqtisadiyyatın müxtəlif mərhələlərində tətbiq oluna bilər. Banklar, investisiya şirkətləri və digər maliyyə institutları Z-Score modelindən istifadə edərək kredit risklərini qiymətləndirir və borcalanların maliyyə vəziyyətini təhlil edirlər. Modelin ən böyük üstünlüklərindən biri onun **obyektiv olmasıdır.** O, yalnız maliyyə göstəricilərinə əsaslandığı üçün subyektiv qiymətləndirmələrdən uzaqdır və real vəziyyəti daha dəqiq əks etdirir.

beynəlxalq standartlar və **lokal qanunvericilik çərçivəsində** aparılmasını daha da genişləndirmək olar. **Risk matrisləri, statistik analizlər, maliyyə modelləri və ekspert qiymətləndirmələri** ilə daha dəqiq və etibarlı nəticələr əldə oluna bilər. Bu yanaşmalar dövlət sektorunun dayanıqlığını artırmaq və potensial təhdidlərə qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görmək üçün vacibdir. Aşağıda təqdim olunmuş qrafik **Risk Matrisi Metodu** əsasında tərtib edilmişdir. Bu metod **risklərin ehtimalı və təsir səviyyəsini** birgə qiymətləndirməyə imkan yaradır (bax qrafik 3).

Qrafik 3.

Mənbə: [6] Qrafik, Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının (ISO) risk idarəetməsi üçün təqdim etdiyi standart əsasında tərtib edilmişdir

Təqdim olunan qrafikdə Azərbaycanda dövlət sektorunda risk göstəricilərinin illər üzrə dinamikası əks olunub. Göstəricilər şərti vahidlərlə verilib və əsasən dövlət müəssisələrinin maliyyə sabitliyi, gəlir-xərc nisbəti, borc yükü və investisiya risklərini əhatə edir. Təqdim olunmuş qrafikə görə dinamikanı xarakteriz etsək aşağıdakı nəticələri çıxarda bilərik.

1. Ümumi tendensiya. 2018-ci ildə risk göstəricisi 3.2 vahid olub. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövrdə iqtisadiyyat sabit inkişaf etmiş və dövlət sektorunda ciddi maliyyə problemləri müşahidə olunmamışdı. 2019-cu ildə risk göstəricisi 3.5 vahidə yüksəldi. Bunun əsas səbəbləri arasında dövlət müəssisələrinin investisiya yükünün artmasını və xarici borcların idarə edilməsi məsələlərinin təsiri olduğunu düşünürük. 2020-ci ildə risk səviyyəsi 4.0 vahidə çatdı. COVID-19 pandemiyası dövründə qlobal iqtisadi çətinliklər Azərbaycana da təsir göstərdi. Dövlət müəssisələri gəlirlərinin azalması və xərclərinin artması ilə üzləşdi. Hökumət bu dövrdə bir çox sahədə dəstək tədbirləri həyata keçirdi ki, nəticədə borc yükünün artması baş verdi. 2021-ci il üzrə risk göstəricisi 3.8 vahidə qədər azaldı. Pandemiyadan sonra iqtisadiyyat bərpa olunmağa başladı ki, bu da öz növbəsində enerji qiymətlərinin yüksəlməsi ilə dövlət müəssisələrinin gəlirlərinin artmasına şərait yaratdı. 2022-ci ilə baxdıqda görürük ki, risk göstəricisi yenidən artaraq 4.2 vahidə çatdı. Bunu əsasən dövlət müəssisələrinin böyük infrastruktur layihələrinə investisiyalar ayırması və dövlət borcunun idarə olunması ilə əlaqələndirmək olar. Nəhayət, 2023-cü ildə isə risk göstəricisi 4.5 vahid oldu. Bu artım əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilən xərclərin artması və dövlət sektorunda müəyyən borc öhdəliklərinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olmuşdu.

2. Xüsusi dəyişikliklərə səbəb olan mühüm hadisələr:

- Pandemiya dövrü (2020-ci il)-gəlirlərin azalması və dövlətin iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün daha çox xərcləməsi risk göstəricisinin artmasına səbəb oldu;
- Neft-qaz sektoru və qlobal bazar (2021-2023-cü illər)-neftin qiymətlərinin dalğalanması dövlət gəlirlərinə birbaşa təsir etdi. SOCAR və digər iri dövlət müəssisələrinin gəlirlərində dalğalanmalar müşahidə olundu;

- İnfrastruktur və sosial layihələr (2022-2023-cü illər)-dövlət sektoru böyük layihələrə və sosial proqramlara vəsait ayırdı. Bu, iqtisadi inkişafa müsbət təsir etsə də, müəyyən maliyyə risklərini özlüyündə artırmış oldu.

3. Risklərin minimuma endirilməsi:

- Risklərin effektiv idarə edilməsi üçün maliyyə şəffaflığının artırılması-dövlət müəssisələrinin xərcləri və gəlirləri ilə bağlı hesabatlılıq artırılmalıdır;
- Borc idarəetməsinin gücləndirilməsi-xarici borcların optimal idarə olunması üçün yeni strategiyalar tətbiq edilməlidir;
- Diversifikasiya siyasətinin genişləndirilməsi-qeyri-neft sektorunun inkişafı daha da sürətləndirilməlidir ki, iqtisadiyyat tək bir sektordan asılı olmasın;
- Dövlət müəssisələrində innovativ idarəetmə metodlarının tətbiqi-rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma risklərin effektiv idarə olunmasına kömək edə bilər.

Ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, 2018-2023-cü illər ərzində Azərbaycan dövlət sektorunda risk göstəriciləri dalğalanaraq artmışdır. Xüsusilə pandemiya dövrü və sonrakı bərpa mərhələsində bu dəyişikliklər daha aydın görünür. 2023-cü ildə risklərin artması, əsasən, dövlətin infrastruktur layihələrinə və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəltdiyi sərmayələrlə əlaqədardır. Gələcəkdə bu risklərin azaldılması üçün daha effektiv maliyyə idarəetməsi və iqtisadi diversifikasiya strategiyalarının tətbiq edilməsi vacibdir.

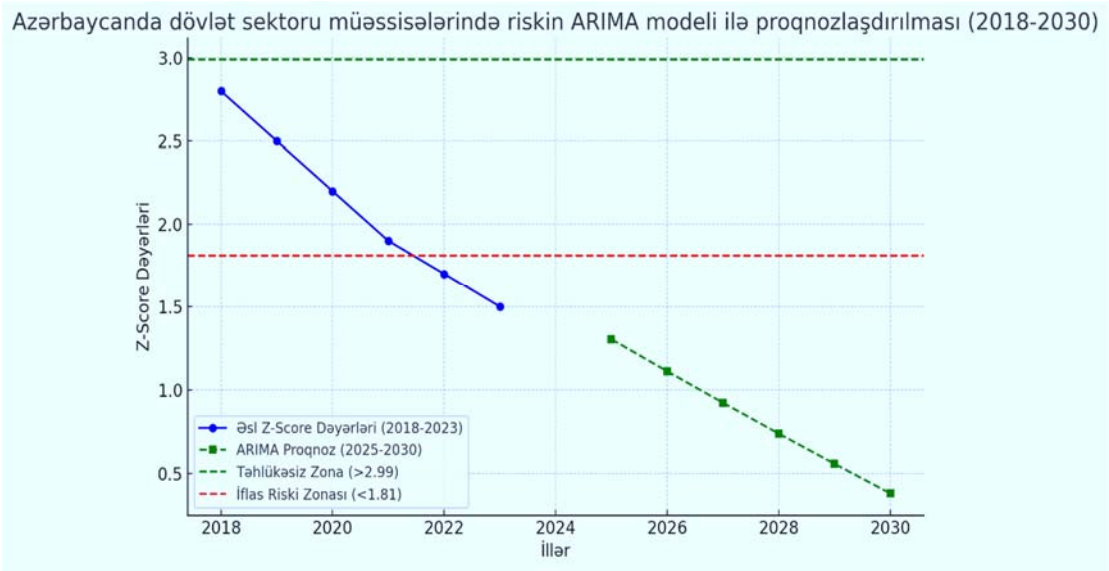
***ARIMA* (AutoRegressive Integrated Moving Average) modeli**-vaxt sıralı məlumatlarda trendləri və mövsümi dəyişiklikləri nəzərə alan təhlil və proqnozlaşdırılma üçün geniş istifadə olunan statistik metodlardan biridir. Bu model, məlumatlarda mövcud olan trendləri və təsadüfi dəyişiklikləri nəzərə almaqla dəqiq proqnozlar verməyə imkan yaradır. *ARIMA* modeli qısa və uzunmüddətli proqnozlar üçün uyğun olduğu üçün xüsusilə iqtisadi və maliyyə sahələrində geniş tətbiq edilir. Statistik əsaslara söykənməsi nəticələrin etibarlılığını artırır və modelləşdirmə prosesində qeyri-müəyyənliklərin minimuma endirilməsinə kömək edir [5].

Bu modelin ən mühüm üstünlüklərindən biri avtokorrelyasiya kimi statistik göstəriciləri aşkar edərək onları nəzərə almasıdır. Mövsümi və qeyri-mövsümi dəyişikliklərə uyğunlaşdırıla bilməsi, onu fərqli sahələrdə istifadəyə yararlı edir. Verilən məlumatlarda təsadüfi dəyişikliklər və səs-küy olduğu halda belə, *ARIMA* nisbətən sabit və dəqiq nəticələr əldə etməyə kömək edir. Modelin əsas üstünlüklərindən biri onun məlumatların tarixçəsinə əsaslanaraq gələcək dövr üçün proqnozlar verməsidir.

Fərqli parametr seçimləri ilə müxtəlif növ zaman sıraları üçün tənzimlənə bilməsi, *ARIMA*-nın çevik model olmasını təmin edir. Bu model təkdəyişənli və ya çoxdəyişənli zaman sıralarına tətbiq edilə bilər. Proqnoz nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün səhv göstəricilərini hesablamaq və modelin optimallaşdırılması mümkündür. Eyni zamanda, *ARIMA* gələcəkdə baş verə biləcək dəyişiklikləri daha yüksək dəqiqliklə təxmin etməyə imkan verir.

Məlumatların sabit olmaması halında, *ARIMA* modelində fərqləndirmə (differencing) metodu tətbiq edilərək onların sabitliyi təmin edilir. Bu xüsusiyyət modelin geniş istifadə sahəsinə malik olmasına şərait yaradır. Digər statistik modellərlə müqayisədə daha effektiv və hesablama baxımından sadə olması onun üstünlüklərindən biridir. İqtisadi, maliyyə və mühəndislik sahələrində tətbiq edilməsi, onun praktik faydalarını artırır.

Azərbaycanda dövlət sektoru müəssisələri üçün *ARIMA* modeli əsasında risklərin proqnozlaşdırılması göstərir ki, dövlət müəssisələrində ciddi islahatlar yaxın gələcəkdə edilməsə maliyyə itkiləri üzrə risklik səviyyəsi yüksələcəkdir (bax qrafik 4)

Qrafik 4.

Mənbə: [5] Qrafik ARIMA modeli əsasında tərtib edilmişdir.

Qrafik məlumatlarının təhlilinə baxdıqda aydın olur ki, k**eçmiş trendlər (2018-2023-cü illər üzrə)** Z-Score[1] göstəriciləri **2018-ci ildə 2.8** olduğu halda, **2023-cü ildə 1.5**-ə qədər azalmışdır. Bu azalma müəssisələrin maliyyə vəziyyətində pisləşmə və iflas riskinin artması deməkdir. ***ARIMA* modeli ilə proqnoz (2025-2030-cu illər üzrə) göstərir ki,** 2025-ci ildən sonra Z-Score göstəricilərinin **yavaş tempdə artacağı** ehtimal olunur. **2030-cu ildə təxminən 2.3 səviyyəsinə çatması proqnozlaşdırılır**, bu isə iflas riskinin azalması deməkdir. Ancaq hələ **təhlükəsiz zona (>2.99)**-ya tam daxil olmadığı üçün dövlət müəssisələri üçün əlavə islahatlara ehtiyac duyulacaqdır. Riskin minimuma endirilməsi üçün:

- **Maliyyə sabitliyi**: Dövlət müəssisələrinin gəlirliliyinin artması və borc yükünün azaldılması riskləri minimuma endirə bilər.
- **İnvestisiya və islahatlar**: Dövlət sektoru üzrə modernləşdirmə və daha səmərəli idarə olunması Z-Score dəyərlərini yüksəldə bilər.
- **Dəstəkləyici siyasətlər**: Dövlət tərəfindən təqdim edilən subsidiyalar və güzəştlər müəssisələrin maliyyə sağlamlığını gücləndirə bilər.
- **Daha çevik idarəetmə modelləri tətbiq edilməlidir**.
- **Beynəlxalq maliyyə standartlarına uyğun risk idarəetmə metodları gücləndirilməlidir**.
- **Dövlət müəssisələrinin özəl sektora inteqrasiyası artırılmalıdır**.

Bu proqnoz, Azərbaycanın dövlət sektoru müəssisələrinin yaxın illərdə maliyyə sağlamlığında **müəyyən irəliləyişlər ola biləcəyini** göstərir. Lakin tam təhlükəsiz zona üçün **əlavə iqtisadi tədbirlərin görülməsi zəruridir**.

---

[1] Model eyni zamanda müəssisələrin **maliyyə sabitliyini ölçmək üçün sadə və effektiv bir vasitədir**. Onun hesablanması üçün kompleks və mürəkkəb məlumatlara ehtiyac yoxdur, bu da onu geniş istifadə oluna bilən bir alət edir. Model müəssisənin likvidliyini, gəlirliliyini, maliyyə strukturu və aktivlərin səmərəliliyini nəzərə alaraq qiymətləndirmə aparır. Bundan başqa, Z-Score modelinin üstünlüklərindən biri onun **proqnozlaşdırma gücünün yüksək olmasıdır.** Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, bu model iflas ehtimalını bir neçə il öncədən müəyyən edə bilər. Nəticədə, müəssisələr və investisiya təşkilatları bu göstəricidən istifadə edərək riskləri vaxtında aşkar edə və lazımi tədbirləri görə bilərlər.

Z-Score modeli şirkətlərin daxili risk idarəetmə strategiyalarının təkmilləşdirilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır. Maliyyə menecerləri bu göstəriciyə əsaslanaraq müəssisənin borcluluq səviyyəsini tənzimləyə, sərmayə qərarlarını optimallaşdıra və maliyyə dayanıqlığını gücləndirə bilərlər. Bu modelin üstünlüklərindən biri də **asanca müqayisə edilə bilməsidir.** Müxtəlif dövrlər və şirkətlər arasında Z-Score göstəricilərinin müqayisə edilməsi, maliyyə risklərinin geniş analizinə imkan yaradır.

Nəticə

Dövlət müəssisələrinin fəaliyyətində beynəlxalq təcrübəyə uyğun idarəetmə standartlarının tətbiqi, korporativ idarəetmənin gücləndirilməsinə yönələn əsas addımlardan biri olmuşdur. Xüsusilə, dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarətin və hesabatlılığın artırılması məqsədilə müasir idarəetmə modellərinin tətbiqi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu çərçivədə idarəetmə şuralarının gücləndirilməsi, qərarların daha optimal və şəffaf şəkildə qəbul edilməsi, risklərin effektiv idarə olunması və müəssisələrdə strateji planlaşdırmanın inkişaf etdirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Xüsusən də **"Azərbaycan İnvestisiya Holdinqi"nin (AİH) yaradılması (2020).** Azərbaycan İnvestisiya Holdinqi yaradılaraq bir çox strateji dövlət müəssisələrinin idarə edilməsi onun tərkibinə verilmişdir. Buraya SOCAR (Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti), "AzerGold" QSC, "Azərenerji" ASC, "Azərsu" ASC, "Aztelekom" MMC kimi iri dövlət şirkətləri daxildir. Holdinqin yaradılması ilə bu müəssisələrdə korporativ idarəetmə standartları tətbiq edilərək onların effektivliyinin artırılması, gəlirliliyinin yüksəldilməsi və xərclərin optimallaşdırılması hədəflənmişdir. **"Azərbaycan Sənaye Korporasiyası" ASC (ASK) (2017)** Azərbaycan Sənaye Korporasiyası müxtəlif sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrini vahid idarəetmə altında birləşdirərək onların effektivliyini artırmağa yönəlmişdir. Bu struktur dəyişiklikləri müəssisələrin investisiya potensialını artırmağa və dayanıqlılığını gücləndirməyə şərait yaratmışdır. Həmçinin, son illərdə dövlət müəssisələrinin maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə tərtib olunması və müstəqil auditdən keçməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Məsələn, SOCAR, "AzerGold" və digər dövlət müəssisələri beynəlxalq audit standartlarına uyğun hesabatlılıq sisteminə keçmişdir.

2021-ci ildən başlayaraq dövlət müəssisələri üçün satınalma proseslərinin şəffaflaşdırılması və elektron sistemlər vasitəsilə aparılması istiqamətində yeniliklər həyata keçirilmişdir. Bu, korrupsiya risklərinin azaldılmasına və dövlət vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə olunmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət sektoru müəssisələri üzrə struktur islahatları iqtisadiyyatın dayanıqlığını artırmaq və idarəetmə effektivliyini yüksəltmək məqsədi daşıyır. Bu islahatların risk amilinə təsirini bir neçə əsas istiqamətdə qiymətləndirə bilərik.

1. **İdarəetmə risklərinin azaldılması.** Struktur islahatları idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəldildiyi üçün korrupsiya və səmərəsizlik halları azalır. Bu isə müəssisələrin fəaliyyətində şəffaflığın artmasına və idarəetmə risklərinin minimallaşdırılmasına kömək edəcəkdir.
2. **Maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi.** Dövlət müəssisələrində optimallaşdırma tədbirləri və resurslardan daha səmərəli istifadə maliyyə risklərini azaldan vacib amillərdən hesab olunur. Büdcə yükünün azaldılması və özəl sektorun rolunun artırılması iqtisadi sabitliyə müsbət təsir göstərən faktorlardan biri kimi dəyərləndirilə bilər.
3. **Sosial risklərin yaranması.** Struktur dəyişiklikləri bəzi müəssisələrin ixtisarına və işçi qüvvəsinin azaldılmasına səbəb ola bilər. Bu, qısa müddətdə işsizlik səviyyəsinin artmasına və sosial narazılıqlara gətirib çıxara bilər. Lakin uzunmüddətli perspektivdə yeni iş yerlərinin açılması bu riskləri kompensasiya edə bilər.
4. **İnvestisiya mühitinə təsir.** Dövlət müəssisələrinin daha çevik və rəqabətqabiliyyətli idarə edilməsi xarici və daxili investorlar üçün cəlbediciliyi artırır. Lakin islahatların tətbiqində qeyri-müəyyənliklər və adaptasiya problemlərini aradan qaldırmaq lazımdır ki, investorlar üçün risk minimuma ensin.
5. **Rəqabət mühitinin dəyişməsi.** Struktur islahatları nəticəsində bəzi dövlət müəssisələri özəl sektora transfer edilə və ya bazardan çıxa bilər. Bu, bəzi sahələrdə inhisarçılığın azalmasına və sağlam rəqabətin artmasına səbəb olsa da, bazarın yenidən formalaşması risk yarada bilər.
6. **İslahatların effektivliyinin təmin edilməsi.** Struktur dəyişikliklərinin uğurlu olması üçün islahatların mərhələli və strategiyaya uyğun aparılması vacibdir. Əks halda, islahatların qeyri-effektiv tətbiqi idarəetmə problemləri və gözlənilən nəticələrin əldə olunmaması kimi risklər doğura bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. cfrr.worldbank.org
2. azpolitika.info
3. https://vergiler.az/news/economy/30417.html
4. www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
5. Hyndman, R. J., & Athanasopoulos, G. (2018). "Forecasting: Principles and Practice"/ https://otexts.com/fpp3/
6. **ISO 31000:2018 – Risk Management: Guidelines/** Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının (ISO) risk idarəetməsi üçün təqdim etdiyi standart. https://www.iso.org/standard/65694.html
7. **PMBOK Guide (Project Management Body of Knowledge)** – Risk idarəetməsində risk matrisi tətbiqi. https://www.pmi.org/pmbok-guide-standards

Асиф Мирлазим оглы Мустафаев
МОН АР Институт Экономики
ведущий научный сотрудник, к.э.н, доцент
E.mail:asif5252@rambler.ru
https://orcid.org/0000-0002-3989-1598

Модели оценки факторов риска на предприятиях государственного сектора

Резюме

Цель исследования: основной целью исследования является оценка фактора риска в государственном секторе и применение ряда моделей в процессе этой оценки.

Методология исследования: в исследовательском процессе широко использовались методы анализа литературы, сравнительного анализа, моделирования, прогнозирования, группировки статистических данных и индукции.

Практическая значимость исследования: практические результаты, полученные в ходе исследования, и выдвинутые предложения могут иметь важное значение в процессе достижения эффективности деятельности предприятий государственного сектора Азербайджана, адекватного удовлетворения требований рынка и оценки на этой основе фактора риска.

Результаты исследования: в процессе исследования было установлено, что предприятия государственного сектора более чувствительны к требованиям рынка. В этом аспекте неизбежно применение в них моделей расчета абсолютного риска при организации и управлении производством (обслуживанием). На основе исследования отмечается, что достижение оптимальности как в управлении, так и в организации производства на предприятиях государственного сектора в Азербайджане в перспективный период повысит рыночные риски для них.

Оригинальность и научная новизна исследования: в основном оценивались возможности применения модели Z-Score с приоритетом модели количественного подхода к оценке рыночных рисков для предприятий государственного сектора. Исследование показало, что реформы, проводимые в последние годы на государственных предприятиях, в некотором смысле способствуют краткосрочному периоду.

Ключевые слова: государственный сектор, корпоративное управление, риск, оценка, модель, предприятие, ВВП, промышленное производство, основной капитал, инвестиции и т. д.

Asif Mirlazim Mustafayev
MSE RA İnstitute of Economics, leading researcher,
PhD, associate professor
E-mail: asif5252@rambler.ru
https://orcid.org/0000-0002-3989-1598

Risk factor assessment models in public sector enterprises

Summary

The purpose of the research: the main objective of the study is to assess the risk factor on the public sector and apply a number of models in this assessment process.

The methodology of the research: literature analysis, comparative analysis, modeling, forecasting, statistical data grouping and induction methods were widely used in the research process.

The practical importance of the research: the practical results obtained in the study and the proposals put forward may be important in the process of achieving effectiveness in the activities of public sector enterprises in Azerbaijan, adequate response to market requirements and assessment of the risk factor on this basis.

The results of the research: in the process of research, it was established that public sector enterprises are more sensitive to market requirements. In this aspect, the application of risk calculation models in the organization and management of production (service) in them is inevitable. According to the research basis, the market risks for public sector enterprises in Azerbaijan will increase in the perspective period of achieving optimality in both management and production organization.

The originality and scientific innovation of the research: the possibilities of application of the Z-Score model were evaluated mainly by giving preference to the quantitative approach model in assessing market risks for public sector enterprises. The study showed that the reforms carried out in recent years on state-owned enterprises, in a sense, contribute to the short-term period.

Key words: public sector, corporate governance, risk, valuation, model, enterprise, GDP, industrial production, fixed capital, investment, etc.

UOT: 3.33.336

Сади Вугар оглы ГАСЫМОВ
магистрант, Университет “Одлар Юрду”
Электронная почта:sediqasimov8@gmail.com

Натик Энвер оглы КАРАЕВ
Доцент, преподаватель, Университет “Одлар Юрду”
Электронная почта: natiq_qarayev@rambler.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.010

РОЛЬ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В УПРАВЛЕНИИ ЭКОНОМИКОЙ СТРАНЫ, ОСНОВНЫЕ ЦЕЛИ И ФУНКЦИИ

Резюме

Целью исследования - Целью исследования является изучение роли, основных целей и функций финансового контроля в управлении экономикой страны. Финансовый контроль служит критически важным механизмом для обеспечения экономической стабильности, прозрачности и подотчетности как в государственном, так и в частном секторе. Мониторинг потока финансовых ресурсов направлен на оптимизацию распределения ресурсов, минимизацию финансовых рисков и повышение эффективности фискальной политики.

Методология исследования - Исследование использует аналитические, сравнительные и систематические методы, а также подходы, основанные на процессах и ресурсах, для оценки того, как финансовый контроль влияет на экономическое управление. Эти методологии позволяют получить всестороннее понимание динамики между механизмами финансового контроля и их влияния на национальное экономическое здоровье.

Прикладное значение исследования - Финансовый контроль способствует устойчивому развитию национальной экономики путем создания систем, способствующих точной финансовой отчетности, снижению неэффективности и обеспечению ответственного использования средств государственного и частного секторов. В исследовании подчеркивается, что сильный финансовый надзор помогает улучшить фискальную дисциплину, способствует подотчетности и поддерживает разработку разумной экономической политики.

Результаты исследования - Исследование показало, что надежные системы финансового контроля, такие как аудит, финансовая отчетность и нормативные рамки, вносят значительный вклад в снижение коррупции, повышение эффективности государственных расходов и укрепление доверия инвесторов. Исследование показывает, что страны с хорошо налаженными механизмами финансового контроля, как правило, демонстрируют лучшую экономическую стабильность и рост.

Оригинальность и научная новизна исследования - Это исследование представляет инновационные способы улучшения механизмов финансового контроля, интегрируя новые технологии, такие как блокчейн и искусственный интеллект, для улучшения процессов мониторинга. Исследование подчеркивает потенциал этих технологий для повышения прозрачности, сокращения ошибок и обеспечения соответствия правовым и нормативным рамкам, что является значительным прогрессом в практике финансового контроля.

Ключевые слова: финансовый контроль, экономическое управление, фискальная политика, распределение ресурсов, прозрачность, интеграция технологий.

Введение

Финансовый контроль играет важную роль в управлении экономикой страны, гарантируя, что государственные ресурсы используются эффективно, результативно и в соответствии с установленными законами и правилами. Это основополагающий аспект

фискального управления, поскольку он помогает поддерживать фискальную дисциплину, подотчетность и прозрачность в управлении государственными финансами. Механизмы финансового контроля призваны предотвращать ненадлежащее управление, мошенничество и коррупцию, одновременно способствуя оптимальному распределению ресурсов и достижению национальных экономических целей.

Основная цель финансового контроля — гарантировать надлежащее использование государственных средств, гарантируя, что они расходуются способами, соответствующими национальным приоритетам развития. Это включает в себя надзор за процессами сбора доходов, управление расходами и мониторинг финансовых транзакций в государственных учреждениях. Тем самым финансовый контроль способствует поддержанию фискальной стабильности и содействует устойчивому экономическому росту. Кроме того, он помогает укрепить доверие инвесторов и граждан к способности правительства эффективно управлять государственными средствами, тем самым повышая экономическую репутацию страны на мировой арене.

Функции финансового контроля многогранны и включают планирование и бюджетирование, финансовую отчетность, аудит и управление рисками. Планирование и составление бюджета обеспечивают эффективное распределение государственных ресурсов в различных секторах экономики. Функции финансовой отчетности и аудита обеспечивают независимую оценку того, как используются средства, гарантируя соблюдение правовых и политических рамок. Наконец, управление рисками выявляет потенциальные финансовые угрозы и смягчает их, тем самым предотвращая перерасход бюджета и неэффективность.

Подводя итог, можно сказать, что финансовый контроль жизненно важен для бесперебойного функционирования экономики страны, гарантируя прозрачное управление государственными финансами и соответствие действий правительства целям экономического развития. Благодаря своим различным функциям он поддерживает подотчетность, поддерживает эффективную реализацию политики и способствует долгосрочной стабильности и росту экономики страны.

Роль финансового контроля в управлении экономикой страны

Финансовый контроль служит основополагающим механизмом поддержания макроэкономической стабильности путем регулирования инфляции, процентных ставок и государственного долга. Эффективный финансовый надзор гарантирует, что денежно-кредитная и фискальная политика функционируют в рамках предопределенных параметров, предотвращая экономические колебания, которые могут нарушить рост и развитие. Центральные банки в координации с государственными органами внедряют строгие финансовые правила для контроля инфляционного давления и стабилизации национальной валюты. Контролируя денежную массу и процентные ставки, механизмы финансового контроля способствуют экономическому равновесию, предотвращая чрезмерную инфляцию или дефляцию [4, s.10]. Помимо денежной стабильности, финансовый контроль обеспечивает соответствие государственных расходов бюджетным ограничениям, тем самым предотвращая фискальный дефицит, который может подорвать экономический рост. Внедрение строгих аудиторских процедур и оценок расходов позволяет правительствам эффективно распределять ресурсы, избегая при этом чрезмерного заимствования. Стратегии управления государственным долгом, такие как реструктуризация долга и контролируемые лимиты заимствования, предотвращают финансовые кризисы и обеспечивают долгосрочную экономическую устойчивость. Кроме того, финансовый контроль повышает прозрачность и подотчетность в управлении государственными финансами. Регулирующие учреждения проводят регулярные аудиты и финансовые оценки для выявления нарушений и устранения неэффективных расходов. Обеспечивая фискальную дисциплину, финансовый контроль укрепляет доверие инвесторов и способствует экономическому росту за счет стабильных финансовых рынков. Кроме того, он обеспечивает соответствие фискальной политики

национальным экономическим целям, тем самым способствуя устойчивому развитию. Финансовый контроль играет решающую роль в поддержании экономической стабильности, регулируя инфляцию, процентные ставки и государственный долг, обеспечивая при этом дисциплинированные государственные расходы. Его вклад в экономическое управление усиливает фискальную ответственность и предотвращает финансовые дисбалансы, которые могут нарушить экономический прогресс.

Финансовый контроль служит важнейшим инструментом для обеспечения прозрачности и подотчетности в управлении государственными средствами. Эффективные механизмы финансового надзора предотвращают коррупцию, мошенничество и нецелевое использование ресурсов путем обеспечения соблюдения строгих нормативных рамок и аудиторских процедур. Обеспечивая всестороннюю финансовую отчетность, финансовый контроль устраняет несанкционированные расходы и укрепляет целостность фискального управления. Независимые аудиторские учреждения проводят регулярные оценки для выявления нарушений, гарантируя, что финансовые операции соответствуют правовым и этическим стандартам [2, s.17]. Строгие механизмы финансового контроля повышают соответствие финансовым правилам, гарантируя, что государственные средства распределяются и используются в соответствии с заранее определенными бюджетными рекомендациями. Регулирующие органы внедряют строгие системы мониторинга для отслеживания государственных расходов, предотвращая финансовое неэффективное управление и неэффективность. Стандарты финансовой отчетности требуют подробного раскрытия доходов и расходов, облегчая надзор со стороны соответствующих органов. Обеспечение соблюдения фискальной дисциплины сдерживает мошенническую деятельность и гарантирует, что финансовые ресурсы способствуют экономическому развитию. Кроме того, финансовый контроль повышает доверие общественности к государственным учреждениям, способствуя созданию прозрачной финансовой среды. Внедрение цифровых систем управления финансами повышает точность и доступность финансовых записей, сокращая возможности для незаконной финансовой деятельности. Четкие нормативные рамки требуют от государственных должностных лиц обосновывать финансовые решения, обеспечивая подотчетность в управлении государственными ресурсами. Предотвращая фискальные нарушения, финансовый контроль укрепляет доверие инвесторов и способствует экономической стабильности. Финансовый контроль играет решающую роль в повышении прозрачности и подотчетности путем устранения коррупции, обеспечения соблюдения финансовых правил и содействия эффективному использованию ресурсов. Благодаря строгому финансовому надзору правительства поддерживают фискальную дисциплину, защищают государственные средства и укрепляют экономическое управление.

Функции финансового контроля в управлении экономикой страны

Финансовый контроль обеспечивает эффективное распределение государственных средств путем внедрения механизмов бюджетного контроля, которые направляют государственные расходы в производительные секторы, такие как инфраструктура, образование и здравоохранение. Обеспечивая фискальную дисциплину, финансовый надзор предотвращает отклонения от бюджетных приоритетов, гарантируя, что государственные расходы соответствуют целям национального развития [4, s.20]. Государственные учреждения действуют в рамках заранее определенных бюджетных лимитов, предотвращая чрезмерные расходы, которые могут привести к фискальным дисбалансам. Внедрение систем отслеживания расходов повышает эффективность распределения ресурсов, гарантируя, что финансовые ресурсы способствуют долгосрочному экономическому росту. Механизмы бюджетного контроля предотвращают растрату финансовых ресурсов путем оценки экономической эффективности политики и проектов до их реализации. Рамки бюджетирования, основанные на результатах, оценивают воздействие государственных программ, гарантируя, что государственные средства приносят измеримые экономические и

социальные выгоды. Анализ затрат и выгод выявляет неэффективные расходы и облегчает перераспределение ресурсов на высокоэффективные проекты. Обеспечение соблюдения стандартов финансовой отчетности обеспечивает прозрачность государственных расходов, сокращая возможности для неэффективного управления и фискальной неэффективности. Кроме того, финансовый контроль усиливает государственное финансовое управление путем установления четких руководящих принципов расходов и механизмов мониторинга [7, s.41]. Государственные учреждения проводят регулярные проверки для оценки эффективности исполнения бюджета, выявляя области, требующие корректирующих мер. Интеграция цифровых систем управления финансами улучшает отслеживание расходов в режиме реального времени, обеспечивая соблюдение фискальных правил. Устраняя финансовые утечки и обеспечивая подотчетность в расходах, финансовый контроль повышает общую эффективность инвестиций государственного сектора.

Финансовый контроль играет основополагающую роль в содействии экономическому росту и развитию, обеспечивая эффективное распределение финансовых ресурсов. Благодаря строгим механизмам регулирования и бюджетной дисциплине финансовый надзор направляет инвестиции государственного и частного секторов на продуктивную экономическую деятельность. Внедрение структур финансового контроля предотвращает нерациональное распределение ресурсов, гарантируя, что капитал направляется в сектора, которые генерируют долгосрочные экономические выгоды [3, s.14]. Развитие инфраструктуры, образование, здравоохранение и технологические инновации получают приоритет при распределении ресурсов, способствуя устойчивому экономическому прогрессу. Хорошо регулируемая финансовая среда повышает доверие инвесторов, создавая стабильную и предсказуемую экономическую структуру. Иностранные инвесторы оценивают финансовую прозрачность, последовательность регулирования и фискальную дисциплину, прежде чем вкладывать капитал в экономику страны. Эффективный финансовый контроль минимизирует экономические риски, сокращает бюджетный дефицит и обеспечивает макроэкономическую стабильность, создавая благоприятные условия для притока инвестиций. Правительства, которые поддерживают строгий финансовый надзор, демонстрируют надежность в финансовом управлении, привлекая международный капитал для промышленного расширения и развития инфраструктуры. Кроме того, механизмы финансового контроля способствуют эффективной реализации экономической политики, согласовывая фискальные меры с целями национального развития. Финансовое управление на основе производительности гарантирует, что государственные расходы приносят измеримый экономический рост, предотвращая неэффективность, которая может помешать развитию. Государственный финансовый аудит и мониторинг расходов улучшают подотчетность, укрепляя институциональное доверие и экономическую стабильность. Обеспечение финансовой дисциплины повышает производительность во всех секторах экономики, укрепляя национальную конкурентоспособность на мировых рынках [6, s.90].

Финансовый контроль служит основополагающим механизмом регулирования денежно-кредитной и фискальной политики, обеспечивая макроэкономическую стабильность и устойчивый экономический рост. Поддерживая денежные органы в управлении денежной массой и кредитным регулированием, финансовый надзор предотвращает инфляционное давление и экономические дисбалансы. Центральные банки осуществляют меры финансового контроля для регулирования уровней ликвидности, стабилизации процентных ставок и поддержания стабильности цен [1, s.29]. С помощью инструментов денежно-кредитной политики, таких как операции на открытом рынке, резервные требования и учетные ставки, финансовый контроль обеспечивает сбалансированную денежную массу, предотвращая чрезмерную инфляцию или дефляцию. В дополнение к денежно-кредитному регулированию финансовый контроль обеспечивает соблюдение фискальной дисциплины путем мониторинга налогообложения, государственных заимствований и бюджетных

расходов. Правительства внедряют механизмы финансового надзора для предотвращения чрезмерного накопления государственного долга и обеспечения эффективного распределения налоговых поступлений. Поддерживая строгий контроль за государственными заимствованиями, финансовые правила предотвращают неустойчивые уровни задолженности, которые могут привести к экономической нестабильности. Системы бюджетного мониторинга отслеживают государственные расходы, гарантируя, что ресурсы соответствуют национальным экономическим приоритетам и целям развития. Кроме того, финансовый контроль повышает доверие к денежно-кредитной и фискальной политике, обеспечивая соблюдение правовых и институциональных рамок. Прозрачное финансовое управление укрепляет доверие инвесторов, способствуя созданию стабильной экономической среды, благоприятствующей долгосрочному росту [5, s.22]. Обеспечение соблюдения фискальных правил предотвращает дефициты, которые могут подорвать экономическую стабильность, гарантируя, что государственные расходы остаются в пределах устойчивых ограничений. Регулирующие органы проводят периодические проверки для оценки фискальной эффективности и при необходимости принимают корректирующие меры.

Бюджетный контроль обеспечивает эффективное распределение и исполнение национального бюджета путем мониторинга государственных расходов в соответствии с установленными приоритетами. Благодаря строгому финансовому надзору бюджетный контроль предотвращает отклонения от запланированных расходов, обеспечивая фискальную дисциплину. Регулирующие органы обеспечивают соблюдение бюджетных рамок для поддержания экономической стабильности и эффективного распределения ресурсов [10, s.31]. Оценивая финансовые показатели по бюджетным целям, бюджетный контроль повышает прозрачность и подотчетность в управлении государственными финансами. Контроль доходов регулирует сбор налогов и обеспечивает надлежащий приток финансовых ресурсов из различных источников. Внедряя строгие механизмы налогового администрирования, финансовый контроль предотвращает уклонение от уплаты налогов и обеспечивает соблюдение фискальных правил. Эффективные системы сбора налогов увеличивают государственные доходы, обеспечивая устойчивые государственные расходы и снижая зависимость от внешних заимствований. Механизмы контроля доходов способствуют справедливой налоговой политике, предотвращая искажения в экономической деятельности и способствуя финансовой стабильности. Контроль расходов контролирует государственные расходы для предотвращения расточительных или незапланированных расходов. Механизмы финансового надзора оценивают экономическую эффективность государственных проектов и социальных программ, гарантируя эффективное использование государственных средств. Обеспечивая фискальную дисциплину, контроль расходов повышает финансовую осмотрительность в государственном управлении, снижая неэффективность распределения ресурсов. Регулярные аудиты и оценки эффективности усиливают подотчетность, гарантируя, что расходы соответствуют целям экономического развития. Денежно-кредитный контроль сотрудничает с центральными банками для регулирования денежной массы, процентных ставок и инфляции. Внедряя инструменты денежно-кредитной политики, такие как операции на открытом рынке и резервные требования, финансовый контроль поддерживает ценовую стабильность и предотвращает экономические колебания. Регулирование ликвидности гарантирует, что избыточная денежная масса не приведет к инфляционному давлению, в то время как ограничительные меры предотвращают экономические рецессии [8, s.53]. Благодаря строгому денежно-кредитному контролю сохраняется финансовая стабильность, способствуя предсказуемой экономической Финансовый контроль выполняет важные функции в управлении экономикой, обеспечивая бюджетную дисциплину, регулируя сбор доходов, контролируя расходы и поддерживая денежно-кредитную стабильность.

Функции аудита и соответствия обеспечивают соблюдение финансовых правил

посредством систематических проверок и оценок. Механизмы финансового контроля проводят проверки для оценки точности, прозрачности и законности финансовых операций в государственных учреждениях и частных предприятиях. Выявляя финансовые несоответствия, аудиты выявляют неэффективность, мошенничество и ненадлежащее управление средствами. Системы соответствия обеспечивают принятие корректирующих мер, гарантируя, что финансовая деятельность соответствует правовым и нормативным стандартам. Благодаря строгому надзору финансовый контроль усиливает подотчетность и укрепляет общественное доверие к экономическому управлению. Управление долгом регулирует государственные стратегии заимствования и погашения для поддержания фискальной устойчивости. Механизмы финансового контроля оценивают уровни национального долга, гарантируя, что заимствования остаются в управляемых пределах. Контролируя графики погашения долга и процентные обязательства, финансовый контроль предотвращает чрезмерное накопление долга, которое может угрожать экономической стабильности. Стратегическая политика управления долгом оптимизирует затраты по заимствованиям и повышает кредитоспособность страны на мировых финансовых рынках. Обеспечение устойчивого уровня долга снижает риск экономических кризисов и повышает долгосрочную финансовую устойчивость. Валютное и торговое регулирование стабилизирует стоимость валют и согласовывает торговую политику с экономическими целями. Механизмы финансового контроля контролируют валютную политику для предотвращения чрезмерных колебаний валютных курсов, которые могут нарушить экономическую стабильность [9, s.42]. Управляя режимами валютного курса, финансовые органы обеспечивают конкурентоспособные условия торговли и защищают национальные экономические интересы. Рамки торгового регулирования контролируют импорт, экспорт и тарифы для содействия сбалансированным торговым отношениям. Обеспечение согласованности между торговой политикой и финансовой стабильностью усиливает экономический рост и конкурентоспособность на мировом рынке. Функции управления рисками выявляют и смягчают финансовые риски для защиты экономической стабильности. Механизмы финансового контроля оценивают уязвимости, такие как волатильность рынка, инфляционное давление и бюджетный дефицит. Внедряя модели оценки рисков и планы действий на случай непредвиденных обстоятельств, финансовые органы укрепляют экономическую устойчивость к внешним потрясениям. Стратегии управления кризисами, включая фискальные буферы и денежные интервенции, защищают национальные финансовые системы от экономических потрясений. Обеспечение упреждающего управления рисками повышает финансовую стабильность и поддерживает долгосрочную экономическую устойчивость

Выводы

Финансовый контроль играет важную роль в управлении экономикой страны, обеспечивая эффективное использование ресурсов, поддерживая фискальную дисциплину и способствуя прозрачности в управлении государственными финансами. Как важный инструмент в структуре экономического управления, он защищает государственные средства от нецелевого использования, ненадлежащего управления или коррупции, одновременно способствуя подотчетности и доверию к государственной финансовой системе. Контролируя исполнение государственных бюджетов и государственных расходов, финансовый контроль обеспечивает распределение и расходование государственных средств в соответствии с законодательными приоритетами и общественными интересами.

Основные цели финансового контроля включают в себя защиту национальной финансовой стабильности, обеспечение эффективного и действенного использования государственных ресурсов и предоставление точной и своевременной информации о финансовой деятельности. С помощью регулярных аудитов, проверок и оценок он направлен на выявление несоответствий, предотвращение мошенничества и обеспечение прозрачности

финансовых операций. Это, в свою очередь, повышает уверенность внутренних и международных заинтересованных сторон, включая инвесторов и граждан, в целостности финансовых систем страны.

Функции финансового контроля охватывают несколько ключевых областей, включая бюджетный контроль, аудит, мониторинг соответствия и оценку эффективности. Он гарантирует, что государственные учреждения придерживаются установленных финансовых политик и руководящих принципов, способствуя эффективному управлению государственным долгом, налогообложением и расходами. Создав надежную систему финансового контроля, страна может способствовать разумному экономическому управлению, что необходимо для достижения долгосрочной фискальной устойчивости и роста. Кроме того, он помогает правительствам адаптироваться к экономическим вызовам, поддерживать эффективность государственного сектора и обеспечивать справедливое распределение ресурсов. Финансовый контроль необходим для эффективного экономического управления. Его основные цели и функции являются неотъемлемой частью поддержания фискальной дисциплины, содействия экономической стабильности и создания климата доверия и подотчетности в правительстве и экономике в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Соловьёв М.А. Аудит и финансовый контроль в управлении государственными средствами / М.А. Соловьёв. – Москва: Наука, 2022. – 330 с.
2. Тарасов К.Б. Государственные финансы и аудит: теории и практики / К.Б. Тарасов. – Ростов-на-Дону: Донской университет, 2022. – 330 с.
3. Фролова Н.М. Финансовые исследования в государственной практике / Н.М. Фролова. – Тольятти: Тольяттинский университет, 2021. – 230 с.
4. Чернов С.В. Финансовый контроль в государственной службе / С.В. Чернов. – Новосибирск: СибАК, 2021. – 312 с.
5. Goldsmith M. Financial Accountability in Government / M. Goldsmith. – New York: Routledge, 2013. – 350 p.
6. Hood C. The Tools of Government: A Guide to the New Governance / C. Hood. – New York: Palgrave Macmillan, 2017. – 320 p.
7. Hughes O. Public Management and Administration / O. Hughes. – Basingstoke: Macmillan, 2012. – 320 p.
8. James O. Public Sector Financial Management / O. James. – London: Routledge, 2015. –320 p.
9. Kettunen P. Public Sector Financial Management / P. Kettunen. – Helsinki: University of Helsinki Press, 2018. – 300 p.
10. Langfield M. Public Sector Financial Control / M. Langfield. – Boston: Pearson, 2015. – 270 p.

Sədi Vüqar oğlu Qasımov
magistrant, “Odlar Yurdu” Universiteti
E-mail: sediqasimov8@gmail.com

Natiq Ənvər oğlu Qarayev
Dos., müəllim, “Odlar Yurdu” Universiteti
E-mail: natiq_qarayev@rambler.ru

Ölkə iqtisadiyyatının idarə olunmasında maliyyə nəzarətinin rolu, əsas məqsəd və funksiyaları

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - ölkə iqtisadiyyatının idarə olunmasında maliyyə nəzarətinin rolunu, əsas məqsəd və funksiyalarını öyrənməkdir. Maliyyə nəzarəti həm dövlət, həm də özəl sektorda iqtisadi

sabitliyin, şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsi üçün mühüm mexanizm rolunu oynayır. Maliyyə resurslarının hərəkətinin monitorinqi resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmaq, maliyyə risklərini minimuma endirmək və fiskal siyasətin effektivliyini artırmaq məqsədi daşıyır.

Tədqiqat metodologiyası - Tədqiqat maliyyə nəzarətinin iqtisadi idarəetməyə necə təsir etdiyini qiymətləndirmək üçün analitik, müqayisəli, sistemli, prosesə əsaslanan və resurs əsaslı metodlardan istifadə edir. Bu metodologiyalar maliyyə nəzarəti mexanizmləri arasındakı dinamika və onların milli iqtisadiyyatın sağlamlığına təsirinin hərtərəfli başa düşülməsini təmin edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Maliyyə nəzarəti düzgün maliyyə hesabatlarını təşviq edən, səmərəsizliyi azaldan və dövlət və özəl sektorun vəsaitlərindən məsuliyyətli istifadəni təmin edən sistemlər yaratmaqla milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına töhfə verir. Tədqiqat vurğulayır ki, güclü maliyyə nəzarəti fiskal intizamın yaxşılaşdırılmasına kömək edir, hesabatlılığı təşviq edir və düzgün iqtisadi siyasətin qurulmasını dəstəkləyir.

Tədqiqatın nəticələri - Tədqiqat müəyyən edib ki, audit, maliyyə hesabatları və tənzimləyici çərçivələr kimi möhkəm maliyyə nəzarəti sistemləri korrupsiyanın azaldılmasına, dövlət xərclərinin səmərəliliyinin artırılmasına və investorların inamının gücləndirilməsinə mühüm töhfə verir. Tədqiqatlar göstərir ki, yaxşı qurulmuş maliyyə nəzarəti mexanizmlərinə malik olan ölkələr daha yaxşı iqtisadi sabitlik və artım hiss edirlər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Bu tədqiqat monitorinq proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün blokçeyn və süni intellekt kimi yeni texnologiyaların inteqrasiyası yolu ilə maliyyə nəzarəti mexanizmlərini təkmilləşdirməyin innovativ yollarını təqdim edir. Tədqiqat şəffaflığı artırmaq, səhvləri azaltmaq və hüquqi və tənzimləyici çərçivələrə uyğunluğu təmin etmək üçün bu texnologiyaların potensialını vurğulayır ki, bu da maliyyə nəzarəti praktikasında əhəmiyyətli irəliləyişdir.

Açar sözlər: maliyyə nəzarəti, iqtisadi idarəetmə, fiskal siyasət, resursların bölüşdürülməsi, şəffaflıq, texnologiya inteqrasiyası

Sadi Vugar Gasimov
Master's student, "Odlar Yurdu" University
E-mail: sediqasimov8@gmail.com

Natig Enver Garayev
Associate Professor, Teacher, "Odlar Yurdu" University
E-mail: natiq_qarayev@rambler.ru

The role of financial control in the management of the country's economy, the main goals and functions

Summary

The purpose of the study - is to study the role, main objectives and functions of financial control in the management of the country's economy. Financial control plays an important role in ensuring economic stability, transparency and accountability in both the public and private sectors. Monitoring the movement of financial resources aims to optimize the allocation of resources, minimize financial risks and increase the effectiveness of fiscal policy.

Research methodology - The study uses analytical, comparative, systematic, process-based and resource-based methods to assess how financial control affects economic management. These methodologies provide a comprehensive understanding of the dynamics between financial control mechanisms and their impact on the health of the national economy.

Applied significance of the study - Financial control contributes to the sustainable development of the national economy by creating systems that promote accurate financial reporting, reduce inefficiency and ensure the responsible use of public and private sector funds.

The study emphasizes that strong financial control helps improve fiscal discipline, promotes accountability and supports the establishment of sound economic policies.

Research findings - The study found that robust financial control systems, such as auditing, financial reporting, and regulatory frameworks, contribute significantly to reducing corruption, improving the efficiency of public spending, and strengthening investor confidence. Research shows that countries with well-established financial control mechanisms experience better economic stability and growth.

Originality and scientific novelty of the study - This study presents innovative ways to improve financial control mechanisms by integrating new technologies, such as blockchain and artificial intelligence, to improve monitoring processes. The study highlights the potential of these technologies to increase transparency, reduce errors, and ensure compliance with legal and regulatory frameworks, which is a significant advance in financial control practice.

Key words: financial control, economic management, fiscal policy, resource allocation, transparency, technology integration

UOT: 338.47:656.02; **JEL**: R10; E22; Q14; R51; P33

Asif Rəşad oğlu NİFTƏLİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı,
E-mail: asif-niftaliev@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.012

ÖLKƏ REGİONLARINDA MALİYYƏ-İNVESTİSİYA MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi ölkə regionlarında maliyyə-investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə nəzəri yanaşmaların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası kimi, elmi abstraksiya, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodlarına daha çox yer verilmişdir. Eyni zamanda, regionlarda maliyyə-investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə aparılan müxtəlif tədqiqatlara və onların müəlliflərinə müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti dedikdə, müasir dövrdə ölkə regionlarında maliyyə-investisiya mexanizmlərinin nəzəri yanaşmalarından çıxış etməklə, daha səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanması anlama gəlir.

Tədqiqatın nəticələri baxımından, müasir transformasiyalar şəraitində məqalədə əldə olunmuş nəticələrdən ölkə regionlarında maliyyə-investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin görülməsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi əsas etibarı ilə yeni çağırışlar baxımından ölkə regionlarında maliyyə-investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyinin əsaslandırılmasıdır. Eyni zamanda, regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və bu proseslərdə maliyyə-investisiya mexanizmlərinin maksimum təkmilləşdirilməsi məqsədilə, sistemli araşdırmalar aparılmış, problemlər müəyyənləşdirilmiş və onların həlli yolları üzrə əsaslandırılmış, elmi arqumentlərə söykənmiş bir sıra təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, regionlar, regional inkişaf, maliyyə, investisiya, maliyyə-investisiya mexanizmləri, maliyyə-investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə-investisiya mexanizmlərinin nəzəri əsasları, regionların inkişaf problemləri.

Giriş

Maliyyə fəaliyyəti maddi istehsalın inkişafı və cəmiyyətin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün iqtisadi tələbatı müəyyənləşdirən iqtisadi qanunlarla tənzimlənir. Təcrübədə iqtisadi modernləşmə şəraitində maliyyə fəaliyyətini idarə etməyə imkan verən maliyyə mexanizminin rolu xüsusi önəm daşıyır. Maliyyə mexanizmi sosial-iqtisadi prosesin səmərəli reallaşdırılmasına kömək edən və maliyyə alətləri və inkişaf vasitələrindən istifadəyə əsaslanan mexanizmin xüsusi halıdır. Maliyyə mexanizmi kateqoriyasının özünün mahiyyətini dərk etmədən, onun bütün komponentlərinin məzmununu və ümumi xüsusiyyətlərini bilmədən, heç bir idarəetmə subyekti məqsədə nail olmağa kömək edəcək effektiv tədbirlər kompleksi hazırlaya bilməz. Bu gün istehsal fondlarına, əsas vəsaitlər formasında əqli mülkiyyətə, əhəmiyyətli insan resurslarına və inkişaf strategiyasına malik olan regional iqtisadiyyat maliyyə mexanizminin dünya prinsiplərinə uyğun təşkilini tələb edir. Məlumdur ki, müasir dövrdə təcili həllini tələb edən aktual məsələ regional potensialın müəyyənləşdirilməsi, bu potensialdan istifadə üçün effektiv maliyyə alətlərinin tətbiqi, iqtisadi təsirin maksimuma çatdırılması və regionun davamlı inkişafına gətirib çıxaracağı gözlənilən regional sosial-iqtisadi ehtiyacların ödənilməsidir. Açıq iqtisadiyyat şəraitində regionların dinamik inkişafı prioritetlər sistemini müəyyənləşdirmədən və onun ərazisində yerləşən dövlət orqanlarının, müəssisə və təşkilatların, əhalinin və maliyyə institutlarının fəaliyyətlərinin ardıcıllığını təmin etmədən mümkün deyil. Yuxarıda göstərilən sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərinin həlli davamlı regional

inkişafın maliyyə mexanizminin yaradılması strategiyasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Komponentlər arasında regional inkişafın maliyyə mexanizminin gücləndirilməsi strategiyası əsas yer tutur ki, bu da ilk öncə, onun fəaliyyəti və inkişafı üçün maliyyə dəstəyinin vacibliyi ilə bağlıdır. Regional inkişafın maliyyə mexanizminin gücləndirilməsi strategiyası regional məqsədlərə nail olmaq mexanizmindən ən rasional, optimal və səmərəli istifadəni təmin edən maliyyə sisteminin inkişafı modelidir. Bu strategiya dövlətin balanslaşdırılmış maliyyə siyasətinin reallaşdırılması üçün əsas vasitələrdən biridir.

Regional səviyyədə maliyyə-investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi proseslərinin tədqiqi

Regional inkişafın maliyyə mexanizminin gücləndirilməsi strategiyasını reallaşdırarkən regional sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün tədbirlərin hazırlanması məqsədilə strateji təhlilin aparılması, xarici və daxili amillərin hərtərəfli öyrənilməsi və onların təsirinin müəyyənləşdirilməsi böyük önəm daşıyır. Regional inkişafın maliyyə mexanizminin formalaşdırılması üzrə bütün strategiyalar üçün ümumi olan regionların maliyyə sabitliyinin bərpasına, maliyyə axınının intensivləşdirilməsinə və gələcək inkişafın təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlərdir. Prioritet vəzifələrə regionun öz maliyyə mexanizminin yaradılması, büdcələrarası münasibətlərin optimallaşdırılması, müəssisə və təşkilatların işgüzar fəaliyyətinin, habelə özünüməşğulluğun stimullaşdırılması, regional inkişaf üçün investisiya resurslarının cəlb edilməsinə yardım və digərləri daxildir. Seçim birbaşa regionun maliyyə mexanizminin səviyyəsindən asılıdır və onun maliyyə sisteminin işləməsi üçün optimal istiqamətləri təmsil edir [3, s.9]. Regionların maliyyə mexanizmi müxtəlif elementlərdən ibarətdir ki, bunlardan biri maliyyə-investisiya mexanizmidir ki, həmin mexanizm iqtisadi sistem daxilində müvafiq maliyyə və investisiya siyasətini tətbiq etmək və reallaşdırmaq məqsədilə dəyər münasibətlərini, dəyərin hərəkət prosesini və istiqamətini tənzimləmək üçün bir-biri ilə əlaqəli metodlar sistemidir. Regionlar arasında investisiya axınını təmin edən bir vasitə kimi maliyyə-investisiya mexanizminin mahiyyətinin araşdırılması XX əsrin sonlarında daha geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Demək olar ki, heç bir elmi ədəbiyyatda “maliyyə-investisiya mexanizmi” anlayışının mahiyyətini ortaya qoyan vahid yanaşma yoxdur. Regionların təsərrüfat mexanizminin tərkib hissəsi kimi bu mexanizmi vahid idarəetmə mexanizmindən kənarda təsəvvür edə bilmərik [8, s.61].

Qeyd edək ki, maliyyə-investisiya mexanizmi bütün təsərrüfat subyektlərinin pul fondlarının formalaşmasına və onlardan kredit və ya investisiya şəklində istifadəsinə cavabdeh olan maliyyə mexanizminin tərkib hissəsidir. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-investisiya mexanizmi onların təsərrüfat mexanizminin tərkib hissəsi, müəssisədə baş verən maliyyə-investisiya münasibətlərini və digər iqtisadi prosesləri tənzimləyən maliyyələşdirmə və investisiyalaşdırma alət və vasitələrinin, metod və üsullarının məcmusudur. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-investisiya mexanizminin qurulması obyektiv iqtisadi qanunların tələblərinə cavab verir. Habelə, o, subyektiv xarakter daşıyır, çünki onun əsasları müəyyən inkişaf mərhələsində üzləşdiyi problemləri həll etmək məqsədilə dövlət tərəfindən qoyulur. Belə bir mexanizmin səmərəli işləməsi yalnız müvafiq təşkilati, informasiya və hüquqi təminatı olan effektiv idarəetmə sistemi olduqda mümkündür [6, s.126]. Aydındır ki, maliyyə təkcə iqtisadi kateqoriya deyil, habelə istehsal və ticarət prosesinə təsir vasitəsidir. Bu təsir maliyyə siyasətini reallaşdırmaq vasitəsilə istifadə olunan maliyyə mexanizminin köməyilə reallaşdırılır. Maddi istehsal sferasında maliyyənin aparıcı rolu onu göstərir ki, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə mexanizmi onların təsərrüfat mexanizminin tərkib və mərkəzi hissəsidir. O, maliyyənin iqtisadi prosesə təsiri vasitəsidir və ona görə deyə bilərik ki, maliyyə mexanizmi maliyyə ilə eyni funksiyaları yerinə yetirir [5, s.451]. Elmi ədəbiyyatda qlobal miqyasda maliyyə mexanizminin məzmununu açıqlamaq üçün iki konseptual yanaşmanı ayırmaq olar. Birinci yanaşmaya görə, maliyyə mexanizmi dedikdə, müəssisələrin öz maliyyəsinin fəaliyyət göstərməsi başa düşülür. Maliyyə münasibətlərinin maddi təzahürü pul vəsaitlərinin hərəkətidir. Bu axınların təşkili, onların reallaşdırılması qaydası maliyyə texnikasını xarakterizə edən müəyyən qaydalara və istiqamətlərə əsasən baş verir. Maliyyə mexanizminin müəyyənləşdirilməsinə ikinci yanaşma

ondan ibarətdir ki, o, iqtisadiyyatın vəziyyətinə və inkişafına təsir göstərən metod və üsulların, alət və vasitələrin məcmusu kimi başa düşülür. Bu yanaşma maliyyəni idarəetmə aparatının təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi vəziyyətinə təsirinin həlledici amili kimi xarakterizə edir və maliyyə fəaliyyətinin xarici təsirini əks etdirir [7, s.213].

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə mexanizminin köməyi ilə müəssisə daxilində, digər təşkilat və müəssisələrlə, maliyyə-kredit sistemi, sığorta, investisiya təşkilatları və s. ilə müəyyən münasibətlər təmin edilir [4]. Maliyyə mexanizminin tərkib hissələrinə aşağıdakılar daxildir: maliyyə dəstəyi (o cümlədən özünümaliyyələşdirmə, investisiyalaşdırma, kreditləşdirmə), maliyyə tənzimlənməsi (vergi, kredit, depozit, subsidiya) və bunu mümkün edən maliyyə alətləri və göstəricilər sistemi. Ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, maliyyə resurslarının bölüşdürülməsində maliyyə mexanizmi böyük rol oynayır. Beləliklə, maliyyə mexanizmi təsərrüfat subyektlərinin özünü zəruri vəsaitlərlə təmin etdiyi, normal sabitlik və likvidlik səviyyəsinə çatdığı, rentabelliyi təmin etdiyi və maksimum mənfəət əldə etdiyi maliyyə idarəetmə sistemi, forma və üsulların məcmusudur. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə mexanizminin səmərəli işi onun təkmilləşdirilməsi səviyyəsindən asılıdır. Odur ki, maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi zəruridir ki, bunun da əsas istiqamətləri ola bilər:

- fəaliyyətin davamlı, sistemli maliyyə təhlili;
- təsərrüfat subyektlərinin dəyişən və sabit xərclərinin, gəlir və mənfəətin monitorinqi, onların qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili;
- mənfəətdən rasional istifadə və daha səmərəli dividend siyasətinin seçilməsi;
- təsərrüfat subyektinin strateji maliyyə siyasətinin hazırlanması və reallaşdırılması;
- əmlakın tərkibinin və onun formalaşma mənbələrinin optimallaşdırılması;
- dövriyyə vəsaitlərinin mövcud tələblərə uyğun təşkili yolu ilə maliyyə vəziyyətinin optimallaşdırılması;
- müəssisənin inkişafı məqsədilə lizinq münasibətlərindən daha geniş istifadə edilməsi.

Beləliklə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə mexanizmi onların maliyyə fəaliyyətinin səmərəli reallaşdırılmasına, onun funksiyalarına və qarşılıqlı əlaqəsinə kömək edir. Bu mexanizmin təkmilləşdirilməsi maliyyə fəaliyyətinin davamlı təhlili, bütün ödənişlərin vaxtında aparılması, banklarla əlaqələrin təşkili, fəhlə və qulluqçular üzrə ödənişlərin vaxtında və düzgün aparılması, habelə dövriyyə kapitalı normalarına riayət olunmasına nəzarət etməklə mümkündür. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi təkcə özünün deyil, yerləşdiyi regionun maliyyə-investisiya mexanizminin səmərəli işləməsinə önəmli dərəcədə təsir edir. Maliyyə-investisiya mexanizmi çoxsəviyyəli və çox mürəkkəb elementlər sistemidir, burada əsas rolu regionda maliyyə və investisiya resurslarının formalaşması, istifadəsi və yenidən bölüşdürülməsi alətləri oynayır. Onların kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri ümumi regional maliyyə-investisiya potensialında əks olunur.

Regionun maliyyə-nvestisiya potensialı kifayət qədər yeni anlayışdır, onun mahiyyəti bir-biri ilə əlaqəli üç xassənin vəhdətindədir: ərazinin daxili resurslarını və ehtiyatlarını istehsal və səfərbər etmək bacarığı; xaricdən maliyyə, kredit və investisiya resurslarını toplamaq və cəlb etmək bacarığı; resursları və əmanətləri investisiyalara çevirmək bacarığı. Bütövlükdə maliyyə-investisiya potensialı regionda mövcud olan bütün istehsal amillərinin və kapitalın tətbiq olunduğu sahələrinin məcmusu kimi başa düşülə bilər. Dar mənada bu potensial regionların istehsal amilləri (əsas vəsaitlər, əmək, təbii ehtiyatlar, infrastruktur və s.) ilə doymasını, əhalinin istehlak tələbatını və ümumilikdə ölkənin əsas makroiqtisadi aspektlərini nəzərə alan kəmiyyət xarakteristikasıdır [10, s.7].

Regionlarda maliyyə-investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Regionun maliyyə-investisiya potensialının iqtisadi komponenti geniş təkrar istehsalı və sosial problemlərin həllini təmin etməkdən ötrü nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da yalnız onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və aktiv işləməsi şəraitində mümkündür. Habelə, regionun həmin potensialının iqtisadi tərkib hissəsinin artması, bir tərəfdən, onun öz iqtisadi potensialı (istehsal, əmək, infrastruktur, təbii resurs potensialı), digər tərəfdən, dövlətin iqtisadi potensialı ilə

müəyyənləşdirilir. Maliyyə-investisiya potensialının iqtisadi komponenti nə qədər az inkişaf edərsə, region digər regionlarla iqtisadi qarşılıqlı əlaqə prosesindən və xarici resurslardan bir o qədər asılı olur. Resurs komponenti regionun maliyyə resurslarının məcmusudur və həmin komponentin artırılmasının əsas vəzifəsi zəmanətli maliyyələşdirmə mənbələrindən müəyyənləşdirilmiş müddətdə lazımi miqdarda maliyyə resurslarının vaxtında və tam təmin edilməsindən ibarətdir. Sosial komponenti yerli əhali üçün ən əlverişli yaşayış şəraitini təmin etmək məqsədilə malik olduğu imkanlar toplusudur. Sosial komponenti iki resurs blokuna bölmək olar: insan resursları və regionun sosial infrastrukturu. Fərd nöqteyi-nəzərdən insan resursları hər bir insanın bilik, bacarıq və motivasiya ehtiyatları ilə müəyyənləşdirilir. Sosial infrastruktur müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə insanın şəxsi və sosial ehtiyaclarının reallaşdırılması prosesində onun kompleks təkrar istehsalına kömək edən fəaliyyət sahələrinin məcmusudur. Bu komponentin maliyyə-investisiya potensialının strukturunda önəmliliyinin artması bilik iqtisadiyyatının və cəmiyyətin inkişaf prosesləri ilə əlaqədardır.

Maliyyə-investisiya potensialının iqtisadi, resurs və sosial komponentləri arasındakı əlaqə onların optimal nisbətinin təcrübədə aşkarlanması zərurətini müəyyənləşdirir. Bu komponentlərin birində dəyişiklik ya ondan gələn gəlirin azalmasına, ya da digər komponentlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur, çünki onların hamısı bütöv sistem təşkil edir. Regionun maliyyə-investisiya potensialının həcminə təsir göstərən əsas alətlərə daxildir:

- potensialın müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin təşkili yolu ilə gücləndirilməsi;
- maliyyə-investisiya infrastrukturu institutlarının formalaşdırılması;
- maliyyə-investisiya resurslarının cəlb edilməsi məqsədilə regional bazarların fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi.

Regionun maliyyə-investisiya potensialından səmərəli istifadə mövcud istehsalların genişləndirilməsi, yeni müəssisələrin yaradılması və inkişafı, habelə regional büdcənin artırılması üçün zəruri şərtdir. Tədqiq olunan potensial maliyyə-investisiya resurslarının mövcudluğu və həmin resurslardan səmərəli istifadə etmək qabiliyyəti ilə ölçülür. Bu baxımdan maliyyə-investisiya potensialının tədqiqi regionun iqtisadi resursları ilə təminat səviyyəsini, habelə bu resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsinin mövcud vəziyyətini, onlardan istifadə imkanlarını və artırılması zərurətini müəyyənləşdirməyə imkan verir [2, s.5]. Regionun maliyyə-investisiya potensialı inkişaf etmiş infrastrukturun və şaxələndirilmiş iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına yönəlmiş investisiya fəaliyyətini reallaşdırmaq məqsədilə lazımi miqdarda və həcmdə maliyyə-investisiya resursları toplamağa imkan verən potensial imkanları təmsil edir. Fərqli maliyyə-investisiya resurslarının birləşdirilməsi və onların regional iqtisadiyyatın transformasiyası baxımından investisiya proqramlarına yönəldilməsi həmin potensialın idarə edilməsi zərurətini müəyyənləşdirir.

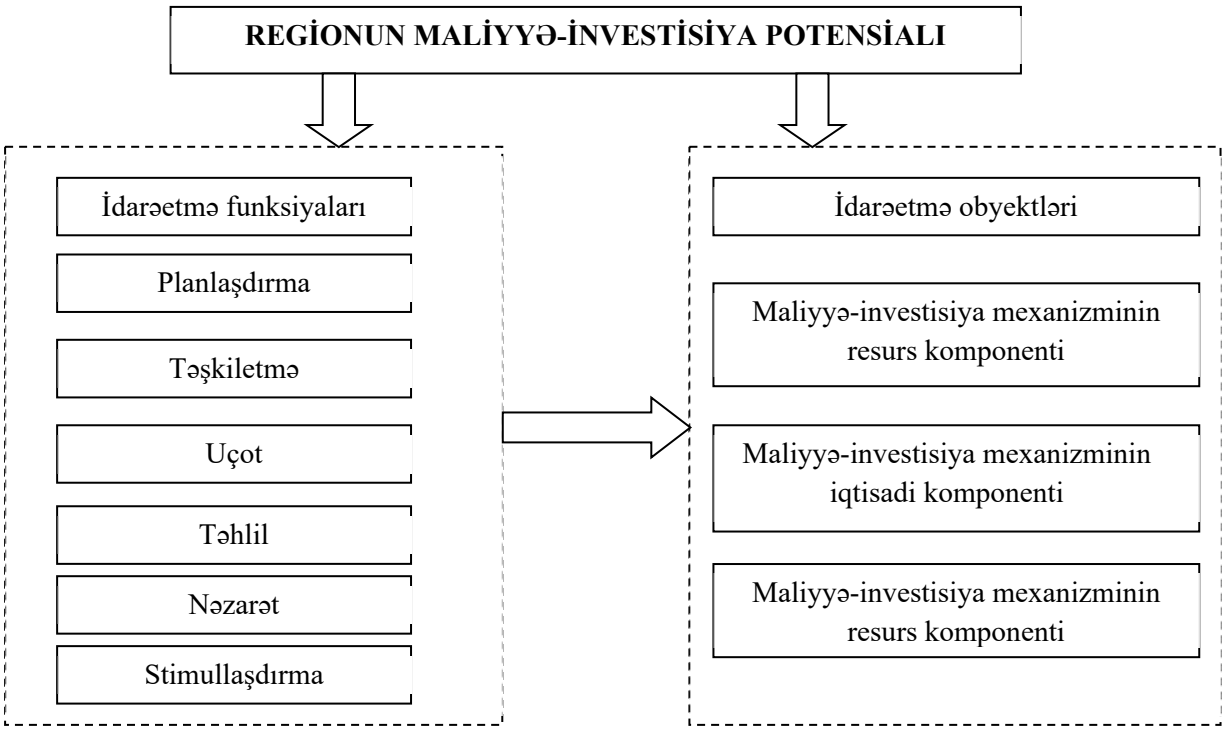
Regionlarda daim müxtəlif iqtisadi proseslər müşahidə edilir ki, bu da maliyyə idarəçiliyi sahəsində dəyişiklikləri tələb edir. Belə bir şəraitdə regional səviyyədə maliyyə axınlarının səmərəli idarə edilməsinin rolu önəmli dərəcədə artır. Regionun özünüinkişafının prioritetlərindən biri, ilk öncə, daha yüksək büdcədən maliyyə yardımı almaqdansa, öz resurs imkanları hesabına sosial-iqtisadi fərqliliyin aradan qaldırılmasıdır. Bu baxımdan regionun inkişafının davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə onun maliyyə-investisiya potensialının səmərəli idarə olunmasının rolu artır [9, s.84].

Regionun maliyyə-investisiya potensialının səmərəli şəkildə idarə edilməsi onun inkişafının davamlılığının təmin edilməsi baxımından önəmlidir. Regionun maliyyə-investisiya potensialının formalaşdırılması və onun inkişafının davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə maliyyə və investisiya resurslarının cəlb edilməsi və səmərəli istifadəsi prioritet vəzifələrdən hesab olunur.

Maliyyə axınlarının reginun inkişafının davamlılığının təmin edilməsi nöqteyi-nəzərindən idarə edilməsinin səmərəliliyi kompleks və sistemli yanaşmalarla müəyyənləşdirilir (şəkil 1).

Ümumiyyətlə, regionun inkişafı məqsədilə maliyyə-investisiya potensialının optimallaşdırılması modeli formalaşdırılmalı və həmin model aşağıdakı istiqamətləri əhatə etməlidir.

1. Təşkilati tədbirlərin reallaşdırılması yolu ilə regionun maliyyə-investisiya potensialının gücləndirilməsi.

Şəkil 1. Regionun maliyyə-investisiya potensialının idarə edilməsi
Mənbə: *müəllif yanaşması*

2. Regionun maliyyə-investisiya potensialının inkişaf səviyyəsinə təsir edə bilən amillər kompleksinin müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi. Bu amillər qruplarının təsiri regionun iqtisadi inkişaf vektorunun hərəkət istiqamətini dəyişə bilər.

3. Müxtəlif amillərin maliyyə-investisiya potensialının səviyyəsinə təsir dərəcəsinin qiymətləndirilməsi. Bu zaman resurs çatışmazlığı və ya artıqlığının yaranmasına səbəb olan mümkün vəziyyətlərin, mümkün kəsir və ya artıqlığın miqyasının kəmiyyət qiymətləndirilməsi aparılır.

4. Problemli sahələrin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə resurs itkilərinin tam və ya qismən aradan qaldırılması.

5. Təsadüfi amillərin təsiri nəticəsində yaranan itkilərin minimuma endirilməsi. Maliyyə-investisiya potensialının optimal səviyyəsinə o halda nail oluna bilər ki, itki gözləntiləri minimum olsun, regionun resurs bazası maksimum istifadə edilsin ki, bu da onun gələcək iqtisadi inkişafını təmin edər.

Göründüyü kimi, müasir dövrdə regionlarda vaxtlı-vaxtında və zəruri maliyyə-investisiya mexanizminin formalaşdırılması və maliyyə resurslarından səmərəli istifadəsi onların davamlı inkişafının önəmli şərtidir. Odur ki, regionların istehsal və xidmət sahələrinin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması və bu sahələrdə maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi həmişə regional sosial-iqtisadi inkişafın təxirəsalınmaz vəzifələrindən olmuşdur [1, s.3].

Nəticə

Bütün bunlara əsaslanaraq regionun inkişafı üçün maliyyə-investisiya mexanizminin təkmilləşdirilməsini zəruri hesab edirik. Regional maliyyə-investisiya mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri kimi qeyd etmək olar:

- ✓ maliyyə-investisiya idarəçiliyi üçün müvafiq normativ-metodoloji bazanın hazırlanması;
- ✓ regionun investisiyalaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- ✓ regionun əmlakının idarə edilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- ✓ regional büdcənin planlaşdırılmasının, proqnozlaşdırılmasının və icrasının keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- ✓ büdcə və investisiya xərclərinin optimallaşdırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

- ✓ büdcə və investisiya risklərinin qiymətləndirilməsi sisteminin formalaşdırılması;
- ✓ statistik vergi məlumat bazasının yaradılması;
- ✓ maliyyə-investisiya idarəçiliyinin şəffaflığının və açıqlığının artırılması.

Maliyyə-investisiya mexanziminin təkmilləşdirilməsinin qeyd olunan bu və ya digər istiqamətləri regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılmasına, əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, yerli büdcələrin doldurulmasına, ÜDM-in artımına töhfə verməklə təkcə regionun deyil, bütövlükdə ölkənin inkişafının davamlılığına təkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyeva, A.E. Azərbaycan Respublikasının regional inkişaf proqramlarının maliyyə-kredit təminatı və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İqtisad üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dis. avtoreferatı./ – Bakı, 2018. – 49 s.
2. Mahmudova, L.F. Azərbaycanda strateji innovasiya fəaliyyətinin investisiya-maliyyə təminatının aktual məsələləri. Audit – 2019. № 4, Cild 26, – s.24-36.
3. Антонец, В.Г. Стратегия формирования финансового механизма регионального развития / В.Г. Антонец // Донецкие чтения 2021: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности: Материалы VI Международной научной конференции, – Донецк, – 26–27 октября 2021, – с. 8-10.
4. Бикинеева, Р.Р. Финансово-инвестиционный потенциал региона / Р. Р. Бикинеева // Международный экономический форум “Экономика в меняющемся мире”: Сборник научных статей II Международного экономического форума, – Казань, – 24–27 апреля 2018 года. – Казань: Академия наук Республики Татарстан, – 2018. – с. 76-78.
5. Воротилова, О.А. Особенности финансового механизма предприятия в рыночных условиях / О.А. Воротилова, В.В. Пугачева, М.Ш. Рахматов // Актуальные вопросы современной экономики. – 2020. № 9, – с. 450-454.
6. Павлова, М.В. Финансовый механизм предприятия: содержание и основные компоненты / М.В. Павлова // Вестник Донецкого национального университета. Серия В. Экономика и право. – 2020. № 1, – с. 123-128.
7. Петрушевская, В.В. Системный взгляд на экономическое содержание категории “финансовый механизм” / В.В. Петрушевская, Н.А. Броварь // Стратегии бизнеса. – 2020. – Т. 8, № 8, – с. 212-218.
8. Продан, В.В. Сущность финансово-инвестиционного механизма / В.В. Продан // Российский академический журнал. – 2014. – Т. 27, № 1, – с. 61-63.
9. Соболева, О.Н. Концептуальные основы управления финансово-инвестиционным потенциалом региона в контексте устойчивого развития / О.Н. Соболева, П.В. Токарева // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Экономика и управление. – 2023. № 1(61), – с. 84-92.
10. Федоткина О.П. Финансово-инвестиционный потенциал региона в контексте устойчивого развития// Региональная экономика и управлени. Электронный научный журнал. - 2014. №3 (39), – с.1-14.

Асиф Рашад оглы Нифталиев
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: asif-niftaliev@mail.ru

Теоретические подходы к совершенствованию финансово-инвестиционных механизмов в регионах страны

Резюме

Цель исследования – определение теоретических подходов к совершенствованию финансово-инвестиционных механизмов в регионах страны.

Методологии исследования – наибольшее внимание уделяется таким методам как научная абстракция, сравнительный анализ и методы обобщения. При этом были рассмотрены различные исследования, проводимые по вопросам совершенствования финансово-инвестиционных механизмов в регионах.

Прикладная значимость исследования означает разработку более эффективных финансовых и инвестиционных механизмов в регионах страны в современное время.

Результаты исследования - в условиях современных преобразований на основе полученных в статье результатов предусмотрено принятие мер по совершенствованию финансово-инвестиционных механизмов в регионах страны.

Оригинальность и научная новизна исследования - являются обоснованием необходимости совершенствования финансово-инвестиционных механизмов в регионах страны в условиях новых вызовов. При этом в целях ускорения социально-экономического развития регионов и максимального совершенствования финансово-инвестиционных механизмов в этих процессах были проведены системные исследования, выявлены проблемы и выдвинут ряд предложений, основанных на научной аргументации.

Ключевые слова: Азербайджан, регионы, региональное развитие, финансы, инвестиции, финансово-инвестиционные механизмы, совершенствование финансово-инвестиционных механизмов, теоретические основы финансово-инвестиционных механизмов, проблемы развития регионов.

Asif Rashad Niftaliyev
doctoral student of Azerbaijan Cooperation University,
AZ1124, Azerbaijan Republic, Baku, N.Narimanov street 93
E-mail: asif-niftaliev@mail.ru

Theoretical approaches to improving financial and investment mechanisms in the regions of the country

Summary

The purpose of the study is to determine theoretical approaches to improving financial and investment mechanisms in the regions of the country.

Research methodology - the greatest attention is paid to such methods as scientific abstraction, comparative analysis and generalization methods. At the same time, various studies conducted on the improvement of financial and investment mechanisms in the regions were considered.

Applied significance of the research means the development of more effective financial and investment mechanisms in the regions of the country in modern times.

Results of the research - in the conditions of modern transformations on the basis of the results obtained in the article it is envisaged to take measures to improve financial and investment mechanisms in the regions of the country.

Originality and scientific novelty of the study - are the substantiation of the need to improve financial and investment mechanisms in the regions of the country in the conditions of new challenges. At the same time, in order to accelerate socio-economic development of regions and maximize the improvement of financial and investment mechanisms in these processes, systemic research was conducted, problems were identified and a number of proposals based on scientific arguments were put forward.

Key words: Azerbaijan, regions, regional development, finance, investments, financial and investment mechanisms, improvement of financial and investment mechanisms, theoretical foundations of financial and investment mechanisms, problems of regional development.

UOT: 336.004

Leyla Nadir qızı İBADOVA
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası magistrantı
E-mail: leilaibadova594@gmail.com,

Pərviz Əhməd oğlu QURBANOV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
“Dövlət idarəçiliyində informasiya texnologiyaları” kafedrasının dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: parviz.gurban@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.014

MALİYYƏDƏ SİMMETRİK ŞİFRƏLƏMƏNİN TƏTBİQLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi - simmetrik şifrələmənin təhlükəsizlik baxımından üstünlüklərini müəyyənləşdirmək, simmetrik şifrələmənin maliyyə sahəsindəki tətbiqinin səmərəliliyini , maliyyə qurumları və istifadəçilər üçün faydalarını qiymətləndirmək, onun maliyyə rabitəsində necə tətbiq olunduğunun əsas aspektlərini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası olaraq açarların idarə edilməsi metodları, təhlükəsizlik analizləri, standartlar və qanunvericiliyə uyğunluq metodları tətbiq edilmişdir. Bu metodlar simmetrik şifrələmənin maliyyə sahəsində tətbiqinin effektivliyini artırmaq və onu daha da inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yanaşmalar irəli sürür.

Tədqiqatın əhəmiyyəti çoxşaxəlidir. Tədqiqat, daha güclü şifrələmə metodlarının inkişafını stimullaşdıracaq. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan məlumatlar, banklar və digər maliyyə qurumlarının müştəri məlumatlarını qorumaq üçün daha müasir və etibarlı metodlardan istifadə etmələrinə kömək edə bilər.Bu isə öz növbəsində iqtisadiyyatın ümumi səmərəliliyinə müsbət təsir göstərəcək.

Tədqiqatın nəticəsi - Simmetrik şifrələmə maliyyə xidmətlərində məlumatların təhlükəsizliyi və məxfiliyini qorumaqda mühüm rol oynayır. Açarların təhlükəsiz idarə olunması və paylaşılması məsələləri hələ də əsas məsələ olaraq qalır. Bu tədqiqat, şifrələmə alqoritmlərinin maliyyə sistemlərində daha təhlükəsiz və səmərəli tətbiqi üçün təkmilləşdirilmiş metodlar və protokolların inkişaf etdirilməsi zərurətini vurğulayır.

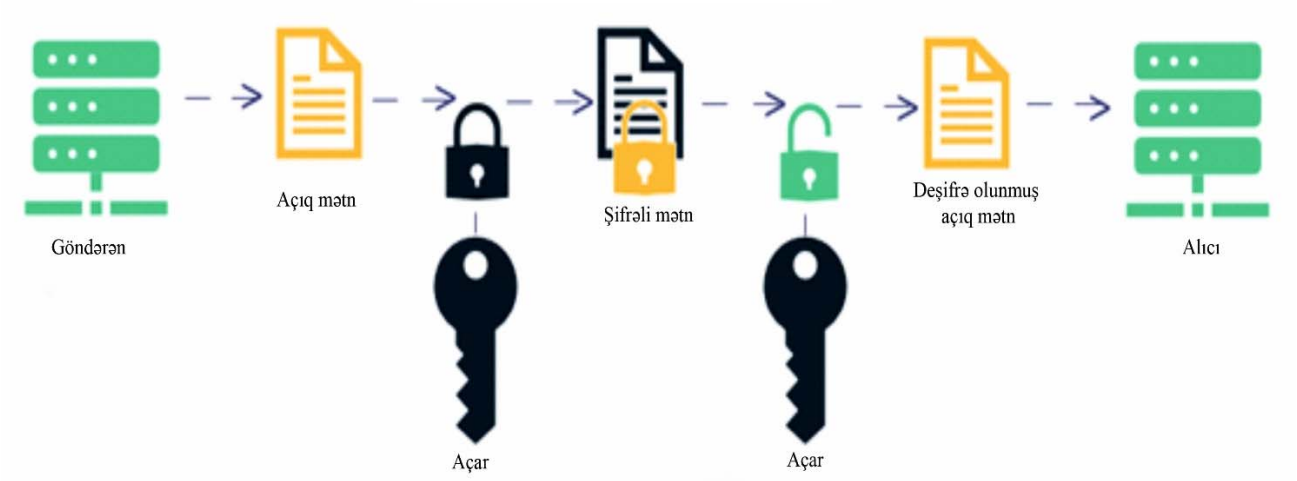
Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Mövcud şifrələmə alqoritmlərinin üstünlüklərini və zəifliklərini nəzərə alaraq yeni metodların inkişaf etdirilməsini və qiymətləndirilməsini stimullaşdırır. Açarların idarə edilməsi və saxlanması məsələləri şifrələmənin effektivliyinə təsir edən vacib amillərdən biridir. Bu sahədə yeni metodların inkişafı tədqiqatın əsas elmi yeniliklərindən ola bilər.

Açar sözlər: Simmetrik şifrələmə, maliyyə, onlayn bankçılıq, ödəniş sistemləri, maliyyə məlumat bazaları, maliyyə kommunikasiyası, kibertəhlükəsizlik, açar idarəetmə.

Giriş

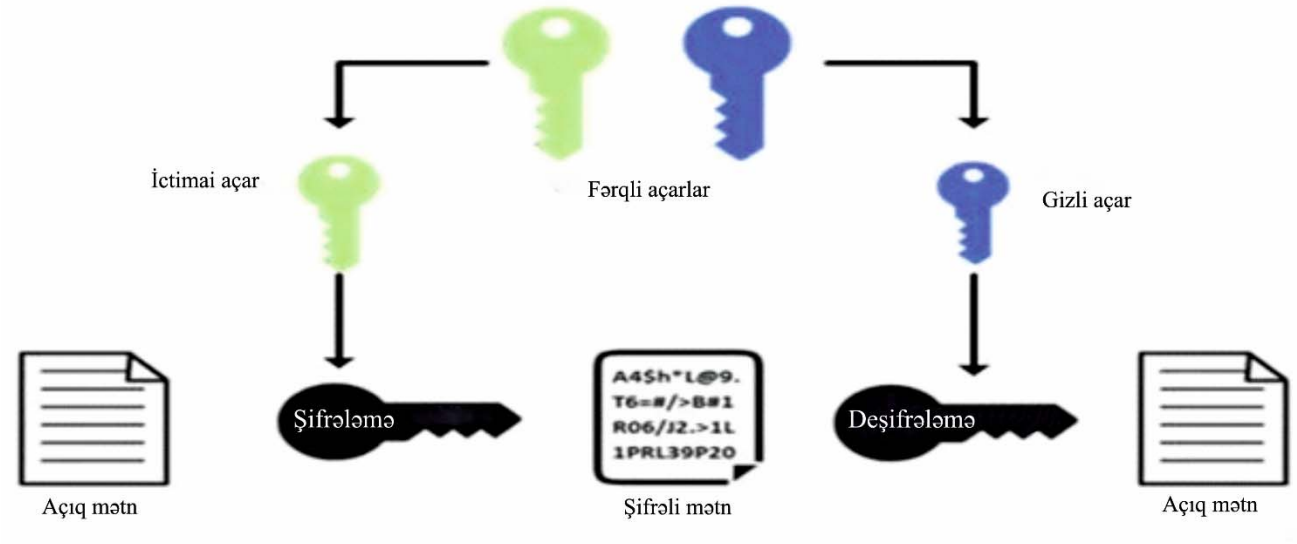
Simmetrik şifrələmə elektron məlumatları həm şifrələmək, həm də deşifrə etmək üçün yalnız bir açarın (gizli açar) istifadə edildiyi şifrələmə növüdür. Simmetrik şifrələmə vasitəsilə əlaqə quran qurumlar açarı mübadilə etməlidirlər ki, həmin açar şifrənin açılması prosesində istifadə olunsun. Bu şifrələmə üsulu mesajları şifrələmək və deşifrə etmək üçün bir cüt açarın - biri ictimai, digəri gizli istifadə edildiyi asimmetrik şifrələmədən fərqlənir.[1]

Simmetrik şifrələmə

Şəkil 1. Simmetrik şifrələmənin işləmə prinsipi

Asimmetrik şifrələmə

Şəkil 2. Asimmetrik şifrələmənin işləmə prinsipi

Simmetrik şifrləmə alqoritmlərindən istifadə edərək məlumatın "şifrlənməsində" məqsəd bundan ibarətdir ki, şifrələnmiş mətni açmaq üçün istifadə olunan gizli açarı olmayan heç kəs tərəfindən məlumat başa düşülməsin. Açara sahib olan nəzərdə tutulan alıcı mesaja sahib olduqdan sonra alqoritm öz hərəkətini tərsinə çevirir ki, mesaj orijinal oxuna bilən formasına qaytarılsın.

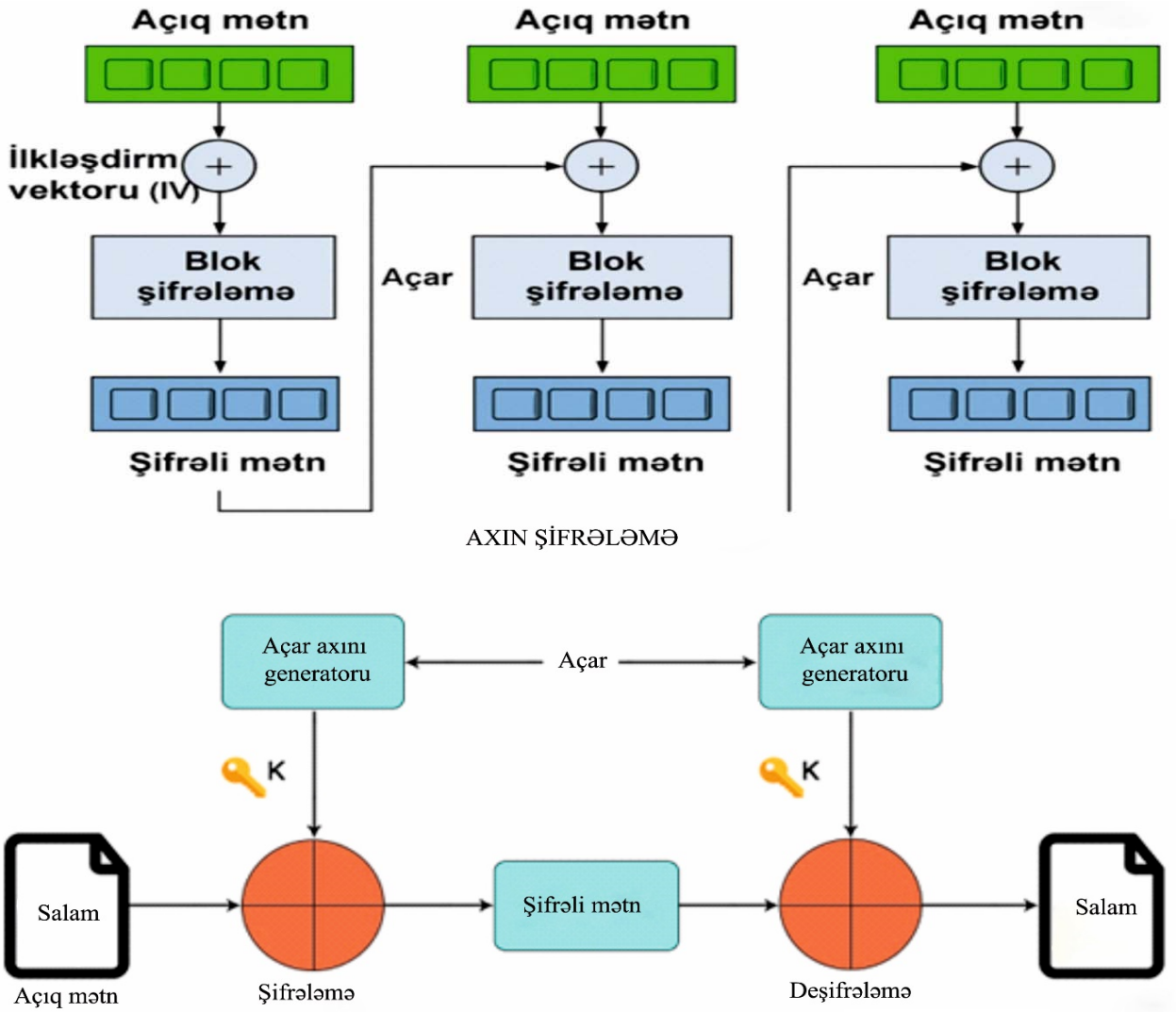
Göndərən və alıcının hər ikisinin istifadə etdiyi məxfi açar xüsusi parol/kod ola bilər və ya təhlükəsiz təsadüfi nömrə generatoru (RNG) tərəfindən yaradılan təsadüfi hərf və ya rəqəmlər silsiləsi ola bilər. Bank səviyyəli şifrələmə üçün simmetrik açarlar FIPS 140-2 kimi sənaye standartlarına uyğun sertifikatlaşdırılmış RNG istifadə edərək yaradılmalıdır. [2]

Simmetrik şifrələmə alqoritmlərinin iki növü var:

1. Blok alqoritmləri. Blok şifrələmədə şifrələmə vahidi kimi blokdan (qeyd olunmuş bitlər ardıcıllığı) istifadə edilir ki, o da eyni uzunluqda olan şifrələnmiş mətn blokuna çevrilir.

2. Axın alqoritmləri. Məlumat sistem yaddaşında saxlanılmaq əvəzinə axın zamanı şifrələnir. [3, səh 71-72]

Blok şifrələmə

Şəkil 4. Axın alqoritmi

Bugünkü kiber-dünyada məlumatların bütün formalarına icazəsiz giriş riski həmişə mövcuddur. Ən çox risk altında olan maliyyə və ödəniş sistemi məlumatlarıdır ki, bu da müştərilərin şəxsiyyətini müəyyənləşdirən məlumatları (PII) və ya ödəniş kartı detallarını ifşa edə bilər. Şifrələmə PII-ni qorumaq və ödəniş əməliyyatlarını emal edən müəssisələrin hər gün, hər dəqiqə qarşılaşdığı riskləri azaltmaq üçün vacibdir. [1]

Simmetrik şifrələmənin onlayn bank əməliyyatlarında tətbiqi

Simmetrik şifrələmə onlayn bank əməliyyatlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Onlayn bankçılıq təhlükəsiz kommunikasiya kanallarına və istifadəçi etimadnamələri, maliyyə əməliyyatları və şəxsi məlumatlar kimi həssas məlumatların qorunmasına əsaslanır. Bu təhlükəsizlik problemlərini müxtəlif yollarla həll etmək üçün simmetrik şifrələmə istifadə olunur: [4]

Məlumat məxfiliyi. Simmetrik şifrələmə istifadəçinin cihazı (məsələn, kompüter və ya mobil cihaz) və bankın serverləri arasında ötürülən məlumatların şifrələnməsi üçün istifadə olunur. Bu, icazəsiz şəxslər məlumatları ələ keçirsələr belə, şifrələnmə zamanı istifadə olunan açar olmadan onu başa düşə və ya manipulyasiya edə bilməmələrini təmin edir. [4]

Təhlükəsiz giriş və doğrulama. Simmetrik şifrələmə istifadəçinin onlayn bank hesabına daxil olmaq üçün istifadə etdiyi məlumatlarını (istifadəçi adı və şifrə) qorumaq üçün tətbiq olunur. Məlumat ötürmə zamanı şifrələnir, bu da icazəsiz şəxslərin rabitəni kəsə bilsələr belə,lazımlı məlumat

əldə etmələrini olduqca çətinləşdirir. [5]

Tranzaksiya təhlükəsizliyi. Maliyyə əməliyyatları, o cümlədən fond köçürmələri və hesab ödənişləri, həssas məlumatların mübadiləsini nəzərdə tutur. Simmetrik şifrələmə bu əməliyyatların məxfiliyini və bütövlüyünü təmin edir. Məbləğ və alıcı kimi əməliyyatın təfərrüatları ötürülməzdən əvvəl şifrələnir. [6]

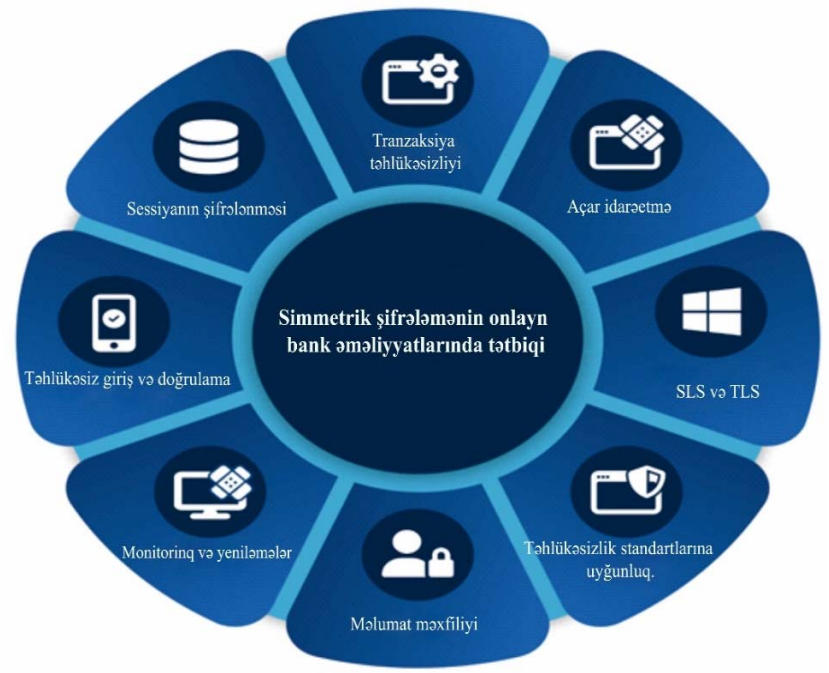
Sessiyanın şifrələnməsi. Onlayn bank seansları simmetrik şifrələmə ilə təmin edilir. İstifadəçi daxil olduqdan sonra təhlükəsiz seans qurulur və həmin sessiya zamanı mübadilə edilən məlumatları şifrələmək üçün simmetrik açarlar yaradılır. Bu, icazəsiz şəxslərin istifadəçi ilə bank serveri arasındakı əlaqəni dinləməsinin qarşısını alır. [7]

Secure Sockets Layer (SSL) və Transport Layer Security (TLS). SSL və onun varisi TLS onlayn ünsiyyəti təmin etmək üçün geniş istifadə olunan protokollardır. Onlar simmetrik şifrələmə alqoritmlərindən istifadə edərək istifadəçinin brauzeri ilə bankın serveri arasında mübadilə edilən məlumatları şifrələyir. Bu şifrələmə ötürülən məlumatın məxfiliyini və bütövlüyünü təmin edir. [4]

Açar idarəetmə. Simmetrik şifrələmə şifrələmə açarlarının təhlükəsiz idarə edilməsini tələb edir. Onlayn bank sistemləri şifrələmə açarlarını icazəsiz girişdən qorumaq üçün etibarlı açar idarəetmə təcrübələrini həyata keçirir. Buraya açarların təhlükəsiz yaradılması, paylanması və saxlanması daxildir. [7]

Təhlükəsizlik standartlarına uyğunluq. Onlayn bankçılıqda simmetrik şifrələmə Ödəniş Kartı Sənayesi Məlumat Təhlükəsizliyi Standartı (PCI DSS) və digər regional və ya milli məlumatların mühafizəsi qanunları kimi təhlükəsizlik standartlarına və qaydalarına uyğun olmalıdır. Uyğunluq onlayn bank sisteminin müəyyən edilmiş təhlükəsizlik tələblərinə cavab verməsini təmin edir. [5]

Davamlı monitorinq və yeniləmələr. Onlayn bankçılıq sistemləri potensial təhlükəsizlik təhdidlərini aşkar etmək və onlara cavab vermək üçün davamlı monitorinqdən keçir. Ortaya çıxan zəiflikləri aradan qaldırmaq və sistemin ümumi təhlükəsizliyini artırmaq üçün şifrələmə protokolları və alqoritmlərinin müntəzəm yenilənməsi həyata keçirilir. [4]

Şəkil 5. Simmetrik şifrələmənin onlayn bank əməliyyatlarında tətbiqi sxemi

Simmetrik şifrələmənin maliyyə kommunikasiyasında tətbiqi

Simmetrik şifrələmə maliyyə rabitəsinin təmin edilməsində, maliyyə institutları, müəssisələr və fiziki şəxslər arasında mübadilə edilən həssas məlumatların məxfiliyinin və bütövlüyünün

təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Simmetrik şifrələmənin maliyyə rabitəsində necə tətbiq olunduğunun əsas aspektləri bunlardır:

Məlumatların məxfiliyi. Simmetrik şifrələmə əməliyyat təfərrüatları, hesab məlumatları və digər həssas məlumatlar daxil olmaqla, maliyyə mesajlarının məzmununu şifrələmək üçün istifadə olunur. Bu şifrələmə rabitə ələ keçirilsə belə, şifrə açma açarı olmadan məlumatın oxunmaz qalmasını təmin edir. [1]

Rabitə üçün təhlükəsiz protokollar. Maliyyə institutları tez-tez veb-əsaslı ünsiyyət üçün HTTPS (Hypertext Transfer Protocol Secure) kimi təhlükəsiz rabitə protokollarından və digər məlumat mübadiləsi növləri üçün təhlükəsiz fayl ötürmə protokollarından istifadə edirlər. Bu protokollar tranzit zamanı məlumatları qorumaq üçün simmetrik şifrələmədən istifadə edir. [5]

Mesaj şifrələmə. Elektron məlumat mübadiləsi (EDI), SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) və ya digər rabitə kanalları vasitəsilə ötürülən maliyyə mesajları adətən simmetrik şifrələmə alqoritmlərindən istifadə etməklə şifrələnir. Bu, əməliyyat təfərrüatlarının məxfiliyini qoruyur və icazəsiz girişin qarşısını alır. [8]

Doğrulama və bütünlük. Simmetrik şifrələmə məlumatların autentifikasiyası mexanizmlərini təmin etməklə maliyyə kommunikasiyasının bütövlüyünü təmin etməyə kömək edir. Rəqəmsal imzalar və mesajın identifikasiyası kodları (MAC) simmetrik şifrələmə ilə yanaşı göndəricinin həqiqiliyini yoxlamaq və ötürülən məlumatların hər hansı saxtakarlığını və ya dəyişdirilməsini aşkar etmək üçün istifadə olunur. [3]

Əsas idarəetmə təcrübələri. Simmetrik şifrələmədə effektiv açar idarəçiliyi çox vacibdir. Maliyyə institutları şifrələmə açarlarının yalnız səlahiyyətli tərəflər arasında paylaşılmasını təmin etmək üçün təhlükəsiz açar paylanması və idarəetmə təcrübələrindən istifadə edir. Açarların müntəzəm olaraq yenilənməsi və güclü,təsadüfi yaradılan açarların istifadəsi rabitənin təhlükəsizliyini artırır. [7]

Virtual şəxsi şəbəkələr (VPN). Maliyyə ünsiyyətində, xüsusən də uzaqdan bağlantılar və təşkilatlararası əlaqə üçün VPN-lərdən tez-tez istifadə olunur. Simmetrik şifrələmə VPN tunelləri daxilində məlumatların təhlükəsizliyini təmin edir, ictimai internet üzərində təhlükəsiz və özəl rabitə kanalı yaradır. [9]

Qaydalara uyğunluq. Maliyyə institutları məlumat təhlükəsizliyi və məxfiliyi ilə bağlı müxtəlif qaydalara və standartlara əməl etməlidir. Simmetrik şifrələmə həssas maliyyə məlumatlarının qorunması üçün möhkəm və standartlaşdırılmış metod təqdim etməklə bu uyğunluq tələblərinə cavab verdiyini göstərir. [4]

Təhlükəsiz məlumat saxlama. Maliyyə institutları çoxlu sayda əməliyyat və müştəri məlumatlarını saxlayır. Bu saxlanılan məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün simmetrik şifrələmə tətbiq edilir və nəticədə fiziki təhlükəsizlik pozulsa belə, məlumatın icazəsiz girişdən qorunmasını təmin edir. [5]

Davamlı monitorinq və insidentlərə cavab. Maliyyə təşkilatları potensial təhlükəsizlik təhdidlərini aşkar etmək və onlara cavab vermək üçün davamlı monitorinq və insidentlərə cavab mexanizmləri tətbiq edir. Bura şübhəli fəaliyyətlərin monitorinqi, nümunələrin təhlili və hər hansı təhlükəsizlik insidentlərinin operativ şəkildə həlli daxildir. [4]

Nəticə

Məqalə maliyyə əməliyyatlarının təmin edilməsində və həssas məlumatların qorunmasında simmetrik şifrələmənin əsas rolunu, simmetrik şifrələmənin onlayn bankçılıqda infrastrukturun əsas elementi olduğunu ümumiləşdirməklə yekunlaşır. O, maliyyə sektorunda inkişaf edən kibertəhlükəsizlik təhdidlərini həll etmək üçün davamlı innovasiya və əməkdaşlığa ehtiyac olduğunu vurğulayır.

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.cryptomathic.com/news-events/blog/symmetric-key-encryption-why-where-and-how-its-used-in-banking
2. Selected articles on Key Management (2012-today) by Ashiq JA, Dawn M. Turner, Guillaume Forget, James H. Reinholm, Peter Landrock, Peter Smirnoff, Rob Stubbs, Stefan Hansen and more.
3. Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N.. Kriptoqrafiyanın əsasları, Bakı 2006, səh 71-72.
4. Uma Dixit.Cryptography — Security in E-Banking. IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM).
5. Kewin Chikomo, Ming Ki Chong, Alpan Arnab, Andrew Hutchison, "Security of Mobile Banking".
6. https://www.linkedin.com/advice/3/how-can-you-secure-financial-transactions#how-does-cryptography-secure-financial-transactions
7. Simmetrik Açar Şifrələmə - bankçılıqda niyə, harada və necə istifadə olunur (2019), Peter Smirnoff & Dawn M. Turner.
8. https://www.devglan.com/online-tools/text-encryption-decryption
9. https://openvpn.net/solutions/industries/finance/

Лейла Надир кызы Ибадова
E-mail: leilaibadova594@gmail.com,

Парвиз Ахмад оглы Гурбанов
Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики
доцент кафедры "Информационные технологии в государственном управлении"
доктор философии по экономике
E-mail: parviz.gurban@gmail.com

Применение симметричного шифрования в финансах

Резюме

Основная цель исследования — определить преимущества симметричного шифрования с точки зрения безопасности, оценить эффективность его применения в финансовом секторе, выгоды для финансовых учреждений и пользователей, а также рассмотреть основные аспекты его применения в финансовых коммуникациях.

В качестве **методологии исследования** применялись ключевые методы управления, анализ безопасности, стандарты и методы соблюдения законодательства. Эти методы предлагают различные подходы к повышению эффективности применения симметричного шифрования в финансовой сфере и его дальнейшему развитию.

Значимость исследования многогранна. Исследование будет стимулировать разработку более надежных методов шифрования. Полученная в результате исследования информация может помочь банкам и другим финансовым учреждениям использовать более современные и надежные методы защиты данных клиентов. Это, в свою очередь, окажет положительное влияние на общую эффективность экономики.

Результаты исследования: Симметричное шифрование играет важную роль в защите безопасности данных и конфиденциальности в финансовых услугах. Вопросы безопасного управления ключами и их совместного использования по-прежнему остаются серьезной проблемой. В этом исследовании подчеркивается необходимость разработки усовершенствованных методов и протоколов для более безопасной и эффективной реализации алгорит-

мов шифрования в финансовых системах.

Оригинальность и научная новизна исследования: Стимулирует разработку и оценку новых методов с учетом преимуществ и недостатков существующих алгоритмов шифрования. Вопросы управления и хранения ключей являются одними из важных факторов, влияющих на эффективность шифрования. Разработка новых методов в этой области может стать одним из главных научных новшеств исследования.

Ключевые слова: Симметричное шифрование, финансы, онлайн-банкинг, платежные системы, финансовые базы данных, финансовая коммуникация, кибербезопасность, управление ключами.

Leyla Nadir Ibadova
E-mail: leilaibadova594@gmail.com,

Parviz Akhmad Gurbanov
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
associate professor of the Department of “Information Technologies in Public Administration”
doctor of Philosophy in Economics
E-mail: parviz.gurban@gmail.com

Applications of symmetric encryption in finance

Summary

The main purpose of the research - is to determine the security advantages of symmetric encryption, to assess the effectiveness of symmetric encryption in the financial sector, its benefits for financial institutions and users, and to examine the main aspects of its application in financial communications.

Key management methods, security analysis, standards and legal compliance methods were applied **as research methodology** - These methods propose various approaches to increase the effectiveness of symmetric encryption in the financial sector and further develop it.

The significance of the research - is multifaceted. The study will stimulate the development of stronger encryption methods. The information obtained as a result of the study can help banks and other financial institutions use more modern and reliable methods to protect customer information. This, in turn, will have a positive impact on the overall efficiency of the economy.

The results of the research - Symmetric encryption plays an important role in protecting the security and confidentiality of information in financial services. The issues of secure management and sharing of keys still remain a key issue. This study emphasizes the need to develop improved methods and protocols for more secure and efficient application of encryption algorithms in financial systems.

The originality and scientific novelty of the research - It stimulates the development and evaluation of new methods, taking into account the advantages and weaknesses of existing encryption algorithms. Key management and storage issues are one of the important factors affecting the effectiveness of encryption. The development of new methods in this area can be one of the main scientific innovations of the study.

Key words: Symmetric encryption, finance, online banking, payment systems, financial databases, financial communication, cybersecurity, key management.

UOT 336

Qəzənfər Salman oğlu SÜLEYMANOV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
"Menecment"kafedrasının müdiri, i.e.d., professor
e-poçt: suleymanov.q.s@gmail.com

Arzu İslam qızı MİRHEYDƏROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
"Menecment" kafedrasının dosenti, t.e.n.
e-poçt: arzu.mirgeydarova@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.018

SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN DAVAMLI STRATEJİ İNKİŞAFINDA İNNOVASİYA-İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN ROLU VƏ İQTİSADİ ƏSASLANDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – sənaye sahələrinin iqtisadi inkişafında innovasiya-investisiya layihələrinin rolunun tədqiqi və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mexanizminin işlənməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqatın gedişində müxtəlif təhlil üsullarından, o cümlədən məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil, statistik araşdırma və digər müasir üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – sənaye sahələrinin dayanıqlı inkişafında innovasiya-investisiya layihələrinin rolunu nəzərə alaraq, layihələrin səmərəli idarə edilməsi perspektivləri və layihələrin tətbiqi nəticəsində əldə olunan səmərənin daha da yüksəldilməsi mexanizmini sənaye müəssisələrində tətbiq etmək.

Tədqiqatın nəticəsi – sənaye sahələrinin strateji inkişafı prosesində innovasiya layihələrinin səmərəli tətbiqinin təşkili xüsusiyyətlərinin və sənaye müəssisəsinin davamlı inkişaf strategiyasının modelinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – sənaye sahələrinin strateji inkişafı üçün innovasiya-investisiya layihələrindən məqsədəuyğun istifadənin iqtisadi mexanizmi təklif edilmişdir.

Açar sözlər: investisiya, innovasiya, strategiya, layihə, səmərəlilik.

Giriş

Hər bir regionun öz inkişaf potensialı var ki, bu da böyük ölçüdə investisiya resurslarının sərmayəsi hesabına təmin edilir. Regional inkişafa inzibati-ərazi əsasları üzrə təsərrüfat subyektlərinin maliyyələşdirilməsi, sosial obyektlərə investisiyaların qoyulması, eləcə də rayonun infrastrukturuna investisiyaların qoyulması daxildir. Bununla belə, regionun inkişafına mane olan bir sıra problemlər var. Bunlara ictimai və sosial infrastrukturun maliyyələşdirilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin çatışmazlığı, eləcə də cəlb edilmiş kredit kapitalının dəyərinin yüksək olması və özünü maliyyələşdirmə ehtiyacları üçün sahibkarlıq subyektlərinin öz vəsaitlərinin çatışmaması daxildir. Bundan əlavə, regiona investisiyaların cəlb edilməsi mexanizminin özü, investisiya və innovasiya layihələrinin qəbulu və əsaslandırılması prosesi, onların sərmayə qoyuluşu, layihələrin müəyyən regionda lokallaşdırılması ilə bağlı bir sıra tədbirlərin görülməsi və həmçinin, regionun bütün subyektləri, xüsusən də ərazinin özündə yerləşən innovasiya infrastrukturu subyektləri, o cümlədən regiondakı iri müəssisələr, kiçik və orta biznes və ali təhsil müəssisələri üçün innovasiya və investisiya fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi zəruridir. [2, s.226]

Sənayenin davamlı və dayanıqlı inkişafında innovasiya və investisiya layihələrinin əhəmiyyəti və təşkili xüsusiyyətləri

Region daxilində həyata keçirilən innovasiya və investisiya fəaliyyəti müxtəlif növ, məzmun

və gəlirlilik səviyyəsinə malik investisiya və innovasiya layihələrinin məcmusu, mahiyyətcə portfeli kimi təqdim oluna bilər. İnnovasiya və investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün maliyyələşdirmədə reytinq və prioritetlərlə bağlı bir sıra effektiv tədbirlər və fəaliyyətlər, o cümlədən kommersiya layihələri ilə yanaşı, daha perspektivli investisiya və innovasiya layihələri üçün dövlət dəstəyi formasında vəsaitlərin ayrılması zəruridir ki, bunlar da gələcəkdə kommersiya səmərəliliyi ilə yanaşı, sosial, ekoloji və ya digər faydalı səmərəyə malikdir. İnvestisiya və innovasiya layihəsi kateqoriyalarının mahiyyətini və regionun inkişafındakı rolunu daha ətraflı nəzərdən keçirək. İnnovasiya layihəsi innovativ fəaliyyətin texniki, iqtisadi, hüquqi və təşkilati əsaslandırılmasını özündə əks etdirən layihədir.

Regional innovasiya və investisiya layihəsi dedikdə, regionun sosial-iqtisadi inkişafının strateji məqsədlərinə nail olmağa, regional rəqabət üstünlükləri, gələcəkdə iqtisadi, sosial, ekoloji və digər faydalı səmərənin, habelə müəyyən olunmuş kriteriyalara uyğun olan səmərəlilik və prioritetlərin əldə olunması üçün (məsələn, regionun GVA-nın artımı) tələb olunan investisiya ehtiyatları həcminin əsaslandırılması nəzərə alınmaqla, modernləşmə islahatlarının və regional iqtisadiyyatda innovativ inkişafların stimullaşdırılmasına və maliyyələşdirilməsinə yönəlmiş layihə başa düşülməlidir. [11, s.24]

Təklif olunan regional innovasiya və investisiya layihələrinin məqsəd və növləri cədvəl 1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1

Regional innovasiya və investisiya layihələrinin məqsədləri və növləri

Regional layihələrin inkişafı və həyata keçirilməsi məqsədləri	Regional innovasiya və investisiya layihələrinin növləri
Regionun inkişafının strateji istiqamətinin təfərrüatları	İnnovasiya investisiya layihəsi üçün kommersiya ideyası üçün tam biznes-planı
Regionda investisiya və innovasiya fəaliyyətinin inkişafının qiymətləndirilməsi, proqnozlaşdırılması və nəzarəti	Layihə biznes-planı regional inkişafın investisiya və innovasiya problemlərini həll etmək üçün zəruri olan kredit (kredit) üçün ərizə kimi
Regionun innovativ inkişafını təmin etmək üçün kənar maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi (kreditlər, kreditlər, qrantlar, innovasiya və vençur fondlarından vəsaitlər)	Layihə biznes-planı müxtəlif fondlardan, qrantlardan və s. vəsaitlərin alınması üçün ərizə kimi.
Dövlət-özəl tərəfdaşlıq çərçivəsində biznes tərəfdaşlarının öz kapitalları ilə regiona cəlb edilməsi (investorlar, səhmdarlar, biznes mələklər)	Regionun inkişafı üçün xarici investisiyaların qəbulu layihəsinin biznes-planı (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından maliyyələşdirmə)

Mənbə: müəlliflərin araşdırması

Regionun sosial-iqtisadi inkişafının təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilmiş, realizə olunan regional investisiya və innovasiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün mümkün göstəricilər kimi aşağıdakılar təqdim edilə bilər: yaradılmış yüksək məhsuldarlıqlı, o cümlədən, modernləşdirilmiş iş yerlərinin sayı; layihənin, o cümlədən, layihənin maliyyələşdirilməsi hesabına yaradılmış kiçik innovativ müəssisənin patent-lisenziya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəticəsində yaradılmış innovativ məhsulların satışının həcmi (regionda innovativ məhsulların buraxılışının artım tempi), o cümlədən; regional büdcəyə vergi ödənişlərinin həcmi və s. İnnovativ inkişaf üçün onun kommersiyalaşdırılması və çoxpartiyalı istehsala daxil olmasının real perspektivlərini qiymətləndirmək vacibdir. Bundan əlavə, innovativ layihənin kommersiya komponenti aydın şəkildə müəyyən edilməli və vurğulanmalıdır. [5, s.65]

Regionda innovasiya və investisiya fəaliyyətinin mühüm subyektləri texnoparklar, biznes-inkubatorlar və texnologiyaların transfer mərkəzləridir. Təbii ki, bu innovasiya infrastrukturunun subyektlərinin yerli olaraq daha çox yerləşdiyi regionların kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində

innovasiya və investisiya fəaliyyətinin saxlanması və gücləndirilməsi baxımından daha çox inkişaf imkanları var. Bununla belə, iri sənaye istehsalatları da tez-tez innovativ inkişaflar və onların bazarlara daha da irəliləməsi baxımından yardım və inkişaf təmin edən ixtisaslaşmış strukturların köməyinə müraciət edirlər. [7, s.356]

Müəyyən bir rayonun subyektləri tərəfindən hazırlanaraq həyata keçirilməsi üçün qəbul edilən investisiya və innovasiya layihələri hesabına regionların sosial-iqtisadi inkişafının perspektivlərini artırmaq üçün aşağıdakı kompleks tədbirlər tövsiyə oluna bilər:

- layihəyə verilən vergi güzəştləri və üstünlükləri onun regionun ÜDM-ə töhfəsi ilə şərtlənməlidir;
- investisiya müqavilələrinin xüsusi hüquqi rejimi layihə çərçivəsində istehsal olunan məhsulların müəyyən həcminin dövlət sifarişləri çərçivəsində alınmasına təminat verməlidir;
- “sabitləşdirmə bəndi”nin qanunvericiliklə əlaqələndirilməsi innovasiya layihəsini maliyyələşdirən investorun hüquqlarının müdafiəsinə əlavə təminat verəcək;
- belə layihənin həyata keçirilməsi üçün torpaq sahəsinin verilməsinə dair qərarın qəbul edilməsi və müqavilənin bağlanması qaydası yerli hakimiyyət orqanları (icra komitələri) səviyyəsində lokallaşdırılmalıdır;
- həyata keçirilməsi layihənin maliyyələşdirilməsini və ya dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmindən istifadəni nəzərdə tutan layihələrin həvəsləndirilməsi;
- ali təhsil müəssisələrinin bazasında innovasiya və investisiya layihəsi fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün əlavə vəsaitlərin aktivləşdirilməsi və ayrılması [4, s.67].

Sənaye sahələrinin dayanıqlı strateji iqtisadi inkişafı üçün innovasiya və investisiya layihələrinin iqtisadi əsaslandırılması problemləri

İnnovasiya və investisiya layihələrinin investorlar tərəfindən seçilməsində əsas meyarlar aşağıdakılardır (şəkil 1).

Hədəf meyarları dövlət dəstəyini nəzərdə tutan innovativ investisiya layihələri üçün istifadə olunur. Onların tərkibi ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyətlə müəyyən edilir.

İnvestisiya layihəsi, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə və müvafiq qaydada təsdiq edilmiş standartlara (norma və qaydalara) uyğun hazırlanmış zəruri layihə-smeta sənədləri də daxil olmaqla, kapital qoyuluşlarının iqtisadi məqsədəuyğunluğunun, həcminin və müddətinin əsası, eləcə də investisiyaların həyata keçirilməsi ilə bağlı biznes-plan həyata keçirilməsi üçün praktiki tədbirlərin təsviri kimi müəyyən edilir. [6, s.210]

İnnovasiya və investisiya layihələrinin səmərəliliyi - innovasiya və investisiya layihəsini yaradan layihənin onun iştirakçılarının məqsəd və maraqlarına uyğunluğunu əks etdirən kateqoriyadır. Layihənin səmərəliliyi bütövlükdə layihənin mümkün iştirakçılar üçün potensial cəlbediciliyini müəyyənləşdirmək və maliyyələşdirmə mənbələrini axtarmaq məqsədi ilə qiymətləndirilir. Buraya daxildir:

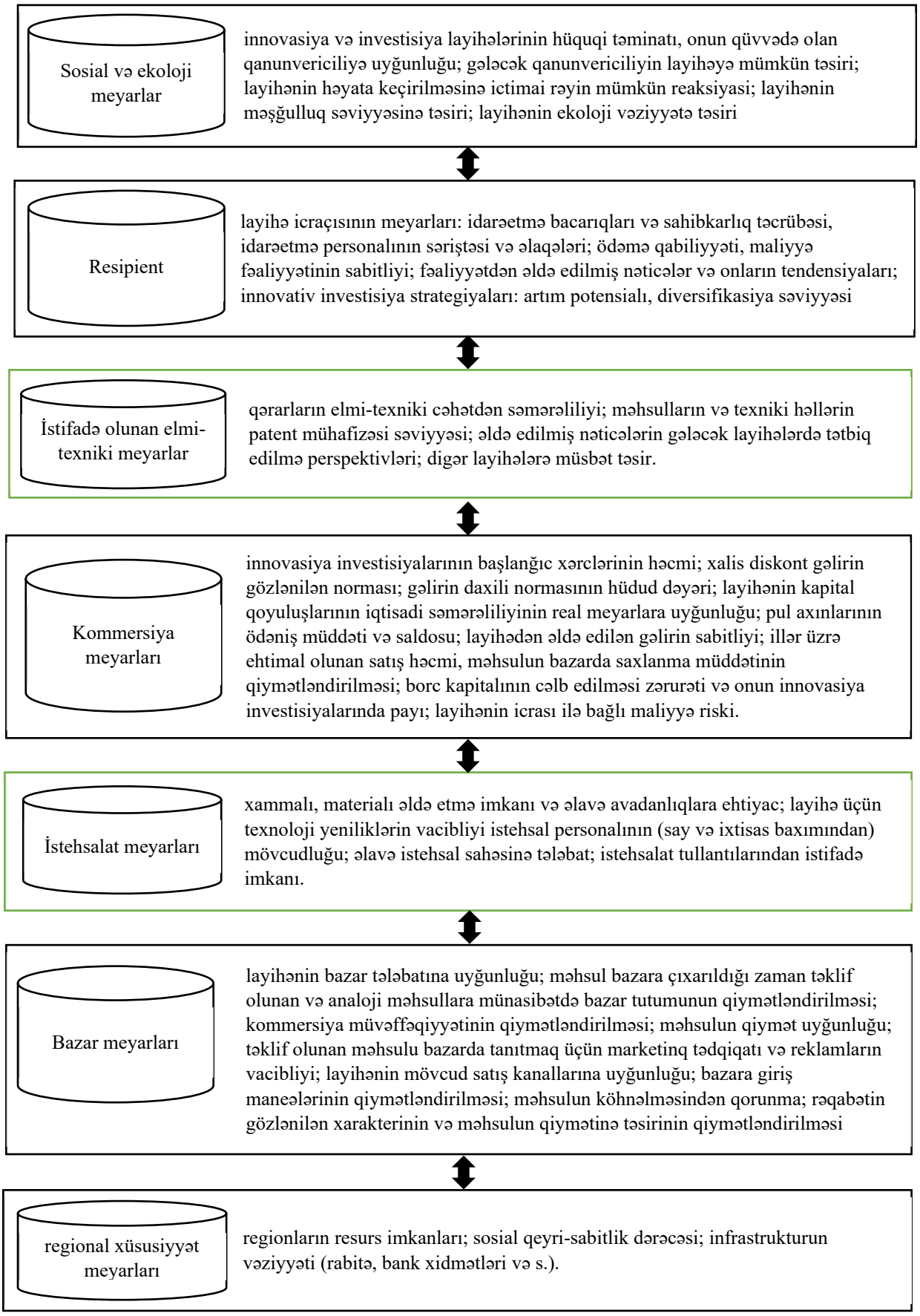
• layihənin ictimai (sosial-iqtisadi) səmərəliliyi;
• layihənin kommersiya səmərəliliyi. [1, s.76]

Layihədə iştirak effektivliyinə aşağıdakılar daxildir: müəssisələrin layihədə iştirakından səmərəlilik; şirkətin səhmlərinə investisiya qoyuluşundan səmərəliliyi; müəssisələrə münasibətdə daha yüksək səviyyəli strukturların layihəsində iştirak səmərəliliyi, o cümlədən: regional və iqtisadiyyat baxımından səmərəlilik; sahə və büdcə səmərəliliyi.

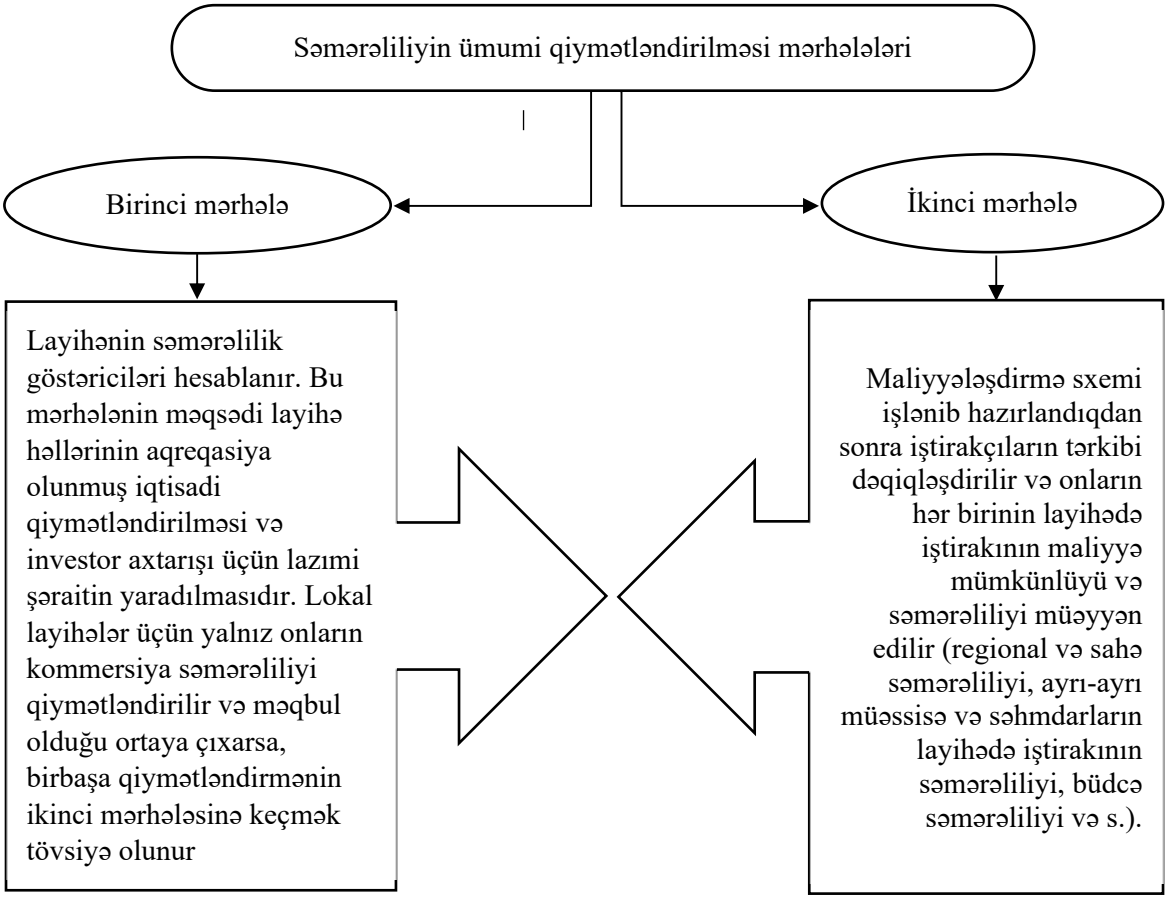
Şəkil 2-də innovasiya və investisiya layihələrinin səmərəliliyin ümumi qiymətləndirilməsi sxemi verilmişdir.

Sənaye sahələrinin davamlı və dayanıqlı strateji iqtisadi inkişafı layihələrinin iqtisadi əsaslandırılması metodologiyası

Azərbaycanda hazırda fəaliyyət sahəsindən və mülkiyyət hüquqi formasından asılı olmayaraq istər iri müəssisələr, istərsə də kiçik firmalar üçün strateji idarəetmənin üsul və vasitələrindən istifadə üçün hər cür şərait, ilkin şərtlər formalaşır. Buna görə də bir çox şirkətlər fəaliyyətlərinin bütün sahələrində maksimum göstəricilərə nail olmağa yönəlmiş strategiyalar hazırlayırlar (cədvəl 2).

Şəkil 1. İnnovasiya-investisiya layihələrinin investorlar tərəfindən seçilməsi modeli

Şəkil 2. İnnovasiya və investisiya layihələrinin səmərəliliyin ümumi qiymətləndirilməsi sxemi

Azərbaycanda davamlı inkişafın zəruri şərti olan və təşkilata bazardakı mövqeyini vaxtında və adekvat qiymətləndirməyə, rəqabətdəki çatışmazlıqları və üstünlükləri başa düşməyə, xarici mühitdə potensial imkanları və təhlükələri müəyyən etməyə imkan verən inkişaf strategiyası hazırlanır. Eyni zamanda, sadəcə olaraq problemlərin mövcudluğunu etiraf etmək və təşkilatın gələcək inkişafı üçün təlimatlar müəyyən etmək kifayət deyil - sənaye müəssisəsi üçün həqiqətən effektiv inkişaf strategiyası təsirli və nəticəyönümlü olmalıdır. Cədvəl 2-nin təhlili göstərir ki, Yeni Sənaye İnqilabı, rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə istehsal sahələri sistemlərinin rəqəmsal inkişafa çevrilməsi prosesidir. İstehsal zəncirinin və maşın-insan-infrastrukturun hər bir mərhələsinin rəqəmsallaşdırılması sənaye sahələrində paradiqma dəyişikliyinin qarşılıqlı təsiri altında "Ağıllı İstehsal Sistemləri" nin sürətli inkişafını yaratmışdır. Buxar gücü sistemi üzrə işləyən mexaniki sistemlərin işlədiyi bu sənaye, təxminən 300 il ərzində kiber fiziki sistemlərin istifadə edildiyi sistemə çevrildi.

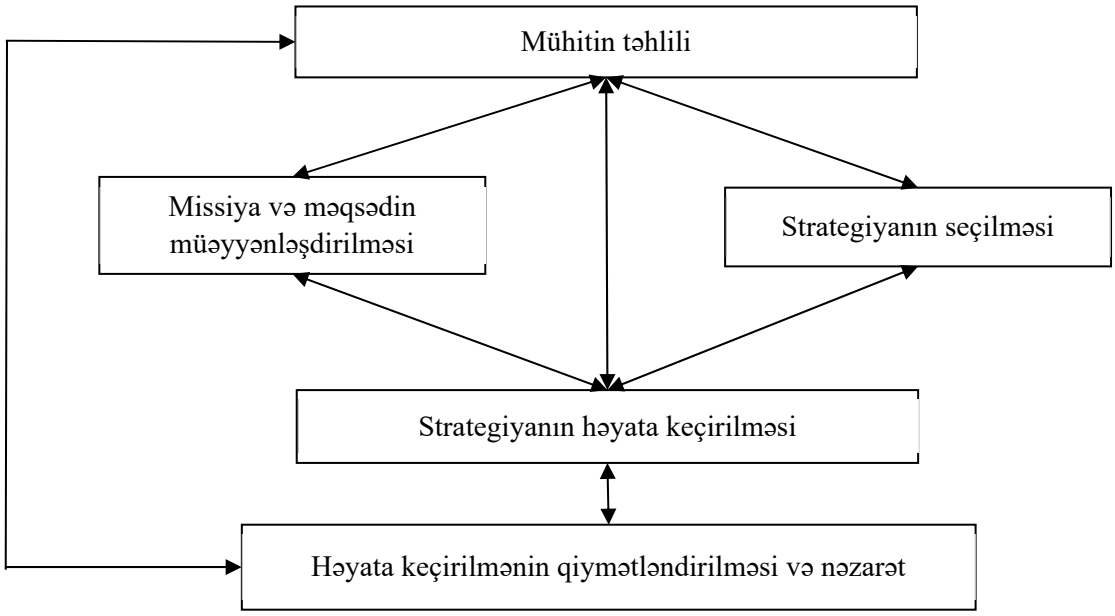
İstənilən təşkilat üçün düzgün tərtib edilmiş strategiya aşağıdakı suallara cavab verməlidir: - bu gün müəssisə özündə nəyi ehtiva edir; - müəssisə sabah necə olmalıdır; - funksiyalarımız nədir, bazar nədir və hansı məhsulu təmsil edirik; - məqsədə çatmaq üçün hansı hərəkətləri etmək lazımdır. [3, s.42]. Strateji idarəetmə məntiqi olaraq bir-birindən irəli gələn bir-biri ilə əlaqəli beş prosesi əhatə edir. Eyni zamanda, strateji idarəetmə strukturunun mühüm xüsusiyyəti şəkil 3-də göstərildiyi kimi sabit əks əlaqə və müvafiq olaraq hər bir prosesin digərlərinə və onların bütövlüyünə əks təsiridir.

Cədvəl 2

Azərbaycanın sənaye sahələrində tiplərinə görə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

İllər / Göstərici	2019	2020	2021	2022	2023
Bütün sənaye üzrə	48038,1	35920	5848	22541,4	11667
Məhsul üçün innovasiyalar	38344	20058	1986	18153,3	3302
Proses üçün innovasiyalar	9694	15861	3862	4386	8365
Mədənçıxarma sənayesi üzrə	379	1001	530	19	87,2
məhsul üçün innovasiyalar	290	638,3	117	19	87,2
Proses üçün innovasiyalar	89	363	412	-	-
Emal sənayesi üzrə	47659	34919	5319	22522,1	11094,1
məhsul üçün innovasiyalar	38054	19422	1869	18136,0	3213,3
Proses üçün innovasiyalar	9605	15498	3450	4387,1	7868,8
Elektrik enerjisi, buxar və qaz istehsalı,bölüşdürmə və təchizat	-	-	-	-	495,3
Proses üçün innovasiyalar	-	-	-	-	495,3

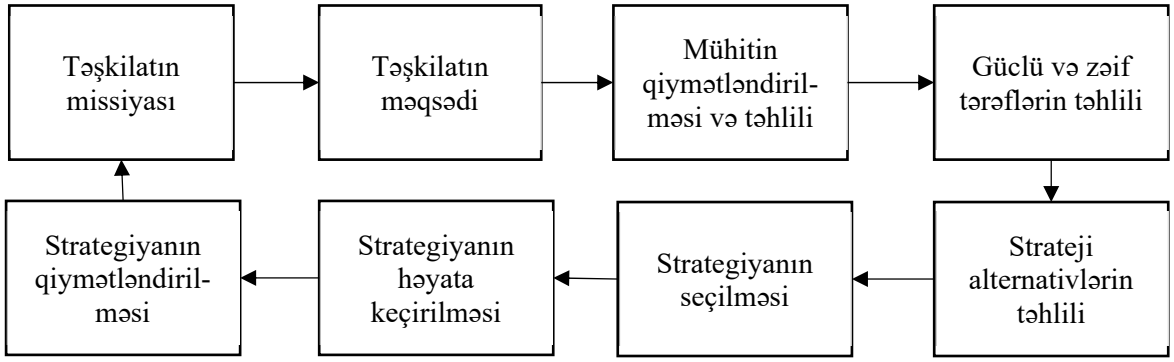
Mənbə: https://www.stat.gov.az/

Şəkil 3. Strateji idarəetmənin strukturu

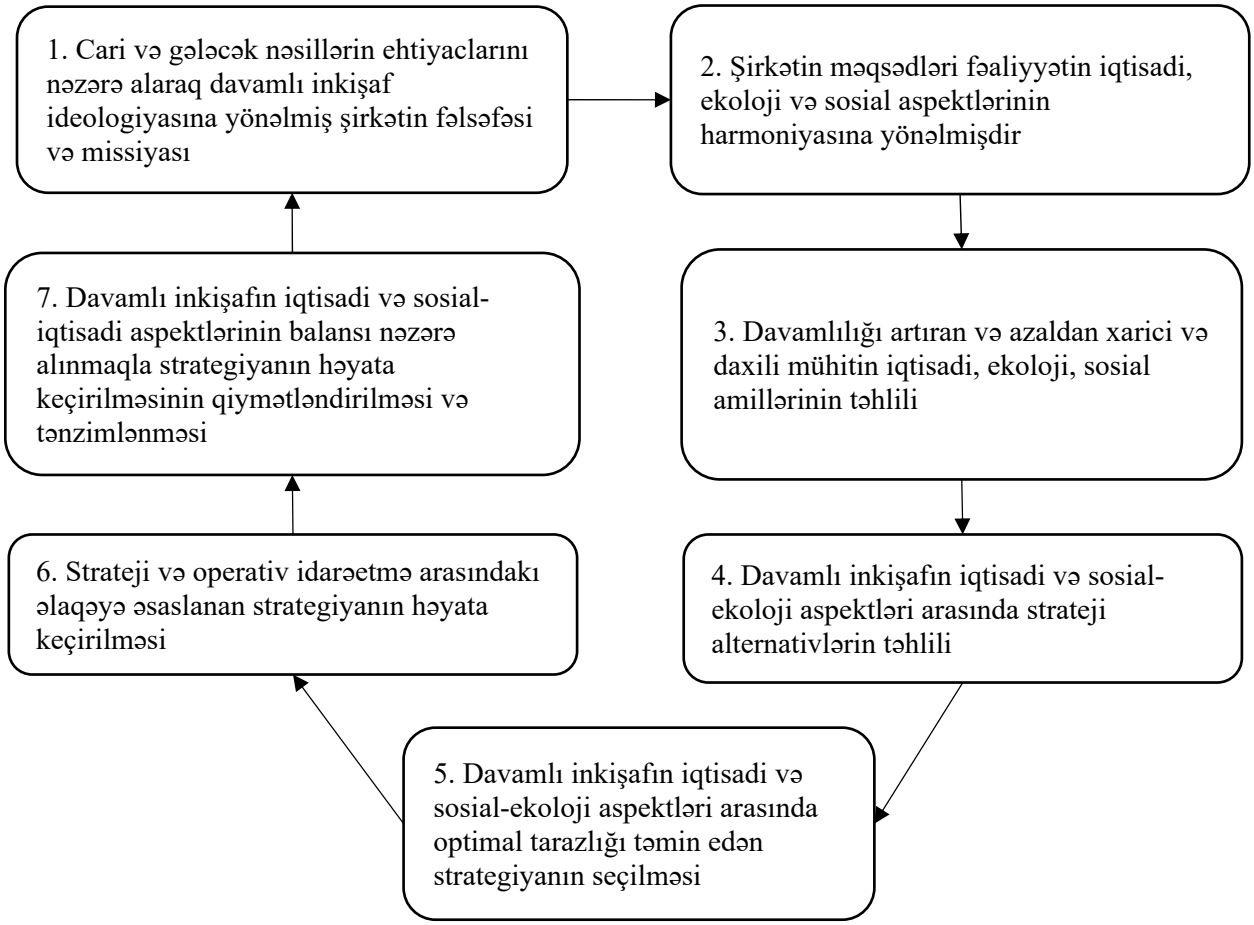
Təşkilatın yaxşı fəaliyyətinin əsas göstəriciləri bunlardır: daxili qiymətləndirmə üçün – işçilərin işindən məmnunluğu, xarici qiymətləndirmə üçün - əməliyyatdan müştəri məmnunluğu.

Bundan əlavə, kommersiya strukturunun fəaliyyəti üçün əsas olan maliyyə göstəricilərini də unutmamalıyıq: gəlirlər, xərclər, investisiyalar, mənfəət göstəriciləri, gəlirlilik və s. Strateji planlaşdırma prosesi Şəkil 4-də təsvir edilmişdir.

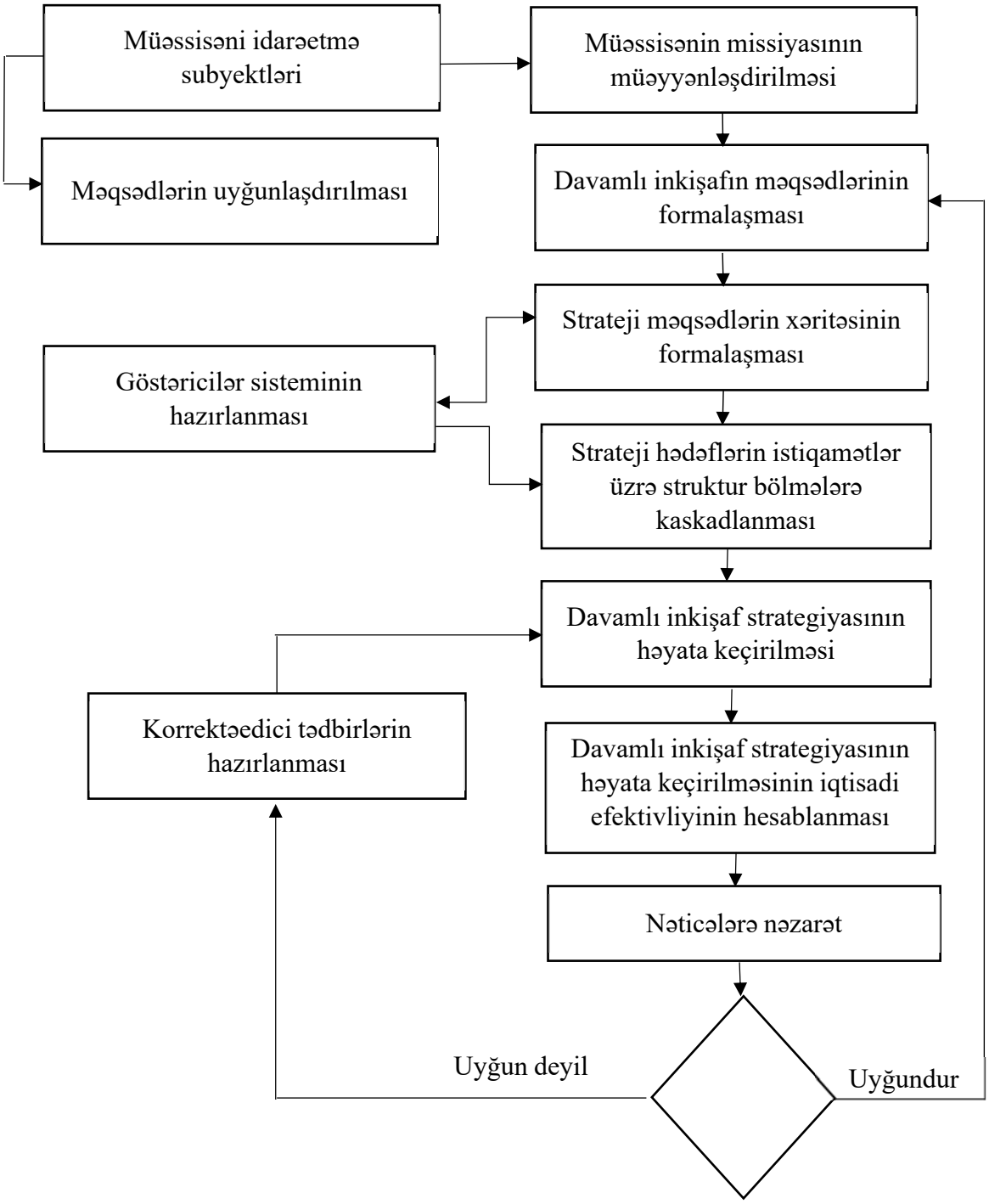
Şəkil 4. Strateji planlaşdırma prosesi

Qeyd olunan məqamların əhəmiyyətini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlirik ki, şirkətin davamlı inkişaf strategiyası şəkil 5-də göstərilən bir-biri ilə əlaqəli elementlərdən ibarətdir.

Şəkil 5. Sosial-ekoloji-iqtisadi sistem kimi şirkətin davamlı inkişaf strategiyasının modeli

Fikrimizcə, davamlı inkişaf ideyaları əsasında inkişaf edən şirkətin fəlsəfəsi ən azı iki parametri nəzərə almalıdır: mövcud nəsil üçün fəaliyyətin iqtisadi, ekoloji və sosial aspektlərinin harmoniyasına yönəldilməsi; gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınması. Şirkətin hər bir əməkdaşının belə bir fəlsəfəni bilməsi şirkətin davamlı inkişaf istiqamətində fəaliyyət göstərməsi üçün mühüm şərtdir.Yuxarıda təsvir edilən yanaşma əsasında dayanıqlı inkişaf strategiyasının hazırlanması üçün metodoloji tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Şəkil 6. Davamlı inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması alqoritmi

Davamlı inkişaf strategiyasının formalaşdırılması üçün hazırlanmış metodoloji tövsiyələr tətbiq edildikdə aşağıdakılara nail olunur:

- fəaliyyət xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq istənilən sənaye müəssisəsi üçün mexanizmdən istifadə etmək;
- mexanizmin məqsədyönlü yanaşmaya, habelə məqsədlərin keyfiyyət və kəmiyyətə bölünməsinə əsaslandığı üçün rəqabət mübarizəsində üstünlük əldə etmək;
- müəssisənin iqtisadi fəaliyyətində, sosial və ekoloji sferalarda yeni problemlər yarandıqda təşkilatın davamlı inkişaf mexanizmini tənzimləmək və yeni tendensiyaları müəyyən etmək;
- davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq prosesində xaosdan qaçmaq [8, s.429].

Sənaye müəssisəsi üçün davamlı inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması alqoritmi şəkil 6-da təqdim edilmişdir. [10, s.110]

Beləliklə, müəssisənin davamlı inkişafını dəstəkləmək üçün rəqabət mübarizəsində davamlı üstünlüklərə nail olmaq məqsədi ilə ətraf mühitin mənfi təsirini əks etdirməyə imkan verən yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında formalaşan strateji məqsədləri hazırlamaq lazımdır. Davamlı inkişafın mümkünlüyünü qiymətləndirmək üçün ona təsir edən şərait və amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Faktorların iqtisadi, ekoloji, texnoloji və sosial amillərə qruplaşdırılmasının məqsədəuyğunluğu müəssisənin davamlı inkişafı prinsipi ilə müəyyən edilir.

İnnovasiya-investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi mexanizmi

İnnovativ layihənin həyat dövrünün müxtəlif mərhələlərində onun səmərəliliyinə müxtəlif növ risklər təsir göstərir. Əsas fəaliyyət göstəricisi kimi riskin reallaşdırılmasından itkilərin miqdarına vaxtın təsirini nəzərə alan modifikasiya olunmuş diskontlaşmış xalis dəyər göstəricisindən istifadə edilməsi təklif olunur.

$$RcDXV = -UC + \Delta Cw + \sum_{i=1}^{D} mXVi\ , \quad (1)$$

burada RcDXV- risklərin həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan itkiləri nəzərə alan diskontlaşmış xalis dəyər;

UC – investisiya kapitalı;

ΔC_w – yerinə yetirilən iş vaxtının dəyişməsi ilə əlaqədar xərclərin dəyişməsi;

mXVi - riskin təsiri nəticəsində yaranan mümkün itkilər nəzərə alınmaqla i dövr üçün pul axınının hərəkətinin gətirilmiş dəyəri;

D – diskontlaşma dövrlərinin ümumi sayı.

$$XV_i = \frac{PF_i}{(1+\alpha_i)^i}\ , \quad (2)$$

Burada PFi –i dövrünün xalis pul axını;

α_i – i addımı üçün pul axınlarının diskonlaşma əmsalı.

Bu metodun üstünlükləri arasına resurslara qənaət etmək, innovasiyaların əldə edilməsi, işçilərin peşəkar və ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi daxildir. Müvəqqəti ehtiyatlar risklərin dəyərini azaltmağa kömək edir. [9, s.280]

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində innovasiya-investisiya layihələrinin əsas bölmələrinin tərkibi, innovasiya-investisiya qərarlarının qiymətləndirilməsi meyarları və prinsipləri, səmərə və investisiya qərarlarının əsas növləri müəyyən edilmişdir. Alternativ xərclər və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında müasir anlayışlardan istifadə olunur, vaxt amilini nəzərə almaqla səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üsulları izah edilmişdir.

Sənaye müəssisələrində innovativ layihələr üçün risklərin idarə edilməsi sisteminin işlənib hazırlanmasına yönəlmiş tədqiqat, təhlil və qiymətləndirmənin nəticələrini ümumiləşdirən bir sıra əsas nəticələr çıxarmağa imkan verir. İlk növbədə, innovasiya layihələrinin müxtəlif mərhələlərində risklərin müxtəlif iqtisadi məzmun və təsnifata malik olduğu aşkar edilmişdir.

Beləliklə, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə nail olundu, nəticələr innovativ layihələrin risklərinin idarə edilməsinə sistemli yanaşmanın zəruriliyini və əhəmiyyətini təsdiqləyir. Tədqiqat göstərir ki, risklərin effektiv idarə edilməsi emal müəssisələrində innovativ layihələrin uğurla həyata keçirilməsində əsas amildir və bu da öz növbəsində müəssisənin davamlı inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ашинова М.К., Чиназирова С.К., Кадакоева Г.В., Гишева С.Ш. Методы оценки рисков инновационных проектов // The Scientific Heritage. 2020. №54-7
2. Блауг, М. Госсен, Герман Генрих [Текст] / М. Блауг // 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. – СПб.: Экономикус, 2008. – 352 с.
3. Басовский Л.Э. Экономическая оценка инвестиций. Руководство / Басовский Л., Э.

Басовская, Е. Н. – Москва : INFRA-M, 2018 – 241 с. – ISBN 978 5-16-002848-4.
4. Герасенко В.П. Региональная инвестиционная политика // Экономический вестник университета. – Минск: БГЭУ, 2016. – Вып. № 29/1. – С. 65–71.
5. Дударева О.В. Технико-экономическое обоснование инновационно-инвестиционных проектов): учеб. пособие / О.В. Дударева. – Воронеж: ФГБОУ ВО «Воронежский государственный технический университет», 2016. 95 с.
6. История экономических учений [Текст] / под ред. В.Д. Базилевича. – В 2 ч. Ч. 1. – К., 2015. – 583 с.
7. Лысенкова М.В. Инвестиционное проектирование: Учеб. пособие. – Минск: БГЭУ, 2021. – 418 с.
8. Лысенкова М.В. Обоснование инвестиционных и инновационных проектов: Учеб. пособие. – Минск: РИВШ, 2021. – 608 с.
9. Лысенкова М.В. Инвестиционная политика и механизм инвестиционного обеспечения инновационного развития экономики Беларуси // Научные труды Белорус. гос. экон. университета. – Минск: БГЭУ, 2021. – Вып. 14. – С. 280–287.
10. McCown, K. The Self-Science approach to social-emotional learning / K. McCown [et al.] // Educating people to be emotionally intelligent. – Westport, CT: Praeger, 2007. – P. 109–121.
11. Никонова, Я.И. Современные тенденции развития инновационной политики экономических систем. / Я.И Никонова. // Проблемы учета и финансов – 2016. №1(13). – с. 23-27.

Газанфар Салман оклы Сулейманов
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности,
зав.кафедры “Менеджмент”, д.э.н., профессор
e-poçt: suleymanov.q.s@gmail.com

Арзу Ислам кызы Миргейдарова
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности,
доцент кафедры “Менеджмент”, к.т.н.
e-poçt: arzu.mirgeydarova@mail.ru

Роль инновационно-инвестиционных проектов в устойчивом и продолжительном стратегическом развитии промышленных отраслей и вопросы их экономического обоснования

Резюме

В статье указаны особенности инновационно-инвестиционной деятельности в стране. Введены новые понятия: “инновационно-инвестициоая деятельность” и “инновационно-инвестиционный проект”, обозначены их авторское понимание, представлено цели и виды. Проанализирована специфика инновационных проектов. Представлены рекомендации по обеспечению роста эффективности разрабатываемых социально-экономических инновационно-инвестиционных проектов. Далее, в статье также рассмотрены основные этапы разработки технико-экономического обоснования инновационно-инвестиционных проектов.

Цель исследования-изучить роль инновационно-инвестиционных проектов в экономическом развитии отраслей и разработать механизм оценки их эффективности.

Методология исследования- в ходе исследования использовались различные методы анализа, в том числе метод логического обобщения, сравнительного анализа, статистического исследования и другие современные методы.

Практическая значимость исследования- учет роли инновационно-инвестиционных проектов в устойчивом развитии отраслей, перспектив эффективного проектного управления и применения механизма дальнейшего повышения эффективности, получаемой в результате применения проектов на промышленных предприятиях.

Результат исследования - изучение организационных особенностей эффективной реализации инновационных проектов в процессе стратегического развития промышленных территорий и модели стратегии устойчивого развития промышленного предприятия.

Оригинальность и научная новизна исследования- предложен экономический механизм целевого использования инновационно-инвестиционных проектов для стратегического развития отраслей.

Ключевые слова: инвестиции, инновации, стратегия, проект, эффективность.

Gazanfar Salman Suleymanov
Azerbaijan State Oil and Industry University,
Department of "Management", Doctor of Economic Sciences, professor

Arzu İslam Mirheydarova
Azerbaijan State Oil and Industry University,
Department of "Management", Candidate of technical Sciences, associate professor

The role of innovation and investment projects in the sustainable and long-term strategic development of industrial industries and issues of their economic justification

Summary

The article indicates the features of innovation and investment activity in the country. New concepts are introduced: "innovation-investment activity" and "innovation-investment project", their author's understanding is indicated, goals and types are presented. The specifics of innovative projects are analyzed. Recommendations are presented to ensure growth in the efficiency of developed socio-economic innovation and investment projects. Further, the article also discusses the main stages of developing a feasibility study for innovation and investment projects.

The purpose of the research – study the role of innovation and investment projects in the economic development of industries and develop a mechanism for assessing their effectiveness

Research methodology - During the study, various methods of analysis were used, including the method of logical generalization, comparative analysis, statistical research and other modern methods.

The practical importance of the research – taking into account the role of innovation and investment projects in the sustainable development of industries, the prospects for effective project management and the use of a mechanism for further increasing the efficiency obtained as a result of the use of projects at industrial enterprises.

The results of the research – studying the organizational features of the effective implementation of innovative projects in the process of strategic development of industrial territories and the model of strategy for the sustainable development of an industrial enterprise.

The originality and scientific novelty of the research – an economic mechanism for the targeted use of innovation and investment projects for the strategic development of industries is proposed.

Key words: investment, innovation, strategy, project, efficiency.

UOT: 338.28; JEL: O30; O32

Ümid Çingiz oğlu ƏLİZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı,
E-mail: umidalizada9@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.021

AZƏRBAYCANDA İNNOVASİYA FƏALİYYƏTİNİN VƏ SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNNOVASİYALAŞDIRILMASININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin və sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılmasının mövcud vəziyyətinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası kimi, analiz, sintez, statistik və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, innovasiya fəaliyyətinin və sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılması üzrə elmi-tədqiqatların nəticələrinə istinadlar verilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti baxımından qeyd edək ki, məqalədə verilmiş nəticələrdən innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın nəticələri nöqteyi-nəzərindən bunu demək mümkündür ki, ümumi müddəalardan müasir dövrdə innovasiya fəaliyyətinin genişəndirilməsində tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilməsi fayda verə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd etmək olar ki, indiki şəraitdə ölkədə innovasiya fəaliyyətinin və sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılmasının mövcud vəziyyətinə obyektiv yanaşma təmin olunmuşdur. Bu reallıqlardan çıxış etməklə, Azərbaycanda sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin sürətləndirilməsi istiqamətlərində fəaliyyət mexanizmləri hazırlanmış və onların həyata keçirilməsi üzrə təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Azərbaycan, innovasiya, innovasiya fəaliyyəti, sənaye sektoru, sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılması, innovativ yanaşmalar.

Giriş

İnnovasiya bazarda yeni məhsul, istehsal fəaliyyətində yeni texnoloji proses və ya sosial xidmətlərin göstərilməsinə yeni yanaşma şəklində təcəssüm olunan innovativ fəaliyyətin yekun nəticəsidir. Yəni, innovasiya - innovativ fəaliyyətin son məhsuludur və bu fəaliyyətin nəticəsində yaranmış yeni bir şeydir. Bu məhsul isə bazarda təkmilləşir ki, bu da xidmətlərin göstərilməsində yeni texnoloji proses metodu kimi özünü göstərə bilər. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin subyektləri innovasiya fəaliyyəti prosesində, yəni elmi-tədqiqat işlərinin tamamlanmasında və onların istehsalata tətbiqində, habelə elmi nailiyyətlərin və texnologiyanın tətbiqində iştirak edən fiziki və hüquqi şəxslərdir. İnnovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün böyük elmi potensial lazımdır ki, bu da sənaye sahələrinin inkişafı yolu ilə reallaşdırılır [12, s. 379].

Müasir dünyada innovasiya cəmiyyətin tələblərini ödəmək üçün zəruridir, iqtisadi artıma önəmli dərəcədə təsir göstərir. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin reallaşdırıldığı əsas sahə sənaye müəssisələridir. Sənaye sektorunda innovasiyalar növbəti formada təsnif edilir: məhsul innovasiyaları – yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulun tətbiqi; proses innovasiyaları – yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş istehsal üsullarının tətbiqi (yeni avadanlıq, yeni təşkilati proses). İnnovasiyalar radikallıq dərəcəsində görə də fərqləndirilir: əsas innovasiyalar – yeni ixtira və kəşflər, onların əsasında prinsipcə yeni avadanlıq yaradılır; təkmilləşdirilmiş innovasiyalar – avadanlıqların, mexanizmlərin, eləcə də komponent materialların modernləşdirilməsi; psevdo-innovasiya - prosesi sürətləndirən, keyfiyyəti yaxşılaşdıran və materiala qənaət edən dəyişikliklər daxildir. İnnovasiyaların səmərəli tətbiqi ölkədə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində önəmli rola malikdir. Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində əsas məqsəd innovativ məhsul və

xidmətlər istehsalı hesabına ÜDM-in artırılması, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, yüksək texnologiyalı məhsulların yerli və dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə innovativ texnologiyaların yaradılması, qabaqcıl texnologiyaların cəlb edilməsi, bilik tutumlu sənaye sahələrinin genişləndirilməsidir [5, s.139].

Müasir iqtisadiyyatda təkcə bazar mexanizmləri deyil, habelə dövlətin məqsədyönlü innovasiya siyasəti bütün səviyyələrdə və bütün sektorlarda innovasiya proseslərinin hərəkətverici qüvvəsidir. Bu sahədə dövlətin tənzimləyici rolu xüsusi keyfiyyət qazanır. Dar mənada innovasiya siyasəti biznes sektorunda innovasiya prosesinə birbaşa və ya dolayısı ilə təsir edən dövlət qərarlarının məcmusudur. İnnovasiya siyasətinin əsas tədbirləri: a) innovativ məhsulların, texnologiyaların və xidmətlərin inkişafı məqsədilə güzəştli kreditlər, qrantlar və subsidiyaların verilməsi yolu ilə müəssisələrə dövlətin maliyyə yardımı; b) innovasiya prosesinin iştirakçıları arasında əməkdaşlığın və qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsi və innovasiya sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş proqramların və ya layihələrin maliyyələşdirilməsi; c) biliyə çıxışın asanlaşdırılmasına, milli innovasiya sisteminin spesifik aspektləri haqqında biliklərin yayılmasına və ya dərinləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlər (sahə və ya regional strategiyaların hazırlanması, uğurlu innovativ müəssisələrin təcrübəsinin yayılması və s.); ç) innovasiya fəaliyyətinin qanunvericilik təminatı (intellektual mülkiyyət hüquqları, innovativ müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin qanunvericiliklə tənzimlənməsi).

İnnovasiya prosesinin iştirakçıları müxtəlif sənaye və fəaliyyət sahələrini təmsil etdikləri üçün onların fəaliyyətinə demək olar ki, bütün dövlət nazirlikləri və idarələri tərəfindən qəbul edilə bilən qərarlar təsir edir. Qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müstəsna hallarda innovasiya sistemini tənzimləmək üçün xüsusi nazirlik, komitə və ya agentlik yaradılır. Bu vəzifə tez-tez fərqli şəkildə həll olunur, yəni innovativ inkişaf üçün milli məqsəd və vəzifələri əks etdirən strategiya və ya ümumi fəaliyyət planı hazırlanır və sonra hər bir nazirliyin siyasətində bu milli məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif mexanizmlər qurulur. Beləliklə, dövlətin innovasiya siyasətinin əsas vəzifəsi innovativ müəssisələrin təşviqi və ya onların fəaliyyətinə maneələrin azaldılması baxımından milli innovasiya sisteminə müsbət təsirləri artırmaqdır.

Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin və sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılmasının müasir vəziyyətinin təhlili

Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsi məsələləri dövlətin innovasiya siyasəti vasitəsilə reallaşdırılmalıdır [1, s.88]. Hökumət milli sənayelərdə innovativ prosesləri inkişaf etdirmək, innovasiya siyasəti məsələləri üzrə qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi və regionlarda və milli səviyyədə siyasətçilər arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün idarəetmənin aşağı səviyyələrinin fəal işini stimullaşdırmalıdır. Hökumətin müxtəlif qolları arasında əməkdaşlıq formal deyil, real və konkret idarəetmə qərarlarının qəbuluna yönəldilməlidir. Fəaliyyətlərin koordinasiyası çoxlu sayda tərəfdaşın cəlb olunduğu iri innovasiya layihələri üçün xüsusilə vacibdir. Bilik bazasının formalaşması dövlətin müdaxilə etdiyi sahələrə təsir edir: təhsil, əqli mülkiyyətin qorunması, innovasiya siyasəti, ticarət və investisiya siyasəti, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması. İnsanlar üçün bərabər imkanların yaradılması, innovativ inkişaf üçün motivasiyanın yaradılması və ilk öncə, əmək məhsuldarlığının artırılması əsasında iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması prinsipial önəm daşıyır. Yüksək texnologiyalı innovativ məhsulların daxili bazarının yaradılması geniş miqyasda yüksək texnologiyalı və rəqabətqabiliyyətli şirkətlər yaratmağa imkan verəcəkdir.

Sənaye müəssisələri rəqabətə davamlı olmaq üçün innovativ fəaliyyətlərini yüksək səviyyədə saxlamalıdırlar. Bunun üçün innovasiya siyasətini effektiv şəkildə reallaşdırmaq lazımdır və belə bir siyasətin reallaşdırılmasının əsas üsulları innovasiya sahəsində müsbət dəyişikliklər üçün institusional və qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasıdır. Bu üsullar innovasiya strategiyasının reallaşdırılması üçün əsas rolunu oynayır [6, s.401-404]. İnnovasiya strategiyası innovasiya fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. İnnovasiyaların tətbiqi ilə bağlı problemlərin əksəriyyəti müəssisələrin fəaliyyətində innovasiya strategiyasının olmaması ilə bağlıdır. İnnovasiya strategiyası məhsulda, istehsal prosesində, marketinqdə və təşkilatda dəyişikliklərə diqqət yetirdiyinə görə

müəssisənin strukturunda əsas yer tutmalıdır. İnnovasiya strategiyası, adətən tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymaqla texnologiya və ya xidmətlərdə irəliləyişləri təşviq etmək üçün müəssisə tərəfindən istifadə olunan plandır. Rəqabət üstünlüyü əldə etmək istəyən müəssisələr üçün innovasiya strategiyası vacibdir. Effektiv innovasiya strategiyası inkişaf etdirilən məhsul və ya xidmətə unikal bir şey əlavə etməli və ilham verməlidir. İnnovasiya strategiyasının hazırlanması müəssisənin ümumi strategiyasına əsaslanır və müəssisə rəhbərliyinin qarşıya qoyduğu məqsəddən asılıdır [14].

Müəssisənin innovasiya strategiyasına müxtəlif amillər təsir edir ki, onlar həmin strategiyanın tətbiqini məhdudlaşdıra və ya asanlaşdıra bilər. İnnovasiyaların tətbiqini asanlaşdıran amillərə müəssisənin istehsal-texniki potensialı və maliyyə imkanları, vergi güzəştləri, subsidiyalar və qrantlar şəklində dövlət dəstəyi daxildir. İnkişaf üçün məhdudlaşdırıcı amillərə investisiyaların, ehtiyat potensialının olmaması, kadrların dəyişikliklərə daxili müqaviməti və strategiyanın reallaşdırılmasının yüksək qiyməti daxildir. Beləliklə, innovasiya strategiyasının formalaşmasına təsir edən amillərin nəzərə alınması bir tərəfdən müəssisənin mövcud fəaliyyətinə gözlənilən təhlükələri, digər tərəfdən isə yeni imkanları müəyyənləşdirməyə şərait yaradır [8, s.68]. İnnovasiya strategiyasının seçilməsi və reallaşdırılması innovasiya potensialının vəziyyətindən asılıdır, onun formalaşması müəssisənin daxili mühitinin komponentləri və elementləri vasitəsilə reallaşdırıla bilər. Müəssisənin malik olduğu resursların məcmusu onun innovativ potensialını formalaşdırır və sistemli innovativ inkişafa hazırlığını xarakterizə edir və buna görə innovasiya strategiyasının strukturuna və istiqamətinə təsir göstərir. Müəssisənin innovativ potensialının hərtərəfli strukturunun formalaşdırılması bu istiqamətdə gələcək inkişafın perspektivləri hesab oluna bilər.

Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin innovasiya strategiyasının reallaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə, ilk öncə, müəssisələrin texnologiya transferi bazarına daxil olmasına, iri investisiya və innovasiya layihələrində iştirakına şərait yaratmaq lazımdır [4]. Yeni innovativ məhsulların hazırlanması və inkişafı üçün daha məhsuldar mexanizmlərin fəal şəkildə tətbiqi və müəssisənin innovativ inkişafına dəstək vermək üçün vergi güzəştləri tətbiq etmək lazımdır [10, s.89]. Vergi güzəştli ölkə iqtisadiyyatına birbaşa investisiya axınını stimullaşdırır, yeni iş yerlərinin açılmasına kömək edir, bazarı yüksək keyfiyyətli yerli məhsullarla doyurur və büdcəyə vergi daxilolmalarını artırır. Vergi güzəştləri yüksək texnologiyalara yiyələnən və inkişaf etdirən, uzunmüddətli iqtisadi artımı təmin etməyə və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmağa hazır və qadir olan innovativ sənaye müəssisələri üçün xüsusilə cəlbedicidir.

Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin təhlili üçün, ilk öncə, onların mövcud vəziyyətini təhlil etmək lazımdır. Şəkil 1-də Azərbaycanda istehsal olunmuş sənaye məhsulunun dəyəri verilmişdir.

Şəkil 1. Azərbaycanda sənaye məhsulunun dəyəri
(https://www.stat.gov.az/source/industry/. ARDSK).

Şəkil 1-dən Azərbaycanda sənaye sektorunda istehsal olunan məhsulun dəyərinin davamlı artdığını müşahidə edirik. Lakin COVİD-19 pandemiyasının daha geniş yayıldığı 2020-ci ildə sənaye məhsulunun dəyəri kəskin azalmış və 2021-ci ildən etibarən yenidən artmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə sənaye məhsulunun dəyəri 2019-cu ilə görə 9729,3 milyon AZN 26,1% azaldığı halda, 2021-ci ildə 2020-ci ilə görə 17959,2 milyon AZN və ya 48,2%, 2022-ci ildə isə 49113,5 milyon AZN və ya 2,3 dəfə artmışdır. 2022-ci ildə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun 10670,7 milyon AZN-i və ya 12,4 %-i dövlət, 75712,7 milyon AZN-i və ya 87,6%-i isə qeyri-dövlət sektorunun payına düşür. Sənayedə innovasiya məhsulunun həcmini isə şəkil 2-də vermişik.

Şəkil 2. Azərbaycan sənayesinin innovasiya məhsulunun həcmi (Mənbə: ARDSK).

Şəkil 2-dən göründüyü kimi, 2020-ci il istisna olmaqla tədqiq etdiyimiz digər illərdə yeni tətbiq olunmuş məhsulun həcmi təkmilləşdirilmiş məhsuldan çox olmuşdur. Ən çox innovasiya məhsulu 111489,5 min AZN olmaqla 2022-ci ildə olmuşdur ki, bunun da 65,3%-i yeni tətbiq olunmuş, 34,7%-i isə təkmilləşdirilmiş məhsulun payına düşür. Azərbaycanda sənaye sektorunda innovasiya məhsulunun həcminin çox az olduğunu görürük. Odur ki, Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin aktivliyinin və sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi əsas prioritetlərdən olmalıdır.

Azərbaycanın innovasiya fəaliyyətinin inkişafı məqsədilə ETT-nin nailiyyətlərinin, informasiya texnologiyalarının səmərəli istifadəsinin, innovasiya infrastrukturunun fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması, innovativ texnologiyalar şəbəkəsinin tətbiqinin genişləndirilməsi, milli innovasiya konsepsiyasının hazırlanması və reallaşdırılması, sahibkarlıq subyektlərinin innovativ aktivliyinin artırılması, elmi potensialın reallaşdırılmasına imkan verən texnoparklar şəbəkəsinin səmərəli əsaslarla təşkili əsas vəzifələr kimi qarşıya qoyulmalıdır [3, s.308-309]. Müxtəlif növ innovasiyaların inteqrasiyası və onların regional səviyyədə istifadəsini sürətləndirmək üçün regional və bələdiyyə səviyyələrində investorları, sənaye nümayəndəliklərini, dövlət orqanlarını birləşdirən, özünütənzimləyən təşkilatlar şəklində fəaliyyət göstərən mərkəzlərin yaradılması da məqsədəuyğundur. İstehsal sektoru ilə elm və təhsil strukturları arasında əlaqəni təmin etmək, innovativ layihələrin maliyyə problemlərini həll etmək və vəsaitlərin xərclənməsinə nəzarəti təmin etmək, innovativ fəaliyyətin stimullaşdırılması metodlarını hazırlamaq belə mərkəzlərin əsas funksiyalarına daxil edilə bilər [2, s.11].

Azərbaycanda sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılmasının intensivləşdirilməsi istiqamətləri

Sənayenin innovativ fəaliyyətinin inkişafı onun stimullaşdırılması səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Odur ki, sənayenin innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması mexanizmini təkmilləş-

dirmək lazımdır. Sənayedə innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması mexanizmi innovasiya fəaliyyətinin prioritet sahələrində büdcə subsidiyalarının əldə edilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsinin nəticələrini nəzərə almalıdır. Həmin prioritet sahələr kimi sənaye məhsullarının yeni nümunələrinin yaradılması, mühəndislik xidmətlərinin göstərilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması və digərləri göstərilə bilər [7, s.23].

İnnovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması dedikdə, məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə sahibkarlıq subyektlərinin innovasiyaların tətbiqinə həvəsləndirilməsi forma və üsullarının məcmusu başa düşülür. İqtisadi ədəbiyyatda innovasiyanın stimullaşdırılmasının müəyyənləşdirilməsinə iki yanaşma mövcuddur. Onların arasında əhəmiyyətli fərq ondan ibarətdir ki, bəzi ekspertlər innovasiyanın stimullaşdırılmasını inkişafdan istehsalda innovasiyaların tətbiqinə qədər stimullardan istifadə prosesi kimi, digərləri isə innovasiyaya şərait yaradan sosial-iqtisadi, hüquqi, ideoloji və digər şərtlərin məcmusu kimi qəbul edirlər [11, s.157]. Sənayenin innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması təkcə müəssisələrin daxili elementləri (motivlər, stimullar, rəhbərlik üslubu) ilə deyil, habelə innovasiya fəaliyyətinin dövlət səviyyəsində tənzimlənməsi problemlərinin həlli ilə əlaqələndirilir.

Sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin nəticələri əsasən stimullaşdırmanın düzgün seçilmiş formasından asılıdır. İnnovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üç əsas formada reallaşdırılır: 1) innovasiya fəaliyyətinə dövlət dəstəyi; 2) büdcədənkənar maliyyələşdirmə; 3) innovasiya fəaliyyətində iştirakçıların motivasiyası. İnnovasiya sahəsində dövlət tədbirlərini iki əsas qrupa bölmək olar: birbaşa və dolayı. Birbaşa üsullara aiddir: subsidiyalaşdırılmış maliyyələşdirmə; icra hakimiyyətinin tərkibində xüsusi təşkilatların yaradılması; universitetlər, sənaye və dövlət elmi tədqiqat müəssisələri arasında elmi və texniki kadr mübadiləsinin asanlaşdırılması; ETİ-nin inkişafına böyük töhfə verən şəxsləri və korporasiyaları həvəsləndirmək. Dolayı tənzimləmə innovasiya üçün əlverişli şəraitin yaradılması formasında reallaşdırlır. Dolayı üsullara aşağıdakılar daxildir: qanunvericilik normalarının hazırlanması və reallaşdırılması; sosial infrastrukturun yaradılması və s.

Büdcə resurslarının məhdud olması şəraitində müəssisənin innovativ fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi büdcədənkənar vəsaitlərdir. İnnovasiyaların stimullaşdırılmasının bu istiqamətinin əsas formaları aşağıdakılardır: müəssisələrin öz vəsaitləri; büdcədənkənar fondların vəsaitləri; maliyyə bazarında əldə edilən vəsaitlər; yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə alınan vəsaitlər. Əksər müəssisələr üçün innovasiya fəaliyyətlərinə investisiyanın ən böyük payı öz maliyyə mənbələri tutur. Öz vəsaitlərinin elementləri sırasına aşağıdakıları daxil etmək məqsədəuyğundur: məhsulların satışından, yerinə yetirilən tədqiqat işlərindən, maliyyə əməliyyatlarından əldə edilən mənfəət; amortizasiya ayırmaları; sərəncamda olan əmlakın satışından əldə edilən gəlirlər və s. Müəssisənin innovativ fəaliyyətinin maliyyə təminatında əsas yer kommersiya kreditinə verilir.

İnnovativ fəallığın artırılması probleminin həlli yollarından biri biznes inkubatorlarının yaradılmasıdır, onların köməyi ilə innovativ biznesin inkişafı proqramları hazırlanır və reallaşdırılır. Dövlət dəstəyi və səmərəli idarəetmə ilə müəssisələr innovasiyalarda yüksək nəticələr əldə edə bilirlər. Bunun üçün aşağıdakıları əhatə edən tədbirlər görmək lazımdır: stimullaşdırma üsullarının, vasitələrinin və formalarının seçilməsi, stimullaşdırmanın effektivliyinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi, habelə yeniliyin stimullaşdırılması üsul və formalarının təkmilləşdirilməsi. Bu şərtlərin yerinə yetirilməsi müəssisənin innovativ fəaliyyətinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş əsas fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir: 1) innovativ məhsullar üçün sifarişlər sisteminin yaradılması; 2) innovasiya fəaliyyətinin inkişafında problemlərin təhlilinə və innovasiyaların axtarışı, tətbiqi və stimullaşdırılmasına, habelə innovasiya infrastrukturunun inkişafına dair təkliflərin hazırlanmasına cavabdeh olan təşkilati strukturun yaradılması; 3) biznes, elm və təhsil subyektləri arasında informasiya uçurumunun aradan qaldırılması üçün sənaye müəssisələrinin innovasiyalarının vahid reyestrinin yaradılması. Dövlət və özəl biznes arasında əməkdaşlığın yaradılması innovasiya fəallığının artırılması və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında aktual problemlərin həlli üçün ən mühüm

istiqamətə çevrilir. Dövlət-özəl əməkdaşlıq mexanizminin əsasını dövlət elmi təşkilatlarının, elmi təhsil müəssisələrinin, özəl sənaye, maliyyə və elmi-innovasiya biznesinin birgə fəaliyyəti təşkil edir. Dövlət və özəl biznesin qarşılıqlı fəaliyyəti üçün səmərəli iqtisadi siyasətin formalaşdırılması, investisiya və innovasiya fəallığının artırılması, ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, habelə istehsal və sosial sahənin inkişafı ən mühüm şərtlərdən biridir [9, s.50].

İqtisadi inkişafın uzunmüddətli konsepsiyalarına əsaslanan digər mexanizm istehsal klasterlərinin formalaşdırılmasıdır. Klaster birləşmələri çərçivəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarından olan müəssisələri məhsul istehsalı məqsədilə ümumi istehsal zənciri çərçivəsində birləşdirmək mümkün olur. Klaster mexanizmi Azərbaycan iqtisadiyyatının innovativ potensialının artırılması vasitəsi kimi çıxış edir. Sənaye müəssisələrində innovasiyaların tətbiqi üçün kifayət qədər ixtisaslı kadrlara malik olmaq lazımdır. Məhz müəssisənin universal və ixtisaslı kadrları innovativ texnologiyaların daimi tətbiqi üçün zəruri şərtdir [13, s. 423]. Bu, məhsulun formalaşdırılmasında və onun istehsal həcmində qismən dəyişikliklərlə əlaqəli olan yeniliklərdə özünü daha aydın şəkildə göstərir. Bununla əlaqədar müəssisələrdə kadrlardan daha çevik istifadə üçün işçi qrupunun unikal strukturunun formalaşdırılması ilə bağlı müəyyən kadr siyasəti reallaşdırılmalıdır.

Qeyd edək ki, sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətində böyük uğur əldə etməyin əsas şərti daxili və xarici mühit amillərindəki dəyişiklikləri qabaqcadan görməyə və onlara mümkün qədər səmərəli reaksiya verməyə imkan verən müvafiq strategiyanın düzgün seçilməsidir. Sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafı innovativ fəaliyyətin planlaşdırılması, müvafiq innovasiya sahəsində qərarların qəbulu və reallaşdırılması prosesində onun sistemli nəzarəti və təşkili, əldə edilmiş nəticələrin qiymətləndirilməsi, habelə prioritetlərin seçilməsinin düzgün və məqsədəuyğunluğu ilə mümkündür. Fəaliyyəti innovasiya sahəsində reallaşdırılan sənaye müəssisələri üçün innovasiya strategiyasının hazırlanması əsas zərurətdir. Düzgün formalaşdırılmış innovasiya strategiyası şirkətdə innovativ mədəniyyətin formalaşmasına, eləcə də şirkətin brendinin təbliğinə və məhsullarının populyarlığının artırılmasına mühüm təsir göstərə bilər. Bu məsələlərin müvəffəqiyyətlə həlli innovasiya strategiyalarının düzgün idarə edilməsindən asılıdır.

Nəticə

Sənaye müəssisələrinin və bütövlükdə ölkənin daha yüksək, keyfiyyətcə fərqli inkişaf səviyyəsinə keçidinə nail olmaq məqsədilə innovasiya strategiyalarının idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək və bu strategiyaların səmərəliliyini artırmaq zəruri görünür. Bu məqsədlər müəssisədə innovasiyaların idarə edilməsinin bütün səviyyələrini əhatə edən “sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsi konsepsiyası”nın hazırlanmasını zəruri edir. Təklif olunan sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsi konsepsiyası innovasiyaların idarə edilməsi sahəsində xarici təcrübə və yerli müəssisələrin innovasiyaların idarə edilməsinin mövcud vəziyyəti, habelə ölkəmizin innovativ inkişaf yoluna keçidinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanmalıdır. Onun əsas müddəaları olmalıdır:

1. İnnovativ fəaliyyət sənaye müəssisələrinin səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, uzunmüddətli rəqabət üstünlükləri formalaşdıran texnoloji sıçrayışın reallaşdırılmasını təmin etməlidir.

2. Sənaye müəssisələrində innovativ fəaliyyətin reallaşdırılması maraqlı tərəflərin tələblərinə, xarici və daxili mühitdə dəyişikliklərin vəziyyətinə və proqnozlarına, o cümlədən müəssisələrin inkişafının texnoloji səviyyəsinə uyğun olaraq onların strateji məqsədlərinə nail olmağa yönəldilməlidir.

3. İnnovasiya fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, ilk öncə, uzunmüddətli yönümlü olması və özünəməxsus yüksək qeyri-müəyyənliyi və riski ilə əlaqədar olaraq, onun səmərəli tətbiqi məqsədilə müəssisədə innovasiya siyasətinin və strategiyasının hazırlanmasını və səmərəli şəkildə reallaşdırılmasını təmin edən xüsusi idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılmasını tələb edir.

4. İnnovativ fəaliyyət, bir tərəfdən, müəssisənin idarə edilməsinin funksional alt sistemlərindən

biri, digər tərəfdən isə ekvivalent fəaliyyət sahəsidir ki, əsasən proqnozlaşdırıla bilən və əldə edilə bilən nəticələrlə xarakterizə olunur. Bu məqsədlə innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi sistemli şəkildə reallaşdırılmalıdır.

Sənaye müəssisələrində innovasiya strrategiyalarının idarə edilməsinin mövcud effektivlik səviyyəsinə uyğun olaraq, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində addımlar atılmalıdır. İnnovasiya strategiyalarının idarə edilməsinin effektivliyi aşağı səviyyədədirsə, müəssisənin təşkilati strukturuna, innovasiyaların idarə edilməsi proseslərinə və innovativ potensialın formalaşmasına dair tələbləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Müəssisədə innovasiya strategiyalarının idarə edilməsinin səmərəlilik səviyyəsi qənaətbəxş kimi səciyyələndirilirsə, innovasiya potensialını inkişaf etdirmək, onun güclü tərəflərini daha da gücləndirmək və zəif tərəfləri aradan qaldırmaq lazımdır. Əgər müəssisə artıq innovasiya strategiyalarının idarə edilməsində yüksək səmərəliliyə nail olubsa, onun rəhbərliyi mövcud səmərəliliyin səviyyəsini saxlamaq üçün idarəetmənin bütün səviyyələrində hədəf göstəricilərə daim nəzarət etməli, həmçinin innovasiyaların daha da inkişaf etdirilməsi və müəssisənin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün resursları yönəltməlidir. Yekun olaraq bildirək ki, sənaye müəssisələrində innovasiya strategiyasının səmərəli idarə edilməsi konsepsiyasının təklif olunan əsas müddəalarının praktiki şəkildə tətbiqi uzunmüddətli rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsinə və nəticədə onların innovativ inkişafına təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev, Y.A. İnnovasiya fəaliyyətinin konseptual əsasları və inkişaf xüsusiyyətləri. Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, – 2020. №4(59), – s.83-89.
2. Babayev, F. Azərbaycanın qida sənayesinin innovasiyalı inkişafı: imkanlar və məhdudiyyətlər. İpək yolu, – 2020. №2, – s.5-12.
3. Əliyev, Ş.T. Azad iqtisadi zonaların inkişafının aktual aspektləri. Monoqrafiya. Sumqayıt. SDU-nun redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2022, – 422 s.
4. Əliyev, Ş.T. Azərbaycan iqisadiyyatı. Sumqayıt. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018, 376 s.
5. Hüseynova, A.D. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf yolu. Azərbaycanın Vergi jurnalı, 4(124)/2015, – s.129-144
6. Osmanov, İ.O. İnnovativ iqtisadiyyatın inkişafının əsas xüsusiyyətləri. Regional inkişafın təmin olunmasında innovativ tendensiyalar: reallıqlar və müasir çağırışlar” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Mingəçevir Dövlət Universiteti. – 11-12 dekabr 2020, – s.401-404
7. Rəsulov, K.A. Sənayedə innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. avtoreferatı. /– Bakı, 2015. – 30 s.
8. Бездудная, А.Г. Разработка инновационной стратегии развития предприятия / А.Г. Бездудная, Е. Ханьлинь // Форум молодых ученых. – 2020. № 1(41), – с. 66-70.
9. Орозалиева, А.С. Сущность инновационной деятельности и ее значение в государстве / А.С. Орозалиева, С.Ш. Омуралиева // Ежеквартальный научно-информационный журнал "Экономический вестник". – 2019. № 2, – с. 47-50.
10. Рахмани, Ф.П. Механизмы применения инновационной стратегии в развитии промышленных предприятий Азербайджана. Audit – 2020. 4 (30), – s. 81-94.
11. Солянов, А.П. инновационное развитие пищевой и перерабатывающей промышленности / А.П. Солянов // АПК России: образование, наука, производство: сборник статей II Всероссийской (национальной) научно-практической конференции, – Саратов, – 28–29 сентября 2021, – с. 155-158.
12. Alguliyev, R.M., Aliyev A.G., Aliyev Sh.T., Shahverdiyeva R.O. Development of information support systems for management of innovative structures / The 8th IEEE International Conference on Application of Information and Communication Technologies

(AICT2014), Astana, 2014. – 378-382.
13. Aliyev, Sh. Priorities for strengthening Azerbaijan's economic security and sovereignty in the context of sustainable development //Sci. Educ. Innov. Context Mod. Probl. Issue 2, Vol. 8, 2025, IMCRA, pp. 420-446 . DOI: 10.56334/sei/8.2.29 - https://imcra-az.org/uploads/public_files/2025-04/aliyev-shafa.pdf.
14. Piana V., Aliyev, Sh.T. and etc. 2009 – Innovative Economic Policies for Climate Change Mitigation. Economics Web Institute, Rome.

Умид Чингиз оглу Ализаде
докторант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: umidalizada9@gmail.com

Современное состояние инновационной деятельности и инновационной деятельности промышленных секторов в Азербайджане

Резюме

Цель исследования – является анализ и оценка текущего состояния инновационной деятельности и промышленных инноваций в Азербайджане.

Методология исследования – использованы методы анализа, синтеза, статистического и сравнительного анализа. При этом сделаны ссылки на результаты научных исследований по инновационной деятельности и инновационной деятельности отраслей промышленности.

С точки зрения прикладной значимости исследования следует отметить, что представленные в статье результаты могут быть использованы при разработке механизмов совершенствования инновационной деятельности.

С точки зрения результатов исследования можно сказать, что использование общих положений при разработке мер по расширению инновационной деятельности в современную эпоху может быть полезным.

С точки зрения оригинальности и научной новизны исследования можно отметить, что представлен объективный подход к современному состоянию инновационной деятельности и инновационности промышленных отраслей в стране. На основе этих реалий разработаны механизмы действий по ускорению процессов инновационности промышленных отраслей в Азербайджане и выдвинуты предложения по их внедрению.

Ключевые слова: Азербайджан, инновации, инновационная деятельность, промышленный сектор, инновации промышленных секторов, инновационные подходы.

Umid Chingiz Alizade
Doctoral student of Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: umidalizada9@gmail.com

Current status of ınnovatıon actıvıty and innovatıon of ındustrıal sectors ın Azerbaıjan

Summary

The purpose of the research is to analyze and assess the current state of innovation activity and industrial innovation in Azerbaijan.

The research methodology used methods of analysis, synthesis, statistical and comparative analysis. At the same time, references are made to the results of scientific research on innovation activity and innovation of industrial sectors.

In terms of the applied significance of the research, it should be noted that the results presented in the article can be used in the development of mechanisms for improving innovation activity.

From the point of view of the results of the study, it can be said that the use of general provisions in the development of measures to expand innovation activity in the modern era can be beneficial.

In terms of the originality and scientific novelty of the research, it can be noted that an objective approach to the current state of innovation activity and innovation of industrial sectors in the country has been provided. Based on these realities, action mechanisms have been developed to accelerate the processes of innovation of industrial sectors in Azerbaijan and proposals have been put forward for their implementation.

Key words: Azerbaijan, innovation, innovation activity, industrial sector, innovation of industrial sectors, innovative approaches.

II BÖLMƏ.
AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN İNKİŞAFI, İXRAC FƏALİYYƏTİ, LOGİSTİKA

UOT 339.562, 346.543

Vahid Hacıbəy oğlu ABBASOV
i.e.d., professor, Bakı Dövlət Universitetinin
“İqtisadiyyat” kafedrasının müdiri
E-mail: vahid.abbasov.56@mail.ru

Təhminə Hamlet qızı SƏFƏRLİ
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti, “İqtisadiyyat” kafedrası
E-mail: tahminabdu@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.025

ƏRZAQ BAZARINDA İDXALDAN ASILILIĞIN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – ərzaq məhsullarının idxaldan asılılığının tənzimlənməsi ilə bağlı iqtisadi yanaşmaları nəzərə almaqla, yerli istehsal, ərzaq idxalı və ixracında mövcud vəziyyət, bunlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – məqalənin hazırlanmasında milli inkişaf proqramlarından, ərzaq bazarının tənzimlənməsinə dair elmi-nəzəri yanaşmalardan, ümumi tədqiqat və statistik təhlil, ümumiləşdirmə, müqayisə, məntiqi mühakimə kimi fərdi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktki əhəmiyyəti – Azərbaycanda əksər ərzaq məhsulları üzrə özünütəminetmə səviyyəsinin artırılmasına, idxaldan yüksək asılılığın azaldılmasına, ixrac məhsullarının emal-yönümlülüyünün yüksəldilməsinə, daxili bazar tələbinin yerli istehsal hesabına qarşılanmasında tənzimləmə siyasətinin təkmilləşdirilməsinə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri - ərzaq məhsulları istehsalının daxili bazarın tələbini qarşılaya biləcək səviyyəyə çatdırılması üçün investisiya qoyuluşlarının artırılması, istehsal, emal və bazar infrastrukturunun inkişafı istiqamətində dövlət dəstəyinin təmin edilməsi, ərzaq bazarında kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalı, tədarükü, emalı və son istehlakçıya çatdırılmasına qədər olan bütün əlaqəli sahələrin inkişaf etdirilməsinə dair məsələləri əhatə etməkdədir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – nəzəri mənbələrdən, statistik məlumatlardan və analitik materiallarından ardıcıl və düzgün istifadə edilməsi baxımından tədqiqatın nəticələri orijinaldır, ərzaq məhsulları bazarında idxaldan asılılığın əsas səbəblərinin öyrənilməsi və aradan qaldırılması, bitkiçilik, heyvandarlıq və sənaye emalından keçmiş ərzaq məhsulları ilə özünütəminetmə, idxaldan asılılığın qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi, istehsal potensialından səmərəli istifadə olunmasına təsir göstərən iqtisadi mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsinə dair mülahizələr elmi yenilik xarakterlidir.

Açar sözlər: ərzaq bazarı, idxaldan asılılıq, ərzaq istehsalı, idxal, ixrac.

Giriş

Xarici ticarət fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən biri ölkə əhalisinin məhsul və xidmətlərə tələbinin qarşılanmasıdır. İdxal funksiyası bu mənada ölkədə bazar tələbinə uyğun məhsul çatışmazlığı olduğu halda xarici ölkələrdən həmin məhsulların təmin edilməsinə imkan verir. Lakin

idxal-ixrac əməliyyatlarının yekununda ölkədə mənfi xarici ticarət balansının formalaşması valyuta ehtiyatlarının azalmasına, iqtisadi inkişafın təmin olunmasında risklərin artmasına səbəb ola bilir. Ona görə də, idxaldan asılılığın azaldılması xarici ticarət balansında müsbət saldonun formalaşması, ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması, milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin, əhalinin real gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsi, qiymət sabitliyinin qorunması və s. kimi bir çox sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik problemlərin həllinə səmərəli təsir göstərə bilər. İdxaldan asılılığın azaldılması heç bir halda yerli istehsal imkanlarından kənarda nəzərdən keçirilə bilməz, həmçinin ixrac fəaliyyəti ilə əlaqəli tərəfləri də iqtisadi tənzimləmənin əhatə dairəsində olmalıdır.

Ərzaq məhsullarının idxaldan asılılığının tənzimlənməsinə dair iqtisadi yanaşmalar

İdxaldan asılılığın azaldılmasında idxal əvəzləyici yerli istehsalın inkişafının bütün istiqamətlərdə tam təmin edilməsi real deyildir. Eyni zamanda beynəlxalq ixtisaslaşmada bir çox məhsulların daha əlverişli istehsal texnologiyalarını qurmuş ölkələrlə uzunmüddətli rəqabət üçün yetərli maliyyə imkanlarının olmaması, milli iqtisadiyyatda ilk növbədə istehsal imkanları, daxili bazarın tələbi, istehsalın təşkilinin sadəliyi və daha əlçatan iqtisadi vasitələrlə mümkünlüyü nəzərə alınaraq sahələr, məhsul növləri üzrə seçilmiş istiqamətlərə başlanğıc üçün üstünlük verilə bilər.

Azərbaycanın xüsusilə kənd təsərrüfatında, ölkənin regionları üzrə istehsal potensialını, ərzaq təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, stimullaşdırıcı tədbirlərdən, o cümlədən, vergi və gömrük rüsumlarından güzəştlərin tətbiqi, güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi, subsidiya, irriqasiya, meliorasiya və s. kimi infrastruktur elementlərinin təkmilləşdirilməsində istifadə olunan mexanizmlərin əhatə dairəsi genişləndirilməlidir [4].

Ərzaq məhsullarının idxaldan asılılığının azaldılması tədbirləri həm də xarici ticarət tənzimləmələri çərçivəsində olduğundan idxal və ixracda rüsumlar, vergi ödənişləri, kvotaların tətbiqi kimi bir sıra mexanizmlərdən istifadə olunur. Həmçinin yerli istehsalın qorunması və dəstəklənməsi üzrə digər tədbirlər də əlavə olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə proteksionizmin yerli istehsalın inkişafında tətbiqinin iqtisadi siyasətdə təsirinin artmasını nəzərə alaraq hesab olunur ki, milli iqtisadiyyatda sistem transformasiyasının başa çatdırılması vacibdir. Bu məsələ həllini tapmamış daxili bazarın himayəsi yalnız səmərəsiz istehsal şəraitinin qorunmasına, ölkənin istehsal bazasının zəifləməsinə və yenə də xarici bazarlardan asılılığın güclənməsinə gətirib çıxara bilər. Çünki struktur prioritetləri düzgün müəyyənləşdirilmədiyinə görə inkişaf elementləri zəif olan sahələrə proteksionizm tədbirləri çərçivəsində maliyyə və digər yardımların edilməsi hər hansı effekt verməz və əksinə, ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər [1, s.68].

Bir sıra ərzaq məhsullarının idxal qiymətlərinin yerli istehsal məhsullarının qiymətlərindən xeyli aşağı olmasının yerli istehsalın inkişafına mənfi təsirlərinin olacağına, iqtisadi stimulları azaldacağına dair yanaşmalara da rast gəlinir. İstehsalçıların iqtisadi stimullarının zəifləməsi, əsas məhsulun istehsalı ilə yanaşı əlaqəli sahələrin məhsul və xidmətlərinə tələbin azalması, həmin sahələrdə məşğul olanların sayını nəzərə aldıqda məşğulluq səviyyəsində ciddi azalmaların olması kimi nəticələri bu halın davam etməsinin yaradacağı iqtisadi risklərdəndir. Aşağı qiymətlərlə kənd təsərrüfatı və onların emalı məhsullarının idxalının daxili bazarda istehlak səbətinin formalaşdırılmasında müsbət təsiri olsa da, yerli məhsulların qiymət rəqabətində sıxışdırılmasının nəticəsi olaraq satılmamış məhsulların həcmi azalacaq, təkrar istehsalın təşkilində, yerli istehsala investisiyalarda azalmalar olacaqdır. Buna görə də, belə hallarda idxal rüsumlarının yerli istehsalçıların qorunmasına imkan verəcək həddə qaldırılması məqsədəuyğundur [2, s.386-391].

Aqrar sahə məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsinin yüksəlməsi, idxalın yerli istehsalla əvəzlənməsi hesabına idxaldan asılılığın azaldılmasının başlıca şərti kənd təsərrüfatının istehsal potensialının genişləndirilməsindədir. Belə hesab olunur ki, yerli istehsalın artması ilə bu sahədə ixrac həcmi arasında düz, idxal həcmi arasında tərs asılılıq mövcuddur. Lakin idxal məhsullarının dünya bazarındakı qiymət dəyişiklikləri də idxal həcminə təsir göstərməkdədir və yerli bazarda alıcılar üçün daha əlverişli qiymətlərdə idxal həcmi arta bilər [3].

Azərbaycanda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına təsir göstərəcək bir çox tədbirlər həyata keçirilsə də, ərzaq məhsulları ilə təminetmə və idxaldan asılılıq göstəriciləri hələ də ölkənin sahib

olduğu potensialdan geri qalmaqdadır. Azərbaycanda etibarlı ərzaq təminatı (2008) və qida təhlükəsizliyi (2019) sahəsində təsdiq olunmuş dövlət proqramlarının müddəalarında istehsal, idxal-ixrac sahəsində çatışmazlıqlardan qaynaqlanan müəyyən məsələlərin həlli də proqrama daxil edilmişdir. Ərzaq məhsulları üzrə idxaldan asılılığın azaldılması zərurəti, xüsusilə, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair” Dövlət Proqramının qəbul edilməsində yerli istehsalın ərzaq məhsullarına olan tələbatı qarşılaya bilməməsi və dünya ərzaq bazarında yaranan qeyri-sabitliyin Azərbaycanda ərzaq məhsullarının qiymətinə təsir göstərməsi kimi amillərlə əsaslandırılır [9].

Azərbaycanda ərzaq məhsulları üzrə idxaldan asılılığın mövcud vəziyyəti

Azərbaycanda bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri üzrə ərzaq məhsullarının istehsal, idxal və ixrac göstəriciləri Cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsal, idxal və ixrac göstəriciləri, min ton

Məhsul növləri		İllər üzrə						
		2010	2015	2019	2020	2021	2022	2023
Dənli (çəltik istisna olmaqla) və dənli paxlalılar	istehsal	1946	2920	3440	3162	3265	3066	3158
	idxal	1495	1603	1688	1486	1219	1401	1325
	ixrac	0.5	-	22	0.7	48	18	3
Kartof	istehsal	938	839	1004	1037	1061	1074	1010
	idxal	76	139	201	189	226	211	186
	ixrac	91	36	61	81	92	78	71
Bütün növ tərəvəzlər	istehsal	1189	1275	1714	1738	1815	1823	1825
	idxal	84	41	39	56	63	54	58
	ixrac	55	84	222	220	175	170	180
Bostan məhsulları	istehsal	433	484	447	448	459	469	438
	idxal	0.2	-	-	-	-	1	-
	ixrac	0.3	-	3	4	12	15	14
Meyvə və giləmeyvələr	istehsal	729	888	1099	1133	1204	1253	1261
	idxal	151	74	141	152	166	167	170
	ixrac	204	182	347	310	391	409	500
Bütün növ ət və ət məhsulları	istehsal	244	298	335	346	357	368	379
	idxal	36	17	72	63	56	61	66
	ixrac	1	-	-	-	-	1	1
Süd və süd məhsuları	istehsal	1535	1924	2150	2192	2223	2264	2283
	idxal	647	366	391	461	417	489	474
	ixrac	-	6	49	27	17	37	39
Yumurta, mln ədəd	istehsal	1178	1552	1827	1906	1838	2018	2188
	idxal	25	5	2	-	17	1	1
	ixrac	0.6	-	34	-	-	11	48
Balıq və balıq məhsulları	istehsal	45	51	63	61	59	59	62
	idxal	14	14	14	14	17	18	21
	ixrac	0.2	-	-	-	-	-	-

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Statistik məlumatların təhlilindən göründüyü kimi 2010-cu illə müqayisədə bitkiçilik və heyvandarlıq üzrə əksər ərzaq məhsullarının yerli istehsalında artımın olduğu görünür. Bununla belə, bir çox hallarda paralel olaraq idxal və ixracda da artımın olması daha detallı təhlilin aparılmasını tələb edir.

Azərbaycanda bitkiçilk, heyvandarlıq, sənaye emalından keçirilmiş ərzaq məhsullarının idxaldan asılılıq səviyəsi 2010, 2015 və 2019-2023-cü illərin göstəriciləri əsasında hesablanmaqla

Cədvəl 2, Cədvəl 3-də verilmişdir. Göstəricilərin qeyd olunmadığı xanalar nəticələrin olduqca kiçik olmasına görə göstərilməmişdir. Hesablama zamanı Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin yayımladığı metodoloji izahlar bölməsində olan idxaldan asılılığın hesablanması düsturundan istifadə edilmişdir [10].

$$İas = \frac{idxal}{istehsal + idxal - ixrac} * 100\%$$

Düstura əsasən idxaldan asılılıq səviyyəsinin idxal həcmi və ixrac həcmi artdıqda artma meyli, azaldıqda azalma meyli göstərəcəyini, istehsalın artmasında isə aşağı göstərici alması daha gözlənilən olacaqdır. Həmçinin idxal və ixrac göstəriciləri ayrılıqda götürdükdə yerli istehsal həcmi ilə qarşılıqlı əlaqəyə malik olduğundan idxaldan asılılığın təhlilində nəzərə alınmalıdır.

Cədvəl 2.

Azərbaycanda bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi, faizlə

Məhsul növləri	İllər üzrə						
	2010	2015	2019	2020	2021	2022	2023
Dənlilər (çəltik istisna olmaqla) və dənli-paxlalılar	43.4	35.4	33	31.9	27.4	31.4	29.5
Kartof	6.8	14.7	17.6	16.5	18.9	17.5	16.5
Bütün növ tərəvəzlər	6.9	3.4	2.5	3.5	3.7	3.2	3.4
Bostan məhsulları	-	-	-	0.1	0.2	0.2	0.1
Meyvə və giləmeyvələr	13	9.5	15.8	15.6	17	16.5	18.2
Bütün növ ət və ət məhsulları	12.8	5.5	17.7	15.5	13.7	14.3	14.9
Süd və süd məhsulları	29.6	16	15.6	17.5	15.9	18	17.4
Yumurta	2.1	0.3	0.1	-	0.9	-	-
Balıq və balıq məhsulları	23.8	22.4	18.5	19.3	22.6	24.1	25.3

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Bitkiçilik məhsulları üzrə idxaldan asılılıq göstəricilərinin verildiyi cədvəl 2.-yə baxdıqda seçilmiş məhsullardan xüsusilə dənlilər və dənli-paxlalılarda göstərici daha yüksəkdir. Kartof, meyvə və giləmeyvələrdə isə idxaldan asılılıq göstəricisi əsasən 10%-dən yüksək hədlərdə olmuşdur. İdxaldan asılılığın yüksək olmasında əsas baxılmalı olan məqam yerli istehsal həcminin yetərli olmamasıdır. Bir sıra hallarda daxili bazar tələbindən yüksək həcmdə istehsalın olmasına baxmayaraq, idxaldan yüksək asılılıq varsa burada yerli istehsal məhsullarının ixrac həcmi və idxal həcminə baxılmalıdır. Azərbaycanda dənlilər üzrə özünütəminetmə səviyyəsinin 2010-cu ildə 56.5%, 2023-cü ildə 70.5%, paxlalılar üzrə 65.8% və 62.8% olması onu göstərir ki, bu məhsullarda idxaldan asılılığın yüksək olması yerli istehsal həcminin aşağı olmasına daha çox bağlıdır. 2010-cu illə müqayisədə dənlilər və dənli paxlalıların istehsal həcmi 62.2% artdığı halda idxalı 11.3% azalmışdır. Müqayisə olunan illərdə ixracda nisbi olaraq yüksək artım olsa da, mütləq kəmiyyət ümumi istehsala və idxala nisbətən olduqca kiçik olmuşdur [10].

Kartof məhsulu üzrə özünütəminetmə səviyyəsi əsasən 80%-90% aralığında dəyişməklə, 2010-cu ildə 100.5% olmuşdur. 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə istehsal həcmi 5.9%, idxal həcmi 187.2%, ixrac həcmi 2.2% artmışdır. 2023-cü ildə idxalın həcminin ixrac həcmini 2.6 dəfədən çox üstələməsi yerli istehsal həcminin kartofa olan daxili bazar tələbindən aşağı olmasını, ixracın məhdudlaşdırılmasının yetərli olmayacağını təsdiq edir. Digər tərəfdən idxal həcminin bu qədər yüksək olduğu, yerli istehsalın daxili bazar üçün yetərli olmadığı halda ixracın bu həcmdə olmasının iqtisadi səbəbləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Bütün növ tərəvəz, bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvələrlə özünütəminetmə səviyyəsi əsasən 100%-dən yüksək olmuşdur. Bostan məhsulları üzrə idxal və ixrac göstəriciləri aşağı olmaqla, istehsal həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə 1% azalmışdır. Bütün növ tərəvəzlərin müvafiq müqayisədə istehsal həcmi 53.4%, idxal həcmi 31.1%, ixrac həcmi 222.3% artmışdır. Lakin diqqətdə saxlanılmalı məqamlardan biri özünütəminetmə səviyyəsinin yüksək olduğu bu

cür məhsullardan daha səmərəli istifadə etməklə qida və ərzaq məhsulları üzrə emal sənayesinin inkişaf etdirilməsidir. Azərbaycanda 2018-ci ildən etibarən tərəvəz şirələrinin istehsalında bütün növ tərəvəz ehtiyatlarından istifadənin çox kəskin şəkildə azalması həmin növ məhsullar üzrə istehsal imkanlarının istifadəsiz qalması ilə yanaşı, idxaldan asılılığın yaranmasına, daxili bazarda tələb formalaşdıra bilməyən məhsulların aşağı əlavə dəyərlə ixraca daha çox yönəldilməsinə, emal sənayesinin yaradacağı əlavə məşğulluq imkanlarının itirilməsinə səbəb olacaqdır. 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə xüsusilə tərəvəz konservlərinin istehsalı hesabına qida məhsullarının istehsalında bütün növ tərəvəzlərdən istifadə səviyyəsi 18% artsa da, mütləq kəmiyyət və nisbi ölçüdə ixrac və idxal artımı daha yüksək olmuşdur.

Meyvə və giləmeyvələr bitkiçilik məhsulları arasında ən yüksək özünütəminetmə səviyyəsi olan məhsul bölməsi olmaqla, idxaldan asılılıq səviyyəsinin bostan məhsulları, bütün növ tərəvəzlərlə müqayisədə yüksək olmasının səbəblərinə məhsul çeşidliliyinin çox olmasını, təbii iqlim amilinə görə yerli istehsalı mövcud olmayan və ya qiymət fərqinə görə yerli məhsullardan əlverişli şərtlərlə məhsulların idxal həcminin artması səbəblərdən biri kimi göstərilə bilər. Digər tərəfdən ixrac həcmində yerli istehsalla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artımın olmasını da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə Azərbaycanda meyvə və giləmeyvələrin istehsalı 72.9%, idxalı 12.4%, ixracı 144.2% artmışdır. Müsbət məqam kimi, meyvə və giləmeyvələrin istehsalında və istifadəsində artım göstəricisinin olmasının, o cümlədən qida məhsullarının istehsalında istifadəsinin artımını qeyd etmək olar. Həmçinin ixrac həcminin idxal həcmini bir neçə dəfə üstələməsi hələ də bu məhsulların kifayət qədər emal sənayesində istifadə potensialının olduğunu göstərir.

Heyvandarlıq məhsulları üzrə bəzi illərdə yumurta istisna olmaqla bütün məhsullarda özünütəminetmə səviyyəsi 100%-dən aşağı olmuşdur. Bu özünü idxaldan asılılıq göstəricisində də əks etdirmişdir (Cədvəl 2).

2023-cü ildə Azərbaycanda əhalinin ət və ət məhsulları istehlakının əsas hissəsini ardıcıllıqla, mal əti, quş əti, qoyun və keçi ətinin istifadəsi təşkil etmişdir. Yerli istehsal həcmində də bu ardıcıllıq mövcud olmuşdur. Hər üç məhsul bölməsində 2010-cu illə müqayisədə həm istehsal, həm də idxal həcmində artım qeydə alınmışdır. 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə idxalda artım qoyun və keçi əti və ət məhsullarında 24.7 dəfə, mal əti və ət məhsullarında 3.1 dəfə, quş əti və ət məhsullarında isə 1.2 dəfə olmuşdur. 2023-cü ildə idxaldan asılılıq quş əti və ət məhsullarında 18.8%, mal əti və ət məhsullarında 11.6%, qoyun və keçi əti və ət məhsullarında 5.1% olmuşdur.

Ət məhsullarından ən aşağı özünütəminetmə səviyyəsi donuz əti və ət məhsullarında olmasının əsas səbəbi yerli istehsalın aşağı səviyyədə qalmasına baxmayaraq, 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə idxal həcminin 3 dəfədən çox artması, istehsal həcminin isə 38.5% azalmasıdır. Bunu nəzərə alaraq donuz ətinin istehsalının ən azı daxili bazar tələbatını qarşılamaqla idxaldan asılılığı aşağı salacaq səviyyədə artırılması təmin oluna bilər.

Balıq və balıq məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsinin aşağı, idxaldan asılılığın yüksək olması ilk növbədə təbii balıq məhsulları ilə zəngin su ehtiyatlarına kifayət qədər malik olmamasından qaynaqlansa da, yetişdirmə balıqçılığı təsərrüfatlarının artırılması və inkişafı hesabına bu göstəricilərin yaxşılaşdırılması imkanları vardır.

Süd və süd məhsullarında 2010-cü illə müqayisədə 2023-cü ildə istehsalın 48.7% artması idxaldan asılılıq səviyyəsinin azalmasında əsas səbəblərdən olmaqla, hələ də kifayət qədər yüksək həcmdə məhsul idxalının olduğunu qeyd etmək lazımdır. Yumurta istehsalında isə bu artım 85.6% olmuşdur ki, nəticədə idxaldan asılılığın daha da aşağı salınmasına və ixracın artırılmasına nail olunmuşdur.

Ərzaq məhsulları bazarında bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istifadəsi ilə yanaşı, əhalinin getdikcə artan sənaye emalından keçmiş məhsul istehlakı, ölkədə kənd təsərrüfatı sahələri ilə inteqrasiya şəraitində ərzaq və qida məhsulları üzrə emal sənayesi müəssisələrinin xammal bazasına, ərazi və regional xüsusiyyətlərə əsaslanmaqla müxtəlif miqyaslarda təşkilinin əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Cədvəl 3.

Azərbaycanda sənaye emalından keçmiş məhsullar üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi, faizlə

Məhsul növləri	İllər üzrə						
	2010	2015	2019	2020	2021	2022	2023
Təmizlənmiş düyü	86.9	90.5	81.4	85.8	82.3	82.4	79.6
Bütün növ un	5.3	5.1	4.6	5	5.3	7.2	10.4
Bütün növ yarma	88.7	82.1	75.7	65.6	54.9	95.4	56.2
Bitki yağları	91	73.2	73.2	75.3	69.2	71.8	72
Marqarin	7.8	2.4	6.5	6.7	4.4	3.2	3.4
Kərə yağı	49.9	31.5	35	38.2	33.8	41.4	38.2
Makaron məmulatları	50.3	52.1	80.8	64.5	57	41.3	42.6
Meyvə və tərəvəz şirələri	48.8	22.8	13.1	8.7	9	5.9	7.6
Meyvə və tərəvəz konservləri	14.5	14.4	13.7	13.3	14.5	16	16.6
Qatıq, qaymaq, yogurt və s. süd məhsulları	6.2	6.1	5.7	5.8	6.9	6.6	5.7

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Sənaye emalından keçmiş məhsullardan yalnız meyvə və tərəvəz şirələrində özünütəminetmə səviyyəsi bütün illərdə 100%-dən yüksək olmuşdur. Un, tərkibində sirop, yumurta, pendir və ya meyvə cemi olmayan təzə çörək istehsalında isə 90%-dən yüksək özünütəminetmə səviyyəsi qeydə alınmışdır. Yarmalarda özünütəminetmə səviyyəsi aşağı olmaqla, Cədvəl 3-ə baxdıqda idxaldan asılılıq göstəricisinin yüksək olduğu görünür. 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə un istehsalı 0.5% artdığı halda, idxalı 104.3% artmışdır. Təmizlənmiş düyünün istehsal və idxal həcmində artım olsa da, idxalın həcmi istehsal həcmindən bir neçə dəfə yüksək olduğundan bu sahədə asılılıq yüksək həddə davam etməkdədir. Azərbaycanın qeyri neft-qaz sektorunun ixracatında meyvə və tərəvəz istehsalının önəmli paya malik olmasını, özünütəminetmə səviyyəsinin yüksək olmasını nəzərə alaraq, meyvə və tərəvəz konservləri ilə özünütəminetmə və idxaldan asılılıq səviyyəsini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Meyvə və tərəvəz konservlərinin istehsalında müvafiq müqayisədə istehsal 73%, idxal 105.3%, ixrac 54.8% artmışdır. Azərbaycanın demək olar ki, bütün kənd ərazilərində meyvə və tərəvəz istehsalı həyata keçirilir və həmin məhsulların istehsalının artırılması potensialı yüksəkdir. Buna uyğun olaraq həmin məhsulların emalı üzrə hər bir iqtisadi rayonda müəssisələrin yaradılması imkanı vardır. Bu həmin ərazilərdə istehsal olunmuş meyvə və tərəvəz məhsulları üçün yerli tələbi artırmaqla istehsalı stimullaşdıracaq, məhsulların daha uzaq məsafələrə daşınması zamanı yaranacaq əlavə xərclərə qənaət etməyə, yerli əhalinin məşğulluq və gəlir səviyyəsinin artmasına imkan verəcək, kənd təsərrüfatı və sənaye arasındakı sahələrarası əlaqələri, əməkdaşlığı inkişaf etdirəcək, meyvə və tərəvəz konservlərinin təklifini artıraraq məhsul bolluğu, alıcılar üçün əlverişli qiymətlərin formalaşmasına gətirəcək, idxaldan asılılığı azaldacaq, daha yüksək əlavə dəyər və aşağı risklərlə ixracın artmasına imkan verəcəkdir. Təbii ki, bütün bunlar həmin müəssisələrin müasir tələblərə uyğun qurulmasından, keyfiyyət standartlarının qorunmasından, bazar mühitinə uyğunlaşmaqdan, xammal bazasının təşkili xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Bununla belə, istehsal potensialı yüksək iqtisadi rayonlarda bu cür müəssisələrin qurulmasına dövlət dəstəyinin maliyyə, infrastruktur, təşkilati, informasiya və s. istiqamətlərdə göstərilməsi kənd təsərrüfatında istehsal qarşısında dayanan bir çox problemlərin sahələrarası əlaqələr hesabına həllinə imkan verəcəkdir. Bundan başqa, istehsalın bu kənd təsərrüfatı rayonlarında yerləşdirilməsinin xammal bazasına yaxınlıq, ucuz işçi qüvvəsi ilə təmin olunma kimi təbii üstünlükləri də istehsalın rentabelliliyinə təsir göstərəcəkdir. Ərzaq məhsulları üzrə emal sənayesi müəssisələrinin mövcudluğu həm də ərzaq məhsullarına olan tələbin strukturuna təsir göstərməklə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində ərazi üzrə ixtisaslaşmanı sürətləndirəcəkdir.

Bitki yağlarının istehsalında 2014-2018 və 2019-2023-cü illərdə davamlı olaraq azalma müşahidə edilmişdir [10] və 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə istehsalda 36.6% azalma, idxalda 19.7% artım, ixracda 5 dəfədən çox azalma olmuşdur [10], [11]. Bitki yağlarının istehsalının azalması günəbaxan, qarğıdalı, zeytun kimi kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin azalmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da həmin istiqamətlər üzrə təkrar istehsal prosesinin pozulmasına səbəb olacaqdır. Yağ məhsulları üzrə keyfiyyət baxımından bitki və kərə yağları ilə müqayisədə aşağı qiymətləndirilən marqarinin əhalinin şəxsi istehlak fondunda 2010-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə xüsusi çəkisini 2.2 dəfədən çox artırması, bitki yağlarının istehsalının azalması, kərə yağı istehsalında artımın zəif olması ilə yanaşı, qiymət baxımından istehlakçılar üçün daha əlçatan olmasından da qaynaqlana bilər. Ərzaq məhsullarının istehlakında real gəlir səviyyəsinin azalması qiymətə həssaslığı artıran amil olduğundan, əvəzləmə effektinin təsiri ilə ucuz hesab olunan lakin aşağı keyfiyyətli məhsullara marağın artması yerli istehsaldan həmin məhsulların ixraca yönəlməsini də zəiflədə bilər.

Qiymətə həssaslığın artması yerli istehsal məhsullarının aşağı qiymətlə istehsal olunan məhsullara qarşı daxili bazarda rəqabətdə mövqeyini zəiflətməklə, istehsalın azalmasına səbəb ola bilər. Xarici ticarətdə bunu nəzərə alaraq gömrük rüsumlarının tətbiqi müəyyən qədər yerli istehsalın qorunmasına şərait yarada bilər. Azərbaycanda gömrük rüsumlarının tətbiqində yerli istehsalın artırılmasına xidmət edəcək istehsal vasitələri, bitkiçilik və heyvandarlıqda toxumluq və damazlıq istiqamətli məhsulların və istehlak təyinatlı ərzaq və qida məhsulları üzrə rüsumların tətbiqində fərqliliklər [12] əsasən yerli istehsal məhsulunun qiymət rəqabətində dəstəklənməsinə xidmət edir.

Nəticə

Qiymət amili yerli ərzaq istehsalının inkişafında əhəmiyyətli olmaqla, bazar tələbinin qarşılanma imkanlarına uyğun fərqli yanaşma tətbiq olunmalıdır. Belə ki, yerli istehsalın bazar tələbini qarşılamasında ciddi çatışmazlıqlar olduqda idxalda yüksək rüsumlar və məhdudiyyətlərin tətbiqi istehlakın ciddi həcmdə azalmasına, rifah səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Yerli istehsal potensialının çox məhdud olduğu meyvə, tərəvəz və s. kimi məhsullarda vergi, rüsum, kvotaların tətbiqində hərtərəfəli əsaslandırılmış yanaşma olmalıdır. Belə ki, bu tip məhsullar yerli istehsal məhsulları ilə əvəzləyici əmtəə xarakteri daşıdığı halda qiymətinin əlverişli olması, alıcılarda həmin məhsullara tələbi artıra, yerli istehsal məhsullarına tələbi azalda bilər. Digər tərəfdən idxaldan asılılığın yüksək, çatışmazlığı olan məhsulların qiymət artımı istehsalçılar üçün stimullaşdırıcı təsir yarada bilər. Nəticədə artan istehsal həcmi bazar təklifini artıra, daha yüksək istehsal həcmi və aşağı qiymətlərdə bazar tarazlığı formalaşa bilər.

Təhlil olunan göstəricilərə əsasən, kənd təsərrüfatı istehsalının özünütəminetmə səviyyəsi aşağı olan sahələrdə, həmin məhsulların emalı sahələrində də idxaldan asılılığı ciddi şəkildə azaltmaq mümkün olmamışdır. Buna baxmayaraq bu istiqamətdə də kifayət qədər istehsal imkanları mövcuddur. Misal olaraq un istehsalı əsasən idxal xammalı hesabına həyata keçirilsə də, idxaldan asılılıq xeyli azaldılmışdır. Lakin istehsalın sahələrarası əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə tamamlanması, istehsal mərhələsinə aid əlavə dəyərlərin mümkün maksimal həddinin ölkədə formalaşdırılması üçün undan hazırlanan qida sənayesi və müxtəlif ərzaq məhsullarının yerli istehsalının genişləndirilməsi vacibdir.

Ölkədə ərzaq məhsulları üzrə idxaldan asılılığın əsas problemlərindən biri kənd təsərrüfatı istehsalının əksər sahələrdə yerli istehsal potensialına uyğun gəlməməsidir. İdxaldan asılılığın aşağı olduğu və özünütəminetmə səviyyəsinin yüksək olduğu hallarda isə, həmin məhsulların emalı məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsi bəzi məhsullar istisna olmaqla aşağıdır.

Bütün bu problemləri strukturlaşdırmaqla və tənzimləmədə istifadə olunan mexanizmlərin təkmilliyinin davamlılığı, tədbirlərin adekvatlığı və opertiv, genişmiqyaslı icrası ilə həll etmək mümkündür. Yerli istehsalın inkişafında infrastruktur, istehsal, bazar problemləri özünün bütün tərkib elementləri ilə tam şəkildə həllini tapmadıqca, ərzaq bazarında yerli istehsal potensialından maksimum fayda əldə etmək, idxaldan asılılığı arzuolunan həddə endirmək mümkün deyildir.

Dövlətin kənd təsərrüfatı və sənaye emalından keçmiş ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə nəqliyyat, informasiya, suvarma, baytarlıq, toxumçuluq, elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, bazar mühitinin təkmilləşdirilməsi, istehsal texnologiyalarının inkişafı, ərzaq məhsulları istehlakçılarının real gəlir səviyyəsində və məşğulluğunda kəskin azalmaların qarşısının alınması, istehsal sahələrində təşkilati-idarəetmə sisteminin, o cümlədən, ərazi üzrə istehsal, xidmət, satış kooperativlərinin inkişaf etdirilməsi, əhali məskunluğunda kəskin fərqlərin qarşısının alınması, maliyyə alətlərindən istifadənin operativliyi və səmərəliliyinə nəzarətin gücləndirilməsi və s. kimi tədbirlər problemin həllində əhəmiyyətli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Ş. Şəkərəliyev. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Monoqrafiya. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2009. 414 s.
2. V.H. Abbasov. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri. Monoqrafiya. Bakı – 2012, 424 s. s.386-391
3. https://aak.gov.az/upload/dissertasion/_qtisad_elml_ri/PdfAvto__Nicad_m_(1).pdf
4. https://aak.gov.az/upload/dissertasion/iqt/iqt_n_arc_12_07_18.pdf
5. https://customs.gov.az/uploads/payment/2/92f2e5a12d84eca0cd2d68ad73b30c7b.pdf?v=1669717151
6. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/559828
7. https://faolex.fao.org/docs/pdf/aze227380.pdf
8. https://static.president.az/upload/Files/2019/04/29/p72rexr58_AQTA_D_vl_t_Proqram_.pd
9. https://www.am.org.az/wp-content/uploads/1.pdf
10. https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
11. https://www.stat.gov.az/source/trade/
12. https://www.taxes.gov.az/az/post/283

Вахид Гаджибек оглы Аббасов
д.э.н., профессор, Бакинский Государственный Университет, кафедра экономики
Электронная почта: vahid.abbasov.@mail.ru

Тахмина Гамлет кызы Сафарли
докторант Бакинского Государственного Университета
Электронная почта: tahminabdu@gmail.com

Регулирование импортозависимости на рынке продовольствия

Резюме

Целью исследования является анализ современной ситуации в сфере местного производства, импорта и экспорта продовольствия, а также взаимодействия между ними с учетом экономических подходов к регулированию зависимости от импорта продовольствия и подготовка предложений по их совершенствованию.

Методология исследования - при подготовке статьи использовались национальные программы развития, научно-теоретические подходы к регулированию продовольственного рынка, общеисследовательские и частные методы исследования, такие как статистический анализ, обобщение, сравнение, логическое рассуждение.

Практическая значимость исследования заключается в подготовке предложений и рекомендаций по повышению уровня самообеспеченности Азербайджана большинством продуктов питания, снижению высокой зависимости от импорта, повышению эффективности переработки экспортной продукции, совершенствованию регуляторной политики для удовлетворения спроса внутреннего рынка за счет местного производства.

Результаты исследования охватывают вопросы увеличения инвестиций в целях вывода производства продовольствия на уровень, обеспечивающий спрос внутреннего рынка, государственной поддержки развития производственной, перерабатывающей и рыночной инфраструктуры, развития всех смежных направлений на продовольственном рынке — от производства, поставок, переработки и доставки сельскохозяйственной продукции конечному потребителю.

Оригинальность и научная новизна исследования - результаты исследования являются оригинальными в части последовательного и корректного использования теоретических источников, статистических данных и аналитических материалов, научную новизну представляют соображения по изучению и устранению основных причин импортозависимости на продовольственном рынке, самообеспечения продукцией растениеводства, животноводства и промышленно переработанными продуктами питания, определения взаимосвязи импортозависимости, определения экономических механизмов, влияющих на эффективное использование производственного потенциала.

Ключевые слова: продовольственный рынок, импортозависимость, производство продуктов питания, импорт, экспорт.

Vahid Hajibey oglu Abbasov
doctor of Economics, Professor,
Baku State University, Department of Economics
E-mail: vahid.abbasov.@mail.ru

Tahmina Hamlet gizi Safarli
doctoral student of Baku State University
E-mail: tahminabdu@gmail.com

Regulatıon of ımport dependence ın the food market

Summary

The purpose of the study is to analyze the current situation in the sphere of local production, import and export of food, as well as the interaction between them, taking into account economic approaches to regulating dependence on food imports and preparing proposals for their improvement.

Research methodology - in preparing the article, national development programs, scientific and theoretical approaches to regulating the food market, general research and specific research methods such as statistical analysis, generalization, comparison, logical reasoning were used.

The practical significance of the study lies in the preparation of proposals and recommendations for increasing the level of self-sufficiency of Azerbaijan in most food products, reducing high dependence on imports, increasing the efficiency of processing export products, improving regulatory policies to meet domestic market demand through local production.

The results of the study cover the issues of increasing investment in order to bring food production to a level that meets domestic market demand, state support for the development of production, processing and market infrastructure, the development of all related areas in the food market - from production, supply, processing and delivery of agricultural products to the end consumer.

Originality and scientific novelty of the study - the results of the study are original in terms of consistent and correct use of theoretical sources, statistical data and analytical materials, scientific novelty is represented by considerations on the study and elimination of the main causes of import dependence in the food market, self-sufficiency in crop production, livestock and industrially processed food products, determining the relationship of import dependence, determining economic mechanisms that affect the efficient use of production potential.

Key words: food market, import dependence, food production, import, export.

UOT: 368.8; JEL: Q10; Q17; G22

Hikmət Səid oğlu HƏMİDOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı,
E-mail: hamidovhikmet@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.027

MÜASİR DÖVRDƏ AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFINDA SIĞORTA MEXANİZMİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi müasir dövrdə aqrar sahənin inkişafında sığorta mexanizminin nəzəri aspektlərinin tədqiqindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası olaraq, analiz, sintez, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Eyni zamnda, aqrar sahədə sığorta mexanizminin tətbiqi və onun səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tədqiqatları olan alimlərin elmi-metodoloji yanaşmaları diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ilk növbədə müasir şəraitdə aqrar sahənin inkişafında sığorta mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir.

Tədqiqatın nəticələri: Qlobal təhdidlərin artdığı bir dövrdə strateji sahə olan aqrar sferanın inkişafında sığortanın rolunun artırılması tədbirlərinin və mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə edilmək perspektivləri vardır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından, qlobal transformasiyalar şəraitində aqrar sahənin inkişafının səmərəli təşkil olunmasında sığorta mexanizminin rolunun vacibliyi əsaslandırılmışdır. Bunlarla bərabər, tərbiq olunan sığorta mexanizminin təsirinin qiymətləndirilməsi və sığorta xidmətlərinin əlçatanlığının təmin olunmasının vacibliyi bildirilmişdir. Aqrar sahənin müxtəlif təyinatlı subyektləri üçün səmərə verə biləcək sığorta mexanizminin hazırlanması və tətbiqi üzrə tövsiyələr ümumiləşdirilmiş və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: qlobal transformasiyalar, aqrar sahə, sığorta, sığorta mexanizmi, sığorta xidmətləri, sığorta xidmətlərinin əlçatanlığı, aqrar sahənin inkişaf problemləri, aqrar sahənin inkişafında sığortanın rolu.

Giriş

Əhalinin ərzaqla, sənayenin isə xammalla daha yaxşı təmin edilməsi məqsədilə aqrar sahə istehsalının həcminin artırılması zəruridir. Aqrar sahənin inkişafının əsas və ən perspektivli istiqaməti intensivləşdirmədir. Aqrar sahənin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün onu intensiv əsasda inkişaf etdirmək lazımdır, çünki hazırda intensivləşdirmə bütün təsərrüfat subyektləri, o cümlədən iqtisadiyyatın aqrar sektorunda çalışanlar üçün prioritet fəaliyyətdir. İqtisadiyyatın aqrar sektorunda təsərrüfat subyektləri tərəfindən tələb olunan fəaliyyət nəticələrinin əldə edilməsinin intensiv metodunun öyrənilməsinin aktuallığı, ilk öncə, cəmiyyətin həyatının əsasını təşkil edən əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi probleminin həlli ilə müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan, intensivləşdirmənin effektivliyi təmin edilməli, ona təsir edən amillərin hərtərəfli nəzərə alınması şərtdir.

Aqrar istehsalın intensivləşdirilməsinin məqsədlərindən biri ölkə sakinlərinin artan tələbatını daha yaxşı ödəmək üçün məhsuldarlığın artırılması və məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. İntensivləşmə kənd və şəhər əhalisinin maddi-mədəni həyat şəraitinin yaxınlaşmasında önəmli rol oynayır. O, kənd təsərrüfatı əməyinin sənaye əməyinin bir növünə çevrilməsinə, texniki təchizat səviyyəsinə və istehsalın təşkilinə görə kənd təsərrüfatı sahəsini sənaye sahəsinə yaxınlaşdırmağa kömək edir [4, s.19]. Ölkədə kənd təsərrüfatının vəziyyəti aqrar iqtisadiyyatın dinamik inkişafının səmərəli variantlarının axtarışını və təhlilini tələb edir. İntensivləşmə aqrar istehsalın gələcək inkişafının ən önəmli istiqaməti olmaqla, mövcud istehsal vasitələrinin (torpaq sahəsi, baş mal-qara və s.) hər vahidinə düşən maddi, maliyyə və əmək ehtiyatlarından istifadənin optimallaşdırılma-

sına əsaslanır. Aqrar sahə istehsalının intensivləşdirilməsi prosesi zamanı müəyyən risklər meydana çıxır və buna görə onların azaldılması zərurəti yaranır.

Kənd təsərrüfatı istehsalında yaranan riskləri azaltmaq məqsədilə mövcud yolları iki qrupa bölmək olar. Birincisi, risklərin azaldılması strategiyalarıdır ki, bunlara bir çox risk idarəetmə alətləri, o cümlədən, sənayelərin və istehsal üsullarının şaxələndirilməsi, kifayət qədər likvidliyin saxlanması, müxtəlif növ ehtiyatların yaradılması, əlavə gəlir mənbələrinin axtarışı və s. daxildir. İkinci qrup risklərin başqa təsərrüfat subyektlərinə ötürülməsi və bölüşdürülməsi strategiyalarını, o cümlədən, şaquli inteqrasiya və sığortanı birləşdirir. Birinci qrupa daxil olan alətlər, bir qayda olaraq, kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən müstəqil istifadə olunur, ikinci qrupun komponentləri isə müvafiq institusional mühitin və bazar infrastrukturunun olmasını tələb edir [7, s.125].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında istifadə olunan digər risklərin idarə edilməsi strategiyaları arasında aqrar sığorta aparıcı mövqe tutur, çünki o, aqrar bazar iştirakçılarının maraqlarının məcmusunu ən optimal şəkildə nəzərə alır və kənd təsərrüfatı istehsalçılarını müəyyən növ risklərdən qoruyur.

Aqrar sahənin inkişafında sığorta mexanizminin formalaşdırılmasına və inkişafına nəzəri yanaşmalar

Sığorta maliyyənin tərkib hissəsi olan iqtisadi kateqoriyadır. Sığortanın iqtisadi mahiyyəti hüquqi və fiziki şəxslərin pul ayırmaları hesabına formalaşan məqsədli fondların yaradılması və onların təbii fəlakətlər və digər hallar nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi üçün sonradan istifadə edilməsi ilə bağlıdır [5, s.178]. Sığorta institutu kifayət qədər uzun müddət əvvəl yaranıb, lakin bu günə qədər təkmilləşir və iqtisadiyyatın bütün sahələrində yüksək mövqe tutur. Müasir cəmiyyətdə sığorta demək olar ki, bütün sənaye sahələrində dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün universal vasitəyə çevrilmişdir. Sığorta iqtisadi və sosial həyat baxımından böyük önəm daşımaqla insanların təhlükəsizlik, xüsusən də iqtisadi təhlükəsizliyə olan ehtiyaclarını ödəyən xüsusi maliyyə xidmətidir. Sığorta ödənişi baş vermiş və ya yarana biləcək risklərin sığortası şərtləri ilə sığorta olunanlar üçün fərdi qaydada göstərilən müəyyən xidmət növüdür [1, s.9]. Sığorta kənd təsərrüfatı istehsalçısının təsadüfilik amilinin mənfi nəticələrindən asılılığını azaltmağa imkan verir, çünki bu, zərərin ödənilməsinin əsas üsuludur. Bununla belə, sığorta mümkün itkiləri (tam və ya qismən) pul şəklində kompensasiya edir, lakin itirilmiş maddi və qeyri-maddi dəyərləri kompensasiya etmir, yəni təkrar istehsal prosesinin pozulmasını tam aradan qaldıra bilmir.

Aqrar sığorta insanların əkinçiliklə məşğul olmağa başladığı vaxtdan indiyədək uzun tarixə malikdir. Qədim dövrlərdə fermerlər məhsullarını hava şəraitindən və digər risklərdən qorumaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Bu üsullardan bəziləri sehirli və dini ayinlərdən istifadəni əhatə edirdi. XIX əsrdə sığorta sənayesinin inkişafı ilə aqrar sığorta da meydana çıxdı. Aqrar sığorta təklif edən ilk sığorta şirkəti 1848-ci ildə Almaniyada yaradılmışdır. ABŞ-da ilk aqrar sığorta proqramları 1930-cu illərdə Franklin Ruzvelt hökumətinin Yeni Sövdələşmə proqramının bir hissəsi kimi fəaliyyətə başlamışdır [6, s.186].

Biznes fəaliyyətinin aparılması obyektiv olaraq risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Aqrar sahə istehsalında risk mühitinin, xüsusən də bitkiçilikdə öz spesifikliyi var, burada nəticələr təbii-iqlim şəraitinin təsirindən birbaşa asılıdır. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı sahibkarlarından son nəticəyə təsir edən risklərin dərindən öyrənilməsini, onların idarə olunmasının optimal metodunun seçilməsini tələb edir. Dünya təcrübəsi sığortanı risklərin idarə edilməsinin ən effektiv üsullarından biri kimi müəyyənləşdirir. Aqrar sənaye istehsalının yüksək risk dərəcəsi və aqrar sığortanın inkişaf səviyyəsinin aşağı olması bu sığorta növünə ehtiyacı aktuallaşdıran əsas amillərdir.

Aqrar sığorta, ilk öncə, konkret təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi münasibətlər sistemidir. Aqrar sığorta mürəkkəbliyi ilə səciyyələnir, belə ki, o, çoxillik bitkilərin, heyvanların, maşınların, evlərin, nəqliyyat vasitələrinin, toxumların, hazır məhsulların, istehsalçının məsuliyyətinin və s. sığortasını özündə cəmləşdirir. Bütün bunlar aqrar sığortanın obyektləridir. Aqrar sığorta elə bir sistemdir ki, onun vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının iqtisadi itkilərini müəyyən qədər

ödəmək və onların gəlirlərini qorumaq mümkündür. Habelə, bu sistem fermerləri məhsul istehsalına stimullaşdırmaqla kənd təsərrüfatı istehsalının artırmına kömək edir [2, s.131]. Aqrar sığortanın məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalçılarına gözlənilməz amillərlə bağlı itkiləri və riskləri minimuma endirməyə kömək etməkdir. Bu, kənd təsərrüfatında gəlir sabitliyini və davamlılığını təmin etməyə kömək edə bilər. Aqrar sığorta dövlət və özəl sığorta şirkətləri tərəfindən reallaşdırıla bilər. Bəzi ölkələrdə hökumətlər aqrar sığortanı kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün daha əlverişli etmək üçün subsidiyalar verir. Hazırda aqrar sığorta bütün dünyada kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün önəmli vasitədir. Bu, gözlənilməz risklər və dəyişən hava şəraiti qarşısında investisiyalarını qorumağa və gəlir sabitliyini təmin etməyə kömək edir.

Aqrar sığortanın əsas funksiyası, fərdi risklər nəticəsində yaranan və müvafiq mənfi iqtisadi nəticələrə səbəb olan gözlənilməz fövqəladə hadisələr zamanı sığortalıları adekvat sığorta təminatı ilə təmin etməkdir. Buna görə sığorta sosial və iqtisadi müdafiənin təmin edilməsində önəmli rol oynayır və ümumilikdə iqtisadi sabitliyin artırılması üçün vacibdir. Bütün bunlar sığortanın sosial-iqtisadi müdafiə sahələrində və dövlətin, xüsusən də əhalinin iqtisadi dayanıqlığının yüksəldilməsində əsas rolunu müəyyənləşdirir.

Aqrar sığorta bir sıra önəmli funksiyaları yerinə yetirir ki, bunlardan əsası risk funksiyasıdır. O, riskin ilkin yerləşdirilməsi üçün bir proses kimi çıxış edir. Bu funksiyanın tərkib hissəsi kimi təsadüfi sığorta hadisələrinin nəticələri ilə əlaqədar sığorta iştirakçıları arasında pul dəyərinin yenidən bölüşdürülməsi reallaşdırılır. Profilaktik funksiya sığorta fondunun bir hissəsindən istifadə etməklə sığorta riskinin azaldılması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Aydındır ki, potensial sığortaçının maliyyə müdafiəsini əldə etməsi üçün əsas stimul onun şirkətini zərərə sala biləcək sığorta hadisəsi baş verdikdə maksimum sığorta kompensasiyası əldə etməkdir. Bundan əlavə, aqrar sığorta dövlətin iştirak etdiyi əsas sığorta növüdür. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində kənd təsərrüfatı istehsalının strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq, fermerin sığorta xərclərini azaltmaq üçün dövlət sığorta haqqının müəyyən hissəsini büdcə vəsaiti hesabına subsidiya edir. Hər bir sığortalıya fərdi yanaşma məqsədi ilə dövlət dəstəyi çərçivəsində sığorta şərtlərinin müxtəlif kombinasiyalarını nəzərdə tutan sığorta proqramları fəaliyyət göstərir ki, bu da aqrar sahə istehsalçısının maliyyə imkanlarını nəzərə almağa imkan verir [3, s.8].

Beləliklə, sığortanın rolunu əks etdirən bir sıra əsas istiqamətləri müəyyənləşdirmək olar:

- ✓ gözlənilməz vəziyyətlərin xoşagəlməz nəticəsi riskinin azaldılması;
- ✓ zərər və itkilərin ödənilməsi yolu ilə iqtisadi sabitliyin əldə edilməsi;
- ✓ sığorta fondlarının müvəqqəti sərbəst vəsaitlərinin investisiya fəaliyyətində iştirakı;
- ✓ dövlət büdcəsinin gəlirlərinin sığorta təşkilatlarının mənfəətinin bir hissəsi hesabına doldurulması.

Aqrar sahənin inkişafının intensivləşdirilməsi xeyli dərəcədə aqrar sığorta bazarının fəaliyyətindən asılıdır. Aqrar sığorta bazarının fəaliyyəti onun iştirakçıları arasında risklərin bölüşdürülməsi üçün zəruri olan müəyyən prinsiplərə riayət edilməsi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Sığorta prinsiplərini üç meyara görə təsnif etmək zərurəti yaranır: əsas sığorta prinsipləri; sığorta şirkətinin maliyyə və iqtisadi risklərini neytrallaşdırmaq üçün istifadə olunan prinsiplər; aqrar sahə məhsullarının sığortalanması zamanı tətbiq olunan prinsiplər. Sığortanın əsas prinsiplərinin əks etdirilməsi bizə cəmiyyətdə sığorta münasibətlərinin formalaşması və fəaliyyət göstərməsinin mahiyyətini ortaya qoymağa, xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, sığorta prosesində iştirakla bağlı subyektlərin motivasiya davranışını aydınlaşdırmağa imkan verir. Aqrar sahədə istifadə olunan aqrar sığortanın əsas prinsiplərini şərh edək.

1. Riskin sığortalanması. Ətraf mühitdə risklərin olması sığorta bazarının formalaşması və fəaliyyət göstərməsi üçün fundamental əsas hesab olunur. Risklərin yaranması prosesi onların ödəniş, məsuliyyət və nəzarət əsasında sığorta prosesinin maraqlı iştirakçıları arasında bölüşdürülməsini və yenidən bölüşdürülməsini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Risklərin bölüşdürülməsi şəraitində sığorta müqavilələrinə xidmət göstərmək məqsədi ilə sığorta bazarının subyektləri ilə onların maliyyə-iqtisadi resursları arasında hüquq və vəzifələrin diferensiallaşdırılması mövcuddur.

Sığorta prosesinin keyfiyyəti və səmərəliliyi daha çox sığorta bazarında risklərin rasional bölüşdürülməsindən və yenidən bölüşdürülməsindən asılıdır.

2. Sığorta marağı. Bu prinsipə riayət etməklə sığorta xidmətlərinə tələb və təklif formalaşır. Sığorta marağı nümayiş etdirən sığorta şirkətləri sığorta müqavilələri bağlamaqda, sığorta sahəsini genişləndirməkdə, sığorta haqlarını toplamaqda və sığorta biznesini genişləndirməkdə maraqlıdırlar. Habelə, sığortaçılar mövcud sığorta maraqlarını reallaşdıraraq əmlak və şəxsi risklərinin zərərsizləşdirilməsində maraqlıdırlar.

3. Maksimum dürüstlük. Bu prinsipin əsasən mənəvi-psixoloji tərəfi var. Sığorta subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə sığorta müqaviləsinin şərtlərinin bağlanması, tətbiqi və icrası prosesində aşkarlıq, demokratiklik və şəffaflıq prinsipləri əsasında reallaşdırılmalıdır. Effektiv əməkdaşlığın vacib şərti həm sığortalı tərəfindən sığorta obyekti ilə bağlı məlumatların etibarlılığının təmin edilməsi, həm də sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş şərtlərə uyğun olaraq sığortaçının maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməsidir.

4. Françayzinq. Sığortanın əmlak növü sığortaçı ilə sığortalı arasında onun itkilərinin bir hissəsinin ödənilməsi üçün məsuliyyətin bölüşdürülməsi məqsədi ilə istifadə olunur. Bu sığorta prinsipinin reallaşdırılması iki problemin həllinə yönəlib: sığortalıları sığortalanmış əmlaka qayğı göstərməyə həvəsləndirmək; sığorta hadisələri zamanı sığorta kompensasiyası ödənişlərinin məbləğini azaltmaq.

5. Dəymiş zərərlər çərçivəsində kompensasiya. Bu prinsip əmlak sığortası sahəsində sığorta kompensasiyası ödənişlərinə yanaşmaları müəyyənləşdirir. Sığorta təzminatının məbləği sığorta hadisəsinin baş verməsi nəticəsində sığortalının baş vermiş zərərlərini ödəyə bilər [10, s.140].

6. Sığorta fondunda vəsaitlərin cəmləşməsi. Cəmiyyətdə sığorta münasibətlərinin fəaliyyət mexanizmi sığorta fondundan vəsaitlərin toplanması və xərclənməsi prosesinə əsaslanır. Vəsaitlərin cəmləşdirilməsi zərurəti sığorta prosesinin özü məntiqi və sığorta müqavilələri üzrə maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün əsas kimi sığortaçının fəaliyyətinin kapitallaşdırılması zərurəti ilə müəyyənləşdirilir. Sığorta fondlarının formalaşmasının əsas mənbələri səhmdarların vəsaitləri və sığortalıların sığorta ödənişləri şəklində cəlb edilmiş vəsaitlərdir. Sığortaçıların sığorta fondlarının həcminin artırılması bütövlükdə sığorta sənayesinin inkişafı və fəaliyyətinin sabitliyi və bununla da onun iştirakçılarının sığorta maraqlarının qorunması üçün əsas ilkin şərtlərdən biridir.

7. Sığorta təminatının reallığı, tamlığı və mövcudluğu. Bu sığorta prinsipi daha çox sığortalılara şamil edilir. Sığorta müqaviləsi bağlayarkən, ilk öncə, sığortalı sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta təminatının alınmasının tamlığı, əlçatanlığı və vaxtında olması ilə maraqlanır. Sığorta müqaviləsində bağlanmış şərtlərə əsasən sığorta mühafizəsi bir sıra əsas və əlavə xidmətləri təmin edə bilər. Əsas xidmətlər sığorta müqavilələrində nəzərdə tutulmuş şərtlərlə sığorta məbləğinin ödənilməsi ilə bağlıdır [9, s.371].

İqtisadi transformasiyalar şəraitində aqrar sahənin inkişafında sığorta mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri

Sığorta prinsiplərinin növbəti qrupu sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Sığorta nəzəriyyəsi ilə bağlı elmi mənbələri araşdıraraq iddia etmək olar ki, sığortaçıların fəaliyyətində ən böyük təhlükə maliyyə, investisiya, portfel, katastrofik risklərdir. Sığortaçılar sığorta risklərini qəbul edərkən öz maliyyə və iqtisadi təhlükəsizliyini və bazarda rəqabət üstünlüklərini təmin etmək, kapitallaşmanı artırmaq məqsədilə müəyyən prinsiplərə əməl etməlidirlər. Bu prinsiplərə daxildir:

1. Diversifikasiya prinsipi. Sığortaçının risklərinin minimuma endirilməsi zərurəti ilə əlaqədar sığorta şirkətləri diversifikasiya prinsipindən istifadə edirlər ki, bu da sığorta üçün götürülmüş risklərin ərazi və sektorlar üzrə bölüşdürülməsi deməkdir. Sığorta şirkətləri göstərilən xidmətlərə görə maliyyə resursları toplamaqla və bununla da sığorta risklərini öz üzərinə götürməklə, mövcud sığorta müqavilələri üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün kifayət qədər iqtisadi imkanları təmin etməlidirlər.

2. Təkrarsığorta və birgə sığorta prinsipi. Təkrarsığorta ehtiyacı iri miqyaslı risklərin sığorta təminatını təmin etmək üçün maliyyə kapitalının (sığortaçıların və təkrarsığortaçıların) konsolida-

siyası ehtiyacı ilə müəyyənləşdirilir. Təkrarsığorta bazarının fəaliyyət göstərməsi onun kapitallaşmasına, sığortaçıların maliyyə ödəmə qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, onların sığorta portfellərinin balanslaşdırılmasına və s. əsaslanır. Birgə sığorta obyekti bir müştərək müqavilə əsasında bir neçə sığortaçı tərəfindən sığortalandıqda istifadə olunur. Birgə sığorta müqaviləsinin bağlanması sığortaçıların hər birinin hüquq və öhdəliklərinin dəqiqləşdirilməsini nəzərdə tutur. Sığorta münasibətlərinin bu formasının üstünlükləri ondan ibarətdir ki, sığorta şirkətləri sığorta haqlarını itirmədən böyük riskləri sığortalayan zaman öz maliyyə imkanlarını birləşdirə bilirlər. Birgə sığortanın çatışmazlıqları sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta müqaviləsinin bağlanması və sığorta ödənişinin ödənilməsinin mürəkkəb mexanizmi hesab edilə bilər.

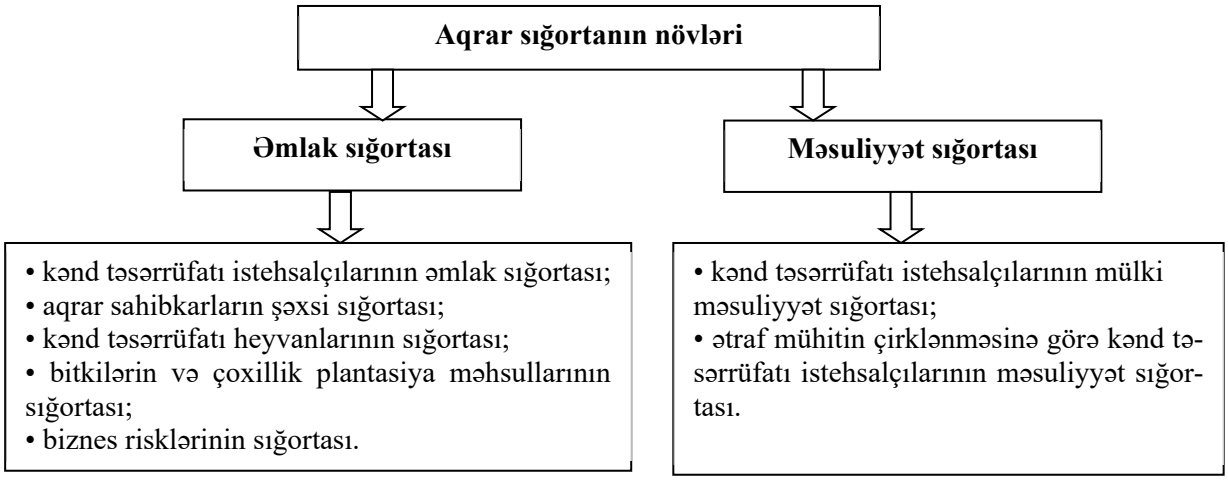
3. Rəqabət prinsipi. Sığorta bazarında rəqabət amilini onun gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətli arqument kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Alternativ sığorta proqramlarının mövcudluğu və rəqabətin təsiri altında risklərin ödənilməsi üçün müxtəlif variantlar sığortalıların yüksək keyfiyyətli sığorta müdafiəsi əldə etmək imkanlarını önəmli dərəcədə genişləndirir. Sığorta şirkətləri tərəfindən rəqabət prinsipinə əməl olunması onlara bazarda inhisarçı mövqedən yayınmağa və sığorta prosesinin iştirakçıları arasında maraq balansını təmin etməyə imkan verir.

Bildiyiniz kimi, hazırda aqrar sığortanın əsas növlərindən biri olan məhsul sığortası sığorta haqlarının subsidiyalaşdırılması şəklində büdcə vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə reallaşdırılır. Odur ki, aqrar sığorta sisteminin mühüm prinsipi dövlət dəstəyinin səmərəliliyi prinsipi olmalıdır. Beləliklə, sığortanın fundamental prinsiplərinə riayət olunması sığorta prosesi iştirakçılarının əmlak maraqlarının tarazlaşdırılması imkanını təmin edir. Sığorta prinsipləri aqrar sığorta müqavilələri bağlanarkən sığortaçıların və digər sığorta bazarı subyektlərinin dəyər sistemini tənzimləyir. Aqrar sığortanın prinsipləri öz mahiyyətində sığorta bazarının bütün iştirakçılarının sosial-iqtisadi maraqlarının reallaşdırılması məqsədilə müvafiq şəraiti təmin edən fundamental prinsipləri əks etdirir.

Aparılan tədqiqatlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, hazırda aqrar sığorta sisteminin məqsəd və fəaliyyət prinsiplərinin konkret siyahısı yoxdur, bu da onun inkişafı üçün dəqiq strategiyanın formalaşdırılmasını çətinləşdirir. Aqrar sığorta bir neçə alt sektoru birləşdirən xüsusi sığorta növüdür. Aqrar sığortanın ayrıca növə ayrılması kompleks sığorta növlərinin formalaşdırılması prinsiplərinə uyğun olaraq reallaşdırılır. Aqrar sığorta geniş anlayışdır və çoxlu müxtəlif əmlak və məsuliyyət sığortasını özündə birləşdirir. Buna görə o, həm əmlak sığortasının, həm də məsuliyyət sığortasının bir alt sahəsidir, bu da öz növbəsində sığortanın alt kateqoriyalarıdır. Aqrar sığorta sisteminin vəziyyəti onun inkişafına kompleks yanaşmanın formalaşdırılmasına təcili ehtiyac yaradır ki, bu da qanunvericilik baxımından üç əsas iştirakçının hər birinin yerini və rolunu tənzimləməli və nəzərə almalıdır: - kənd təsərrüfatı istehsalçıları, sığortaçılar və dövlət. Aqrar sığortada dövlətin iştirakı yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanması xərclərinin bir hissəsini kompensasiya etmək üçün kənd təsərrüfatı istehsalçılarına subsidiyaların verilməsi ilə məhdudlaşır. Habelə, kənd təsərrüfatı sənayesinə dəymiş zərərin ödənilməsinə görə bütün məsuliyyət subsidiyalaşdırılmış sığortada iştirak edən sığorta şirkətlərinin üzərinə düşür. Bu mexanizm vasitəsilə dövlət ayrı-ayrı sığorta təşkilatlarının sığorta imkanları vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına öz dəstəyini reallaşdırmağa çalışır. Bununla belə, kənd təsərrüfatı riskləri zamanla təzahürlərinin qeyri-bərabərliyini və kumulyativ xarakterini nəzərə almaqla onların sığortalanması üçün xüsusi şərtlər tələb edir. Aqrar sığortanın müxtəlif növləri vardır ki, onlar şəkil 1-də əks olunub.

Aqrar sığortanın ən geniş yayılmış formaları heyvandarlıq və məhsul sığortasıdır. Heyvandarlıq sığortası üçün məcburi tələblər mal-qaranın saxlanması və peyvəndlərin müəyyən bir qaydada aparılması zamanı sanitar normalara riayət edilməsidir. Təsərrüfat heyvanlarının sığortası müqavilə bağlayarkən nəzərə alınmalı olan bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir: hansı növ heyvanlar sığortaya cəlb edilir, hansı risklər sığortaçı tərəfindən ödənilir və hansı hallar sığorta polisi ilə əhatə olunmur. Heyvandarlıq sığortası üçün əsas tələblər: heyvanların sağlamlıq vəziyyəti haqqında məcburi baytar rəyi; heyvan öldükdə, qalıqların müayinə üçün saxlanması; itkilərin məbləği

hesablanarkən heyvanın sığorta hadisəsi zamanı dəyərinin nəzərə alınnması. İnkişaf etmiş heyvandarlıq sığortası sistemi heyvanların xəstəliyi və ya ölümü barədə məlumatların alınmasını sürətləndirə, infeksiya mənbəyini tez müəyyənləşdirə və bununla da istehsalçı, region və ölkə üzrə birbaşa itkiləri azalda bilər [8 s.50].

Şəkil 1. Aqrar sığortanın növləri

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Məhsul sığortası müxtəlif risklər nəticəsində məhsul itkilərindən qorunmanı təmin edən sığorta növüdür. Məhsul sığortası icbari və ya könüllü ola bilər. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarını əlverişsiz hava şəraiti və ya digər risklər nəticəsində itkilərdən qorumaq üçün icbari sığorta hökumət tərəfindən tətbiq oluna bilər. Könüllü məhsul sığortası özəl sığorta şirkətləri tərəfindən təmin edilir və fermerlər və aqrar sektorda fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün mövcud ola bilər. Məhsul sığortası müxtəlif sxemlərdən istifadə etməklə reallaşdırıla bilər. Şirkətə əmək xərcləri, yanacaq və sürtkü materialları, avadanlıqların amortizasiyası və toxumların alınması xərclərin faktiki dəyəri ödənilə bilər. Məhsul sığortası müqavilələri bir kənd təsərrüfatı mövsümü üçün bağlanır. Əkinlər məhv olarsa və ya zədələnərsə, sığortaçılar və müəssisə hesablama şəhadətnaməsinə uyğun olaraq yenidən səpin aparılması barədə birgə qərar qəbul edirlər. Amma təkrar səpin xərcləri əsas əkin xərclərinin qiymətindən aşağı olacaq. Əkinçilik sığortası aqrar sığorta növlərindən biridir. Məhsulu sığortalamaq üçün sığorta şirkəti ilə müqavilə bağlamaq lazımdır ki, bu da məhsulun növü, əkin sahəsi, iqlim şəraiti və s. kimi bir çox amillərdən asılı olaraq riskləri qiymətləndirir və sığortanın dəyərini təyin edir.

Nəticə

Beləliklə, müxtəlif ölkələrdə məhsul sığortası statistikası iqlim şəraitindən, iqtisadi vəziyyətdən və kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq önəmli dərəcədə dəyişə bilər. Bununla belə, ümumilikdə məhsul sığortası kənd təsərrüfatı istehsalçılarını risklərdən qorumaq və aqrar sənayesinin davamlı inkişafına töhfə vermək üçün önəmli vasitədir. Aqrar sahədə sığorta mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından bir qrup məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- Sığortanın əsas xüsusiyyətlərindən biri zərərin ərazi vahidləri arasında və zamanla yenidən bölüşdürülməsidir;
- Kənd təsərrüfatı bitkiləri sığortalanarkən ölkənin müxtəlif regionlarında geniş ərazini əhatə etmək çox vacibdir;
- Heyvanları sığortalayarkən itkini ərazi vahidləri arasında bölüşdürmək lazımdır. Aqrar sığortanın təkrarsığorta növləri arasında kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığortası da xüsusi yer tutur;
- Aqrar sığorta sisteminin əsas məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalının təbii risklərdən səmərəli sığorta müdafiəsini yaratmaq olmalıdır. Onun əldə edilməsi vahid prinsiplərlə təmin edilir ki, on-

ların tam reallaşdırılması aqrar-sənaye kompleksində kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı inkişafına təkan verəcək etibarlı sığorta mühafizəsi sisteminin yaradılması ola bilər və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncəyev, F.İ. Sığorta münasibətlərinin inkişafının risklərin qiymətləndirilməsi və azaldılmasına təsiri. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş diss. avtoreferatı./– Gəncə, 2021. – 24 s.
2. Nağıyeva, G.V. Aqrar sığorta sahəsində dünya təcrübəsi və Azərbaycanda yeni sistemin formalaşması. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı – 2021. № 1 (35), – s.124-132.
3. Белова, Е.В. Организация сельскохозяйственного страхования с государственной поддержкой в растениеводстве: учебно-методическое пособие. – Саратов: АМИРИТ, – 2018, – 49 с.
4. Горбатовский, А. Сущность, факторы и принципы интенсификации сельскохозяйственного производства в новых условиях хозяйствования / А. Горбатовский // Аграрная экономика. – 2017. № 4(263), – с. 19-29.
5. Горбачева, А.С. Понятие сельскохозяйственного страхования с государственной поддержкой / А.С. Горбачева // Математическое и компьютерное моделирование в экономике, страховании и управлении рисками. – 2016. № 1, – с. 177-183.
6. Даренская, А.В. Понятие и особенности развития агрострахования. Форум молодых ученых, – 2023. 6(82), – с.186-189.
7. Калюк, В.И. Научно-теоретические аспекты страхования в аграрном секторе АПК / В.И. Калюк, Т.А. Запрудская // Сельское хозяйство - проблемы и перспективы: Сборник научных трудов / Под редакцией В.К. Пестиса. Том 43. – Гродно: Гродненский государственный аграрный университет, – 2018. – с. 123-129.
8. Максимова, С.Ю. Перспективы развития страхования животных сельскохозяйственного назначения / С.Ю. Максимова, Э.Б. Мурзагельдиева, Л.Ш. Оруджева // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2021. № 4(126), – с. 47-55.
9. Принципы оказания комплексных услуг в аграрном страховании / Ю.В. Забайкин, Е.А. Зевелева, Т.С. Карандаева, Н.М. Третьякова // Экономика: вчера, сегодня, завтра. – 2021. – Т. 11, № 10-2, – с. 366-375.
10. Страхование: учебник / [Е.Г. Князева, О.А. Бойтуш, Т.Д. Одинокова, Е.А. Разумовская, Л.И. Юзвович, Ю.Т. Ахведиани] ; под общ. ред. Е.Г. Князевой ; М-во науки и высшего обр. Рос. Федерации, Урал. гос. экон. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, – 2019. – 241 с.

Хикмет Саид оглы Гамидов
Докторант, Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: hamidovhikmet@mail.ru

Теоретические аспекты механизма страхования в развитии аграрной сферы в современное время

Резюме

Цель исследования - состоит в изучении теоретических аспектов механизма страхования в развитии аграрной сферы в современное время.

В качестве методологии исследования - использовались методы анализа, синтеза, сравнительного анализа и обобщения. При этом в фокусе внимания были научно-методические подходы ученых с исследованиями в направлении применения механизма страхования в аграрной сфере и повышения его эффективности.

Практическое значение исследования связано, прежде всего, с совершенствованием

механизма страхования при развитии аграрной сферы в современных условиях.

Результатами исследования - являются перспективы использования и разработки мер и механизмов повышения роли страхования в развитии аграрной сферы, которая является стратегической сферой во время нарастания глобальных угроз.

Оригинальность и научная новизна исследования - обоснована важностью роли страхового механизма в эффективной организации развития аграрной сферы в условиях глобальных трансформаций. Наряду с этим была дана важность оценки воздействия предлагаемого механизма страхования и обеспечения доступности страховых услуг. Обобщены рекомендации по подготовке и внедрению механизма страхования, который может быть эффективным для субъектов различного назначения в агропромышленном комплексе и высказаны предложения в этих направлениях.

Ключевые слова: глобальные трансформации, аграрный сектор, страхование, механизм страхования, страховые услуги, доступность страховых услуг, проблемы развития аграрного сектора, роль страхования в развитии агропромышленного комплекса.

Hikmat Said Hamidov
Doctoral student of Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: hamidovhikmet@mail.ru

Theoretical aspects of the insurance mechanism in the development of the agricultural sector in modern times

Summary

The purpose of the research - is to study the theoretical aspects of the insurance mechanism in the development of the agricultural sector in modern times.

Research methodology - methods of analysis, synthesis, comparative analysis and generalization were used. At the same time, the focus of attention was on scientific and methodological approaches of scientists with research in the direction of applying the insurance mechanism in the agrarian sphere and improving its efficiency.

The practical significance of the research - is associated, first of all, with improving the insurance mechanism during the development of the agricultural sector in modern conditions.

The results of the research - there are prospects for use in the development of measures and mechanisms to increase the role of insurance in the development of the agricultural sector, which is a strategic area in an era of increasing global threats.

Originality and scientific novelty of the research, the importance of the role of the insurance mechanism in the effective organization of the development of the agricultural sector in the context of global transformations is substantiated. Along with this, the importance of assessing the impact of the proposed insurance mechanism and ensuring the availability of insurance services was stated. Recommendations for the preparation and implementation of an insurance mechanism that can be effective for entities for various purposes in the agro-industrial complex are summarized and proposals are made.

Key words: ***global transformations, agricultural sector, insurance, insurance mechanism, insurance services, availability of insurance services, problems of development of the agricultural sector, the role of insurance in the development of the agro-industrial complex***.

UOT: 504.25, 504.37, 631/635

Nicat Həmzə oğlu MURADOV
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi,
İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı
Email: muradovnijat35@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.030

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN SABİTLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - “Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə təminatı” anlayışının nəzəri və metodoloji əsaslarının, maliyyə təminatının mühüm xüsusiyyətlərinin araşdırılması və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə sabitliyinin yaxşılaşdırılması üzrə təşkilati-iqtisadi istiqamətlərin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat zamanı analitik, statistik, normativ təhlil, induksiya, deduksiya, müşahidə və s. metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə təminatı və dayanıqlılığı istiqamətində araşdırmaların nəticələri ölkəmizdə aqrar sektorun maliyyə vəziyyətinin sabitliyi və gücləndirilməsi ilə bağlı tətbiq edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə sabitliyini yüksəltmək üçün əsas vasitə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə təminatıdır. Məqalədə texnoloji yeniliklərin tətbiqi, riskləri idarə etmək, dayanıqlılığı qəbul və təmin etmək, ticarət əlaqələrini genişləndirmək üçün innovativ həllər təqdim edilir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi və gücləndirilməsi kompleks şəkildə araşdırılaraq, elmi-praktiki baxımdan əhəmiyyətli hesab oluna biləcək müvafiq təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanıb.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, maliyyə təminatı, maliyyə sabitliyi, kreditlər, investisiya, qloballaşma, ticarət əlaqələri, maliyyə idarəetməsi, risk.

Giriş

Aqrar sahə bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. İlk növbədə, bu sahədə islahatlar istehsalın qeyri-sabitliyi ilə müşayiət olunur. İqlim tərəddüdləri, inflyasiya nisbəti, kredit-qiymət artımı, alıcılıq qabiliyyətinin azalması, dövlət dəstəyində əhəmiyyətli azalma, kənd təsərrüfatı və bütün aqrar-sənaye kompleksi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının və kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün zəruri olan istehsal vasitələrini istehsal edən sənaye müəssisələrinin borclarının artması və s. kimi bir çox hallar kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə təminatına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi cəhətdən müstəqil müəssisələr üçün maliyyə təminatı, maliyyə sabitliyi, maliyyə təhlükəsizliyi vacib komponent kimi çıxış edir.

Bütövlükdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi dayanıqlığının təmin edilməsində maliyyə fəaliyyəti prioritet rol oynayır. Təbii ki, belə sabitləşmənin alətləri təkcə maliyyə deyil, həm də əmtəə bazarlarında təsadüfi dalğalanmalar, müvafiq olaraq biznes əməliyyatlarının və mənfəətin azalması ehtimalına qarşı maliyyə fəaliyyəti prosesində yaradılan müxtəlif sığorta və digər məqsədli fondlardır. Sığorta və digər məqsədli fondların cəmində müəssisənin istifadə etdiyi kapitalın daha yüksək payı onun iqtisadi təhlükəsizliyinin və iqtisadi inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi səviyyəsinin nə qədər yüksək olduğunu göstərir [1,s.112-136; 14].

Maliyyə təminatı və maliyyə sabitliyinin formalaşmasının elmi-nəzəri məsələləri

Ümumilikdə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyəti və ya maliyyə təminatı onun təsərrüfat və kommersiya fəaliyyəti zamanı yaranan maliyyə münasibətlərinin bütün elementlərinin qarşılıqlı

əlaqəsini əks etdirən mürəkkəb anlayışdır. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə təminatı vəsaitlərin yerləşdirilməsi, istifadəsi və onların formalaşması mənbələri ilə xarakterizə olunur. Maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək üçün aşağıdakıları əhatə edən maliyyə təhlili aparılır: maliyyə vəziyyətinin ekspress təhlili (aktiv və öhdəliklərin strukturunun, əmlakın, ehtiyatların və xərclərin vəziyyətinin təhlili); maliyyə sabitliyinin təhlili; fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin təhlili; gəlirliliyin təhlili və biznes fəaliyyəti.

Onu da qeyd edək ki, maliyyə təminatı üçün maliyyə sağlamlığı çox önəmlidir. Müəssisələrin maliyyə sağlamlığı onların resursları necə əldə etdiyini və istifadə etdiyini izləyən əsas göstəricilərdə əks olunur. Bu maliyyə nəticələri təkcə şirkətin və onun işçilərinin deyil, həm də biznes tərəfdaşlarının, hökumətin, maliyyə institutlarının, vergi agentliklərinin və s. əlaqədar tərəflərin fəaliyyətini ifadə edir. İqtisadi dinamikanı başa düşmək üçün korporativ maliyyənin təhlili aparılır. Maliyyə təhlilinin məqsədləri bunlardır: maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklərin, eləcə də davamlılığa təsir edən amillərin müəyyən edilməsi, maliyyə vəziyyətində keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinin qiymətləndirilməsi [2,s.64-76; 7; 12].

Maliyyə sabitliyi və onun təmin edilməsi, ilk növbədə, təkcə fərdi təsərrüfatların kapital strukturunu deyil, həm də bütövlükdə təsərrüfatların maliyyə vəziyyətini təsvir edir. İkincisi, bu, resurs dövriyyəsinin sürətli inkişafı, təsərrüfatların gəlirliliyi, borclarının qaytarılması, təsərrüfatların öz fəaliyyətini maliyyələşdirməsi qabiliyyətinə əsaslanan kompleks göstəricisidir. Üçüncüsü, bu nəticələrin uyğunlaşdırılması, onlar arasında əks əlaqə nəzərə alınmaqla təsərrüfatların istehsal-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir. Dördüncüsü, təsərrüfatların dövriyyə kapitalının idarə edilməsi yolu ilə investisiyanın ən yüksək gəlirliliyini təmin edir. İqtisadi ədəbiyyatda göstərilir ki, maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi və təmin edilməsi qurumun ixtisaslaşması ilə bağlı unikal xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılmış yanaşma tələb edir. Xüsusilə, təsərrüfatlar üçün həm mütləq maliyyə göstəriciləri, həm də maliyyə əmsalları kimi nisbi göstəricilərdən istifadə etməklə maliyyə sabitliyini və adekvatlığını qiymətləndirmək məqsədəuyğundur [7; 12; 15].

Mütləq maliyyə sabitliyi göstəriciləri sistemi və onların təminatı ehtiyatları və xərcləri formalaşdıran maliyyə mənbələrinin artıqlığı və ya çatışmazlığı kimi şərh edilə bilər. Bu artıqlıq və ya çatışmazlıq özünü ehtiyatların həcmi ilə xərclər arasındakı fərq kimi göstərir. Təsərrüfatların maliyyə sabitliyini və təhlükəsizliyini hərtərəfli qiymətləndirmək üçün əsas maliyyə əmsalları, o cümlədən mütləq likvidlik əmsalı, ödəmə qabiliyyəti əmsalı, maliyyə müstəqilliyi əmsalı, öz və borc kapitalı nisbəti, öz dövriyyə kapitalı əmsalı, debitor borclarının dövriyyəsi əmsalı, kreditor borclarının dövriyyəsi nisbəti, balans mənfəəti marjası, xalis mənfəət marjası kimi göstəricilərdən istifadə edilir [14; 15; 20].

Qloballaşma şəraitində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə təminatı

Hazırkı qloballaşma dövründə kənd təsərrüfatı istehsal müəssisələri maliyyə vəziyyətlərini sabitləşdirə biləcək çoxsaylı çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklər, dəyişkən mal qiymətlərindən tutmuş ticarət siyasətləri, ətraf mühit təsirləri və texnoloji uyğunlaşma tələblərinin artmasına qədər geniş yayılıb. Bununla yanaşı, bu çətinliklər həm də inkişaf və yenilik üçün imkanlar təqdim edir. Ona görə də kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini sabitləşdirmək və gücləndirmək istiqamətində, qloballaşma kontekstində araşdırmaların aparılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə onu qeyd edək ki, qloballaşma fiziki sərhədləri formallaşdırır, əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq hərəkətliliyi intensivləşir. Bu baxımdan da, rəqabətə cavab verməyən sahələr bazarda tədricən mövqe itirməyə məhkumdur [3, s.236-248; 13].

Eyni zamanda, qloballaşma bazarların, beynəlxalq ticarətin, kapital və informasiya axınının artmasına, sürətlənməsinə səbəb olur. Kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün bunun həm müsbət, həm də mənfi nəticələri ola bilər. Qabaqcıl təcrübənin daha geniş yayılması ilə müsbət təsirlər ehtimal edildiyi kimi, rəqabətqabiliyyətlilik, texniki-texnoloji silahlanma və s. istiqamətlərdə mövcud olan disproporsiyalar mənfi təsirlərlə də xarakterizə oluna bilər. Bütün bunlarla yanaşı, qlobal bazarlar yeni ixrac hədəflərinə və xarici sərmayələrə çıxış imkanı təklif edir. Beynəlxalq əməkdaşlıq, həmçinin, qeyd edildiyi kimi texnologiya transferi və istehsalat təcrübələrinin inkişafına gətirib

çıxara bilər. Bunlarla belə, kənd təsərrüfatı müəssisələri, qlobal mal bazarlarında qiymət dəyişkənliyi, valyuta dalğalanmaları, ticarət maneələri və beynəlxalq siyasətlərin dəyişməsi kimi xarici şoklara qarşı həssasdır. Ətraf mühitin davamlılıq prinsiplərinə uyğunlaşarkən rəqabət qabiliyyətini saxlamağa təzyiq də böyükdür. Bütün bunlar da rəqabətə davam gətirə bilmək kimi bir zərurət formalaşdırır [4; 15; 16].

Digər sektorlar kimi, kənd təsərrüfatına, xüsusən də yerli fermerlərə, emal fabriklərinə, anbarlara və ya gübrə şirkətlərinə sərmayə qoyanlar öz bizneslərini həyata keçirmək üçün üçüncü tərəflərdən vəsait tələb edə bilər. Bununla belə, mövcud qlobal maliyyə sistemində bir sıra amillər inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində kənd yerlərində dayanıqlı maliyyə xidmətlərinin inkişafına mane olur. Birincisi, infrastrukturu zəif olan əhalinin daha dağınıq olması səbəbindən kənd yerlərində tranzaksiya xərcləri şəhər yerlərindəkindən daha yüksəkdir. İkincisi və daha vacibi odur ki, kənd təsərrüfatına xas olan risk faktorları tez-tez maliyyə institutlarının kreditləşdirmə siyasətinə mane olur. Bunlara təbii təhlükələrlə (quraqlıq, daşqın və zərərvericilər kimi) bağlı istehsal riskləri, fermerlərin girov təmin etmək qabiliyyətinin zəifliyi (fermerin kredit zəmanəti kimi təklif etmək üçün torpaq üzərində mülkiyyət hüququ olmadığı və ya torpağın dəyəri çox aşağı ola bilər) və qiymətlərin dəyişkənliyi daxildir. Üçüncüsü, bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə sektoru kifayət qədər mürəkkəb olmaya bilər. Sektora xas maliyyə alətləri və xidmətləri üzrə mövcudluq və innovasiya adətən zəifdir. Həmçinin, maliyyə xidmətlərinin mövcud olmasına baxmayaraq, onlar digərləri arasında ödənişlərin vaxtı, məbləğləri və riskləri ilə bağlı müxtəlif ehtiyacları olan kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin bütün növləri üçün uyğun olmaya bilər. Məsələn, mövsümi əkinçilikdə istehsal prosesinin xüsusi mərhələlərində maliyyə tələb olunur. Eyni zamanda, maliyyə xidmətləri təklifi yalnız geniş miqyaslı təsərrüfat əməliyyatları üçün mövcud ola bilər və buna görə də müştərinin xüsusi ehtiyaclarına cavab verməyə bilər. Nəhayət, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əkinçiliklə bağlı qeydlərin və statistikanın olmaması maliyyə təminatçıları üçün kredit uyğunluğunun qiymətləndirilməsini çətinləşdirir. Bu, maliyyə mənbələrinə çıxış üçün tələb olunan şərtləri dəyişir və səmərəli investisiya imkanlarına mane olur.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin gücləndirilməsi və sabitləşdirilməsinə təsir edən amillər

Aydındır ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini sabitləşdirmək üçün ən təsirli yollardan biri şaxələndirmədir ki, bu da bir neçə üsulla əldə oluna bilər. İstehsal olunan məhsul çeşidinin artırılması kənd təsərrüfatı müəssisələrinə məhsul itkisinin və qiymət dəyişkənliklərinin yaratdığı riskləri azaltmağa kömək edə bilər. Məsələn, müxtəlif bitkilərin əkilməsi və ya yeni heyvandarlıq növlərinin tətbiqi, bazar dəyişikliklərinə və ətraf mühit dəyişikliklərinə qarşı uzunmüddətli qoruma təmin edə bilər. Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarına (xam məhsulların qablaşdırılması) dəyər əlavə edilməsi mənfəəti artırır, yeni bazar imkanları yaradır və ən əsası tez-tez dəyişkən olan qiymətlərdən asılılığı azaldır. Həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlara çıxışı asanlaşdırmaq və intensivləşdirmək yalnız bir bölgənin iqtisadiyyatına (bazarına) və ya iqlim şəraitinə çox bağlı olma riskini azaldır [6; 8; 12].

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin gücləndirilməsində texnoloji irəliləyişlər mühüm rol oynayır. Qloballaşma və sürətli inteqrasiya prosesləri məhsuldarlığı və davamlılığı artırmağa kömək edəcək qabaqcıl texnologiyalara çıxış üçün yeni imkanlar yaradıb. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, GPS, dronlar və sensorlardan istifadə edərək bitkilərin, torpaq şəraitinin və heyvanların dəqiq monitorinqi mümkündür. Hansı ki, bu da resurslardan (su, gübrələr və s.) daha səmərəli istifadə etməyə, xərcləri azaltmağa və məhsuldarlığı artırmağa kömək edə bilər [5; 6; 12].

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərən müasir amillərdən biri də rəqəmsallaşma ilə bağlıdır. Belə ki, müasir texnologiyaların köməyi ilə onlayn satış yerləri, bazarlar təşkil etmək mümkündür ki, bu da satış və daşıma xərclərini azalda bilər. Ümumiyyətlə, onlayn bazar yerləri və rəqəmsal alətlər fermerlərə həm yerli, həm də qlobal müştərilərə daha geniş şəkildə çatmağa imkan verir, bu da vasitəçiləri kənarlaşdıraraq mənfəət marjalarını artırır [5; 8].

Yeni texnologiyanın yaratdığı daha bir üstünlük əkin, yığım və emal işlərində avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi əmək xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və səmərəliliyi artırır. Bu, həm də əmək çatışmazlığının və ya artan əməkhaqqı təzyiqlərinin təsirini azaldır. Bütün bunlarla yanaşı, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini sabitləşdirmək və gücləndirmək üçün düzgün maliyyə idarəetməsi zəruri və qaçılmazdı, xüsusən sürətli bazar dəyişkənliyi qarşısında. Hansı miqyasda və sayda tədbirlər reallaşdırılsa da, düzgün maliyyə idarəetməsi olmadan uzunmüddətli nəticəyə nail olmaq qeyri-mümkündür. Düzgün maliyyə idarəetməsi isə, uzunmüddətli sabitlik və rentabellik məqsədilə sağlam nağd pul axınlarının qorunması, maliyyə hesabatlarının mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilməsi, gələcək nağd pul ehtiyaclarının maksimum dəqiqliklə proqnozlaşdırılması, riskli və fövqəladə hallar üçün ehtiyat fondunun yaradılması ilə təmin oluna bilər [4; 10; 16].

Kənd təsərrüfatı müəssisələri bazarlarda qiymət dəyişkənliklərindən qorunmaq və qiymətləri sabitləşdirmək məqsədilə gələcək müqavilələr kimi risk idarəetmə strategiyalarını tətbiq edə bilər. Bu halda təbii ki, rəqiblərin vəziyyəti, ehtimal edilən riskli hallar və onların qarşılanması və s. dəqiqliklə nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə, kənd təsərrüfatı sığortası, heyvandarlıq sığortası və digər sığorta formaları, hava hadisələri, zərərvericilərin yayılması və bazar şokları kimi qeyri-müəyyən amillər neytrallaşdıran üsul kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bundan əlavə, maliyyə institutları ilə əlaqələri intensivləşdirməklə inkişaf və ya bərpa üçün zəruri kreditə çıxışı təmin etmək mümkündür [10; 11,s.132-145].

Bu, həm də müasir dayanıqlı inkişaf tələblərindən irəli gələn zərurətdir. Qlobal davamlılıq anlayışının artan əhəmiyyəti ilə kənd təsərrüfatı istehsalat müəssisələri əməliyyatlarını ətraf mühitin tələbləri və istehlakçı tələbləri ilə uyğunlaşdırmalıdır. Davamlı təcrübələr yalnız uzunmüddətli mənfəəti artırmaqla yanaşı, ətraf mühitə həssas olan istehlakçılar və investorlar üçün cəlbedici olur. Bitki dövriyyəsi, torpaq mühafizəsi metodları və üzvi kənd təsərrüfatı tətbiqləri ətraf mühitə təsiri azaldır və torpaq sağlamlığını yaxşılaşdıraraq zamanla məhsuldarlığı artırır. Yenilənə bilən enerji, suya qənaət edən texnologiyalar və ekoloji təmiz istehsalat proseslərinə yatırım edilməsi uzunmüddətli əməliyyat xərclərini azaldır və müəssisəni davamlılıq sahəsində lider olaraq mövqeləndirir [6; 8; 9].

Bütün dövrlərdə, xüsusilə də qloballaşma şəraitində ticarət əlaqələri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyət nəticələrinə ciddi təsir göstərən amildir. Bu əlaqələri gücləndirmək və əlverişli siyasətləri dəstəkləmək riskləri azaltmağa və yeni imkanlar açmağa kömək edə bilər. Beynəlxalq alıcılar, təchizatçılar və distribütorlarla güclü əlaqələr qurmaq bazara çıxışı asanlaşdırmaq və genişləndirmək baxımından əlverişli ola bilər. Beynəlxalq ticarət sazişlərinə qoşulmaq və ya xüsusi sahəvi assosiasiyalara üzv olmaq müəssisələrə daha yaxşı şərtlər əldə etməyə və qlobal mühitə çıxış imkanlarını artırmağa kömək edə bilər [13; 15].

Qloballaşma şəraitində kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinin əsas komponentləri

Təcrübə və tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə bütün sahələrin, o cümlədən kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinin ən geniş yayılmış üsulu kreditlərdir. Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi fermerlərin müxtəlif ehtiyaclarını, o cümlədən qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli **kreditləri** ödəmək üçün müxtəlif formalarda olur. Hər bir kredit növü fermerlərə təcili, aralıq və ya uzunmüddətli maliyyə tələblərini effektiv şəkildə həll etməyə imkan verən xüsusi məqsədə xidmət edir. Qısamüddətli kreditlər ilk növbədə toxum, gübrə və pestisidlər kimi mövsümi materialların alınması üçün istifadə olunur. Bu kreditlər fermerlərin vegetasiya dövründə məhsul əkmək və becərmək üçün lazımi resurslara malik olmasını təmin edir. Ortamüddətli kreditlər isə traktorlar və digər texniki təminatı, suvarma sistemləri və ya anbarlar kimi avadanlıq və mexanizmlərin əməliyyat səmərəliliyinin artırılması üçün vacib olan xərcləri ödəmək məqsədilə nəzərdə tutulub.

Uzunmüddətli kreditlər fermerlərə öz əməliyyatlarının böyüməsini və davamlılığını təmin edən əhəmiyyətli investisiyalar etmək imkanı verməkdə mühüm rol oynayır. Bu kreditlər tez-tez əlavə torpaq sahələri əldə etmək, anbarlar və ya istixanalar kimi infrastrukturun tikintisi və ya təsərrüfatda genişmiqyaslı təkmilləşdirmələrin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur. Uyğun həllər

təklif etməklə, bu kredit variantları fermerlərə müxtəlif maliyyə problemlərini həll etmək və uzunmüddətli kənd təsərrüfatı uğurlarına nail olmaq üçün lazım olan çeviklik və resursları təmin edir.

Fermerlər öz maliyyələrini idarə etmək və gələcək ehtiyaclara hazırlaşmaq üçün əmanət hesablarından və müddətli depozitlərdən effektiv vasitə kimi istifadə edə bilərlər. Əmanət hesabları onlara gözlənilməz xərclər və ya gəlirlərin mövsümi dəyişmələri üçün asanlıqla əldə edilə bilən ehtiyat təmin edərək, tədricən vəsait ayırmağa imkan verir. Digər tərəfdən, sabit əmanətlər fermerlərə daha yüksək faiz dərəcəsi qazanaraq əmanətlərini zamanla artırmağa imkan verir ki, bu da onları avadanlıqların alınması və ya infrastrukturun təkmilləşdirilməsi kimi uzunmüddətli investisiyaların planlaşdırılması üçün daha əlverişli hala gətirir.

Bundan əlavə, kooperativ əmanət sxemləri fermerlər üçün öz resurslarını kollektiv şəkildə birləşdirmək üçün dəyərli platforma rolunu oynayır. Bu sxemlər təkcə icma hissini gücləndirmir, həm də fövqəladə hallar və ya çətin vaxtlarda üzvlərin etibar edə biləcəyi maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsi yaradır. Vəsaitləri birləşdirməklə fermerlər daha böyük maliyyə resurslarına çıxış əldə edə bilər ki, bu da onlara fərdi olaraq nail olmaq çətin ola biləcək əhəmiyyətli layihələr və ya investisiyalar həyata keçirməyə imkan verir. Bu kollektiv yanaşma təkcə fərdi maliyyə təhlükəsizliyini gücləndirmir, həm də fermer icmasının daha geniş böyüməsinə və möhkəmliyinə töhfə verir.

Bütün bunlarla yanaşı, bir çox sahələrdə sığorta da maliyyələşmənin başlıca mənbələrindən biri kimi çıxış edir. O cümlədən, sığorta kənd təsərrüfatının da maliyyələşdirilməsinin kritik tərkib hissəsidir və fermerlərə əkinçiliyə xas olan gözlənilməz risklərdən qorunma təklif edir. Məsələn, məhsul sığortası quraqlıq, daşqın və ya tufan kimi təbii fəlakətlər, eləcə də zərərvericilər və xəstəliklər nəticəsində dəyən zərərlərə qarşı sığorta təmin edir. Bu, fermerlərin hətta dağıdıcı hadisələrdən sonra da maddi cəhətdən sağalmasını təmin edir, onlara yenidən əkmək və əməliyyatlarını davam etdirmək imkanı verir.

Eynilə, heyvanların sığortası dolanışığını heyvanlarla təmin edən fermerlərin qorunmasında mühüm rol oynayır. O, xəstəliklər, qəzalar və ya hətta oğurluq nəticəsində dəymiş itkiləri əhatə edir və mal-qaranın dəyişdirilməsi və ya müalicəsinin maliyyə yükünü azaltmağa kömək edir.

Bundan əlavə, avadanlıqların sığortası traktorlar, kombaynlar və suvarma sistemləri kimi həyati vacib mexanizmlərin əhəmiyyətli maliyyə gərginliyinə səbəb olmadan təmir və ya dəyişdirilməsini təmin edir. Bu alətlər müasir əkinçilik təcrübələrinin ayrılmaz hissəsi olduğundan, sığorta təminatının olması dayanma müddətini minimuma endirir və davamlı məhsuldarlığı təmin edir. Birlikdə bu sığorta variantları fermerlərə maliyyə qeyri-müəyyənlikləri ilə boğulmaq əvəzinə böyüməyə və innovasiyaya diqqət yetirməyə imkan verən hərtərəfli təhlükəsizlik şəbəkəsi təmin edir.

Geniş yayılmış maliyyələşdirmə formalarından biri də investisiyalardır. Yeni texnologiyalara, müasir infrastruktura və davamlı təcrübələrə investisiya yatırmaq kənd təsərrüfatında böyümənin sürətləndirilməsi və uzunmüddətli dayanıqlığın təmin edilməsi üçün vacibdir. Dəqiq əkinçilik alətləri, avtomatlaşdırılmış maşınlar və məlumatlara əsaslanan analitika kimi qabaqcıl texnologiyalar fermerlərə resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa, tullantıları azaltmağa və məhsuldarlığı artırmağa imkan verir. Bu yeniliklər məhsuldarlığı yaxşılaşdırır və əməliyyatları sadələşdirir, fermerlərə daha az səy və vəsait hesabına daha çox şey əldə etməyə imkan verir.

Anbarların, suvarma sistemlərinin və nəqliyyat şəbəkələrinin tikintisi kimi infrastruktur investisiyaları məhsul yığımından sonrakı itkilərin azaldılmasında və məhsulun bazarlara vaxtında çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu cür təkmilləşdirmələr nəinki səmərəliliyi artırır, həm də fermerlərə mallarının keyfiyyətini qoruyub saxlamaqla maksimum qazanc əldə etməyə kömək edir.

Bundan əlavə, torpağın mühafizəsi, suyun idarə edilməsi və bərpa olunan enerji həlləri kimi davamlı təcrübələrin qəbul edilməsi kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının uzunmüddətli perspektivdə ekoloji cəhətdən təmiz və iqtisadi cəhətdən səmərəli qalmasını təmin edir. Bu təcrübələr iqlim dəyişikliyinin təsirlərini azaltmağa və gələcək nəsillər üçün təbii ehtiyatları qorumağa kömək edir. Bu sərmayələri prioritetləşdirməklə fermerlər qlobal ərzaq təhlükəsizliyi və davamlılığına töhfə verməklə yanaşı, çətinliklərə tab gətirmək üçün daha yaxşı təchiz olunmuş davamlı kənd təsərrüfatı sistemləri qura bilərlər.

Nəticə

Kənd təsərrüfatının maliyyəsinin gələcəyi texnologiyada irəliləyişlər və davamlılığa artan vurğu ilə böyük vədlər verir. Süni intellekt (AI) və böyük məlumat kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyalar maliyyə institutlarının riskləri qiymətləndirmək, kreditləri təsdiqləmək və fermerlərə uyğunlaşdırılmış həllər təklif etmək üsullarında inqilab etməyə hazırlaşır. Süni intellektlə işləyən alətlər hava şəraiti, məhsul performansı və bazar tendensiyaları ilə bağlı böyük həcmdə məlumatları təhlil edərək risklərin daha dəqiq qiymətləndirilməsinə və kreditlərin daha tez ödənilməsinə imkan yarada bilər. Eynilə, böyük verilənlər verilənlərə əsaslanan qərarların qəbulunu asanlaşdırır, fermerlərə və kreditorlara öz strategiyalarını optimallaşdırmağa kömək edir.

Blokçeyn texnologiyası maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını və səmərəliliyini artırmağı vəd edən başqa bir oyun dəyişdiricisidir. Təhlükəsiz və dəyişməz qeydlər yaratmaqla blokçeyn kreditin təsdiqlənməsi, subsidiyaların paylanması və sığorta iddiaları kimi prosesləri sadələşdirə bilər. Bu artan səmərəlilik xərcləri azaldır və fermerlərlə maliyyə xidməti təminatçıları arasında etimadı artırır.

Bundan əlavə, davamlı və təsirli investisiyalara artan diqqət kənd təsərrüfatı maliyyəsinin mənzərəsini yenidən formalaşdırır. İnvestorlar getdikcə daha çox maliyyə gəlirləri yaradan, eyni zamanda ekoloji və sosial fayda verən layihələrə vəsait yönəldirlər. Bu dəyişiklik ekoloji cəhətdən təmiz əkinçilik təcrübələrinin, bərpa olunan enerjidən istifadənin və icma yönümlü təşəbbüslərin qəbulunu təşviq edir. Bu tendensiyalar təkcə fermerlərin innovativ maliyyə həllərinə çıxış imkanlarını genişləndirmir, həm də gələcək üçün daha dayanıqlı və inklüziv kənd təsərrüfatı ekosistemini təşviq edir.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi və gücləndirilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatı müəssisələri qlobal bazarlara asan çıxışı dəstəkləyən ticarət siyasətləri, tariflərə qarşı mübarizə, kənd təsərrüfatı subsidiyaları və qrantlarını təşviq edən siyasətlərə təsir göstərmək və bu sahədə fəal iştirak etməklə maliyyə vəziyyətlərini gücləndirmək imkanı əldə edə bilərlər. Bütün bunlarla yanaşı, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə sabitliyi və inkişafı, qloballaşma kontekstində çoxşaxəli bir yanaşma tələb edir. Belə ki, kənd təsərrüfatı müəssisələri gəlir mənbələrini şaxələndirməklə, texnoloji yenilikləri tətbiq etməklə, riskləri idarə etməklə, dayanıqlılığı qəbul və təmin etməklə, ticarət əlaqələrini genişləndirməklə qlobal bazarın mürəkkəbliklərində uğurla irəliləyə və inkişaf edə bilərlər. Strateji planlaşdırma, məlumatlı qərar qəbul etmə və gələcək meyillərə nəzər yetirməklə, kənd təsərrüfatı müəssisələri həm maliyyə vəziyyətlərini sabitləşdirə bilərlər, həm də sürətlə qloballaşan dünyada uzunmüddətli mənfəəti təmin edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Alıyev İ.H. "Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi". Bakı, Elm, 2003, 229 səh.
2. Alıyev İ.H., Məmmədova Ş.Ə. "Aqrar sahənin inkişafının əsas maliyyə mənbələri". Bakı, Elm, 2007, 227 səh.
3. Ataşov B.X. "Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri". Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, 2017, 536 səh.
4. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016, 177 səh.
5. Babayeva V.M. və b. "Azərbaycanda kənd təsərrüfatı innovasiyalarının tətbiqinin stimullaşdırılması". Bakı, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı jurnalı, 2022, №4 (42), səh. 9-24.
6. Balayev R.Ə. "Rəqəmsal aqrar iqtisadiyyatın inkişafında dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı". Bakı, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı jurnalı, 2021, №3 (37), səh. 17-27.
7. Əhmədov R.K. "Aqrar sektorun maliyyə təminatının yüksəldilməsində vergi güzəştlərinin rolu". Azərbaycanın vergi jurnalı, 2015, №5 (125), səh. 89-102
8. Əsədov Z.R. "Aqrar sahənin inkişafında rəqəmsallaşmanın yeri və rolu". Bakı, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı jurnalı, 2021, №3 (37), səh. 9-17;

9. Fikrətzadə F.F. “Azərbaycanda kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi”. Bakı, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı jurnalı, 2020, №1 (31), səh. 6-16;
10. İbrahimov E.R. “Aqrar inkişafın büdcə təminatı”. “Azərbaycan” qəzeti, 10.01.2010, s.2;
11. İbrahimov İ.H. “Aqrar sahənin iqtisadiyyatı”. Bakı, 665 səh..
12. Qurbanova T.T., Qəmbərova L.Ç. “Azərbaycanda aqrar sahənin maliyyələşdirilməsinin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri”. Azərbaycanın Vergi jurnalı, 2019, №3 (74), s. 81-94.
13. Musayev T.M. “Azərbaycanda kənd təsərrüfatının digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin qiymətləndirilməsi”. Bakı, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, 2023, №2 (44), səh.80-92.
14. Salahov S.V. “Aqrar sahədə sığorta bazarının tənzimlənməsinin bəzi məsələləri”. Bakı, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının iqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri, 2004, №3, səh. 5-14.
15. Tükanov M.M. “Kənd təsərrüfatının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri”. Bakı, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı jurnalı, 2022, №3 (41), səh. 81-88.
16. B.Nasirov, A.Abdurashidov “İmproving the financial resources of farms”. İnternational Journal of Business, Law and Political Science, 2024, Volume 1, №5, p.22-28.
17. http://www.stat.gov.az;
18. https://maliyye.gov.az/;
19. https://www.agro.gov.az/az;
20. www.cbar.az.

Ниджат Хамза оглы Мурадов
Институт экономики Министерства Наука и образование
Азербайджанской Республики, докторант
E-mail: muradovnijat35@gmail.com

Стабилизация и укрепление финансовый ситуации на сельскохозяйственных предприятий в условиях глобализации

Резюме

Цель исследования - Исследование теоретико-методологических основ понятия “финансовая безопасность сельскохозяйственных предприятий”, важных особенностей финансовой безопасности и определение организационно-экономических направлений повышения финансовой устойчивости сельскохозяйственных предприятий.

Методология исследования - В ходе исследования используются аналитический, статистический, нормативный анализ, индукция, дедукция, наблюдение и т. д.

Прикладная значимость исследования заключается - в том, что результаты исследований финансовой безопасности и устойчивости сельскохозяйственных предприя-тий могут быть применены для обеспечения стабильности и укрепления финансового положения аграрного сектора нашей страны.

Результаты исследования - основным инструментом повышения финансовой устойчивости сельскохозяйственных предприятий является финансовая безопасность сельскохозяйственных предприятий. В статье представлены инновационные решения по внедрению технологических инноваций, управлению рисками, принятию и обеспечению устойчивости, а также расширению торговых отношений.

Оригинальность и научная новизна исследования - Всесторонне исследованы вопросы устойчивости и укрепления финансового положения сельскохозяйственных предприятий, разработаны соответствующие предложения и рекомендации, которые можно считать значимыми с научной и практической точки зрения.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, финансовая безопасность, финансовая стабиль-ность, кредиты, инвестиции, глобализация, торговые отношения, финансовый менеджмент, риск.

Nicat Hamza Muradov
Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, PhD student
Email: muradovnijat35@gmail.com

Stabilization and strengthening of the financial situation of agricultural enterprises in the context of globalization

Summary

The purpose of the study - Researching the theoretical and methodological foundations of the concept of "financial security of agricultural enterprises", the important features of financial security, and determining the organizational and economic directions for improving the financial stability of agricultural enterprises..

Research methodology - Analytical, statistical, normative analysis, induction, deduction, observation, etc.

The applied significance of the article - is that the results of research on the financial security and sustainability of agricultural enterprises can be applied in connection with the stability and strengthening of the financial situation of the agrarian sector in our country.

Research results - The main tool for increasing the financial stability of agricultural enterprises is the financial security of agricultural enterprises. The article presents innovative solutions for the application of technological innovations, risk management, acceptance and provision of sustainability, and expansion of trade relations.

Originality and scientific novelty of the aricle - The stability and strengthening of the financial situation of agricultural enterprises have been comprehensively investigated, and relevant proposals and recommendations that can be considered significant from a scientific and practical point of view have been developed.

Key words: Agriculture, financial security, financial stability, loans, investment, globalization, trade relations, financial management, risk.

UOT: 338.012:330.33; JEL: Q13;Q18; M10; M21

Hüseyn Elçin oğlu DAŞPOLADOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı,
E-mail: huseyn.dashpoladov@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.032

KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINDA BİZNES FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi kənd təsərrüfatının inkişafında biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasının nəzəri aspektlərinin tədqiqindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası formasında analiz, sintez, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatının inkişafı problemləri və bu sahədə biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə müxtəlif tədqiqatçıların elmi əsərlərinə istinadlar edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti kimi müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafının intensivləşdirilməsi və bu sahədə biznes subyektlərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə səmərəli mexanizmlərin hazırlanması əsas götürülür.

Tədqiqatın nəticələri olaraq məqalədə əsaslandırılmış təkliflərdən kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi və bununla bağlı biznes subyektlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi üzrə daha təsirli mexanizmlərin tətbiqi mümkündür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından, qeyd edək ki, müasir transformasiyalar şəraitində kənd təsərrüfatının inkişaf problemlərinə və bu sahədə biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına konseptual baxışlar formalaşdırılmışdır. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatının inkişafında tətbiq olunan mövcud fəaliyyət mexanizmlərinin və biznes modellərinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Kənd təsərrüfatında biznes subyektlərinin fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili üzrə təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, biznes fəaliyyəti, səmərəlilik problemləri, kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri, kənd təsərrüfatında biznesin səmərəlilik problemləri, kənd təsərrüfatında biznesin səmərəliliyinin artırılmasının istiqamətləri.

Giriş

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı istənilən ölkənin inkişafında strateji önəm daşıyan bir sahədir. Əhalinin ərzaqla təminatı, sənayenin xammala olan tələbatının ödənilməsi və regional balansın qorunması baxımından kənd təsərrüfatının rolu danılmazdır. XXI əsrdə bu sahənin inkişafı yalnız praktik tədbirlərlə deyil, habelə nəzəri yanaşmalarla təmin olunur. İEOÖ-lərdə bu sahə əhalinin məşğulluğunun və ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. İEÖ-lərdə isə kənd təsərrüfatı daha çox yüksək texnologiyalar, məhsuldarlığın artırılması və ixrac potensialının gücləndirilməsi baxımından böyük önəm daşıyır. Kənd təsərrüfatı sektoru dünya iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrindən biri olmaqla, demək olar ki, bütün ölkələrdə bu və ya digər formada təmsil olunur. Həmin sektoru bütün dünyanı qidalandıran sektor da adlandırmaq olar. Aydındır ki, müasir dövrün əsas problemi əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasıdır ki, bu, yalnız iqtisadi inkişaf baxımından deyil, habelə milli təhlükəsizlik nöqteyi-nəzərindən də strateji önəm daşıyır [3].

Bu qeyd olunan problemin həlli üçün kənd təsərrüfatının sürətli və davamlı inkişafı vacibdir. Hazırda dünya miqyasında əhalinin ərzaqla təmin olunması ən qlobal və aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Kənd təsərrüfatının rolu özünü ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə yanaşı, sosial sabitliyin qorunması, regional inkişafın təşviqi, ətraf mühitin mühafizəsi və torpaqdan səmərəli istifadə kimi sahələrdə də göstərir. Lakin bu sahənin davamlı inkişafı bir sıra struktur, iqtisadi və institusional problemlərlə qarşılaşır [1]. Habelə, kənd təsərrüfatı biznesinin səmərəliliyinin artırılması üçün nəzəri əsasların təkmilləşdirilməsi, müasir yanaşmaların tətbiqi və iqtisadi

modellərin inkişafı baxımından böyük önəm daşıyır.

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində biznesin rolunun artırılmasına nəzəri yanaşmalar

Kənd təsərrüfatının inkişafı bu sahədə islahatların reallaşdırılmasını zərurətə çevirir ki, bu zaman uğur əldə etmək məqsədilə həmin sahənin nəzəri əsaslarının dərindən və əhatəli şəkildə tədqiqi vacibdir. Belə bir tədqiqat gələcəkdə islahatların uğurlu icrasını təmin edəcək əsas prinsip və mexanizmlərin formalaşmasına şərait yaradır. Kənd təsərrüfatının inkişafının nəzəri əsaslarının öyrənilməsində ilk addım kimi bu sahədəki münasibətlərin mahiyyətini anlamaq böyük önəm daşıyır. Kənd təsərrüfatı münasibətləri bu sahənin strukturunu və funksionallığını müəyyənləşdirən əsas mexanizmdir. Onların düzgün təşkili kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafını, kənd yerlərində həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini və milli iqtisadiyyatın gücləndirilməsini təmin edir [5]. Kənd təsərrüfatı münasibətləri kənd təsərrüfatında təkrar istehsal proseslərində iştirak edən şəxslər arasındakı iqtisadi və sosial əlaqələri əhatə edir. Bu münasibətlər yalnız maddi sahədə deyil, habelə sənaye, sosial, mənəvi və mədəni münasibətlərin də ayrılmaz hissəsidir. Onlar əməkçi kəndlinin mülki hüquqlarına, universal insan dəyərlərinə və insanların təbii maraqlarına əsaslanır. Kənd təsərrüfatı münasibətləri sistemində əsas mövqe torpaq mülkiyyəti və ondan istifadə qaydalarına – daha konkret desək, torpaqla bağlı mülkiyyət münasibətlərinə məxsusdur.

Kənd təsərrüfatı sahəsindəki münasibətlər dar anlamda sadəcə əkinçiliklə əlaqələndirilir, geniş baxışda isə aqrar sənaye kompleksindəki bütün sahələrlə bağlı münasibətlər nəzərdə tutulur. Geniş mənada kənd təsərrüfatı münasibətləri həmin sektorda genişlənmiş təkrar istehsal prosesini və digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqəni də əhatə edir. Bu münasibətlərin subyektləri sırasına müxtəlif mülkiyyət formalarında fəaliyyət göstərən kənd istehsalçıları, kənd təsərrüfatı infrastrukturunda çalışan işçilər, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və istehlakçılara çatdırılmasında iştirak edən şəxslər daxildir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin spesifikası ondadır ki, onların böyüklüyü torpaq sahəsinin həcmi və ya heyvanların sayı ilə deyil, sahə üzrə məhsuldarlıq səviyyəsinə görə müəyyənləşdirilir. Kiçik torpaq sahəsinə malik, lakin yüksək məhsuldarlıqla işləyən təsərrüfatlar bəzən böyük təsərrüfatlarla müqayisə edilə bilər. Bu səbəbdən, torpaq ölçüsünə əsaslanaraq təsərrüfatların miqyasını yalnız təqribi qiymətləndirmək mümkündür. Əkinçilik kənd təsərrüfatının əsas komponentidir və bu sahənin digər istehsal sahələrindən əsas fərqi ondadır ki, torpaq burada başlıca istehsal vasitəsidir. Bu xüsusiyyət bir tərəfdən kənd təsərrüfatı texnologiyalarının spesifikasını müəyyənləşdirir, digər tərəfdən isə iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına təbii zəmin yaradır. Müxtəlif ölkələrdə kənd təsərrüfatının səviyyəsi, torpaq məhsuldarlığı, mülkiyyət formaları və müəssisə strukturları arasında fərqliliklər mövcuddur.

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı nəzəri baxışların araşdırılmasına başlanıldıqda merkantilizm nəzəriyyəsi ilk rast gəlinən nəzəriyyələrdəndir. Bu nəzəriyyənin əsas ideyası xarici ticarət məsələlərinə əsaslanır. Merkantilizmin tanınmış nümayəndələrindən biri olan T. Man qiymətli metalların ölkədən ixracına qoyulan qadağalara qarşı çıxış edərək bu istiqamətdə fərqli mövqe sərgiləmişdir. O, vurğulayırdı ki, hind məhsulları kimi xarici malların alınması üçün istifadə olunan qiymətli metallar ölkədən çıxsa da, son nəticədə böyük həcmdə ölkəyə geri dönür. Ümumilikdə, merkantilistlər ixracın idxaldan üstün olmasını iqtisadi rifahın əsas göstəricisi hesab etmişlər. Kənd təsərrüfatı sektorunun dövlətin iqtisadi siyasətində önəmli yer tutduğu dövr isə fiziokratizm nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. Fiziokratlar iqtisadiyyatın əsas dayağını torpağın təşkil etdiyini və sərvətin yeganə mənbəyinin də məhz torpaq olduğunu müdafiə edirdilər. Onlara görə, yalnız kənd təsərrüfatında dəyər yaranır və bu sahə məhsuldar fəaliyyət növü kimi çıxış edir. Torpaq kapitalının gəliri kimi faiz formalaşır və kapital yalnız kənd təsərrüfatına yönəldilməlidir. Fiziokratlar kənd təsərrüfatı istehsalçılarını yeganə məhsuldar sinif kimi qəbul edir və vergilərin də yalnız bu sahədən toplanmasının daha məqsədəuyğun olduğunu bildirirdilər [4, s.152].

Əlavə dəyərin yalnız kənd təsərrüfatı sahəsində meydana gəldiyini müdafiə edən fiziokratizm nəzəriyyəsinin başlıca nümayəndəsi F.Kene sayılır. Onun fikrincə, cəmiyyət üç əsas sinifə bölünür ki, bunlar istehsalçılar, mülkiyyətçilər və bəhrəsizlərdir. Kene fermerləri, fəhlələri və kapitalistləri

bir-birindən fərqləndirmir, onları ümumi şəkildə məhsuldar sinif kimi xarakterizə edirdi. O, təkrar istehsal konsepsiyasında istehsal olunan məhsulların bazarda satışı və realizasiyası məsələlərinə xüsusi önəm verirdi. Dəyərin müxtəlif siniflər arasında necə bölündüyünü izah edən “İqtisadi cədvəl” adlı tanınmış modeli ilə Kene iqtisadi təhlilin əsasını qoymuşdur. Bu cədvəldə vurğulanır ki, torpaq sahibləri məhsulların realizəsi üçün zəruri olan şəraiti təmin edirlər. Onun yanaşmasına əsasən, fermerlərdən alınan istehlak mallarını əsasən torpaq sahibləri əldə edir və bu mallar əsasən illik istifadə məqsədi daşıyır. Beləliklə, torpaq sahibləri bu alışla təkrar istehsal prosesindəki əsas funksiyalarını yerinə yetirmiş olurlar. Adam Smit və David Rikardo kimi klassik iqtisadçılar kənd təsərrüfatının iqtisadi artımda təməl rolunu vurğulamışlar. A.Smit fiziokratların ideyalarına əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, sərvətin artırılması üçün sənaye deyil, məhz kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi daha məqsədəuyğundur. O, kənd təsərrüfatını milli sərvətin əsas mənbəyi kimi qiymətləndirmiş və bu sahədəki maddi və əmək resurslarından istifadə etməklə cəmiyyətin tərəqqisini və əhalinin rifahının yüksəlməsini əsas götürmüşdür. O, düşünürdü ki, kənd təsərrüfatı bir ölkənin iqtisadi inkişafı üçün baza rolunu oynayır, çünki ərzaq təminatı və ilkin xammal bu sahədən gəlir. A.Smitə görə, kapital kənd təsərrüfatı, sənaye və ticarət sahələrində müxtəlif yollarla istifadə olunur. O, kənd təsərrüfatına qoyulan kapitalın daha az gəlir gətirdiyini, amma uzunmüddətli və sabit gəlir mənbəyi olduğunu qeyd edirdi.

Klassiklərə görə, əmtəə istehsalının ixrac imkanlarını genişləndirmək istəyən ölkələr bu sahədə ixtisaslaşarkən torpaq rentasının formalaşmasında iştirak edən amillərə xüsusilə önəm verməlidirlər. A.Smit bu məsələyə dair özünəməxsus yanaşmaları ilə seçilir. Onun fikrincə, rentanın yaranmasında torpaq sahələrinin məhsuldarlığı ilə yanaşı, yerləşdiyi coğrafi mövqe əsas rol oynayır. A.Smitin “Xalqların sərvəti” adlı əsərində diferensial renta ilə bağlı fikirlər ətraflı şəkildə təqdim olunur. Bu əsərdə torpaq rentasının yalnız torpağın münbitliyinə görə deyil, habelə onun yerləşdiyi əraziyə görə də dəyişdiyi vurğulanır. Yəni, eyni münbitlik səviyyəsinə malik olan torpaqlar arasında, şəhərə yaxın ərazilərdə yerləşənlər uzaq bölgələrdəki torpaqlarla müqayisədə daha yüksək renta gətirir. Klassik iqtisadi məktəbin digər tanınmış nümayəndəsi D.Rikardo isə “Siyasi iqtisad və vergitutma prinsipləri” əsərində torpaq rentası məsələsini araşdırmış, onun mənbəyinin torpağın özü deyil, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında sərf olunan əməyə əsaslandığını sübuta yetirmişdir. Rikardonun kənd təsərrüfatına dair ən mühüm töhfəsi diferensial renta nəzəriyyəsidir. O göstərirdi ki, torpaqlar məhsuldarlığına görə fərqlənir. Ən məhsuldar torpaqlarda istehsal daha ucuz başa gəlir, buna görə daha çox gəlir gətirir. Əhali artdıqca və daha çox ərzaq lazım olduqca, aşağı məhsuldar torpaqlardan da istifadə edilməli olur, bu isə istehsal xərclərini artırır. Renta fərqli məhsuldarlığa malik torpaqlarda əldə edilən əlavə gəlirdir və yalnız məhsuldar torpaqlarda yaranır. Rikardonun “azalan məhsuldarlıq” nəzəriyyəsinə görə, torpağın məhsuldarlığı məhdud resurslara əsaslandığı üçün kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq artımı uzunmüddətli perspektivdə çətinləşir.

Neoklassik nəzəriyyəyə əsasən, resursların səmərəli bölgüsü və bazar mexanizminin tətbiqi kənd təsərrüfatının inkişafını təmin edir. Neoklassik nəzəriyyənin əsasını qoyan J.B. Sey əmək-dəyər nəzəriyyəsini rədd etmiş və onun əvəzinə istehsalın üç əsas amili olan torpaq, əmək və kapitala əsaslanan bir konsepsiya irəli sürmüşdür. O, həmçinin məcmu tələb və məcmu təklifin tarazlıqda olduğunu iddia etmişdir. Neoklassik məktəbin inkişafına V.Cevons, K.Menqer, L.Valras, C. Klark, İ.Tyunen, F. Edcevort, İ.Fişer, V.Pareto, N.Uiksel və digər iqtisadçılar mühüm töhfələr vermişlər. Bu məktəbin tam formalaşması isə müxtəlif marjinalist yanaşmaları birləşdirən A. Marşallın nəzəri irsi ilə sıx bağlıdır. A. Marşall tələb və təklif arasındakı qarşılıqlı əlaqəni iqtisadi təhlilin əsas prinsipi kimi qiymətləndirmişdir [9, s.24]. Neoklassik iqtisadçılar kənd təsərrüfatının inkişafında sərbəst bazarın və qiymət mexanizminin rolunu vurğulayır. Onlara görə, səmərəli torpaq bölgüsü, texnologiyanın tətbiqi və resursların optimal istifadəsi kənd təsərrüfatında inkişafın əsas faktorları hesab olunur. Kənd təsərrüfatı istehsal funksiyaları və marjinal məhsuldarlıq bu yanaşmanın əsas analitik alətləridir. A.Marşall, kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından məhsuldarlıq artımını və bazarların optimallaşmasını vurğulayır. O, torpaq, əmək, kapital kimi resursların optimal bölgüsünün kənd təsərrüfatının inkişafına təsirini tədqiq etmişdir.

Neoklasik nəzəriyyəçilərdən kənd təsərrüfatını daha çox tədqiq edən T.Maltus olmuşdur. T.Maltusun kənd təsərrüfatının inkişafına yanaşmaları əsasən onun əhali və iqtisadiyyat sahəsindəki nəzəriyyələri ilə bağlıdır. Maltusun yanaşması kənd təsərrüfatının inkişafında əsasən məhdud resurslar və əhali artımı arasındakı tarazlığı tapmaq üzərində qurulub. T.Maltus daha çox əhali artımı və ərzaq təminatı ilə bağlı fikirləri ilə məşhurdur. Onun fikrincə, əhali həmişə həndəsi silsilə ilə, lakin ərzaq təminatı ədədi silsilə ilə artır. Bu o deməkdir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları artımı əhali artımını izləyə bilməz və zamanla ərzaq çatışmazlığı yaranacaq. Maltus kənd təsərrüfatının inkişafının əsas məhdudiyyətlərindən biri kimi torpaq ehtiyatlarının məhdudluğunu vurğulayırdı. Torpaq sahələri məhdud olduğundan, məhsuldarlığın artırılması kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından vacibdir. Onun fikirləri kənd təsərrüfatının inkişafı üçün məhsuldarlığın və əhali artımının idarə olunmasının vacibliyini vurğulayır. Maltus kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını artırmaq üçün texnologiya və əkinçilik metodlarının təkmilləşdirilməsini vacib hesab edirdi. Əhali artımı ilə bağlı Danimarkalı iqtisadçı Ester Boserup, Maltusun nəzəriyyəsinə əsaslanaraq fərqli bir yanaşma irəli sürmüşdü. O, 1966-cı ildə "Əhali" jurnalında çap olunan "Kənd təsərrüfatının artımı şərtləri. Əhali təzyiqi altında aqrar dəyişikliklərin iqtisadiyyatı" adlı məqaləsində belə bir fikir irəli sürür ki, əhali artımı kənd təsərrüfatının intensivləşməsinə, daha səmərəli və az əmək tələb edən istehsal üsullarının formalaşmasına təkan verir [11]. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatı texnologiyalarının istiqamətini və formasını əhalinin sayı müəyyənləşdirir, lakin kənd təsərrüfatı üsulları əhalinin sayına təsir göstərmir [10, s.84].

Keynsin iqtisadi nəzəriyyəsinin ortaya çıxması ilə makroiqtisadi problemlərə çox diqqət yetirilməyə başlandı. O, kütləvi işsizlik, istehsal güclərinin tam istifadə edilməməsi və s. formasında artıq ehtiyatlar problemini göstərən reallığı qeyd etdi və tam məşğulluğa keçid məsələsini qaldırdı. "İstehsalın və məşğulluğun həcminə onların məcmuluğunda təsir edən qüvvələrin" müəyyənləşdirilməsi vəzifəsini qarşıya qoyan Keyns öz təhlilində milli gəlirin, əmanətlərin, investisiyaların, tələbin, təklifin, məşğulluğun məcmu dəyərlərinə əsaslanaraq öz baxışlarını irəli sürdü [8, s.79]. XX əsrin aparıcı iqtisadçılarından biri olan C.M.Keynsin nəzəriyyələri, xüsusilə dövlətin iqtisadiyyatda rolu barədə fikirləri kənd təsərrüfatı sektoruna da tətbiq oluna bilər. Keynsin ideyaları kənd təsərrüfatının struktur problemlərinin həlli və bazar uğursuzluqlarının aradan qaldırılması üçün ciddi nəzəri əsaslar verir. Keyns 1936-cı ildə nəşr etdirdiyi "Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi" əsərində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruriliyini müdafiə edirdi. O, sərbəst bazarın hər zaman tam məşğulluq və sabitlik təmin edə bilmədiyini iddia edərək, iqtisadi böhran və tənəzzül dövrlərində dövlətin fəal siyasət yeritməsini tövsiyə edirdi. Bu baxış kənd təsərrüfatı kimi qeyri-elastik və tez-tez qiymət dalğalanmalarına məruz qalan sahələr üçün xüsusilə aktualdır [7].

Keynsin nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, kənd təsərrüfatının inkişafında dövlətin rolu müxtəlif istiqamətlərdə özünü büruzə verir. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı uzunmüddətli sərmayə tələb edən sahədir, lakin risklər və gəlirin qeyri-sabitliyi səbəbilə özəl sektor bəzən bu sahəyə kifayət qədər yatırım etmir. Keynsin ideyalarına əsasən, dövlət bu boşluğu doldurараq kənd təsərrüfatı infrastrukturuna və texnoloji yeniliklərə investisiyanı təmin etməlidir. Kənd təsərrüfatı məhsulları tez-tez bazar qiymətlərinin dəyişkənliyindən əziyyət çəkir və bu, fermerlərin gəlirlərində qeyri-sabitlik yaradır. Keynsin bazarın qeyri-kamilliyinə dair yanaşması subsidiya və qiymət tənzimləmələrinin vacibliyini əsaslandırır. Keynsin dövründə olduğu kimi, müasir dövrdə də ərzaq məhsullarının davamlı təchizatı milli təhlükəsizlik məsələsidir. Dövlət, bu sahədə strateji planlaşdırma apararaq kənd təsərrüfatı istehsalını stabilləşdirə bilər. Kənd təsərrüfatı həm də kənd ərazilərində məşğulluğun əsas mənbəyidir. Keynsin məşğulluq prinsipi burada da keçərlidir, yəni dövlət kənd yerlərində iş imkanlarını artırmaq üçün proqramlar reallaşdırmalıdır.

Keynsin baxışları müəyyən sahələrdə effektiv nəticələr verməsinə baxmayaraq, onların müasir kənd təsərrüfatında tətbiqi bəzi çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Məsələn, dövlət müdaxiləsinin səmərəsizliyi resurs israfı kimi risk yaradır. Göründüyü kimi, C.Keynsin iqtisadi baxışları kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafında hələ də aktualdır. Xüsusilə dövlətin stimullaşdırıcı rolu, bazar

uğursuzluqlarının aradan qaldırılması və sosial sabitliyin təmin olunması baxımından onun nəzəriyyələri bu sahəyə dəyərli töhfələr verir. Müasir şəraitdə bu ideyaların tətbiqi daha innovativ və şəffaf mexanizmlərlə müşayiət olunmalıdır. İnstitusional nəzəriyyələr də kənd təsərrüfatının inkişafını hüquqi, sosial və inzibati çərçivələrin formalaşması ilə əlaqələndirir. Bu yanaşma xüsusilə torpaq mülkiyyəti, kənd təsərrüfatı kooperativləri və kənd təsərrüfatı siyasətlərinin təsirini vurğulayır.

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişaf problemlərinin həllində biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məsələləri

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı iqtisadi inkişafın, ərzaq təhlükəsizliyinin və regional balansın qorunmasının əsas vasitələrindən biridir. İEÖ-lərdə bu sahənin müvəffəqiyyəti yalnız texnologiyanın deyil, habelə güclü institusional yanaşmaların mövcudluğu ilə təmin edilir. İnstitusional yanaşmalar dedikdə, hüquqi-normativ baza, idarəetmə strukturları, maliyyə institutları, kooperativlər və dövlət siyasətləri nəzərdə tutulur. İnstitusional iqtisadiyyat nəzəriyyəsinə əsasən, iqtisadi fəaliyyətin effektivliyi əsasən institutların – yəni qaydaların, normativlərin, təşkilatların – mövcudluğundan və səmərəliliyindən asılıdır. Kənd təsərrüfatında bu institutlara dövlət siyasətləri və tənzimləmə orqanları, kooperativlər və fermer birlikləri, kredit ittifaqları, aqrar banklar, elmi-tədqiqat və təlim mərkəzləri, torpaq idarəçiliyi və mülkiyyət hüquqları sistemi və digərləri aiddir. Bu institutlar kənd təsərrüfatı subyektlərinin resurslara çıxışını, bazara inteqrasiyasını və risklərin azaldılmasını təmin edir.

Dünyada kənd təsərrüfatının inkişafında institusional yanaşmanın uğurlu nümunələri mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da güclü aqrar universitetlər şəbəkəsi, Hollandiyada kənd təsərrüfatında innovasiya və ixrac yönümlü istehsal üçün institutlaşmış tədqiqat mərkəzləri və güclü kənd təsərrüfatı kooperativləri, Çində torpaq istifadəsi hüquqları üzrə islahatlar və aqrar kredit sistemləri vasitəsilə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi belə nümunələrdəndir. Azərbaycanda isə kənd təsərrüfatında institusional mexanizmlərin formalaşdırılması sahəsində bir sıra addımlar atılmışdır ki, bunlar aqrar subsidiya sistemi və elektron kənd təsərrüfatı informasiya sistemi, fermerlər üçün təlim mərkəzləri, aqrar sığorta fondu kimi maliyyə institutlarının yaradılması ilə bağlıdır. Bununla belə, kənd təsərrüfatının institusional inkişafı hələ də bir sıra problemlərlə üzləşir ki, bunlar hüquqi bazanın təkmilləşdirilməməsi, kooperativ hərəkatın zəif inkişafı, kənd yerlərində institusional koordinasiyanın olmaması və innovativ təlim imkanlarının məhdudluğu və digərləridir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində uğurlu inkişaf üçün bir sıra amillər önəmli rol oynayır ki, bunlar torpaq ehtiyatları və onların düzgün idarə olunması, iqlim və təbii şərait, texnologiyaların tətbiqi və innovasiyalar, kapital qoyuluşları və maliyyə dəstəyi, kadr potensialı və kənd yerlərində təhsil səviyyəsi, infrastrukturun inkişaf səviyyəsi, dövlət siyasəti və subsidiyalardır. Bu amillərin sinxron fəaliyyəti kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığın və rentabelliyin təmin edilməsinə şərait yaradır. Qeyd olunan amillər kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməklə həmin sahədə biznes fəaliyyətinə təkan verir. Kənd təsərrüfatında biznes fəaliyyəti – kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanması və bazara çıxarılması proseslərini əhatə edən iqtisadi və idarəetmə fəaliyyətidir [6, s. 138].

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatında biznes fəaliyyəti ölkəmizdə və bütövlükdə dünyada sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri hesab olunur. Kənd təsərrüfatı sahəsində biznes fəaliyyəti, istehsalçının yaradıcılıq qabiliyyəti, innovativ yanaşmaları tətbiq etməsi, gəlirliliyin təmin olunması və risklərin idarə olunması kimi əsas faktorlar üzərində qurulur. Bu sahədə biznes və sahibkarlıq münasibətlərinin genişlənməsi, aqrar iqtisadi münasibətlərin daha səmərəli şəkildə təşkilinə önəmli töhfə verir. Kənd yerlərində çoxşaxəli iqtisadiyyatın inkişafı üçün biznes subyektlərinin yaradılması və onların dəstəklənməsi, daxili ərzaq bazarında yerli məhsulların payının artırılmasında əsas rol oynayır. Buna görə kənd təsərrüfatında biznesin inkişafını stimullaşdırmaqla onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi strateji önəm daşıyan prioritetlərdən biri sayılır [2, s.64]. Bu fəaliyyət özündə investisiya qoyuluşlarını, risklərin idarə olunmasını, məhsuldarlığın artırılmasını və resurslardan səmərəli istifadəni birləşdirir. Aydındır ki, səmərəlilik iqtisadiyyatın əsas kateqoriyalarından biri-

dir və resursların optimal bölüşdürülməsi, minimum xərclə maksimum nəticə əldə olunması kimi izah olunur. Kənd təsərrüfatında səmərəli biznes fəaliyyəti məhsuldarlığın, gəlirliliyin və rəqabət üstünlüyünün artırılmasına səbəb olur. Səmərəliliyin əsas göstəriciləri kimi, kapitalın gəlirliliyini, məhsuldarlıq göstəricilərini, resurslardan istifadə effektivliyini misal göstərə bilərik.

Kənd təsərrüfatında biznes fəaliyyətinin səmərəliliyini əhatəli şəkildə araşdırmaq məqsədilə istehsal prosesinin müxtəlif tərəflərini əks etdirən dəqiq və sistemli göstəricilər toplusuna ehtiyac duyulur. Bu istiqamətdə əsas məqsəd istehsalda istifadə olunan müxtəlif amillərin səmərəliliyini əks etdirən kəmiyyət göstəricilərinə əsaslanaraq ümumiləşdirilmiş bir səmərəlilik göstəricisinin formalaşdırılmasıdır. Kənd təsərrüfatında biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinə texniki avadanlıqlar, rəqəmsal kənd təsərrüfatı, süni intellekt əsaslı idarəetmə sistemləri, kiçik təsərrüfatların birləşməsi və ortaq resurslardan istifadəsi, dövlət dəstəyi və subsidiya siyasəti, istehlak tələbinə uyğun məhsul istehsalı və logistika imkanları, təhsilli kadrların olması və aqrar sahədə peşəkar idarəetmə kimi amillər önəmli təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatı sahəsi bazar qanunları ilə yanaşı, dövlətin müdaxiləsi ilə tənzimlənməli olan bir sahədir. Dövlətin bu sahədə rolu subsidiya və güzəştli kreditlər, vergi güzəştləri, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac və idxal siyasəti, aqrar sığorta və risklərin idarə olunması, kənd infrastrukturlarının inkişafı və s. istiqamətlərdə müşahidə edilir. Dövlətin strateji proqramları kənd təsərrüfatının uzunmüddətli inkişafına təkan verə bilər. Müasir dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi yeni imkanlar yaradır. Aqrar sahədə informasiya texnologiyaları, "ağıllı kənd təsərrüfatı" texnologiyaları, peyk müşahidələri, dronlar və GPS əsaslı idarəetmə sistemləri məhsuldarlığın artırılmasına, xərclərin azalmasına və təbii resurslardan daha effektiv istifadəyə imkan verir.

Nəticə

Beləliklə, kənd təsərrüfatının inkişafı təkcə iqtisadi deyil, habelə, sosial və ekoloji aspektləri özündə birləşdirən kompleks bir prosesdir. Bu sahənin nəzəri əsaslarının dərindən öyrənilməsi və təcrübədə düzgün tətbiqi həmin sektorun inkişafını təmin edə bilər:

✓ Kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı və biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Bu sahənin məhsuldarlığının və rəqabətqabiliyyətinin artırılması üçün biznes fəaliyyəti düzgün təşkil olunmalı və iqtisadi baxımdan səmərəli olmalıdır.

✓ Biznes fəaliyyətinin səmərəliliyi kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əsas şərtdir. Tez-tez dəyişən bazar şəraiti, iqlim riskləri və texnoloji yeniliklər fonunda fermer və sahibkarların səmərəli idarəetmə bacarıqları, innovativ yanaşmaları və dövlətin dəstəyi bu sahədə uğuru təmin edən əsas amillərdir.

✓ Qlobal miqyasda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün yalnız texniki təkmilləşmə deyil, habelə idarəetmə və iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi böyük önəm daşıyır.

✓ Struktur islahatları, dövlət dəstəyi, rəqəmsallaşma və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi bu sahənin potensialını daha geniş şəkildə reallaşdırmağa imkan verir.

✓ Gələcəkdə kənd təsərrüfatının dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli olması üçün elmi yanaşmalar, texnoloji yeniliklər və dövlət dəstəyi qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərməlidir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Ataşov, B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri / B.X.Ataşov. – Bakı: Kooperasiya, – 2017. – 536 s.
2. Əsgərov, R.Ə. Aqrar sahədə sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, – 2022. № 1 (39), – s.63-70.
3. Quliyev, E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. / E.A.Quliyev – Bakı: Kooperasiya, – 2018. – 479 s.
4. Meybullayev, M.X. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı, 2002. – 470 s.
5. Алиев Ш. Т. Экономика Азербайджана. Сумгайыт, 2018 – 376 с.

6. Алиев Ш.Т. Проблемы конкурентоспособности реального сектора экономики Азербайджана в условиях глобализации// Журнал «Доклады» НАНА. – 2008. – № 6. – С. 135–143.
7. Кейнс, Дж.М. Общая теория занятости процента и денег [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Электронный ресурс] 28.11.2020 URL: https://rbook.me/book/3842433/read/page/65/.
8. Рыжкова, А.П. Теория Дж. М. Кейнса и целесообразность ее использования / А.П. Рыжкова // International & Domestic Law: Материалы XV Ежегодной всероссийской конференции по национальному и международному праву, Площадка Google Meet, 18 декабря 2020 года. – Екатеринбург: Учебно-научная лаборатория "Sapientia", 2020. – с. 79-82.
9. Специфика методологии в классическом и неоклассическом направлениях экономической теории / С.А. Жиронкин, М.А. Гасанов, Э.А. Гасанов, Т.Г. Красота // Вестник Хабаровского государственного университета экономики и права. – 2023. № 1(111),– с. 21-25.
10. Тураева, Д.О. Роль теории Мальтуса в изучении социально-экономических проблем роста народонаселения / Д.О. Тураева, М.Н. Миронова // Инновационная экономика. – 2021. № 4(29), – с. 80-90.
11. Boserup, E. The Conditions of Agricultural Growth: The economics of agrarian change under population pressure. 1965. London: George Allen and Unwin.

Гусейн Эльчин оглы Дашполадов
докторант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: huseyn.dashpoladov@gmail.com

Теоретические аспекты повышения эффективности хозяйственной деятельности в сфере развития сельского хозяйства

Резюме

Цель исследования – является изучение теоретических аспектов повышения эффективности хозяйственной деятельности по развитию сельского хозяйства.

Методология исследования – включала в себя методы анализа, синтеза, сравнительного анализа и обобщения в форме формулировки. При этом были сделаны ссылки на научные труды различных исследователей по проблемам развития сельского хозяйства и повышения эффективности хозяйственной деятельности в этой сфере.

Практическое значение исследования – заключается в разработке эффективных механизмов интенсификации развития сельского хозяйства в современных условиях и совершенствования деятельности субъектов хозяйствования в этой сфере.

Результаты исследования - на основе обоснованных в статье предложений возможно применение более эффективных механизмов ускорения развития сельского хозяйства и усиления деятельности субъектов предпринимательства в этом направлении.

С точки зрения оригинальности и научной новизны исследования – следует отметить, что сформированы концептуальные взгляды на проблемы развития сельского хозяйства и повышения эффективности деятельности предприятий в этой сфере в условиях современных преобразований. С другой стороны, обоснована важность совершенствования существующих механизмов действия и бизнес-моделей, применяемых в развитии сельского хозяйства. Внесены предложения по более эффективной организации деятельности субъектов предпринимательства в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: сельское хозяйство, деловая активность, проблемы эффективности, проблемы развития сельского хозяйства, проблемы эффективности бизнеса в сельском хозяйстве, направления повышения эффективности бизнеса в сельском хозяйстве.

Huseyn Elchin Dashpoladov
doctoral student at Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: huseyn.dashpoladov@gmail.com

Theoretical aspects of increasing the efficiency of business activities in agricultural development

Summary

The purpose of the study is to investigate the theoretical aspects of increasing the efficiency of business activities in the development of agriculture.

The research methodology used methods of analysis, synthesis, comparative analysis and generalization in the form of a form. At the same time, references were made to the scientific works of various researchers on the problems of agricultural development and improving the efficiency of business activities in this field

The applied significance of the research is based on the development of effective mechanisms for intensifying the development of agriculture in the modern era and improving the activities of business entities in this field.

The results of the research – based on the proposals substantiated in the article, it is possible to apply more effective mechanisms to accelerate the development of agriculture and strengthen the activities of business entities in this regard.

In terms of the originality and scientific novelty of the research, it should be noted that conceptual views on the problems of agricultural development and increasing the efficiency of business activities in this area in the conditions of modern transformations have been formed. On the other hand, the importance of improving the existing mechanisms of action and business models applied in the development of agriculture has been substantiated. Proposals have been made for a more efficient organization of the activities of business entities in agriculture

Key words: agriculture, business activity, efficiency problems, agricultural development problems, business efficiency problems in agriculture, directions for increasing business efficiency in agriculture.

UOT 339.542

Novruz Əmir oğlu RƏHİMOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
E-mail: novruzrehimov@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.034

QİDA MƏHSULLARI İSTEHSALININ MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İQTİSADİ ŞAXƏLƏNDİRMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsinin, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində yeri və rolunu müəyyən etməkdən, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesinə qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsinin təsirini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məqalədə qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsi ilə bağlı qlobal çağırışlar, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesində qida sənayesinin modernləşdirilməsinin səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası - analiz, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Azərbaycanda qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsinin məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə təsiri, qiymət və keyfiyyət baxımından rəqabət üstünlükləri əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri - Qida məhsullarının istehsalının modernləşdirilməsinin məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsiri əsaslandırılmaqla, qida sənayesi sektoruna investisiya qoyuluşlarının həcminin artırılması əsas amil kimi səciyyələndirilmişdir. Qida istehsalının modernləşdirilməsi prosesi, iqtisadiyyatda neft sektorundan asılılığın aradan qaldırılmasına əlverişli şərait yaradacaqdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Tədqiqat zamanı qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsinə investisiya qoyuluşlarının, məhsul innovasiyalarının bu prosesə təsir imkanları araşdırılmış və bu sahədə mövcud olan problemlər aşkar edilmiş və eləcə də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində qida sənayesi istehsalı sahəsinin modernləşdirilməsinin imkan və perspektivləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: qida sənayesi, qida məhsullarının istehsalı, qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, investisiya qoyuluşları.

Giriş

Ölkəmiz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiya prosesi sürətlənmişdir. Doğrudur, bu sahədə kifayət qədər çoxsaylı problemlər də mövcud olmuşdur. Belə ki, dövlət müstəqilliyinin ilk üç ilində ölkəmizdə siyasi və hərbi proseslərin təsiri iqtisadiyyatın yenidən qurulmasına, islahatların aparılmasına və ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiyasının dərinləşdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərmişdir. Həmin dövr üçün ölkə iqtisadiyyatının inkişafından bəhs nə dərəcədə düzgün olsa da, lakin bununla belə əsas iqtisadi problemlərdən biri kapital resurslarının çatışmazlığı və tədiyyə balansında mənfi saldonun mövcud olması, ölkəmizin dünya bazarına inteqrasiyasının nəzərəçarpacaq dərəcədə zəif olması ilə xarakterizə olunmuşdur. Həmin dövrdə dövlət başçısı mərhum Heydər Əliyevin ən böyük səylərindən biri müharibədə atəşkəsə nail olması və 1994-cü ildə xarici dövlətlərlə neft kontraktlarının bağlanması ilə yadda qalmışdır. Neft kontraktlarının imzalanmasından sonra ölkəmizə irihəcmli neft investisiyaları daxil olmuş, bunun nəticəsində inflyasiyanın müəyyən zaman kəsiyində dayandırılmasına nail olunmuş, daxili bazarda qiymətlərin kəskin artmasının və inflyasiyanın qarşısının alınması təmin edilmişdir. Hazırda Respublikamız dünyanın 180-dən

çox ölkəsi ilə iqtisadi əməkdaşlıq edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi istiqamətində 2004-cü ildə həyata keçirilən tədbirlər regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Lakin bununla belə, iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığını aradan qaldırmaq mümkün olmamışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında neft və neftlə bağlı məhsulların istehsalı və ixracı sektoru, ölkə iqtisadiyyatının sahə və ərazi kəsimlərində də özünəməxsus yerə və rola malik olmuşdur. Bütün bunlar ölkəmizin beynəlxalq bazar konyunkturunda neftdən asılılığını daha da gücləndirməklə yanaşı, iqtisadi inkişafın daha çox Bakı şəhərində toplanmasına səbəb olmuşdur.

Neftdən asılılığın aradan qaldırılması, ilk növbədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsini tələb edir. Qeyri-neft sektoru kifayət qədər çoxşaxəli inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olan sahələrin məcmusunu özündə əks etdirir. Tərkibində kənd təsərrüfatı və emal sənayesi mühüm rol oynayır. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda hesab etmək olar ki, qida məhsullarının istehsalının artırılması, nail olunması və onun ixracyönümlülüyünün yüksəldilməsi və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi olduqca vacibdir.

Qida məhsullarının qiymətləri ilə kənd təsərrüfatı xammalının qiymətləri arasındakı fərqləri də nəzərə alsaq, hesab etmək olar ki, qida sənayesi məhsullarının dünya bazarına çıxarılması, daha irihəcmli valyuta gəlirlərinin əldə edilməsinə əlverişli şərait yarada bilər. Bu isə həm iqtisadiyyatın, həm də ixracın şaxələndirilməsində əhəmiyyətli vasitə sayılır.

Qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsinin ölkə iqtisadiyyatı üçün strateji əhəmiyyəti. Qida məhsullarının istehsalı sektoru kənd təsərrüfatı xammalının emalı prosesindən başlayır. İstər kənd təsərrüfatı, istərsə də qida sənayesi, qeyri-neft sektorunun inkişafının mühüm tərkib hissəsi kimi səciyyələnir. Hazırda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə inteqrasiya şəraitində, Azərbaycan üçün təhdid doğuran məqam ondan ibarətdir ki, qeyri-neft məhsullarının idxalı artır. Qeyri-neft məhsullarının idxal həcminin artması, eləcə də dünya bazarında həmin məhsulların qiymətlərinin yüksəlməsi ilə son nəticədə dövlət büdcəsindən irihəcmli valyutaların xaricə axınına gətirib çıxarır.

Qeyri-neft məhsullarının ixrac həcminin artırılması həmin məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsindən və maya dəyərinin aşağı salınmasından asılıdır. Bu isə qida sənayesinin modernləşdirilməsi ilə mümkündür. [6, s. 27].

Müəllifin fikirlərində əsas mühüm məqam həm milli iqtisadiyyatın, həm də gəlirlilik sektorunun modernləşdirilməsi ilə bağlıdır. Milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin strateji əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, milli iqtisadiyyat mütərəqqi və müasir texnologiyalarla silahlandırılır və bütün bunlar isə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınmasına imkan verir. Qeyri-neft sektorunun modernləşdirilməsinə gəldikdə isə, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı, qeyri-neft sektoru daha çox modernləşmə prosesinə ehtiyaclıdır. Neft sektorundan fərqi olaraq, qeyri-neft sektoru müasir dünya enerji resursları bazarında o qədər də cəlbedici görünmür. Doğrudur, qeyri-neft sektorunun mühüm tərkib hissəsi olan ərzaq və yeyinti məhsullarının istehsalına gündəlik tələbat mövcuddur. Lakin həmin tələbatın qarşılanmasında transmilli şirkətlər əhəmiyyətli rol oynayır. Bütün bunlar isə ona gətirib çıxarır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusilə neft sektorundan asılı olan ölkələrdə qeyri-neft sektorunun inkişafı modernləşməyə daha çox ehtiyaclıdır. Məhz qeyri-neft sektorunun modernləşdirilməsi hesabına yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının istehsalına nail olmaq mümkün ola bilər.

Qida istehsalının modernləşdirilməsinin strateji əhəmiyyəti, ilk növbədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Əməkdar elm xadimi, i.e.d. professor B.X.Ataşov hesab edir ki, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin davamlı xarakter daşıması üçün əsas növ qida məhsullarının ümumi istehlak həcmində yerli istehsalın xüsusi çəkisinin 80%-i olması lazımdır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi o halda etibarlı hesab edilir ki, ölkə ərazisində qida məhsullarının idxalının dayandırıldığı halda bu proses ərzaq böhranı yaratmasın. Digər tərəfdən, yerli kənd təsərrüfatının həm də əmtəə istehsalçıları tərəfindən istehsal edilən və satılan məhsulların

ümumi həcmindən 90%-dən aşağı olmaması, şəkər tozu üçün bu göstəricinin 60%-dən, bitki yağı üzrə 70%-dən, süd, ət, balıq məhsulları üzrə 80%-dən az olmaması başlıca kriteriya sayılır[2, s. 24].

Qida istehsalının modernləşdirilməsinin strateji əhəmiyyətini qeyd edərkən, ilk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, bu proses modernləşmə prosesinin mahiyyətindən irəli gəlir.

Klassik iqtisadi nəzəriyyə aspektindən yanaşdıqda hesab etmək olar ki, modernləşmə prosesi ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçidin sosial, iqtisadi, texniki və texnoloji baxımdan məcmusunu özündə əks etdirən prosesdir. Modernləşmə üçün səciyyəvi cəhətlərə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- modernləşmənin radikal xarakter daşıması. Başqa sözlə desək, cəmiyyətin həyatında radikal dəyişikliklərlə səciyyələnməsi;
- modernləşmənin mürəkkəb səciyyəyə malik olması. Bu, ilk növbədə insanların davranışları ilə də sıx bağlıdır;
- modernləşmənin sistemli xarakter daşıması. Bu, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində baş verən dəyişikliklərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə malik olması ilə sıx bağlıdır;
- qloballaşmanın qlobal xarakter daşıması. Bu, dünyanın bütün ölkələrində qloballaşma prosesinin zəruriliyi ilə səciyyələnir;
- qloballaşmanın uzunmüddətli səciyyə daşıması. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, qloballaşma həm zaman, həm də texnoloji baxımından uzunmüddətli səciyyəyə malikdir[7, s. 13].

Müəlliflərin qeyd etdiyi fikirlər, arqumentlərlə razılaşmaqla yanaşı, hesab etmək olar ki, modernləşmənin strateji əhəmiyyət daşıması daha çox onun mütərəqqi ideyalarla zəngin olması ilə səciyyəvidir. Çünki mütərəqqi texnologiyalardan istifadə edilməsi həm yeni məhsulların yaradılmasını özündə əks etdirir, həm də əhalinin tələbatının daha çevik şəkildə, çevik və davamlı olaraq qarşılanmasını nəzərdə tutur. Proseslərə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda, qida məhsullarının istehsalının modernləşdirilməsinin strateji əhəmiyyəti həm də onunla bağlıdır ki, bu proses özünəməxsus mütərəqqi prosesləri nəzərdə tutur və insanların rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəlir və ehtiyaclarının səmərəli şəkildə qarşılanmasını ödəmiş olur.

Qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsinin strateji əhəmiyyəti, eyni zamanda qida istehsalçılarının səmərəli təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirməsi ilə bağlıdır.

Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi, prof. İ.H. İbrahimov qeyd edir ki,istehsalın iqtisadi səmərəliliyi o halda yüksələ bilər ki, əmək məhsuldarlığının artırılmasına nail olunsun, xərclərə qənaət mexanizmini özündə əks etdirən mütərəqqi texnologiyalar tətbiq edilsin.İqtisadi səmərəlilik rentabellik səviyyəsi ilə ölçülür. Rentabellik səviyyəsi məhsul istehsalından və göstərilən xidmətlərdən əldə edilən mənffəətin maya dəyərinə nisbətidir. Odur ki, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün istehsal xərcləri azaldılmalı, mənfəətin məbləği artırılmalıdır. [4, s, 535]. Müəllifin fikirlərini davam etdirmək olar ki, qida məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinə bir sıra amillər təsir göstərir ki, bu ilk növbədə onun inteqrasiya olunduğu sahə ilə bağlıdır. Daha doğrusu, kənd təsərrüfatı məhsullarının xammalını əldə edərkən onun sərf etdiyi xərclər, kənd təsərrüfatı məhsulunun keyfiyyəti, həmin məhsulların qida sənayesi müəssisəsinə çatdırılması ilə bağlı logistika xərcləri, qida məhsulları istehsalçısının kənd təsərrüfatı xammalı istehsalçısına yaxınlığı və digər bu kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Qida istehsalının iqtisadi səmərəliliyini səciyyələndirən ən mühüm amil, ilk növbədə mütərəqqi texnologiyalardan istifadə etməklə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə nail olunması və eləcə də məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir ki, bu da son nəticədə bütün hallarda məhsulun rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsini səciyyələndirir.

Qloballaşma şəraitində qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsinin strateji əhəmiyyətini şərtləndirən amillərdən biri də modernləşmə nəticəsində əldə edilən rəqabət qabiliyyətli məhsullardır. Rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı, son nəticədə sürətli satış imkanlarına malik olur, yüksək keyfiyyətə və qiymət əlçatanlığına malikdir. Bu baxımdan, hesab etmək olar ki, qida məhsullarının istehsalı sektoru sənayenin ən mühüm sahələrindən biridir və sahənin rəqabət qabiliyyətinin

yüksəldilməsi, nəticə etibarilə sahədə iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına, eləcə də sahənin inkişaf potensialının səmərəli istifadəsinə əlverişli şərait yarada bilər. İ.e.d., A.F.Abbasovun fikrincə, sahənin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin azad rəqabətə davam gətirmə imkanları ilə səciyyələnir. Sahənin rəqabət qabiliyyəti hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və iqtisadi siyasətindən bilavasitə asılıdır. Sahə iqtisadiyyatının strukturunda rəqabətə davamlı sahələrin mövcud olması ölkənin dünya təsərrüfatçılıq sistemində yerinin və rolunun artırılmasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Müasir şəraitdə, ayrı-ayrı sahənin rəqabət qabiliyyəti məhsul istehsalı və satış üçün zəruri texniki, iqtisadi və təşkilati şəraitin yaradılmasından asılıdır. Sahənin rəqabət qabiliyyəti istehlakçı təbəqələrin (aşağı, orta və yüksək istehlak qabiliyyətinə malik olan əhali kateqoriyalarının) gündəlik ehtiyaclarının ödənilməsi üçün sahədə istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti və qiymətinin yetərli olması ilə dəyərləndirilir [1, s. 378].

Qloballaşma şəraitində qida məhsulları istehsalının modelləşdirilməsinin ən mühüm strateji əhəmiyyətlərindən biri də xarici ticarətdə müsbət saldonun əldə edilməsinə, yəni tədiyyə balansının yaxşılaşdırılmasına göstərilən töhfə ilə bağlıdır.

Qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsi, aqrar sahənin modernləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Aqrar sahədə rəqabət qabiliyyətli xammal istehsalına nail olduqca, qida istehsalında modernləşmənin imkanları da genişlənə bilər. İ.e.d. V.Ə.Qasımlının fikrincə, modernləşmə ölkənin xarici ticarət şərtlərini ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından yaxşılaşdırır. Bu baxımdan aqraq sahədə keyfiyyət dəyişikliklərinin məcmusu olaraq modernləşmə prosesi rəqabət qabiliyyəti yüksək olan kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının istehsalı deməkdir. [5, s. 116]. Problemə müəllif yanaşması ilə razılaşmaq mümkündür. Lakin onu da əlavə etmək olar ki, qida sənayesi məhsullarının istehsal prosesinin modernləşdirilməsi həm də ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi deməkdir. Doğrudur, bu proses son nəticədə tədiyyə balansında müsbət dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur və ixracın modernləşdirilməsinə də əhəmiyyətli təsir göstərir. Qida sənayesi istehsalını modernləşdirməklə ixracın şaxələndirilməsini təmin etmək mümkün olur. İxracın strukturunda rəqabət qabiliyyətli qida məhsullarının ixracını artırmaq mümkün ola bilər.

Qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsi iqtisadi şaxələndirmənin mühüm tərkib hissəsi kimi. Qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsi prosesi kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəli bir prosesdir. Qida məhsullarının istehsalını modernləşdirmək üçün ən başlıca cəhət qida sənayesi sektoruna investisiyaların qoyuluşunun həyata keçirilməsidir. Doğrudur, Azərbaycan reallıqlarından çıxış etsək, bir sıra hallarda yerli təsərrüfat subyektlərinin, yəni mülkiyyət formasından asılı olmayaraq emal-sənaye müəssisələrinin məhsul istehsalının daxili maliyyə resursları hesabına investisiyalaşdırılması prosesi kifayət qədər mürəkkəb bir prosesi səciyyələndirir. Bu, onunla bağlıdır ki, təsərrüfat subyektlərinin daxili maliyyə imkanları iri həcmli investisiyalaşma proseslərini həyata keçirməyə imkan vermir. Şərqi Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, xüsusilə qida sənayesi istehsalının modernləşdirilməsi zamanı daha çox dövlət–özəl bölmə əməkdaşlığından faydalanılır və bir sıra hallarda isə xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı iqtisadiyyatda biznes mühiti təkmilləşdirilir və şəffaflaşdırılır. Məhz qida istehsalının modelləşdirilməsi, nəticə etibarilə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını həyata keçirməyə imkan verir ki, bu da iqtisadiyyatı bütün hallarda kompleks şəkildə şaxələndirməyə imkan verir.

Şaxələndirmə prosesinin mahiyyətini səciyyələndirərkən, ilk növbədə şaxələndirmədən əvvəlki iqtisadiyyatın strukturunu xarakterizə etmək daha doğru olardı. Şaxələndirmədən əvvəlki iqtisadiyyatda iqtisadiyyat yalnız bir və ya yalnız iki məhsulun istehsalı və ya ixracı üzərində qurulur. Beləliklə, bazar qanunauyğunluqlarında baş verən hər hansı dəyişikliklər, o cümlədən dünya bazar qanunauyğunluqlarındakı tərəddüdlər nəticə etibarilə qiymətlərin səviyyəsinin tərəddüdlərinə gətirib çıxarır. Bu tərəddüdlər isə dövlət büdcəsinə ixrac daxilolmalarının məhdudlaşmasını şərtləndirir. Azərbaycan reallıqlarından paralel gətirsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, neftin tükəndiyi və ya neftin qiymətinin aşağı düşdüyü şəraitdə ixracın həcmində kəskin enmələr müşahidə edilə bilər. Bu da dövlət büdcəsinə valyuta daxilolmalarının həcminin azalmasına, milli valyutanın

kursunun aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi kifayət qədər mürəkkəb xarakter daşısa da, onun özünəməxsus tərkib elementləri mövcuddur. Belə ki, bu ilk növbədə istehsalın şaxələndirilməsini, bazarın şaxələndirilməsini və ixracın şaxələndirilməsini daha çox özündə əks etdirir.

M. V. Safronçuk qeyd edir ki, “*şaxələndirmə məhsulların çeşidini artırmaq və müvafiq olaraq bazarda iştirakı genişləndirmək üçün kifayət qədər böyük bir fürsətdir. Əlbəttə ki, bu zaman şirkətin sabitliyi və maliyyə dayanıqlığı da artır. Eyni zamanda, şaxələndirmənin genişlənməsi ilə əlaqədar bazara təmərküzləşmə yüksəlir. Beləliklə, istehsalın şaxələndirilməsi, bazarda daha çox pay əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də, hər hansı bir müəssisə şaxələndirmə prosesini həyata keçirməklə bazarda müəssisənin daha çox pay əldə etməsinə gətirib çıxarır”* [8, s. 74].

Qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsi prosesinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində rolunu səciyyələndirərkən, belə bir məqamı da unutmaq olmaz ki, qida məhsullarının istehsalı əksər hallarda kənd yerlərində, o cümlədən xammal istehsal sahələrinə, istehsal sahələrinə yaxın ərazilərdə yerləşdirilir. Bu baxımdan qida istehsalının modernləşdirilməsi prosesi həm kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinə imkan verir, eyni zamanda aqrar sahənin və eləcə də kənd təsərrüfatının da şaxələndirilməsinə və bütövlükdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Şaxələndirmə dünyanın əksər ölkələrində, xüsusilə aqrar sahənin inkişafı üçün daha önəmli hesab edilir. Aqrar sahədə şaxələndirmə prosesi kənd təsərrüfatının və emal sənayesinin inkişaf etdirilməsini, emal sənayesində qida məhsulları sektorunun modernləşdirilməsi nəticəsində əldə edilən nəticələrin daha səmərəli xarakter daşımasını nəzərdə tutur.

Bir sıra iqtisadçılar hesab edir ki, şaxələndirmə aqrar-sənaye kompleksinin bütün tərkib hissəsini, o cümlədən kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və məhsul istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirləri özündə əks etdirir. Şaxələndirmə prosesi nəticəsində geniş təkrar istehsalın mənbələrinin yenidən bölüşdürülməsi prosesi baş verir. Şaxələndirmə geniş təkrar istehsal prosesində maliyyələşmə mənbələrinin yenidən qurulmasının mühüm vasitəsi kimi çıxış edir[9, s. 6]. Başqa bir mənbə isə hesab edir ki, şaxələndirmə iqtisadiyyatın real sektorunun yenidən qurulmasının mümkün bir istiqaməti olub, regionların davamlı inkişafının təmin edilməsinə yönəlir[10, s. 5]. Regionların şaxələndirilməsi isə regionlarda çoxfunksiyalı mexanizmlər kompleksinin yaranmasını özündə əks etdirir və real səmərəliliyin yüksəldilməsinə təminat verir[11, s. 6].

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, qida məhsullarının istehsalının modernləşdirilməsi, nəticə etibarilə yeni keyfiyyətli məhsul istehsalının həyata keçirilməsi deməkdir. Bu proses məhsul istehsalının artırılmasına və çeşidinin genişləndirilməsinə yönəldilməklə yanaşı, əmək məhsuldarlığının artırılmasına, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınmasına istiqamətlənir. Beləliklə, qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsi nəticəsində məhsul vahidinə çəkilən xərclərin aşağı salınmasına nail olunur ki, bu da məhsul satışından əldə edilən pul gəlirlərinin və o cümlədən mənfəətin həcminin artırılmasına təminat verir.

Beləliklə, qida məhsulları istehsalını modernləşdirməklə iqtisadiyyatı şaxələndirmək mümkün olur. Bu şaxələndirmə isə məhsulun çeşidini artırır və eləcə də ixrac fəaliyyətinə öz müsbət təsirini göstərir. Beləliklə, həm qida məhsullarının istehsalının modernləşdirilməsi nəticəsində həm idxalın əvəzlənməsi baş verir, həm də ixracın strukturunda köklü keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olunur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, qida məhsullarının istehsalının modernləşdirilməsi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, eyni zamanda ərzaq təminatında idxalın xüsusi çəkisinin azalmasına da xidmət edə bilər. Təhlil göstərir ki, ölkəmizdə ərzaq məhsullarının istehsalının artırılmasına, emal sənayesi müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinə dair regional dövlət proqramları həyata keçirilsə də, lakin hələ də ərzaq məhsullarının təminatı sahəsində idxaldan bu və ya digər şəkildə asılılıq qalmaqdadır. Bu baxımdan i.e.d. E.Ə.İbrahimov hesab edir ki əhalinin ərzaq təminatında xarici ölkələrdən gətirilən məhsullar çox olarsa bu, ölkənin ərzaq müstəqilliyinə

mənfi təsir göstərə bilər. Ərzaq və qida məhsullarının istehsalının modernləşdirilməsi rəqabət qabiliyyətli məhsular və onun ixrac bazarı deməkdir. [3, s. 53]. Müəllifin fikirlərindən çıxan nəticə odur ki, qida məhsullarının istehsalını həyata keçirən müəssisələr həm rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, həm də əlavə xərclərin azaldılması baxımından, xüsusilə də nəqliyyat xərclərinə qənaət edilməsi baxımından kənd ərazilərində istehsalçılar ilə yanaşı yerləşdirilir. Bütün bunlar isə kənd ərazilərində fəaliyyət göstərən qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsinin ölkəmizin aqrar sektoru üçün daha səmərəli xarakter daşımasını səciyyələndirə bilər. Belə ki, kənd ərazilərində yerləşən qida məhsullarının istehsalının modernləşdirilməsi əmək məhsuldarlığını yüksəldir və kənd yerlərində istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsulları xammalın satış şəbəkələrini genişləndirir. Bu isə kənd yerlərində istehsal edilən məhsulların əlavə reallaşdırılma mənbəyi kimi çıxış edə bilər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək hesab etmək olar ki, qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər kompleksinin aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edir və bütün bunlar dövlətin strateji məqsədi olaraq milli maraqların qorunmasının prioritetini təşkil edən iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində əhəmiyyətli mənbə rolunu oynaya bilər.

Nəticə

Qida məhsullarının istehsalının modernləşdirilməsi, qida məhsullarını istehsal edən müəssisələrin yeni texnologiyalar cəlb etməsi hesabına məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, əmək məhsuldarlığının artırılmasına və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına istiqamətlənmiş yenidənqurulma, texnoloji yeniləşmə prosesidir. Adı çəkilən proses iqtisadiyyatın, xüsusilə ixracın şaxələndirilməsində əhəmiyyətli bir rol oynayır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi isə bir məhsuldan asılılığın, bir mənbədən daxilolmalardan asılılığın aradan qaldırılmasına yönəldilmiş, iqtisadiyyatda yeni keyfiyyət dəyişikliyi deməkdir. Qida məhsulları istehsalının modernləşməsi hesabına iqtisadi fəaliyyətin modernləşdirilməsini təmin etmək, o cümlədən iqtisadi fəaliyyətin şaxələndirilməsini təmin etmək, o cümlədən ixracı şaxələndirmək mümkündür ki, bu da qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə və beynəlxalq bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərdən dövlət büdcəsinin sığortalanmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. F., İqtisadi inkişafın müasir meyilləri: qlobal çağırışlar, təhdidlər və perspektivlər, Monoqrafiya, Bakı, 2024, səh. 576
2. Ataşov B. X., Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri(Nəzəriyyə və praktika), Bakı, 2017, 536 səh.
3. İbrahimov E. Ə., Qloballaşma dövründə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi və milli mənafelərin koordinasiyası, İpəkyolu, 2021, N3, s. 48-56
4. İbrahimov İ. H., Aqrar sahənin iqtisadiyyatı, Monoqrafiya, Bakı, 2016,655 səh.
5. Qasımlı V. Ə., İqtisadi modernizasiya, Bakı, 2014, 311 səh.
6. Məmmədov İ.N., Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri, Bakı, 2012, 524 səh.
7. М. Ковалев, Лю Цзэпин, Китай в xxi веке: обгоняющая модернизация, Монография, Минск, 2011, 176 с
8. Сафрончук М. В., Стратегии выживания: диверсификация производства, дифференциация продукта и их последствия // Проблемы управления, № 5 том 1, май 2017, 73-78с
9. Гребенькова, О. А. Диверсификация в агропромышленных формированиях: автореф. дис.канд. экон. наук : 08.00.05 / М., 2007. — 22 с.
10. Турганова, Л. В. Диверсификация экономики как инструмент устойчивого развития региона (на примере Липецкой области) : автореф. дис. канд. экон. наук : 08.00.05 / М., 2011. - 25 с.

11. Абрамов, Р. А. Диверсификация экономики регионов России на основе развития инновационных процессов : автореф. дис. канд. экон. наук : 08.00.05 / М., 2010. - 21 с

Новруз Амир оглы Рахимов
докторант, Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: novruzrehimov@gmail.com

Модернизация производства продуктов питания и вопросы экономической диверсификации

Резюме

Цель исследования - Цель исследования заключается в определении места и роли модернизации производства пищевых продуктов в диверсификации экономики, а также в выявлении влияния этого процесса на диверсификацию экономики. В статье определены глобальные вызовы, связанные с модернизацией производства пищевых продуктов, а также характерные особенности модернизации пищевой промышленности в процессе диверсификации экономики.

Методология исследования - Использованы методы анализа, синтеза и обобщения.

Практическая значимость исследования - Обосновано влияние модернизации производства пищевых продуктов в Азербайджане на повышение конкурентоспособности продукции, а также определены конкурентные преимущества с точки зрения цены и качества.

Результаты исследования - Обосновано, что модернизация производства пищевых продуктов способствует повышению качества продукции, а увеличение объёмов инвестиций в сектор пищевой промышленности рассматривается как основной фактор. Процесс модернизации производства пищевых продуктов создаст благоприятные условия для снижения зависимости экономики от нефтяного сектора.

Оригинальность и научная новизна исследования - В ходе исследования были изучены возможности влияния инвестиций и продуктовых инноваций на процесс модернизации производства пищевых продуктов, выявлены существующие проблемы в данной сфере, а также определены возможности и перспективы модернизации производства в пищевой промышленности в контексте диверсификации экономики.

Ключевые слова: пищевая промышленность, производство пищевых продуктов, модернизация производства пищевых продуктов, диверсификация экономики, развитие ненефтяного сектора, инвестиции.

Novruz Amir Rakhimov
doctoral student at Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: novruzrehimov@gmail.com

Modernization of food production and economic diversification issues

Summary

Purpose of the research - The purpose of the research is to identify the place and role of the modernization of food production in the diversification of the economy, as well as to determine its impact on the diversification process. The article outlines the global challenges related to the modernization of food production and identifies the specific features of this modernization within the economic diversification process.

Research methodology - Methods of analysis, synthesis, and generalization were used.

Practical significance of the research - The study substantiates the impact of the modernization of food production in Azerbaijan on increasing the competitiveness of products, highlighting competitive advantages in terms of price and quality.

Research results - It is substantiated that the modernization of food production contributes to improving product quality, and increasing the volume of investments in the food industry sector is characterized as a key factor. The modernization process in food production will create favorable conditions for reducing dependence on the oil sector in the economy.

Originality and scientific innovation of the research - During the research, the impact of investments and product innovations on the modernization of food production was examined, existing problems in this field were identified, and the opportunities and prospects of modernizing the food industry sector in the context of economic diversification were determined.

Key words: food industry, food production, modernization of food production, economic diversification, development of the non-oil sector, investment.

UOT 339.346

Ləman Rafiq qızı ALLAHVERDİYEVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, doktorant
e-mail: ilaxh@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.035

QİDA SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL POTENSİALININ FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – istehsal potensialının formalaşması, onun tərkib hissələrinin müəyyən edilməsi, onlardan istifadənin səmərəliliyinin təhlilidir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat işində müxtəlif yanaşmalardan, məntiqi olaraq ümumiləşdirmədən, müqayisəli analizlərdən və digər üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – müasir dövrdə qida sənayesi müəssisələrində istehsal potensialından istifadənin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, müəssisələrdə istehsal prosesinin səmərəli şəkildə təşkilini həyata keçirmək və müəssisənin mənfəətini artırmaq.

Tədqiqatın nəticəsi – qida sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialının bütün komponentlərindən səmərəli istifadə həmin müəssisələrdə rasional idarəetmə qərarlarının qəbulu və müəssisənin dayanıqlı inkişafı üçün vacib əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: İstehsal potensialından səmərəli istifadənin təşkil edilməsi müəssisədə istehsal prosesinin təşkili səviyyəsini yaxşılaşdıra biləcəyi və bütövlükdə onun fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini artıracağı müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: istehsal potensialı, istehsal potensialının komponentləri, inkişaf, qida sənayesi müəssisələri, innovasiya.

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi sosial-iqtisadi, texnoloji, təşkilati-texniki xarakterli çoxlu sayda amillərlə müəyyən edilir. potensialın həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılmasında mühüm rol oynayır.

İstehsalın təkmilləşdirilməsi imkanlarının reallaşdırılması şəraitinin yaradılmasında əsas rol müəssisənin istehsal potensialının təhlili və qiymətləndirilməsinə məxsusdur.İstehsal potensialı mövcud ehtiyatların miqdarı və keyfiyyəti ilə istehsal münasibətləri şəraitində müəyyən miqdarda və keyfiyyətdə məhsul əldə etmək qabiliyyətidir. İstehsal potensialı maksimum istehsal nəticəsi əldə etmək üçün təsərrüfat subyektləri arasında makro və mikro səviyyədə yaranan iqtisadi münasibətlər sistemidir ki, həmin nəticə texnologiyanın mövcud səviyyəsini və istehsalın təşkilinin qabaqcıl formalarını nəzərə almaqla istehsal resurslarından ən səmərəli istifadə ilə alına bilər.

İstehsal potensialı istehsalın səmərəliliyinin əsasını təşkil edir ki, onun səviyyəsini bilmək təşkilatın idarə edilməsində yerində və iqtisadi cəhətdən mümkün, təşkilatın cari və gələcək vəziyyətinə təsir göstərən qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Bu zaman təşkilatın ümumi vəziyyətini, onun resurslarını, daxili və xarici mühitə təsir dərəcəsini obyektiv qiymətləndirmək vacibdir.

İstehsal potensialı mövcud resursların kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri və onların sürətlə dəyişən bazar vəziyyətinə adekvat reaksiya vermək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir.

Qida sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialının formalaşması

İqtisadiyyatda potensial anlayışına problemin həlli və ya konkret məqsədə çatmaq üçün istifadə oluna bilən mənbələr, imkanlar, vasitələr və ehtiyatlar aiddir.

İstehsal potensialı müəssisənin məqsədlərini, hərəkətverici qüvvələrini və inkişaf mənbələrini birləşdirən əsas elementdir. O, dinamik xüsusiyyətə malikdir və yalnız ondan istifadə prosesində özünü göstərir. Müəssisələrin istehsal potensialının təşkili və istifadəsi prosesi davamlı olub birbirini tamamlayır və onun artması müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Müəssisənin istehsal potensialı termini ən çox müəssisənin resurslarının məcmusunu ifadə edir. O, müəssisənin əsas xüsu-

siyyətlərindən biridir və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə birbaşa bağlıdır.

Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələsi daima aktualdır. Müəssisənin səmərəli fəaliyyəti bir çox amillərlə şərtlənir, lakin onlardan ən əsası müəssisənin resursları olaraq qalır. İstehsal potensialının səviyyəsini bilmək istehsalın və bütövlükdə müəssisənin idarə edilməsində onun cari və gələcək vəziyyətinə təsir göstərən vaxtında və iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Müəssisənin istehsal potensialını xarakterizə edən istehsal resurslarına adətən aşağıdakılar daxil edilir:

- müəssisənin əsas vəsaitləri;
- müəssisənin dövriyyə vəsaitləri (material ehtiyatları);
- müəssisənin əmək ehtiyatları.

Müəssisələrin istehsal potensialının formalaşdırılması və ondan səmərəli istifadə edilməsi məsələləri bir çox iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və bu sahədə elmi araşdırmalar aparmışlar.

Q.S.Merzlikina və L.S.Şaxovskaya “istehsal potensialı”nın strukturunu üç komponentin birliyi şəklində: 1) istehsal (istehsalın həcmi, əsas fondlar), 2) material (xammal və materiallardan istifadə), 3) işçi heyəti (peşəkar heyət) təqdim edirlər.

L. D. Revutskiyə [1] görə burada altı komponent iştirak edir : 1) potensial illik istehsal gücü, 2) potensial illik ümumi məhsul (işlər, xidmətlər), 3) potensial əlavə dəyər, 4) potensial xalis illik gəlir/xalis məhsulun həcmi, 5) potensial illik xalis mənfəət, 6) potensial xalis mənfəət. Sonuncu "istehsal potensialı"nı əmək məsrəflərinin verilmiş ölçü vahidlərində yerinə yetirilə bilən işin həcmi kimi göstərir, bu iş müəyyən bir müddət (məsələn,1il) ərzində əsas istehsal işçiləri tərəfindən iki və ya üç növbəli iş qrafiki, əməyin və istehsalın optimal təşkili ilə mövcud istehsal fondları bazası əsasında görülə bilər.

Ancaq istehsal potensialını səciyyələndirən kadrlar ilə maliyyə-iqtisadi kəmiyyət göstəriciləri arasında əlaqənin təsviri potensialın iqtisadi göstəricilərini müəyyən etmək üçün zəruri şərt deyildir. Onlar keyfiyyət göstəriciləri ilə tamamlanmalı və bəzi əmsallardan, nisbətlərdən, ekspert qiymətləndirmələrindən və s. istifadə etməklə qiymətləndirilməlidir.

Buna görə də P. A. Fomin və M. K. Starovoytovun tərifinə görə, bir təşkilatın istehsal potensialı dedikdə təşkilatda - istehsalın qabaqcıl təşkili formalarının axtarışı üçün şirkətin intellektual kapitalının; - ən yüksək texnoloji nəticənin əldə olunması üçün mövcud texnikanın səviyyəsinin; - maksimum qənaət və dövriyyəni təmin etmək üçün maddi resursların ən səmərəli şəkildə istifadə etməklə mümkün maksimal istehsal nəticəsinin əldə edilməsi səbəbilə meydana çıxan münasibətlər başa düşülməlidir.

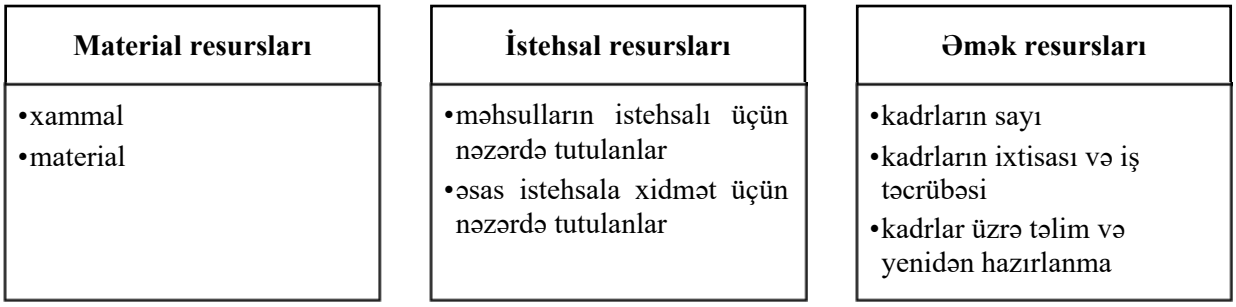
A.A.Jamoyda görə, müəyyən texnoloji sistemin istehsal potensialı ona daxil olan resursları transformasiya etmək qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. O, ya müəyyən bir sistemdən çıxışın intensivliyi ilə, yəni satılan məhsulun həcmi ilə, ya da sistemdə bu çıxışın alınmasını təmin edən qarşılıqlı təsir göstərən fərdi amillərlə qiymətləndirilir.

Sənaye müəssisələrinin və o cümlədən də qida sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialı müəssisənin strateji inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün kapitalın dövriyyəsi prosesində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən bir-biri ilə əlaqəli elementlərin (əsas fondlar, əmək ehtiyatları, maddi-xammal ehtiyatları, informasiya ehtiyatları və s.) sistemidir [2] .

Qida istehsalçılarının istehsal potensialı aşağıdakı xüsusiyyətlərə və fərqlərə malikdir:

- kənd təsərrüfatından asılılıq. Belə ki, un, dənli bitkilər, çörək məmulatlarının istehsalı yeyinti müəssisələrinin istehsal (emal) güclərinə dənli bitkilərin (xüsusilə buğdanın) təchizatından asılıdır;
- mövsümdən asılı olaraq xammalın mövcudluğu və qiymətləri. Taxıl məhsullarının qiymətləri biçin zamanı ən aşağı, gələn ilin biçin işlərinə yaxın isə maksimum olur.

Qida müəssisələrinin istehsal potensialı üç əsas komponentdən ibarətdir: maddi resurslar (dövriyyə vəsaitləri), əsas fondlar və istehsalat işçiləri. Buna əsaslanaraq, onun necə formalaşmasını nəzərdən keçirək (şəkil 1).

Şəkil 1. Qida sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialının komponentləri

Mənbə: ***Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.***

Müəssisənin material resursları (dövriyyə vəsaitləri) istehsal prosesinə daxil edilmək üçün hazırlanmış əmək predmetləridir ki, onlarsız istehsal prosesi qeyri- mümkündür. Lakin xammal və material resurslarının rolunu və əhəmiyyətini səciyyələndirən təkcə bu deyildir. Onlar məhsul istehsalında çəkilən xərclərin, istehsal olunan sənaye məhsullarının maya dəyərinin üçdə ikisini və qiymətinin yarısından çoxunu təşkil edir. Məsələn, qida və yüngül sənaye sahələrində xammal və materialların dəyəri istehsalın maya dəyərinin 80%-ni keçir.

Qida sənayesi tərəfindən emal olunan xammal və materiallar istehsal üsuluna görə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- kənd təsərrüfatı üzrə-kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində istehsal olunur və bitki (məsələn, soya, taxıl, kartof) və heyvan (mal-qara, çiy süd, balıq) mənşəli qruplara bölünür;
- sənaye üzrə - yeraltından çıxarılan (duz) və ya sənaye üsulu ilə əldə edilən (qaymaq; kazein, şəkər, qida əlavələri, nişasta) qruplara bölünür.

Məhsul istehsalında əsas materialların ən çox üstünlük təşkil edən hissəsi xammal adlanır. Xammal hazır məhsulun maddi əsasını təşkil edən və onun əsas fiziki-kimyəvi, funksional və orqanoleptiki göstəricilərini (taxıl, tərəvəz, çiy süd, iribuynuzlu mal-qara, cəmdəklərdə olan ət və s.) müəyyən edən əmək predmetlərinin bir hissəsidir. Taxılın, tərəvəzin, mal-qaranın, quşların, südün və s., habelə onların ilkin emal məhsullarının ümumi miqdarı qida sənayesinin xammalını təşkil edir.

Qida sənayesinin demək olar ki, əksər sahələrinin müəssisələrinin xammal bazasını balıqçılıq və duz hasilatı istisna olmaqla aqrar-sənaye kompleksinin tərkib hissəsi olan kənd təsərrüfatı təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı xammalı qida sənayesinin iqtisadiyyatına və təşkilinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusiyyətlətdən biri kimi xammalların bahalı, əmək tutumlu, çoxkomponentli, daşınması çətin, bərpa oluna bilən və bəzi hallarda bir-birini əvəzləyən olmasıdır. Bu xüsusiyyət də müəssisələrin rasional yerləşdirilməsinə, istehsalın səmərəli kombinləşdirilmiş əsasda həyata keçirilməsinə, əlaqəli sənaye sahələri ilə inteqrasiyasına və xammala qənaət edilməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

Kənd təsərrüfatı xammalının başqa bir xüsusiyyəti istehsalın mövsümi xarakter daşımasıdır. İl ərzində kənd təsərrüfatı xammalının qeyri-bərabər təchizatı da şəkər, ət, süd, konserv, nişasta, spirt və digər qida istehsalı sahələrində istehsalın mövsümiliyi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, istehsalın mövsümiliyi pivə və sərinləşdirici içkilər və dondurma istehsalı kimi sənaye sahələrində məhsula tələbin dəyişməsinə səbəb olur.

Materiallar əməyin sərf edildiyi və bunun nəticəsində müəyyən çevrilmələrə, dəyişikliklərə məruz qalmış, ən əsası isə əldə edilmiş dəyərə malik əmək obyektləridir. Əsas materiallar hazır məhsulun tərkibinə komponentlər (nişasta, təbii qabıq, qida əlavələri, tamlı qatmalar) kimi daxil olur və məhsulun əsasən xüsusi orqanoleptiki, estetik və fiziki xüsusiyyətlərini təmin edir və ya onun qablaşdırılmasını əmələ gətirir (konserv bankaları, polipropilen fincanlar, vakuum qablaşdırma və s.).

Köməkçi materiallar isə məhsulun istehsalını asanlaşdırır (sürtkü və təmizləyici materiallar, iplər, yuyucu vasitələr, qablar, boyalar, polietilen və s.).

İstehsal resursları istehsal potensialının əsas tərkib hissələrindən biri kimi istehsal prosesinin təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və istehsal fondları ilə təmsil olunur. Müəssisənin əsas istehsal fondları əmək vasitələrinin dəyərinin ifadəsidir.

Qida məhsulları istehsalının inkişafının hazırkı mərhələsində istehsal potensialının əsas maddi komponenti kimi əsas fondların mövcudluğu və keyfiyyəti məsələlərinə diqqətin ayrılması aktuallıq kəsb edir. Müxtəlif qida sənayesi istehsalı müəssisələri istifadə olunan xammal və texnoloji proseslərin xüsusiyyətlərinə görə əsas fondların tərkibinə və strukturuna görə fərqlənir.

Təyinatına görə əsas fondlar istehsal və qeyri-istehsal fondlarına bölünür. Əsas istehsal fondlarına ya istehsal prosesində iştirak edən (maşınlar, avadanlıqlar), onun həyata keçirilməsi üçün şərait yaradan (sənaye binaları, tikililər), ya da məhsulların saxlanmasına və daşınmasına xidmət edən bütün əmək vasitələri daxildir. Əsas istehsala xidmət üçün nəzərdə tutulan kommunal və mədəni-məişət məqsədli vasitələr isə qeyri-istehsal fondlarına aiddir.

Əsas fondların passiv hissəsi, məlum olduğu kimi, istehsala şərait yaradır. Vəsaitlərin bu hissəsinə binalar, tikililər, kommunikasiya sistemləri, istehsal sahələrinin mövcudluğu, müəssisə infrastrukturu və s.aiddir. İstehsal potensialının passiv elementlərinin əhəmiyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsi alınmış avadanlıqların, qabaqcıl texnologiyaların, yeni materialların texnoloji üstünlüklərinin itirilməsinə gətirib çıxarır.

İstehsal fondlarının aktiv hissəsi hazır məhsul istehsalında bilavasitə iştirak edir , özlüyündə əsas və köməkçi avadanlıqları, alətlər və hesablama texnikasını, texnoloji avadanlıqlarını, nəqliyyat vasitələrini və s. əhatə edir. Artıq qeyd edildiyi kimi, aktiv hissəni təşkil edən ayrı-ayrı bölmələrin, yəni ayrı-ayrı avadanlıq qruplarının, qurğuların və s. eyni əsas vəsaitlərdən istifadənin yekun nəticələri vasitəsilə qiymətləndirilməsinə ümumiləşdirilmiş yanaşma mümkündür. Buna əsaslanaraq, əsas fondların istehsal potensialına təsirini qiymətləndirmək üçün müəssisənin son nəticələrini xarakterizə edən həcm göstəricilərindən istifadə etmək və onların istifadə olunan passiv və aktiv əsas fondlarla müqayisəsi təklif olunur.

Ət və süd sənayesinin əsas istehsal fondlarının ən böyük hissəsini bina və tikililər, balıqçılıq sənayesində isə işçi maşın və avadanlıqları, o cümlədən ovlanma gəmiləri təşkil edir. Ovlanma gəmiləri balıqçılıq sənayesinin əsas fondlarının fəal hissəsidir, istehsal prosesində və yeni istehlak dəyərlərinin yaradılmasında bilavasitə iştirak edir.

Əmək resursları müəssisənin istehsal potensialının tərkib hissələrindən biri olub istehsal problemlərinin səmərəli həlli üçün zəruri olan işçilərin bilik, bacarıq və bacarıqlarının istehsal prosesində tətbiqini ifadə edir. Qida sənayesi müəssisələri çox sayda ixtisaslı fəhlə, mühəndis-texnoloq, qulluqçu və menecerləri özündə birləşdirir. Bu kadrlar istehsal texnologiyasını təkmilləşdirməklə, avadanlıqlardan daha yaxşı istifadəyə nail olmaq və əməyin daha yaxşı təşkilini təmin etməklə müəssisələrin texniki-istehsalat göstəricilərinin yerinə yetirilməsini, yüksək keyfiyyətli qida məhsulları istehsalının davamlı artırılmasını təmin etməyə çalışırlar.

Məhsul istehsalını artırmaq sahəsində qida sənayesinin əldə etdiyi uğurlar bir sıra yanaşı sahə mütəxəssislərinin də gərgin əməyinin nəticəsidir. Kənd təsərrüfatı işçiləri qida sənayesinin xammal bazasını inkişaf etdirir və onu daim artan miqdarda xammalla, maşınqayırma və ağır sənayenin digər sahələrində çalışan işçilər qida sənayesini yüksək məhsuldar avadanlıq, mexanizmlər, yanacaq və materiallarla təmin edirlər. Qida sənayesi məhsullarının daşınmasında isə nəqliyyat işçilərinin rolu danılmazdır.

Qida sənayesinin bütün sahələrində mütərəqqi texnologiya və texnikanın ardıcıl tətbiqi, istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi bu sahənin kadrlarının zəruri texniki biliklərlə təchiz edilməsini, fəhlələrin, texniki işçilərin və mühəndislərin ixtisaslarının daim təkmilləşdirilməsini, onların işgüzar istehsalat hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsini tələb edir.

Müasir dövrdə qida sənayesi müəssisələrində istehsal potensialına daxil olan resurslar

Bazar münasibətləri şəraitində müasir iqtisadçılar istehsal potensialına yuxarıdakı resurslarla

yanaşı informasiya, innovasiya (texnoloji) və maliyyə kimi resursları da daxil edirlər [3-6] .

İnformasiya resursları - müəssisənin istehsal potensialının bütün komponentləri arasında səmərəli idarəetməyə və qarşılıqlı əlaqəyə imkan verən mövcud resursların prosesləri və vəziyyəti haqqında məlumat məcmusudur.

İnformasiya resursları da istehsal potensialına təsir göstərir. İnformasiya istehsal prosesini tənzimləyir; canlı əmək və alətlərin məhsuldarlığını, əmək predmetlərindən və enerji resurslarından istifadənin səmərəliliyini artırmağa kömək edir; texnologiyanın səviyyəsini və səmərəliliyini yüksəltməyə imkan verir. Eyni zamanda, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi ilə istehsalın, əməyin və idarəetmənin təşkili sahəsində elmi işlərin nəticələri, satış bazarlarının, avtomatlaşdırılmış sistemlər üçün proqram təminatının, maşın və avadanlıqlara nəzarət proqramlarının və s. öyrənilməsinə dair informasiya formaları istehsalda getdikcə daha mühüm rol oynayır. Onların əsas parametrləri istifadənin kifayətliyi və sürəti, emalın texnoloji imkanlarıdır. İnformasiya bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, informasiya istifadə zamanı istehlak edilmir və onun istehlakının genişləndirilməsi praktiki olaraq heç bir məhdudiyyətə malik deyil. Üstəlik, o, köməkçi rol oynamır, istehsal potensialının digər elementlərinə münasibətdə birləşdirici funksiyanı yerinə yetirir, onları vahid bütövlükdə birləşdirir.

Qida sənayesi müəssisələrində informasiya resurslarının köməyi ilə bütün digər resursların – maddi, maliyyə, əmək və s. idarə edilməsi həyata keçirilir, çünki informasiya resursları istehsalı optimallaşdırmaq və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün necə işləmək barədə yığılmış bilikləri əhatə edir.

İnnovasiya resursları dedikdə, müəssisənin innovasiyaları həyata keçirmək üçün sərəncamında olan maliyyə, intellektual və maddi resursların məcmusu başa düşülür. İnnovasiya (texnoloji) resursları yerinə yetirilən işlərin və ya göstərilən xidmətlərin lazımi elmi və texniki səviyyəsini qorumağa imkan verən ehtiyat yaratmaqla, müəssisənin özünün rəqabət qabiliyyətinin elmi-texniki göstəricilərinə uyğun olaraq məhsul və ya xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətini təmin etməklə fəaliyyət göstərir.

Qida sektorunda innovasiyalar - təsərrüfat təcrübəsində yeni, yaxşılaşdırılmış qida məhsulları, yeni texnologiyalar, yeni təşkilatçılıq və idarəetmə formaları, kadr potensialının idarə edilməsi və sosial xidmətlərin formalaşmasına yeni yanaşmalar şəklində işləmələrin və tədqiqatların nəticələri kimi təzahür edir. İnnovativ texnologiyalara əsaslanan bu sistem kənd təsərrüfatı xammalının hərtərəfli emalına, emalın əlavə məhsullarının təsərrüfat dövriyyəsinə tam cəlb edilməsinə, istehsal xərclərinin azaldılmasına və istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına imkan verəcək.

Qida sənayesində innovativ məhsullar iki komponentdən ibarətdir: innovativ məhsulların özü və onların istehsalının innovativ üsulları. Qida sənayesində ən mühüm innovativ amillər kimi qida əlavələrinin tətbiqi və istifadəsi, yeni emal üsulları, GMO-ların istifadəsi, orqanik məhsullar xəttinin inkişafı, innovativ qablaşdırmanın, yeni növ xammal və inqrediyentlərin istifadəsini göstərmək olar [7].

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində molekulyar biologiya və gen mühəndisliyi, nanotexnologiyaya əsaslanan biotexnologiyadan istifadə etməklə yeni növ məhsulların yaradılması üçün müəyyən vüsət alan yeni texnoloji nizam yaxın gələcəkdə sənayenin texnoloji simasını müəyyən edəcəkdir.

Qida sənayesi müəssisələrinin innovativ fəaliyyəti, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, istehsalın avtomatlaşdırılması, kompüterləşdirilməsi, mexanikləşdirilməsi və kimyəviləşdirilməsi kimi fəaliyyətlərə investisiyaların qoyulması ilə bağlıdır.

İstehsal potensialının formalaşması və istifadəsi birbaşa müəssisənin maliyyə imkanlarından, maliyyə potensialının həcmindən və vəziyyətindən asılı olduğuna görə istehsal potensialını müəssisələrin maliyyə imkanlarından ayırmaq olmaz. Bütövlükdə maliyyə müəssisənin bütün iqtisadi potensialının can damarıdır və onun qida müəssisələrinin istehsal vəziyyətinə və imkanlarına birbaşa təsiri vardır. Maliyyə potensialının tərkibinə maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti, likvidlik,

fəaliyyətin səmərəliliyi, investisiya cəlbediciliyi aid edilir.

Maliyyə resursları müəssisələr tərəfindən istifadə edilən şəxsi, borc və cəlb edilmiş vəsaitlər onların aktivlərinin formalaşması və istehsalına, habelə istehsal potensialının tərkib hissəsi kimi maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Başqa sözlə, maliyyə resursları müəssisə rəhbərliyinin tətbiq olunan texnologiyaların modernləşdirilməsi və işçilərin təlimi yolu ilə istehsal potensialını, yəni istehsal komponentini gücləndirmək qabiliyyətini təmsil edir.

Nəticə

Qida sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialı istehsal prosesinin təşkili səviyyəsini ən dolğun şəkildə əks etdirən göstəricilərdən biridir. Hər bir müəssisə üçün istehsal potensialının əsas vəzifəsi minimum resurs xərcləri ilə məhsul istehsalı olduğuna görə müəssisə istehsal potensialını yeniləmək və onu qeyri-müəyyənlik şəraitinə uyğunlaşdırmaq üçün daim yeni ehtiyatlar axtarmalıdır.

Bunu nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, istehsal potensialı sənaye kompleksinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin mühüm göstəricisi hesab olunmalıdır. İstehsal potensialından səmərəsiz istifadə ərzaq məhsullarının tədarükünün azalmasına, istehsal prosesinin köhnə texnologiyalar və qeyri-məhsuldar avadanlıqlarla “yüklənməsinə” səbəb olur. Müəssisənin istehsal potensialının bütün komponentlərinin ətraflı təhlili müəssisənin bütün resurslarından səmərəli istifadə və investisiya mənbələrinin cəlb edilməsi üzrə idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün vacib əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, istehsal potensialının qiymətləndirilməsi qida sənayesinin inkişafı strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün vacib şərtdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ревуцкий Л.Д. Потенциал и стоимость предприятия. – М.: Перспектива, 1997. – С.7
2. Старовойтов М.К., Фомин П.А. Практический инструментарий организации управления промышленным предприятием. – М.: Высшая школа, 2002. –178-179 с.
3. Бизнес-планирование: учеб. / под ред. В. М. Попова и С. И. Ляпунова. - : Финансы и статистика, 2003. - 672 с
4. Избембетова, Ж.Д. Производственный потенциал предприятия /- Оренбург, 2005. - № 12. - дек. - С. 253-255.
5. Попов. Е В. Структура рыночного потенциала предприятия / Е.В. Попов. В.Л. Ханжина // Проблемы теории и практики управления. - 2001. - № 6. - С. 118-122.
6. Шафиков, М.Т. Потенциал: сущность и структура / М.Т. Шафриков // Социально-гуманитарные знания. - 2002. -№ 1. - С. 236-246.
7. Алешков А. В. Проблемы инновационного развития отечественной пищевой индустрии / А. В. Алешков, М. В. Бурик // Технология и товароведение инновационных пищевых продуктов. – 2017. – № 1(42). – С. 112-119.

Ляман Рафик кызы Аллахвердиева
докторант
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Особенности формирования производственного потенциала предприятий пищевой промышленности

Резюме

Цель исследования - анализ формирования производственного потенциала, выявление его компонентов и эффективности их использования.

Методология исследования – в исследовательской работе использовались различные подходы, логическое обобщение, сравнительный анализ и другие методы.

Практическая значимость исследования – реализация эффективной организации производственного процесса и увеличения прибыли на предприятиях с учетом важности использования производственного потенциала предприятий пищевой промышленности в современных условиях.

Результатом исследования – эффективное использование всех составляющих производственного потенциала предприятий пищевой промышленности имеет большое значение для принятия рациональных управленческих решений на этих предприятиях и устойчивого развития предприятия.

Оригинальность и научная новизна исследования - организация эффективного использования производственного потенциала позволяет повысить уровень организации производственного процесса на предприятии и повысить экономическую эффективность его деятельности в целом.

Ключевые слова: производственный потенциал, составляющие производственного потенциала, развитие, предприятия пищевой промышленности, инновации.

Laman Rafig Allahverdiyeva
PhD student
Azerbaijan State Agricultural University
e-mail: ilaxh@mail.ru

Features of the formation of production potential in food industry enterprise

Summary

The purpose of the research – formation of production potential, the identification of its components, and the analysis of the effectiveness of their use.

Methodology of the research – various approaches, logical generalization, comparative analysis and other methods were used in the research work.

The practical importance of the research – to implement the efficient organization of the production process in enterprises and increase the profits of the enterprise, taking into account the importance of using production potential in food industry enterprises in modern times.

The results of the research – organization of the efficient use of production potential can improve the level of organization of the production process at the enterprise and increase the economic efficiency of its activities as a whole.

The originality and scientific novelty of the research – the efficient use of all components of the production potential of food industry enterprises is of great importance for making rational management decisions at these enterprises and for the sustainable development of the enterprise.

Key words: production potential, components of production potential, development, food industry enterprises.

UOT 339.564, 330.362

Pəri Əmirəhməd qızı HƏSƏNOVA
Professor, Bakı Dövlət Universiteti, “İqtisadiyyat” kafedrası
E-mail: perihesenova80@gmail.com,

Gülnar Qurban qızı HÜSEYNOVA
Müəllim, Bakı Dövlət Universiteti, “İqtisadiyyat” kafedrası
E-mail: gulnarhuseynova.bsu@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.037

AZƏRBAYCANDA İXRAC FƏALİYYƏTİNİN MAKROİQTİSADİ SABİTLİYƏ TƏSİRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycanda ixrac fəaliyyətinin makroiqtisadi sabitliyə təsirinin tənzimlənilməsini elmi, analitik, statistik metodların köməkliyi ilə araşdırmaqdır. İxracın həcmində baş verən dəyişikliklər ilə əsas makroiqtisadi göstəricilər arasında mütənasibliyin olub-olmadığını aşkara çıxarmaq və onun əsas sosial-iqtisadi nəticələrini tədqiq etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqatın aparılması zamanı həm institusional mexanizmlərdən istifadə edilməsi, həm də statistik göstəricilərin təhlilindən bəhrələnilməsi əsas istiqamət kimi seçilmişdir. Empirik hissənin işlənilməsi zamanı müxtəlif ofis proqramlarından, habelə diaqnostik təhlil aparılması üçün Gretl proqramından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqatın yerinə yetirilməsindən əldə edilən nəticələrdən bu sahədə gələcəkdə aparılması nəzrədə tutulan tədqiqat işlərində, o cümlədən ixrac fəaliyyətinin təşviqinə və tənzimlənilməsinə məsul olan qurumlar, bu xüsusda ixrac fəaliyyətinin genişləndirilməsində maraqlı olan müəssisə, təşkilatlar tərəfindən istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticəsi - Tədqiqatın aparılmasından əldə edilən nəticə göstərir ki, ixrac fəaliyyətinin makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində rolu olduqca yüksəkdir. Bunun üçün ixrac fəaliyyətinin müxtəlif iqtisadi və institusional metodların köməkliyi ilə tənzimlənməsi qaçınılmazdır və bu hal özlüyündə iqtisadi artıma müsbət təsir edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - İxrac fəaliyyətinin makroiqtisadi sabitliyə təsirinin tənzimlənməsi, investisiya ilə ixracın qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində tədqiq edilmiş, yeni strukturda göstərilmişdir.

Açar sözlər: Milli iqtisadiyyat, ticarət dövriyyəsi, ixrac fəaliyyəti, ixracın stimullaşdırılması, dövlət büdcəsi, iqtisadi məşğulluq, investisiya qoyuluşu.

Giriş

Makroiqtisadi sabitlik kompleks iqtisadi yanaşmanı zəruri edən, ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət sahələrinin bütün komponentlərinin dayanıqlığının təmini şərtləri daxilində reallaşan iqtisadi vəziyyət hesab edildiyindən, burada çoxölçülü yanaşmalardan istifadə zərurət kimi qarşıya çıxır. Xüsusilə son illər dünya bazarında baş verən, qlobal mühitin arzuolunmaz təsirlərindən irəli gələn geosiyasi və geoiqtisadi qeyri-sabitlik halları burada əsas iqtisadi göstəricilər üzrə sabitliyin qorunub saxlanılmasını çətinləşdirir. Bu hal daha çox milli iqtisadiyyatın əsas sahələrinə investisiya qoyuluşlarında, iqtisadi məşğulluq məsələlərində, habelə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında daha qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq tədqiqat işində ixrac fəaliyyətinin milli iqtisadiyyatda önəminin daha mütərəqqi üsullarla tədqiqi və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində ixrac fəaliyyətlərinin tənzimlənməsinin müasir üsul və mexanizmlərinin araşdırılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

İxrac fəaliyyətinin makroiqtisadi sabitliyə təsirinə dair nəzəri yanaşmalar

Xarici ticarətin liberallaşmasının genişləndirilməsi kontekstində, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin

dərinləşdirilməsi və çoxistiqamətliliyinin təmini iqtisadi artımı sürətləndirmək imkanı vəd etsə də, vəziyyətin stabilliyinin təmin edilməsi heç də qısa müddəti əhatə etmir və tək istiqamətli yanaşma hesabına mümkün olmur. Burada ayrı-ayrı sahələr üzrə səmərəli iqtisadi fəaliyyətin reallaşdırılması üçün sahələrarası əlaqələrin koordinasiya edilmiş şəkildə təşkili obyektiv zərurət kimi çıxış edir. İqtisadi artımın milli iqtisadiyyatda təmininin zəruriliyini və çoxistiqamətliliyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu hal dövlətin diqqət mərkəzində olan məsələdir və sahə üzrə öncədən müəyyən edilmiş səmərəli üsulların tətbiqi, o cümlədən mövcud institusional mexanizmlər hesabına həyata keçirilir. Burada səmərəli dövlət proqramlarının, hüquqi aktların və effektiv iqtisadi islahatların qəbulu və ya həyata keçirilməsi istehsal sahələrinin inkişafına və ya reinteqrasiyasına səbəb olur ki, bu da dolayısı ilə məhsul istehsalının yüksəlməsinə və tələbatdan yüksək olan məhsulların ixracının artmasına səbəb olur.

Müxtəlif yerli istehsal imkanları mövcud olan sahələrin inkişafının sürətləndirilməsi üzrə potensialın mövcudluğu, həmin sahələrin dayanıqlı təşkilinə və fasiləsiz rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına imkan verir ki, bu da daxili tələbi qarşılanan məhsulların bir qisminin xarici bazara çıxarılmasına və bununla da dövlət büdcəsinin müəyyən nisbətdə xarici valyuta ehtiyatlarının formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Beləliklə qeyd edə bilərik ki, əslində yerli xammal təminatının geniş olması, həmin xammaldan istehsal edilən məhsulların bir qisminin xarici bazarlarda reallaşdırılması hesabına bu sahədən daxil olan gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına nail olmağa imkan verir. İqtisadi nəzəriyyədə bu sahədə Merkantilizm cərəyanının xüsusi yanaşmasının olması fikrimizi təsdiq edir. Belə ki, XV-XVIII əsrdə Qərbi Avropada hakim iqtisadi fikirləri ilə diqqət çəkən Merkantilizmin nümayəndələri, xarici ticarət zamanı ixrac əməliyyatlarının idxaldan yüsək olmasının və maksimum həddə çatdırılmasının (qızıl, qiymətli metallar istisna olmaqla) və bu yolla ölkəyə yüksək həcmdə gəlir gətirilməsinin tərəfdarı idilər. Onların fikrincə, dövlət büdcəsinin xarici bazardan daxil olan gəlirlər hesabına formalaşdırılması iqtisadi fəaliyyət sahələrinin canlanmasına və mütərəqqi istehsal texnologiyasına keçidə şərait yarada bilər. Bu haqda Milos Stojanoviç və İvana Boziç (2023) qeyd edir ki, ixrac ölkənin iqtisadi sərvətinin artmasına müsbət təsir göstərir, xaricdən daxil olan vəsaitlərin axınına səbəb olur. Bunu nəzərə alaraq, milli iqtisadiyyatda xarici ticarət balansının aktiv olmasını, başqa ölkələrdən daha az idxal edib, daha çox ixrac reallaşdırılmasını irəli sürürlər [6, s.70, 79].

Milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi sabitliyinin təmin edilməsində ixrac fəaliyyətinin genişləndirilməsinin əhəmiyyətinə diqqət çəkən Dang Trung və Nguyen Thi (2024) ölkənin beynəlxalq bazarda təmsil olunma vəziyyətinin satdığı əmtəə və xidmətlərin ümumi dəyərinin ölçülməsi yolu ilə müəyyən edildiyini qeyd edir. Ölkənin ticarət fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı ixrac fəaliyyətini ölkənin rəqabətqabiliyyətini əks etdirən və onun iqtisadi inkişafına töhfə verən mühüm amil kimi müəyyən edir [5, s.1-2]. Bela Balassa (1978) apardığı tədqiqatlarda ixracın stimullaşdırılmasının iqtisadi sabitliyə səbəb olduğu qənaətində olmuş və müəyyən ölkələrin nümunəsində buna diqqət çəkmişdir. İqtisadçı alim qeyd edir ki, Koreya, Sinqapur və Tayvan kimi yüksək sənayeləşmiş ölkələr ilkin mərhələdə ixracyönümlü siyasətlər qəbul etmişlər. Onlar ixraca mahiyyətcə sərbəst ticarət rejimi tətbiq etmişlər və zamanla ixracın artırılmasına və idxalın azaldılmasına yönəlik əvəz etməyə təşviq edən bəzi əlavə subsidiyalar verilməsini həyata keçirmişlər. Bu yolla müxtəlif sosial-iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşması məqsədinə çatmışlar [7, s.183].

Anis Ali və Basel Ali (2023) tədqiqatında qeyd edir ki, ölkənin idxal-ixrac fəaliyyəti müxtəlif yollarla iqtisadiyyat üçün faydalıdır. Bu hal istehsalda və ya xidmət sektorunda beynəlxalq ticarət hesabına ixtisaslaşma qabiliyyətini mümkün qədər yüksəldir. Burada daxil olan gəlirləri artırır və istehlakdan yüksək olan məhsulların daxili bazara çıxarılmasına imkan verir ki, bu da daxili bazarın tənzimlənməsi baxımından əhəmiyyətlidir. İqtisadçı alimlərin fikrincə, ixrac daxili rəqabəti azaldır və valyuta məzənnəsinin stabilləşdirilməsinə səbəb olur. Əmtəə və xidmətlər bazarını genişləndirir, yeni beynəlxalq əlaqələrin qurulmasına imkan verir və milli iqtisadiyyatın nüfuzunu artırır [8, s.1681].

Sayef Bakari (2017) tədqiqatında qeyd edir ki, ixrac sərmayə qoyuluşunun vacib mənbələrindən

biri hesab edilməlidir. İqtisadçı alimin fikrincə, müxtəlif sektorlara sərmayə qoyuluşunun yüksəlməsi iqtisadi artımın sürətlənlənməsinə, işsizlik səviyyəsinin azalmasına və insanların rifahının artmasına kömək edir. Hasilat sənayesinin inkişafı hesabına özünütəminat səviyyəsində artıma nail olmağa şərait yaradı. Yerli istehlak həcmindən yüksək olan məhsullar üzrə ixracın həcminin artırılmasına geniş imkanlar açır. Odur ki, malların və xidmətlərin ixracı gələcəkdə iqtisadi artımı manipulyasiya etmək və yoxsulluğu azaltmaq üçün inkişafın stimulu kimi qəbul edilməlidir. Bundan başqa, ixracın artırılması həm də idxalla əməliyyat aparmaq üçün xarici valyuta axınının mənbəyi kimi çıxış edir [9, s.34-35].

Nərmin Mirzəzadə (2024) vurğulayır ki, ixrac ölkə müəssisələrinin istehsal məhsuldarlığının artmasına və milli iqtisadiyyatın rifahının yüksəlməsinə səbəb olur. Beynəlxalq miqyasda istehlak standartlarına qoyulan tələblərdən irəli gələrək ixrac olunan məhsulların keyfiyyət göstəricilərini və texnoloji inkişaf səviyyəsini artırır [4, s.161-162].

İqtisadçı alimlərin fikirlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, əslində yanaşma baxımından heç bir iqtisadçının fikri digərlərinin yanaşmasını təkzib etmir. Əksinə, məsələyə müxtəlif prizmalardan baxıldığını və milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi sabitliyinin qorunub saxlanılması üçün xarici ticarətin ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasının olduqca vacib olduğu aşkara çıxır.

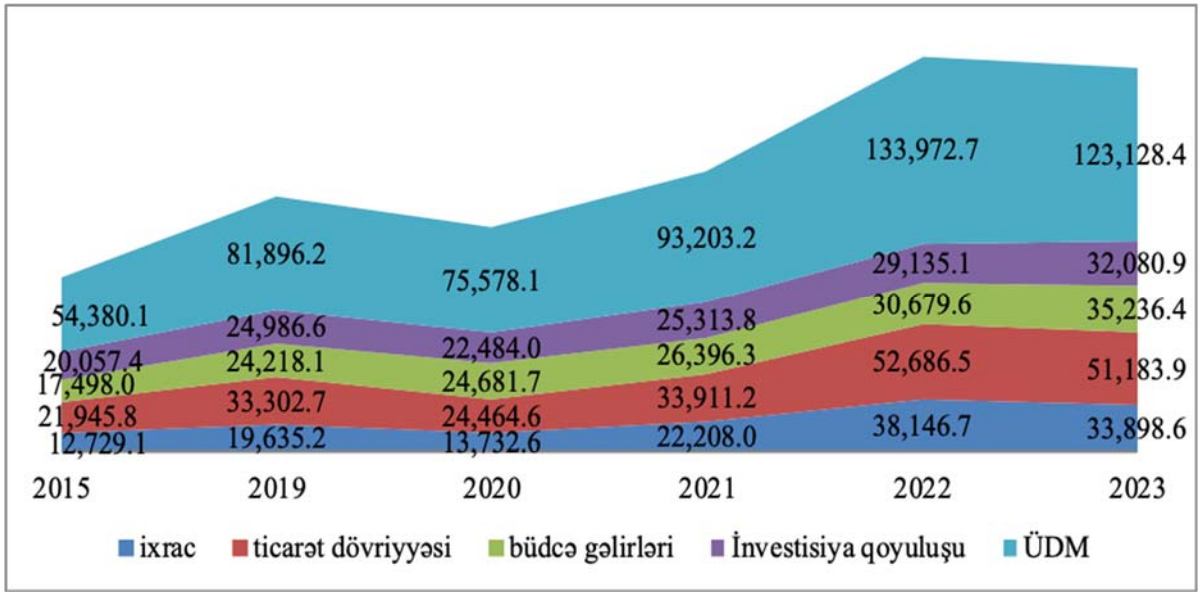
İxrac fəaliyyətinin təşkilinə təsir edən amillər və ixracın əsas makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasında rolu

İxrac fəaliyyətinin ayrılıqda makroiqtisadi sabitliyə təsirinə diqqət etdiyimizdə aydın olur ki, bu vacib fəaliyyət əslində makroiqtisadi artıma müxtəlif istiqamətli müsbət dəyişik vəd edir. İxracın əsas makroiqtisadi göstəricilərin dəyişməsində təsir dairəsi iki istiqamət üzrə: birbaşa, dolayı formada özünü göstərir. İxrac fəaliyyətinin əsas makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşması sahəsində milli iqtisadiyyata verdiyi üstünlükləri ümumən qeyd etsək buraya dövlət büdcəsində, investisiya qoyuluşunda, əsas kapitalın yenilənməsində, texniki-təminat imkanlarının yaxşılaşmasında, iqtisadi məşğulluğun yüksəlməsində, orta əməkhaqlarının artmasında, məhsulun istehsalının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasında əldə edilən üstünlüklər aid edilə bilər.

Ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqeyi, onun əsas ticarət yolları üzərində yerləşməsi habelə son illər qurulan, beynəlxalq normalara cavab verən yol infrastrukturunun təşkili təkcə rezidentlər tərəfindən daxili daşımaların həyata keçirilməsinə deyil, həmçinin qeyri-rezidentlər üçün xarici yükdaşımalar üzrə cəlbediciliyi artırmışdır. Son illər ölkəmizdə müasir tələblərə cavab verən daha qısa marşrutlar üzrə yolların bərpası, yenidən qurulması ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan xarici ticarət iştirakçılarının maraqlarını təmin edir. Bu yolla istər ölkəmizdə istehsal olunmuş məhsulların ixracına, istərsə də digər mənşə ölkələrindən gələn məhsulların ölkəmizdən keçid kimi istifadə edilmək yolu ilə beynəlxalq bazarlara çıxarılmasına müsbət təsir etmişdir. Bu hal təkcə quru, avtomobil yüklərinin daşınmasında deyil, həmçinin müasir dəmir yolu xətlərinin, o cümlədən boru xətlərinin inşası məsələlərində də öz əksini tapmışdır. Beləliklə, ölkəmizdə son illərdə ixrac fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün ilkin şərt hesab olunan nəqliyyat kommunikasiyası üzrə ciddi irəliləyişlərə nail olunduğunu deyə bilərik.

İxrac fəaliyyətinin genişləndirilməsinin milli iqtisadiyyat üçün önəminə və bu sahədə dövlət tərəfindən yaradılan infrastruktur imkanlarının mövcudluğuna nəzər yetirdikdən sonra, ölkəmizdə ixrac fəaliyyətinin bilavasitə təsiri ilə əsas makroiqtisadi göstəricilərdə hansı istiqamətli dəyişikliklərin olduğunu müəyyən etmək əhəmiyyətlidir. Diaqram 1-in məlumatlarından aydın olur ki, baza ili ilə müqayisədə sonrakı illərdə əsas növ makroiqtisadi göstəricilərdə müəyyən istiqamətli dəyişikliklər baş vermişdir. Ayrı-ayrılıqda baxdığımızda 2015-ci il ilə müqayisədə 2023-cü ildə ixrac əməliyyatlarının kəmiyyətinin təqribən 2.7 dəfə, ticarət dövriyyəsinin 2.3 dəfə, büdcə gəlirlərinin 2.0 dəfə, investisiya qoyuluşunun 59.9%, ÜDM-in həcminin 2.3 dəfə artdığını müəyyən edirik.

Baza ili ilə müqayisə olunduğu zaman yalnız 2020-ci ildə büdcə gəlirləri xaicində bütün göstəricilər üzrə qismən azalmanın baş verdiyini görürük. Bu hal həmin dövrdə qlobal iqtisadi mühitdə baş verən, Covid-19 pandemiyasının arzuolunmaz təsirindən irəli gələn hallarla bağlı olmuşdur.

Diaqram 1. Milli iqtisadiyyatın əsas makroiqtisadi göstəricilərinin dəyişmə dinamikası, mln manat ilə

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

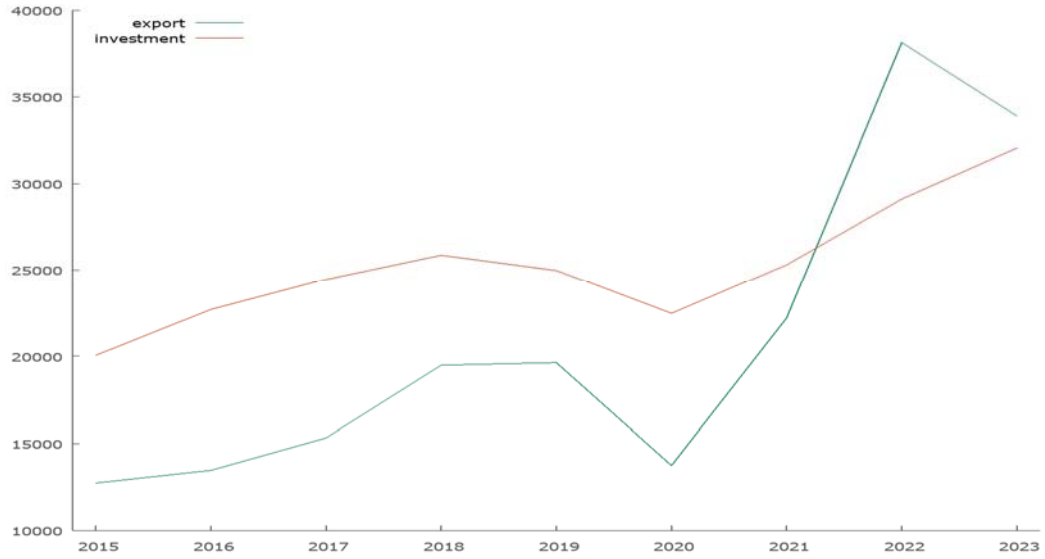
Baş verən artımların istiqamətinə baxdıqda burada ixracdakı dəyişikliklər ilə digər əsas makroiqtisadi göstəricilər arasında müəyyən əlaqənin olduğunu müəyyən etmiş oluruq. Əlbəttə, yalnız bu halı qiymətləndirməklə deyə bilmərik ki, digər əsas makroiqtisadi göstəricilərdə baş verən dəyişikliklər ixracın həcmindəki dəyişikliklər hesabına baş verir. Burada sözügedən iqtisadi göstəricilərin artmasına təsir edən onlarla digər halları ayırd etmək mümkündür. Ancaq bununla belə ixracda baş verən dəyişikliyin əsas makroiqtisadi göstəricilərdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqəsinin olub-olmamasını və ya burada mövcud olan əlaqənin gücünü müəyyən etmək məqsədilə korrelyasiya analizinin aparılmasına ehtiyac vardır. Öncədən qeyd etdiyimiz kimi ixrac fəaliyyətlərindən gələn gəlirlərin həcmi nə qədər yüksək olarsa, bu zaman büdcə daxilolmalarında stabilləşmə baş verər.

İxrac fəaliyyətinin genişləndirilməsinin investisiya qoyuluşuna təsirinin empirik, diaqnostik metodlarla təhlili

Artan büdcə gəlirləri hesabına müəyyən sahələrə investisiyalar edilir ki, bu da həm əsas kapitalın yenilənməsinə, həm daha keyfiyyətli və yüksək həcmdə məhsul istehsalına imkan verir. İqtisadi məşğulluğun artırılması hesabına əhalinin yaşayış standartlarının yüksəlməsinə, o cümlədən genişlənən məhsul istehsalı fonunda ÜDM-in xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olur. Beləliklə, aydın olur ki, əslində ixracın əsas makroiqtisadi göstəricilərə dolayı təsiri bilavasitə büdcə gəlirlərinin artması fonunda investisiyaların ayrı-ayrı sahələrə yönəlik həcminin yüksəlməsi ilə izah olunur.

Məhz bu səbəbdən ixrac kəmiyyəti ilə ölkə iqtisadiyyatına yönəlik investisiyaların qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etmək məqsədilə hər iki iqtisadi parametr arasında əlaqənin təsirini qiymətləndirmək əhəmiyyətlidir. Məlumat üçün qeyd edək ki, təhlilin aparılması zamanı ölkə üzrə müvafiq illər üzrə ümumi investisiyaların həcmi əsas götürülmüşdür. Belə ki, ixrac xarici ticarət fəaliyyəti hesab edildiyindən burada xarici invetisiyaların cəlb edilməsində onun əhəmiyyətli rolu vardır. Odur ki, təhlil zamanı daxili və xarici investisiyaların asılı dəyişən kimi götürülməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

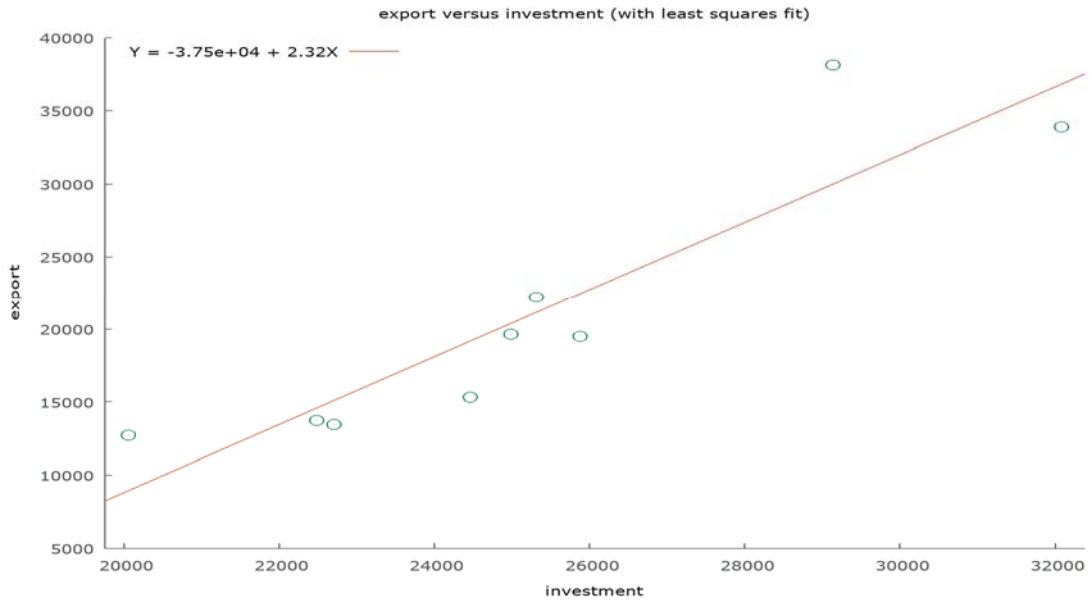
Təhlil zamanı əsas və asılı dəyişənlər arasında əlaqənin mövcudluğunu müəyyən etmək məqsədilə xətti diaqrama nəzər yetirək.

Diaqram 2. İxrac və investisiya göstəriciləri arasında əlaqənin müəyyən edilməsi üzrə xətti diaqram

Mənbə: DSK-nın illik hesabatları əsasında Gretl statistik proqramlaşma proqramından istifadə etməklə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diaqram 2-nin zaman axımı üzrə quruluşu bizə 2022-ci ilədək hər iki göstərici arasında düz mütənasib əlaqənin olduğunu, 2023-cü ildə yəni hesabat ilində isə əlaqənin tərs mütənasib şəkil aldığını göstərir. Ümumilikdə diaqramın əksər zaman aralığında bir-birilə düz mütənasib şəkildə əlaqədə olması bizə müstəqil (ixrac) və asılı dəyişən (investisiya) arasında düz mütənasib əlaqənin olduğu fikrini verir. Təhlilin dolğunluğunu, konkretliyini təmin etmək məqsədilə diaqram 3-də hər iki göstərici arasında əlaqənin təsirinə, gücünə baxmaq vacibdir.

Diaqram 3. İxrac və investisiya göstəriciləri arasında korrelyasiya əlaqəsinin müəyyən edilməsi üzrə xətti diaqram

Mənbə: DSK-nın illik hesabatları əsasında Gretl statistik proqramlaşma proqramından istifadə etməklə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Xətti diaqram üzrə səpələnmə bizə onu göstərir ki, öncəki dövlərdə göstəricilər trend xəttinə daha yaxın olmuşlar. Daha sonra mərkəzi trend xəttindən bir qədər uzaqlaşılmışdır. Bu hal bizə onu deməyə əsas verir ki, bu iki göstərici arasında ilk vaxtlar daha güclü əlaqə olsa da, sonrakı vaxtda bir qədər təsir gücü zəifləmiş və kənarlaşmalar baş vermişdir. Odur ki, təhlilin sonrakı, gələcək illər üzrə aparılması vacibdir. Məhz bu yolla hər iki göstərici arasında təsirin zəifləməsini, azalmasını və nə zaman artma ilə əvəzləndiyini (və ya zəifləmənin yüksəldiyini) müəyyən etmək olar. Odur ki, təhlilin sonrakı vaxtlarda da müşahidələr əsasında aparılması zərurət kimi ortaya çıxır. Müvafiq ilkin analiz metodlarından istifadə etdikdən sonra proqram təminatının köməkliyi ilə əvvəlcədən emal etdiyimiz məlumatların təhlil nəticələrinə nəzər yetirək. Təhlilin nəticələrinə keçməzdən öncə məlumat üçün qeyd edək ki, təhlil Ən Kiçik Kvadratlar (Ordinary Least Squares) modeli əsasında aparılmışdır. Yuxarıda qeyd edilən T- seçilən zaman aralığını, başqa deyimlə seçilmiş, təhlil aparılmış illərin sayını göstərir. Təhlildə asılı dəyişən qismində investisiya, müstəqil dəyişən qismində isə ixrac fəaliyyəti götürülmüşdür. Alınan analizin göstəricilərinə baxdığımızda sabit (const) koefisiyentin 17768.7 olduğunu müəyyən etmiş oluruq. Bu, o deməkdir ki, müstəqil dəyişən, yəni ixrac (exports) sıfır olduğu dövrdə belə asılı dəyişən investisiya təxminən 17768.7 səviyyəsində olacaqdır. Analiz nəticəsi, həmçinin göstərir ki, ixrac (export) koefisiyenti 0.356202-dir.

Model 1: OLS, using observations 2015-2023 (T = 9)
Dependent variable: investment

	Coefficient	*Std. Error*	*t-ratio*	*p-value*	
const	17768.7	1402.63	12.67	<0.0001	***
export	0.356202	0.0618456	5.760	0.0007	***

Mean dependent var	25233.74	S.D. dependent var	3604.222
Sum squared resid	18108570	S.E. of regression	1608.396
R-squared	0.825751	Adjusted R-squared	0.800858
F(1, 7)	33.17231	P-value(F)	0.000692
Log-likelihood	−78.08647	Akaike criterion	160.1729
Schwarz criterion	160.5674	Hannan-Quinn	159.3217
Rho	−0.196584	Durbin-Watson	1.729591

Mənbə: Gretl statistik proqramlaşma proqramından istifadə etməklə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu hal ixracın 1 vahid artması vəziyyətində investisiyanın 0.3562 vahid artacağını göstərir. Alınan nəticə ixrac ilə investisiya arasında müsbət, düz mütənasib bir əlaqənin mövcudluğunu deməyə əsas verir. Təhlilin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olub-olmamasını öyrənmək üçün p dəyərinə diqqət etsək görərik ki, hər iki göstərici üzrə bu kəmiyyət 0.05-dən kiçikdir ((sabit (const) <0.0001 və ixrac üçün <0.0007)). Belə olan halda dəyişənlərin statistika cəhətdən əhəmiyyətli olduğunu qəbul etmək olar. Bu hal bizə ixracın investisiyaya təsiri olmadığına dair null hipotezini rədd etməyə imkan verir. Modelin uyğunluğuna nəzər edərkən aydın olur ki, R-kvadratı (R-squared = 0.825751) minimum göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Alınan nəticə investisiyadakı variansın təxminən 82.6%-nin model tərəfindən izah olunduğunu deməyə əsas verir. Bu da göstəricilərin modelə uyğunluğunu göstərir.

Qalıqların cəmi göstəricisi (Sum Squared Residuals = 18108570) kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Alınan nəticə bizə model tərəfindən izah edilməyən investisiyanın dəyişkənliyinin cəmini göstərir. Reqressiya Standart Xətası (S.E. of regression) 1608.396 kimidir. Bu göstərici müşahidə olunan qiymətlərin reqressiya xəttindən ortalama hansı məsafədə dayandığını göstərir və ya ölçür. Modelin diaqnostikasından alınan nəticə göstərir ki, F-statistik kəmiyyəti (F(1, 7) = 33.17231) modelin statistik olaraq əhəmiyyətli olduğunu ifadə edir. F-statistikasının p-dəyəri (0.000692) isə göstərir ki, modeldəki ən azı bir proqnoz dəyişəni investisiyaya əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır.

Diaqnostik təhlilin digər göstəricisi olan Durbin-Watson statistik göstəricisi 1.729591-yə bərabərdir. Alınan nəticə 2-yə olduqca yaxın bir göstərici olduğundan reqressiya analizində qalıqlar

arasında autokorrelyasiyanın əhəmiyyətli dərəcədə kiçik olduğunu deməyə əsas verir. Təhlilin aparılmasından alınan nəticələri ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, Ən Kiçik Kvadratlar Modeli (OLS) əsasında apardığımız reqressiya analizinə əsasən ixrac ilə investisiya arasındakı müsbət və əhəmiyyətli bir əlaqə mövcuddur. Alınan R kvadratı göstəricisi ixracın investisiya dəyişkənliyinin əhəmiyyətli bir hissəsini izah etdiyini aşkara çıxarır. Ancaq bununla belə gələcəkdə bu sahədə daha geniş tədqiqat apararaq digər təsir edən amillərin də təsir gücünü araşdırmaq və təhlili davam etdirmək faydalı olar.

Nəticə

Apardığımız təhlilin nəticəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatın əsas makroiqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşması ilə ixracın həcminin artması arasında düz mütənasib bir əlaqə mövcuddur. İlk diaqramın təhlili zamanı burada həm ixracın, həm də əsas makroiqtisadi göstəricilərin müvafiq illər üzrə artdığını müşahidə etdik. Ancaq bununla belə bu hala təsir edən digər onlarla amilin mövcudluğunu nəzərə aldığımızda, təhlilin müəyyən diaqnostik metodların köməkliyi ilə düzgünlüyünün yoxlanılmasının məqsədəuyğun olduğu qənaətinə gəldik. Odur ki, təhlilin aparılması üçün ən kiçik kvadratlar modelindən istifadə edilməsi məqsədəuyğun qəbul edildi. Modelin köməkliyi ilə apardığımız təhlil göstərmişdir ki, əsas makroiqtisadi göstəricilərin yüksəlməsində rolu olan investisiyalar ilə ixrac arasında düz və birxətli statistik əlaqə mövcuddur. Artan ixrac mütənasib olaraq investisiyaların yüksəlməsinə səbəb olduğundan, digər əsas iqtisadi göstəricilərin də sonrakı illərdə yaxşılaşması mümkün olmuşdur. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, ixracın makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasında vacib rolunu nəzərə alaraq burada müxtəlif tənzimləyici metodlardan istifadəyə ehtiyac vardır. Xüsusilə dövlət siyasəti kontekstində institusional mexanizmlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi, ixrac dinamikasını nəzərə almaqla müəyyən monitorinqlərin təşkilinə ehtiyac duyulur. Odur ki, bu sahədə dövlət dəstəyinin və tənzimləməsinin yeni metodlarının işlənilib hazırlanması və ya mövcud olanların günün tələblərinə uyğun optimallaşdırılmasının təşkili olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli Sərəncamı
2. İxrac nəzarəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 24 oktyabr 2004-cü il
3. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 22 iyul 2022-ci il
4. N. Mirzəzadə., İxracın iqtisadi artıma təsirinin təhlili, Naxçıvan Muxtar Respublikası 2025, Respublika Elmi Konfransı, s. 160-167
5. T. Dang., Y. Nguyen., Evaluating the impact of macroeconomic instability on export turnover of asean countries, Brazil,Mossoro, 2024, p.9
6. S. Milos., B. İvana., İmpact of imports and exports on economic growth: panel data analysis. Serbia, Belgrad, 2003, vol. 69, № 4 p 69-80
7. B. Bela., H. Johns. Exports and economic growth: further evidence, journal of development economnics, USA. Washington, 1978, vol 5. № 2. 181-189 p. https://doi.org/10.1016/0304-3878(78)90006-8
8. A. Ali., A. Basel., İmports, exports and growth of gross domestic product, relational variability analysis, Saudia Arabia , Prince Sattam Bin Abdulaziz University Journal, 2023, vol 18, № 6, p 1681-1690. doi:10.18280/ijsdp.180604
9. B. Sayef., Relationship between export, import, domestic investment and economic growth in egypt. Journal empirical analysis, euro economica, Tunisia, 2017 vol 36, № 2. 34-43 p
10. https://www.stat.gov.az/source/trade/
11. https://economy.gov.az/az/page/iqtisadiyyat/investisiya
12. https://www.cbar.az/page-41/macroeconomic-indicators

Пари Амирахмед кызы Гасанова
профессор, Бакинский Государственный Университет,
“Экономический” факультет
E-mail: perihesenova80@gmail.com,

Гульнар Гурбан кызы Гусейнова
лектор, Бакинский Государственный Университет,
“Экономический” факультет
E-mail gulnarhuseynova.bsu@gmail.com

Регулирование влияния экспортной деятельности на макроэкономическую стабильность в Азербайджане

Резюме

Цель исследования - Исследовать регулирование влияния экспортной деятельности на макроэкономическую стабильность в Азербайджане с использованием научных, аналитических и статистических методов. Цель — выявить, существует ли корреляция между изменениями объемов экспорта и основными макроэкономическими показателями, а также изучить ее основные социально-экономические последствия.

Методология исследования - Основное внимание в исследовании уделялось использованию как институциональных механизмов, так и анализу статистических показателей. При разработке эмпирической части использовались различные офисные программы, а также программа Gretl для диагностического анализа.

Практическая значимость исследования - Результаты, полученные в результате реализации исследования, могут быть использованы в дальнейших научных исследованиях в данной области, в том числе учреждениями, ответственными за продвижение и регулирование экспортной деятельности, а также предприятиями и организациями, заинтересованными в расширении экспортной деятельности в этом направлении.

Результат исследования - Результаты исследования показывают, что роль экспортной деятельности в обеспечении макроэкономической стабильности весьма высока. По этой причине неизбежно регулирование экспортной деятельности различными экономическими и институциональными методами, что само по себе оказывает положительное влияние на экономический рост.

Оригинальность и научная новизна исследования - Регулирование влияния экспортной деятельности на макроэкономическую стабильность изучено в контексте взаимодействия инвестиций и экспорта и представлено в новой структуре.

Ключевые слова: Национальная экономика, торговый цикл, экспортная деятельность, стимулирование экспорта, государственный бюджет, экономическая занятость, инвестиции.

Pari Amirakhmed Hasanova
professor, Baku State University, Department of Economics
E-mail: perihesenova80@gmail.com,

Gulnar Gurban Huseynova
lecturer, Baku State University, Department of Economics
E-mail: gulnarhuseynova.bsu@gmail.com

Regulation of the impact of export activity on macroeconomic stability in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study. To investigate the regulation of the impact of export activity on macroeconomic stability in Azerbaijan using scientific, analytical, and statistical methods. To

reveal whether there is a correlation between changes in the volume of exports and the main macroeconomic indicators and to study its main socio-economic consequences.

Research methodology. During the research, the use of both institutional mechanisms and the use of statistical indicators in the analysis were chosen as the main directions. During the development of the empirical part, various office programs were used, as well as the Gretl program for diagnostic analysis.

The applied significance of the research. The results obtained from the implementation of the research can be used in future research studies in this area, including by institutions responsible for the promotion and regulation of export activity, as well as by enterprises and organizations interested in expanding export activity in this regard.

The result of the research. The result obtained from the research shows that the role of export activity in ensuring macroeconomic stability is very high. For this, the regulation of export activity with the help of various economic and institutional methods is inevitable, and this in itself has a positive effect on economic growth.

Originality and scientific novelty of the research. The regulation of the impact of export activity on macroeconomic stability is studied in the context of the interaction between investment and export, and is shown in a new structure.

Key words: National economy, trade cycle, export activity, export stimulation, state budget, economic employment, investment.

UOT: 338.436; **JEL**: Q10; Q18; O24; Q17

Yusif Əli oğlu HƏSƏNLİ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı,
E-mail: yusifhasanli300@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.041

AZƏRBAYCANIN AQRAR SAHƏSİNDƏ İXRAC POTENSİALININ YÜKSƏLDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ TƏDQİQİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın aqrar sahəsində ixrac potensialının yüksəldilməsinin nəzəri baxımdan tədqiq edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – əsas etibarı ilə elmi abstraksiya, sintez, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından ibarətdir. Bunlarla bərabər, aqrar sahənin potensialı və onun inkişafında ixracın rolu istiqamətində aparılmış tədqiqatlara istinadlar verilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti kimi ilk növbədə müasir dövrdə aqrar sahədə ixrac potensialının yüksəldilməsi məqsədilə daha üstün mexanizmlərin hazırlanması nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın nəticələri – hazırkı şəraitdə alınmış nəticələrdən aqrar sahənin inkişafında və onun ixrac potensialının artırılmasında daha təsirli tədbirlərin təşkili məqsədilə istifadə etmək imkanı ilə bağlıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi özünü aqrar sahənin inkişafında ixrac potensialının artırılmasının vacibliyinin elmi arqumentlərlə əsaslandırılmasında daha çox büruzə verir. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində aqrar sahənin strateji rolundan yanaşmaqla, onun ixrac potensialının yüksəldilməsi üzrə təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, aqrar sahə, ixrac, ixrac potensialı, aqrar sahənin inkişaf problemləri, aqrar sahənin ixrac potensialı, ixrac potensialının yüksəldilməsi.

Giriş

Aqrar sahə ölkənin sosial, iqtisadi və siyasi həyatda önəmli yer tutan milli iqtisadiyyatın ən iri sahələrindən biridir. Aqrar sahə fəaliyyətinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, o, yalnız bazar mexanizmlərinin istifadəsini deyil, habelə reproduktiv proseslərə təsir edə bilən digər tədbirləri də nəzərdə tutur. Bazar iqtisadiyyatının dinamik şəraitində aqrar sahə müəssisələrinin səmərəli inkişafının təmin edilməsi onların mürəkkəb sosial-iqtisadi sistemlər kimi dərindən öyrənilməsini zəruri edir. Elmi ədəbiyyatda aqrar sahənin inkişaf tendensiyalarına mühüm diqqət yetirilir. Bir çox müəlliflər aqrar sahədə islahatların aparılması problemlərinə və onun əsas istiqamətlərinin inkişafına, eləcə də nəticələrinə toxunur. Müasir elmi tədqiqatlar aqrar sahəyə investisiya qoyuluşu, həmin sahə məhsullarının daxili və beynəlxalq bazarlarda layiqli yer tutması üçün sənayenin dövlət dəstəyi alətləri, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərinə həsr olunub [6, s.87].

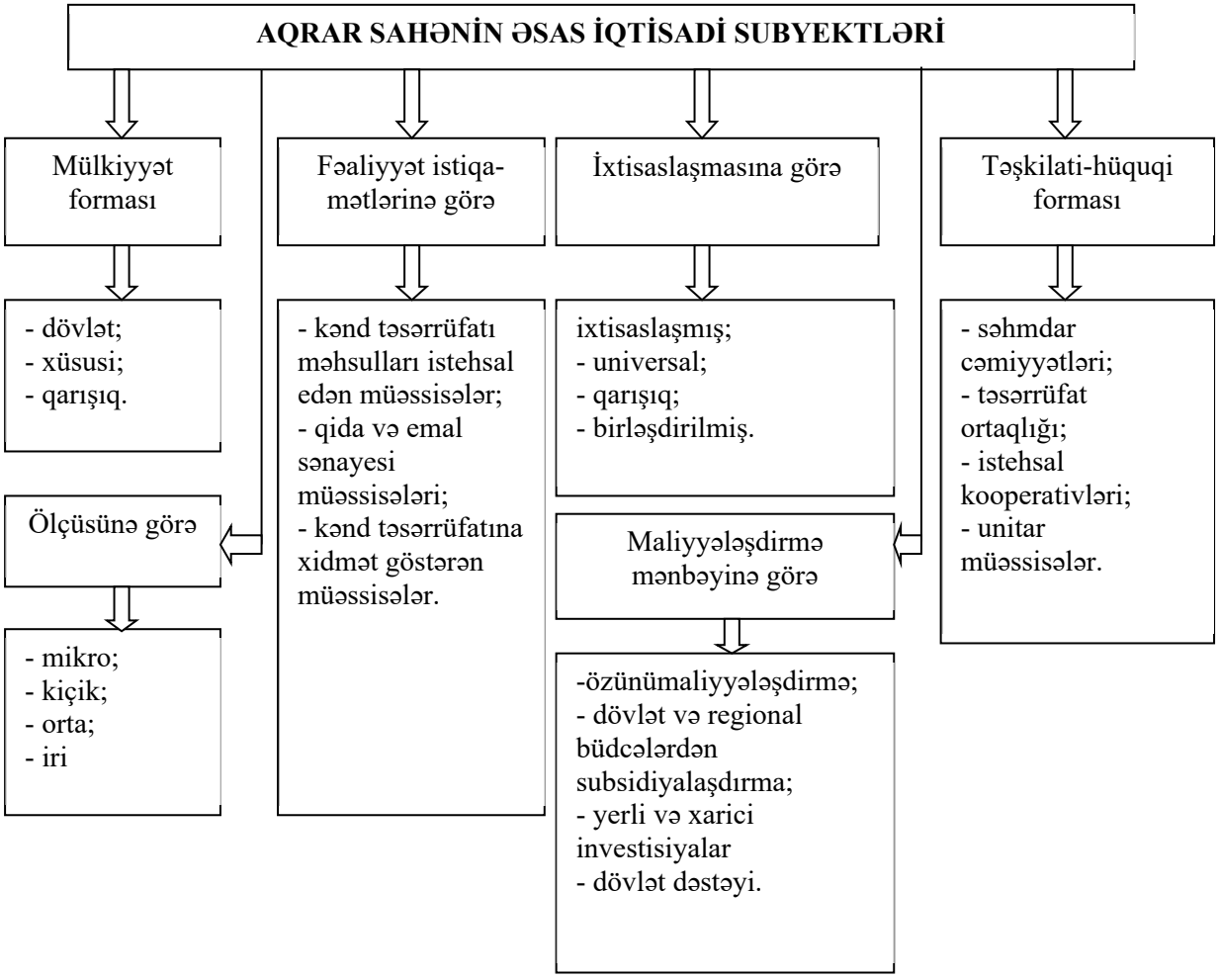
Son onilliklərdə Azərbaycanda intensivləşən iqtisadi və sosial proseslər təbii və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə, işsizliyin, inflyasiyanın, büdcə kəsirinin azaldılması, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, məhsul istehlakçıları ilə onların təchizatçıları arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması, istehsal həcminin artırılması, ətraf mühitin çirklənməsinin qaşısının alınması və s. kimi problemlərin həllini zəruri edir. Həmin problemlərin həlli, ilk öncə, aqrar sahənin inkişafı baxımından çox vacibdir. Bu baxımdan aqrar sahənin inkişaf xüsusiyyətlərinin və onun ixrac potensialının yüksəldilməsinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi zəruri hesab olunur. İqtisadiyyatın, o cümlədən aqrar sahənin inkişafına müəyyən nəzəri yanaşmalar insan cəmiyyətinin yaranması ilə bərabər meydana çıxmışdır.

Ölkənin aqrar sferasında ixrac potensialının artırılması imkanları

Aqrar sektorun əsas sahələrindən biri kənd təsərrüfatıdır ki, onun əsas məqsədi ölkənin bütün

regionlarının inkişafını sürətləndirmək, əhalinin ərzağa olan tələbatını ödəmək, emal sənayesini xammalla təmin etmək, müasir texnologiyalara əsaslanmaqla bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalını təşkil etmək, aqrar sahə məhsullarının istehsalı və emalına kömək edəcək zəruri infrastrukturları yaratmaqdır [4, s.25].

Azərbaycanda iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olan aqrar sahənin davamlı inkişafı ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlətin əsas vəzifəsidir. Aqrar sahənin ən mühüm subyektləri ərzaq və xammal bazarlarının yaradılmasına yönəlmiş, aqrar sahə məhsullarının istehsalı, emalı və satışı sahəsində fəaliyyət göstərən aqrar sahə müəssisələrdir. Bu müəssisələrin fəaliyyəti dövlət tərəfindən ciddi diqqət mərkəzində olmalıdır, çünki onların maliyyə sabitliyi və fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması aqrar sahə məhsullarının artımından asılıdır (şəkil 1).

Şəkil 1. Aqrar sahənin əsas iqtisadi subyektləri
Mənbə: *müəllif yanaşması*

Aqrar sahənin əsasını kənd təsərrüfatı müəssisələri və kooperativləri, şəxsi yardımçı təsərrüfatlar, kəndli təsərrüfatları, emal və tədarük təşkilatları, topdan və pərakəndə ticarət təşkilatları, kənd təsərrüfatına investisiya qoyan maliyyə strukturları kimi təsərrüfat vahidləri təşkil edir. Kənd təsərrüfatı insan inkişafının təməlidir, o, beynəlxalq miqyasda önəmli rol oynayır, dünya əhalisini ərzaq, xammal və digər resurslarla təmin edir. Bu, dünya ölkələrinin çoxunun iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biridir və əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə kömək edir. Məhz bu istiqamət əsas məhsulları, o cümlədən taxıl, meyvə, tərəvəz, ət, süd və ölkə vətəndaşlarının gündəlik varlığını təmin etmək məqsədilə həyati önəm daşıyan digər ərzaq məhsulları ilə təmin edir. Kənd təsərrüfatı sənayesi olmasaydı, biz bütün planetimizi qida ilə təmin edə bilməzdik və bir çox

insan aclığın qurbanı olardı. Habelə, kənd təsərrüfatı çox sayda malların böyük bir siyahısının istehsalı üçün əsasdır: toxuculuq, kağız, plastik və hətta kosmetika - onların əksəriyyəti kənd təsərrüfatında əldə edilən bitki xammalı əsasında istehsal olunur. Lakin kənd təsərrüfatının inkişafının təsirlərinin siyahısı bununla bitmir. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində bu sahə hələ də iqtisadiyyatın önəmli sektorudur və təkcə əhalini əsas ərzaq məhsulları ilə təmin etmir, habelə digər imkanlara malikdir, o cümlədən:

- iş yerlərinin yaradılması, genişləndirilməsi sahəsidir: kənd təsərrüfatı iş yerlərinin əsas mənbələrindən biridir və ölkənin regionlarının inkişafı üçün önəmli amildir və bu regionlarda iqtisadi sabitliyi və həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq imkanı verir;
- elm və texnikanın inkişafına gətirib çıxarır: kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılmasına və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edən biotexnologiya, genetik tədqiqatlar, gübrələr və pestisidlərin işlənməsi, yeni torpaq becərilməsi üsulları və s. kimi elm və texnikanın inkişafını fəal şəkildə stimullaşdırır;
- kənd təsərrüfatı planetimizin sabit inkişafı üçün böyük önəm daşıdığı üçün qlobal davamlı inkişafı təmin edir. Məsələn, bura təbii ehtiyatların və biomüxtəlifliyin qorunması daxil ola bilər ki, bu da əkin dövriyyəsi, istifadə olunan kimyəvi maddələrin azaldılması və ekoloji cəhətdən təmiz istehsal üsullarının istifadəsi kimi davamlı əkinçilik üsullarından istifadə etməklə əldə edilə bilər. Bir çox ölkələr öz kənd təsərrüfatı məhsullarını ixrac edir ki, bu da onlara xeyli gəlir əldə etməyə və beynəlxalq bazarda iqtisadi imkanlarını artırmağa şərait yaradır. Bunun nəticəsidir ki, aqrar sektor inkişaf etmədən müasir dünyada təcrübi olaraq heç bir dövlət mövcud ola bilməz.

Beləliklə, aqrar sahənin inkişafı müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının iştirak etdiyi mürəkkəb bir prosesdir. O, həmin sahə məhsullarının istehsalının artırılmasına, onların təhlükəsizliyinin və keyfiyyətinin təmin edilməsinə, kənd yerlərində əhalinin yaşam tərzinin yüksəldilməsinə yönəlib. Bunu nəzərə alaraq, aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi və bu yolla onun istehsal və ixrac potensialının yüksəldilməsi müasir dövrün tələbidir. Odur ki, aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi və bu yolla onun istehsal və ixrac potensialının yüksəldilməsinin nəzəri istiqamətlərinin tədqiqi böyük önəm daşıyır. Aqrar sahənin inkişafının ilk modelini F.Kene təklif etmişdir ki, ona görə əmtəələrin təkrar istehsalının və satışının təkamülü prosesi siniflər arasında müəyyən iqtisadi proporsiyaların mövcudluğu şərti ilə fasiləsiz fəaliyyət göstərən amillərin təsiri altında reallaşdırılır. Habelə o, aqrar sahəni vahid istehsal kimi şərh etmiş, mövcud və rasional təsərrüfat sistemləri altında əldə edilən məhsulları müqayisə etmişdir. Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas prioritet vəzifələrdən biri neftdən asılılığı aradan qaldırmaq, dayanıqlı inkişafa nail olmaq baxımından çoxşaxəli inkişafı və ixracı stimullaşdırmaqdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri böyük olan aqrar sahə bu baxımdan böyük önəm daşıyır [5, s.12].

Aqrar sahə istənilən iqtisadi sistem kimi, qarşılıqlı əlaqə, fəaliyyət, struktur və inkişaf qanunları ilə bir-birinə bağlı olan elementlərdən ibarətdir. Sistemin hər hansı elementinin məzmununda və ya fəaliyyətində müəyyən dəyişiklik onun bütün digər elementlərində dəyişiklik tələb edir. Aqrar iqtisadiyyatın inkişafında çoxlu sayda təsadüfi dəyişənlər mövcuddur və bu dəyişənlərin hər biri ayrılıqda fəaliyyət göstərərək, müəyyən bir sahibkarlıq subyekti üçün müsbət və mənfi ola bilər. Birinci qrup amillərin qiymətlərinin artması ilə bitkilərin, heyvanların və btövlükdə əməyin məhsuldarlığı yüksəlir. İkinci qrup amillər istehsala mənfi təsir göstərir, belə ki, onların dəyərləri artarsa, məhsuldarlıq azala bilər. Aqrar sahənin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu da biznes şəraitinin formalaşmasına və yekun nəticənin əldə edilməsinə ən çox təsir edən risklərin dərindən öyrənilməsini tələb edir. Aqrar sahənin inkişafı dövlətin aqrar siyasətindən asılıdır. Aqrar siyasətin mahiyyəti ilə bağlı dar və geniş olmaqla iki əsas yanaşma mövcuddur. Aqrar siyasətə dar mənada yanaşma iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafına yönəlmiş məqsəd və tədbirlər sistemini nəzərdə tutur. Bu zaman aqrar siyasət dövlətin və onun səlahiyyətli orqanlarının kənd əhalisinin iqtisadi, sosial-hüquqi və mədəni vəziyyətini formalaşdırmaq üzrə fəaliyyəti kimi müəyyənləşdirilir. Geniş mənada aqrar siyasətə əhalinin əsas sinifləri və qrupları tərəfindən ərzaq istehlakı üzrə ərzaq siyasəti, kənd təsərrüfatı məqsədli istehsal vasitələri istehsalı, təkrar emal, ticarət sahələri də daxil

olmaqla kənd təsərrüfatına xidmət problemləri ilə bağlı aqrar sənaye siyasəti, aqrar ixrac siyasəti və digər aqrar siyasətlər daxildir [2, s.10].

Aqrar sahənin inkişafında iki böyük amil qrupunu ayırmağı zəruri hesab edirik: xarici və daxili mühit amilləri. Daxili amillər aqrar sahə istehsalı sisteminin, obyekt və ya hadisənin bütövlüyünü, onların keyfiyyət xassələrinin məcmusunu və aralarındakı əlaqəni ifadə edir. Aqrar sahə müəssisəsinin böhranları aradan qaldırmaq, rəqabətdə qalib gəlmək və davamlı istehsalı davam etdirmək qabiliyyəti əsasən onun daxili mühitinin vəziyyətindən asılıdır. Daxili dəyişənlər bir-biri ilə sıx bağlıdır və onların hər hansı birində baş verən dəyişikliklər müəyyən dərəcədə digərlərinə təsir göstərir. Daxili amillər həmişə rəhbərlik tərəfindən tamamilə idarə edilə bilməz. Bəzən daxili dəyişənlər dəyişdirilə bilməyən daimi element kimi çıxış edir və rəhbərlik yalnız istehsalın mənfi təsirini azaltmağa cəhd edə bilər.

Xarici amillər aqrar sahə istehsalı sisteminin, obyektin və ya hadisənin digər sistemlər, obyektlər və ya hadisələrlə əlaqəsidir. Xarici mühit biznesin iqtisadi şərtləri ilə müəyyənləşdirilir, bunlar arasında təbii, siyasi, iqtisadi, elmi, texniki, ekoloji və demoqrafik amilləri vurğulamaq vacibdir. Xarici mühit və kənd təsərrüfatı təkcə bir yerdə mövcud deyil, onlar ən aktiv şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olur və bir-birinə nüfuz edir. Ətraf mühitin bəzi cəhətləri təsərrüfat vahidi tərəfindən daxildən mənimsənilir, bəziləri isə onun hüdudlarından kənara çıxaraq ətraf mühitin xüsusiyyətlərinə çevrilir. Bu mühit heterogendir və təsərrüfat subyektinə təsirin gücü, tezliyi və xarakteri ilə fərqlənə bilər. Xarici və daxili amillər arasında həmişə dialektik qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq mövcuddur: daxili amillər inkişafın mühərriki, xarici amillər isə inkişaf üçün bir şərtdir. İnkişaf amillərini təsnifləşdirmək üçün başqa bir variant onları müəssisədən (inflyasiya, rəqabət, siyasi vəziyyət, ekologiya, vergi siyasəti və s.) asılı olmayaraq obyektiv olanlara və verilmiş təşkilati strukturu birbaşa xarakterizə edən subyektiv olanlara bölməkdir. Bütün qeyd olunan amillər dəsti aqrar sahənin inkişafına və onun ixrac potensialının yüksəldilməsinə təsir göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, aqrar sahənin formalaşması və inkişafı, aqrar bazarın yenidən təşkili bilavasitə onun tənzimləmə siyasətinin düzgün reallaşdırılması ilə bağlıdır. Aqrar bazar baxımından etalon kimi müəyyənləşdirilmiş strateji məqsədlərə nail olmaq üçün dövlət tənzimləmə siyasətinin müxtəlif alətlərindən istifadə edilir və həmin alətlər hesabına aqrar ixrac potensialının gücləndirilməsində uğurlu nəticələr əldə edilir. Bu baxımdan aqrar sahənin mahiyyətinin öyrənilməsi və təhlili, onun ixrac potensialının gücləndirilməsinin konseptual məsələlərinin tədqiqi böyük elmi və praktiki önəm daşıyır [1, s.11]. Müasir iqtisadi şəraitdə aqrar sahə müəssisələrinin ixrac potensialının rolu artır. Aqrar sahə məhsulları istehsalçılarının ixrac potensialının öyrənilməsi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ixrac potensialının inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. “İxrac potensialı” anlayışı təkcə onun resurs komponenti baxımından (burada, əsasən, resursların və istehsal amillərinin mövcudluğu aspektləri nəzərə alınır) deyil, habelə potensial baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Aqrar sahəyə münasibətdə onun ixrac potensialını bütövlükdə ölkənin ixrac potensialının önəmli tərkib hissəsi kimi çıxış edən kənd təsərrüfatı və emal müəssisələri formalaşdırır [10, s.26].

Aqrar sahənin ixrac potensialının artırılması yolları və perspektivləri

Qeyd edək ki, ixrac potensialının inkişafı (dövlətin iqtisadi potensialının tərkib hissəsi kimi) yerli istehsalın dinamikasına və ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına önəmli təsir göstərir. Aqrar sahənin iqtisadi potensialının əsas komponentləri təbii ehtiyatlar, istehsal, əmək, elmi-texniki komponentlərdir ki, onların müasir iqtisadi şəraitdə səmərəli istifadəsi rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı və xarici bazarlara çıxarılması üçün mövcud və əldə edilmiş ehtiyatlardan səmərəli istifadəni təmin edəcəkdir. “İxrac potensialı” kateqoriyası aqrar sahə subyektlərinin mövcud şəraitdə və bazarların vəziyyəti nəzərə alınmaqla standartlaşdırılmış və xassələrinə görə unikal, texniki göstəricilərinə görə üstün məhsul istehsal etmək qabiliyyəti kimi qəbul edilə bilər. Baxılan fəaliyyət sahəsinin əsas funksiyaları bir çox xarici və daxili amillərin təsiri nəzərə alınmaqla onun inkişaf strategiyası əsasında müəyyənləşdirilir [7, s.20].

Qlobal iqtisadi problemləri həll etmək məqsədilə, ilk öncə, ölkələr arasında iqtisadi, sosial,

texniki və siyasi əlaqələri inkişaf etdirmək lazımdır. Bu əlaqələrin əsasını xarici ticarət əlaqələri təşkil edir. Xarici ticarət ixrac və idxal proseslərini birləşdirir. Xarici iqtisadi siyasətdə əsas istiqamətlərdən biri ixracın genişləndirilməsidir. Bu baxımdan ixracyönümlü istehsalın formalaşması ixrac potensialı ilə bağlıdır. İxrac potensialı ölkənin iqtisadi potensialının tərkib hissəsidir və xarici bazar alıcılarının istək və tələbinə cavab verən həcmdə və keyfiyyətdə müxtəlif növ məhsullar istehsal və ixrac etmək qabiliyyəti kimi qiymətləndirilir. Aqrar sahə məhsullarını ixrac etmək üçün, ilk öncə, bu məhsullara ehtiyac olmalıdır. İxrac potensialına təsir edən amillərə məhsulun keyfiyyəti, beynəlxalq standartlara uyğunluğu və qiymətləri daxildir. Belə ki, daxili bazarda məhsulun qiyməti dünya bazarındakı qiymətindən aşağı olduqda ixrac potensialının daha səmərəli reallaşdırılması üçün imkanlar yaranır. İxrac potensialı olan məhsulların istehsalı ilə bağlı problemlərin tədqiqini kənd təsərrüfatında istehsal və satış dövrlərinin nəzəri və metodoloji əsasları üzərində qurmaq və onun spesifikliyi ilə əlaqələndirmək məqsədəuyğundur. İxracyönümlü məhsulların istehsalının artırılması, eləcə də bu məhsulların ixrac potensialının tətbiqi, idarə olunması və tənzimlənməsi ilə bağlı çatışmazlıqların aşkar edilərək aradan qaldırılması istiqamətində daim geniş araşdırmalar aparılır. Bir çox tədqiqatçılar tərəfindən aparılmış araşdırmalar aşağıdakılara əsaslanır: müqayisəli üstünlüklərə malik olan sahələrin və onların ixrac imkanlarının müəyyənləşdirilməsi; ixrac potensialının artırılmasının əsas məqsədlərdən biri kimi qəbul edilməsi; daxili bazarı qorumaqla yanaşı, xarici ticarət əlaqələrinin və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya proseslərinin də inkişaf etdirilməsi; ixrac məhsullarının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması və s. [8, s.3].

Beynəlxalq ticarətin klassik və müasir nəzəriyyələrində ixrac potensialının inkişafı və onu şərtləndirən amillərdən geniş bəhs edilmişdir. Klassik nəzəriyyəçilərdən olan A.Smit və D.Rikardoya görə həmin amillər əsasən ölkələrin mövcud təbii və istehsal amillərindən əldə etdikləri üstünlüklərlə müəyyənləşdirilir, Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə bunlar mütləq və nisbi üstünlüklərdir. A.Smitin klassik nəzəriyyəsinə görə, ölkələr müəyyən əmtəə istehsalında malik olduqları mütləq üstünlüyə əsaslanaraq ixtisaslaşmalıdırlar [9, s.749]. D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi hər hansı bir əmtəənin istehsalında ölkə mütləq üstünlüyə malik olmasa belə, xarici ticarətin faydalarını əsaslandırır. Yetər ki, müəyyən bir ölkədə müəyyən bir məhsulun digər malların istehsal xərcləri arasındakı nisbət başqa ölkədəki analoji nisbətdən aşağı olsun. Lakin ixrac potensialının inkişafı təkcə istehsalda iştirak edən amillərin sayını artırmaqla məhdudlaşa bilməz. Burada ETT-nin, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafından, BƏB-in dərinləşməsindən irəli gələn üstünlüklərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Texnoloji yeniliklər müxtəlif ölkələrdə istehsal prosesləri arasında fərqlərə gətirib çıxarır və bu yeniliklərlə ölkə müqayisəli üstünlük əldə edir, bu məhsulların ixracında müvəqqəti inhisarçıya çevrilir və ixrac potensialını maksimum dərəcədə artıra bilir.

İxrac potensialı ölkənin iqtisadi potensialının tərkib hissəsi olmaqla, ölkənin istehsal potensialından tam və səmərəli istifadə edilməsi hesabına müvafiq keyfiyyət və kəmiyyətdə müxtəlif məhsulları istehsal edib xarici bazarlara çıxarmaq qabiliyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Hər hansı məhsulun ixracı üçün bazarlarda həmin məhsullara tələbatın olması və beynəlxalq standartlara uyğun olması şərtdir. Bundan əlavə, bu məhsulun daxili bazarda qiyməti dünya qiymətlərindən aşağı olmalıdır. Belə olan halda ölkədə istehsal olunan bu məhsulların ixrac potensialına malik olduğunu deyə bilərik. İxrac potensialının daxili məzmunu və mürəkkəb strukturu çoxlu sayda müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır. Bu amillərə ETT, istehsal fondlarının, əmək resurslarının mövcudluğu və istifadə keyfiyyəti, habelə onların təkmilləşdirilməsi imkanları, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın inkişafı və s. daxildir.

Aqrar sahənin ixrac potensialının formalaşmasına təsir edən amillər üç qrupda birləşdirilə bilər. Birincisi, iqtisadiyyatda əsas istehsal amilləri ilə təmsil olunur: əmək, torpaq, kapital, sahibkarlıq qabiliyyəti və informasiya. İkinci qrupa aqrar istehsala bilavasitə təsir edən spesifik amillər daxildir ki, bunlar aqrar sahəyə dövlət dəstəyi, aqrar sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin iqlim xüsusiyyətləri, ölkədə kənd təsərrüfatı xammalının və ərzaq məhsullarının daxili istehlak səviyyəsi,

ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi siyasətidir. Üçüncü qrupa aqrar sahə müəssisələrinin xarici bazarlara çıxışının təşkili və həmin sahə xammalının və istehsal etdiyi ərzaq məhsullarının xaricə çıxarılması ilə bağlı alətlər daxildir. Aqrar sahənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təşkili amilləri ixrac potensialının tərkib elementi və onun reallaşdırılması vasitəsi olmaqla həmin sahənin ixrac mexanizmini formalaşdırır. İxrac potensialının formalaşmasını və inkişafını şərtləndirən amillərdən biri də ölkədə təbii ehtiyatların mövcudluğu və onlardan istifadə səviyyəsidir. Təbii ehtiyatların mövcudluğu və onların inkişaf səviyyəsi məhsuldar qüvvələrin və xüsusilə maddi-texniki ehtiyatların inkişafını və bunun əsasında ölkənin ixrac potensialının inkişafını müəyyənləşdirir.

Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına və onun sənayesinin xammala tələbatının təmin edilməsində önəmli rol oynayan aqrar sahənin inkişaf vəziyyətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi üçün elmi əsaslı iqtisadi mexanizmlərin olması xüsusilə vacibdir. Həqiqətən də elmi cəhətdən əsaslandırılmış və daha təkmil hesab olunan inkişaf mexanizmlərinin hazırlanması aqrar sahədə istehsal ehtiyatlarının formalaşmasında və daha səmərəli istifadəsində mövcud və ya potensial problemlərin vaxtında aradan qaldırılmasında önəmli rol oynaya bilər. Belə ki, aqrar sahənin və onun ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusən də həmin sahənin önəmli tərkib hissəsi olan kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərən istehsal potensialının formalaşdırılması və qiymətləndirilməsinin yeni üsul və modellərinin müəyyənləşdirilməsi ölkənin aqrar ixrac potensialının artırılmasını daha da aktuallaşdırır [3, s.3].

Nəticə

Beləliklə, son dövrlər Azərbaycanın dünyanın bir sıra ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələri genişlənir və möhkəmlənir ki, bu da idxal-ixrac əməliyyatlarının artmasına gətirib çıxarır. Hazırda respublikamızın ixrac strukturunda əsas ixrac sahəsini xam neft, qaz və neft məhsullarının ixracı təşkil edir. Amma Azərbaycanın digər sənaye sahələrinin də böyük ixrac potensialı var ki, bunlara, ilk öncə, aqrar sahə daxildir. Odur ki, həmin sahənin inkişaf etdirilməsi və ixrac potensialının artırılması zəruridir. Aqrar sahənin və onun ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi üçün strateji planlaşdırma tətbiq edilməli, həmin planlaşdırmanın əsas prioritet istiqamətlərinin aşağıdakıların olması məqsədəuyğundur:

- ✓ qanunvericilik iqtisadi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ xarici ölkələrdə ölkənin aqrar bazarlarının inkişafı;
- ✓ aqrar sahədə institusional dəyişikliklər;
- ✓ qiymət konyunkturasının sabitləşdirilməsi və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əhəmiyyətli qiymət dalğalanmalarından qorunması;
- ✓ brendlərin patentləşdirilməsi və qorunması xərclərinin bir hissəsinin kompensasiyası, yerli istehsal olunan məhsulların xarici bazarlarda tanınmasının gücləndirilməsi;
- ✓ aqrar sahə məhsullarının daşınması və saxlanması xərclərinin bir hissəsinin subsidiyalaşdırılması;
- ✓ yeni bazarlara çıxışa maneələrin aradan qaldırılması, o cümlədən texniki tənzimləmə və sertifikatlaşdırma baxımından, texnoloji avadanlıqların və iş standartlarının səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- ✓ təchizat və çeşidlərin coğrafiyasının genişləndirilməsi;
- ✓ torpaq münasibətlərinin transformasiyası;
- ✓ kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması və iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma nəzərə alınmaqla aqrar-sənaye istehsalının yerləşdirilməsinin rasionallığı;
- ✓ tədqiqat sahəsinin və təhsilin yeniliklərinin istehlakçıya ötürülməsi;
- ✓ kənd iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və s.

Aqrar sahənin və onun ixrac potensialının daha da inkişaf etdirilməsi ixrac siyasətində dəyişikliklər, aqrar-ərzaq məhsullarının ayrı-ayrı növləri üzrə idxaldan asılılığın aradan qaldırılması baxımından vəzifələr nəzərə alınmaqla reallaşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əkbərov, E.H. Kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının stimullaşdırıcı istiqamətləri. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş diss. avtoreferatı./ – Bakı, 2024. – 30 s.
2. Həsənova M.S. İxrac yönümlü kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf istiqamətləri. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. avtoreferatı./ – Bakı, 2022. – 28 s.
3. Həsənova, Ş.K. Aqrar sahədə istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. avtoreferatı./ – Bakı, 2024. – 32 s.
4. Quliyev, E.A. Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, – 2015, – 320 s.
5. Nərimanov, N.A. Azərbaycan Respublikasında aqrar ixracın stimullaşdırılmasının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. avtoreferatı./ – Gəncə, 2021. – 32 s.
6. Дьячкова, С.П., Кондратьева, Н.Н., Касаткин, В.В. Теоретические аспекты развития агропромышленного комплекса // Вестник НГИЭИ. – 2019. № 6 (97), – с. 86–95.
7. Мелешко, К. Научные теории и основы формирования экспортного потенциала агропродовольственной сферы / К. Мелешко // Аграрная экономика. – 2019. № 7(290), – с. 11-22.
8. Мирзазаде, Н.Г. Экспортный потенциал аграрной отрасли Азербайджана: возможности и приоритеты / Н.Г. Мирзазаде // Вестник Вятского ГАТУ. – 2023. № 1(15), – с.1-15.
9. Насибова, Ч.Н. Экспортный потенциал аграрной отрасли Азербайджана в современных условиях / Ч.Н. Насибова // Вестник Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина. – 2021. № 2(56), – с. 747-752.
10. Ярошевский, И.М. «Экспортный потенциал»: его функции, направления формирования и возможности оценки / И. М. Ярошевский // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2024. – Т. 3, № 7(147), – с. 22-29.

Юсиф Али оглы Гасанлы,
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail:yusifhasanli300@gmail.com

Теоретическое исследование повышения экспортного потенциала в аграрном секторе Азербайджана

Резюме

Целью исследования - является изучение повышения экспортного потенциала в сельскохозяйственной сфере Азербайджана с теоретической точки зрения.

Методология исследования – в основном были использованы методы научной абстракции, синтеза, сравнительного анализа и обобщения. Наряду с этим имеются упоминания об исследованиях, проводимых в направлении изучения потенциала аграрного сектора и роли экспорта в его развитии.

Прикладная значимость исследования – в первую очередь планируется разработать более совершенные механизмы для повышения экспортного потенциала в аграрной сфере в современную эпоху.

Результаты исследования связаны с возможностью использования полученных результатов в современных условиях с целью организации более эффективных мер по развитию аграрного сектора и повышению его экспортного потенциала.

Оригинальность и научная новизна исследования более очевидна при научно-аргументированном обосновании важности повышения экспортного потенциала в развитии аграрного сектора. Кроме того, подходя к стратегической роли аграрного сектора в

диверсификации экономики и укреплении продовольственной безопасности страны, были высказаны предложения по увеличению экспортного потенциала страны.

Ключевые слова: Азербайджан, аграрный сектор, экспорт, экспортный потенциал, проблемы развития аграрного сектора, экспортный потенциал аграрного сектора, повышение экспортного потенциала

Yusif Ali Hasanli
Doctoral student of Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: yusifhasanli300@gmail.com

Theoretical investigation of increasing export potential in the agricultural sector of Azerbaijan

Summary

The purpose of the research is to study the increase in export potential in the agricultural sector of Azerbaijan from a theoretical point of view.

The research methodology is mainly used methods of scientific abstraction, synthesis, comparative analysis and generalization. At the same time, there are references to the research conducted in the direction of studying the potential of the agrarian sector and the role of exports in its development.

The applied significance of the research - first of all, it is planned to develop more advanced mechanisms to increase export potential in the agricultural sector in the modern era.

The results of the research are related to the possibility of using the results obtained in modern conditions in order to organize more effective measures to develop the agricultural sector and increase its export potential.

The originality and scientific novelty of the research is more obvious with a scientifically reasoned justification of the importance of increasing export potential in the development of the agricultural sector. In addition, approaching the strategic role of the agricultural sector in diversifying the economy and strengthening the country's food security, proposals were made to increase its export potential.

Key words: Azerbaijan, agricultural sector, exports, export potential, problems of development of the agricultural sector, export potential of the agricultural sector, increasing export potential.

UOT 330

Murad İlham oğlu QASIMZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
“Kapitalbank” ASC, məlumat keyfiyyəti üzrə baş mühəndis
E-mail: murad.gasimzade777@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.039

MÜASİR SÜNİ İNTELLEKT TEXNOLOGİYALARININ LOGİSTİKA SİSTEMİNƏ İNTEQRASİYASI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi süni intellektin logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsindəki rolunu və onun müasir texnologiyalar vasitəsilə sektorda yaratdığı dəyişiklikləri dərin təhlil etməyi hədəfləyir. Məqsəd, süni intellektin ehtiyat idarəetməsi, tələb proqnozlaşdırması, marşrut optimallaşdırması, anbar avtomatlaşdırması və müştəri xidmətləri kimi əsas sahələrə necə inteqrasiya olunduğunu və bu inteqrasiyanın effektivliyini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyasında əsasən analitik və müqayisəli yanaşmadan istifadə edilmişdir. Real şirkət nümunəsi kimi Amazon-un süni intellekt tətbiqindən əvvəlki və sonrakı logistika sistemi müqayisə olunmuş, həmçinin DHL və Tesla kimi aparıcı şirkətlərin təcrübələri əsasında praktiki müşahidələr təqdim edilmişdir. Eyni zamanda, süni intellektin funksional imkanları müxtəlif logistik proseslərə təsiri kontekstində təhlil olunmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti logistika və təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasında süni intellektin tətbiqinin müəssisələr üçün necə dəyər yaratdığını göstərir. O, xərclərin azaldılması, səmərəliliyin artırılması, müştəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsi və risklərin azaldılması baxımından strateji qərarların qəbuluna töhfə verir. Bu, həm dövlət, həm də özəl sektor üçün praktiki tövsiyələr təklif edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından süni intellektin logistikaya inteqrasiyasını yalnız texniki və funksional aspektlərdən deyil, həm də etik, sosial və tənzimləyici kontekstlərdə çoxşaxəli şəkildə qiymətləndirir. Amazonun logistik sistemində baş verən transformasiyanın ətraflı müqayisəli təhlili bu sahədəki nadir araşdırmalardandır və real tətbiq nümunəsi ilə nəzəri bilikləri birləşdirir. Bu iş süni intellektin logistika sahəsində yaradıcı və inteqrativ potensialını vurğulayaraq, yeni nəsil təchizat zənciri modellərinin formalaşdırılmasına elmi baxımdan yeni baxış təqdim edir. Eyni zamanda, proqnozlaşdırılan texniki xidmət, dinamik marşrut planlaması və fərdiləşdirilmiş çatdırılma kimi yenilikçi yanaşmaların gələcək tədqiqat istiqamətləri üçün zəmin yaratması ilə seçilir.

Açar sözlər: logistika, süni intellekt, qloballaşma, blokçeyn, optimallaşdırma.

Giriş

Süni intellekt tələbin proqnozlaşdırılmasından tutmuş inventar idarəetməsinə qədər müxtəlif aspektləri optimallaşdırmaqla təchizat zəncirinin idarə edilməsində inqilab etmişdir. Ənənəvi olaraq tələbin proqnozlaşdırılması tarixi məlumatlara və statistik modellərə əsaslanırdı. Süni intellekt real vaxt bazar şəraiti, müştəri davranışı və iqtisadi göstəricilər də daxil olmaqla geniş məlumat dəstlərini təhlil etmək üçün maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə etməkdədir. Bu daha dəqiq tələb proqnozlarına gətirib çıxarmaqla, ehtiyatların çox olması və ya ehtiyatların tükənməsi riskini azaldır.

Süni inventar gələcək tələbi proqnozlaşdırmaqla və inventar səviyyələrini optimallaşdırmaqla ehtiyatın daha səmərəli doldurulmasına gətirib çıxarır. Maşın öyrənmə modelləri optimal inventar səviyyələrini müəyyən etmək, saxlama xərclərini azaltmaq və köhnəlmə riskini minimuma endirmək üçün satış nümunələrini, mövsümi meyilləri və xarici amilləri təhlil etməkdədir. Süni intellektlə idarə olunan marşrut optimallaşdırma vasitələri ən səmərəli çatdırılma marşrutlarını müəyyən etmək

üçün yol şəraiti, hava şəraiti və nəqliyyat vasitəsinin mövcudluğu kimi müxtəlif amilləri nəzərə almaqla, yanacaq sərfiyyatını, həmçinin nəqliyyat xərclərini azaltmaqla yanaşı, həm də çatdırılma sürətini və etibarlılığını artırmaq üçün əvəzolunmaz tədbirlərdəndir. Süni intellekt çatdırılma müddətləri, məhsulun keyfiyyəti və dəyəri ilə bağlı məlumatları təhlil edərək təchizatçının performansını qiymətləndirir. Şirkətlərə ən yaxşı təchizatçıları seçməyə, həmçinin əlaqələri daha effektiv idarə etməyə imkan verməklə, daha möhkəm təchizat zənciri yaratmağa gətirib çıxarır [6].

Süni intellektlə işləyən avtomatlaşdırma və robot texnikası logistika mənzərəsini yenidən formalaşdırır. Bu texnologiyalar səmərəliliyi artırmaq və əmək xərclərini azaltmaq üçün anbarlarda, paylama mərkəzlərində və nəqliyyat şəbəkələrində getdikcə daha çox tətbiq olunmaqdadır. Anbarın avtomatlaşdırılması zamanı süni intellektlə idarə olunan robotlar müasir anbarlarda adi hala çevrilmişdir. Müvafiq robotlar malların yığılması, qablaşdırılması və çeşidlənməsi kimi vəzifələri yerinə yetirərək əməliyyatları əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir. Onlar insan işçiləri ilə yanaşı işləyir, təkrarlanan və fiziki cəhətdən tələb olunan tapşırıqların öhdəsindən gəlir, mümkün insan səhvlərini azaldır və məhsuldarlığı artırır.

Avtonom nəqliyyat vasitələri, əsasən süni intellektlə idarə olunan özü idarə olunan yük maşınları və dronlar nəqliyyat logistikasında inqilab etməyə hazırlaşır. Avtonom yük maşınları istirahətə ehtiyac olmadan 24/7 işləyə bilər, çatdırılma müddətlərini və xərcləri azaldır. Dronlar daha sürətli və daha çevik çatdırılma variantları təklif edərək, şəhər yerlərində son ünvana çatdırılma üçün istifadə olunur. Süni intellekt, komponentin nə vaxt sıradan çıxacağını təxmin etmək üçün sensorlardan gələn məlumatları təhlil edərək nəqliyyat vasitələri və maşınlar kimi logistik avadanlıqlara proqnozlaşdırılan texniki xidmət göstərməyə imkan verir. Mövcud proaktiv yanaşma dayanma müddətini azaldır, avadanlığın xidmət müddətini uzadır və texniki xidmət xərclərini azaldır. Süni intellekt daha fərdiləşdirilmiş və səmərəli xidmətlər təqdim etməklə logistika sahəsində müştəri təcrübəsini dəyişdirməkdə davam edir. Süni intellekt alqoritmləri üstünlük verilən çatdırılma vaxtları və ya yerlər kimi fərdiləşdirilmiş çatdırılma variantlarını təklif etmək üçün müştəri məlumatlarını təhlil etməkdədir. Bu həm müştəri məmnuniyyətini artırır, həm də biznesin təkrarlanma ehtimalını yüksəldir. Süni intellekt malların yeri və statusu haqqında real vaxt yeniləmələri təqdim etməklə göndərişin izlənilməsini gücləndirir. Müştərilər bu məlumatı proqramlar və ya veb-saytlar vasitəsilə əldə etməklə, bu logistika provayderinə daha çox şəffaflıq və etibara gətirib çıxaracaqdır. Çatbotlar və virtual köməkçilər sorğuları idarə etmək və problemləri tez həll etmək üçün müştəri xidmətlərində getdikcə daha çox istifadə olunmaqdadır. Müvafiq sistemlər 24/7 işləyir, ani cavablar verir və daha mürəkkəb tapşırıqların öhdəsindən gəlmək üçün insan agentlərindən asılılığı azaldır [1].

COVID-19 pandemiyası tədarük zəncirinin davamlılığının vacibliyini vurğulamaqla yanaşı, süni intellektə daha möhkəm təchizat zəncirlərinin qurulmasında kritik vasitə kimi yanaşmanı ortaya çıxarmışdır. Süni intellekt müxtəlif mənbələrdən, xüsusilə hava proqnozları, geosiyasi hadisələr və bazar tendensiyaları kimi məlumatları təhlil edərək riskləri müəyyənləşdirmək və mümkün dərəcədə azaltmaq əsas istiqamətlərdən hesab olunmaqdadır. O, həmçinin təbii fəlakətin tədarük zəncirinə təsirini proqnozlaşdıra və pozulmaları minimuma endirmək üçün alternativ yollar və ya təchizatçılar təklif edə bilər.

Süni intellektin logistika sistemlərində praktiki tətbiq sahələri

Süni intellektin logistika sahəsində tətbiqi təkcə nəzəri potensialla məhdudlaşmır – bu texnologiyalar artıq real həyatda geniş istifadə edilir. Aşağıda logistikanın müxtəlif sahələrində süni intellektin tətbiqinə dair əsas istiqamətlər və nümunələr təqdim olunur.

1. Tələb proqnozlaşdırılması və ehtiyatların idarə olunması

Süni intellektə əsaslanan alqoritmlər böyük həcmli tarixi satış, bazar trendləri, mövsümi dəyişikliklər və hətta hava şəraiti kimi məlumatları analiz edərək, məhsul tələbatını yüksək dəqiqliklə proqnozlaşdıra bilir. Bu, müəssisələrin ehtiyatları daha səmərəli idarə etməsinə, artıq stokdan və ya məhsul çatışmazlığından yaranan zərərləri azaltmasına kömək edir. Məsələn, **Walmart** şirkəti süni intellektin köməyi ilə stok idarəetməsini optimallaşdıraraq, məhsul çatışmazlığını

30%-ə qədər azalda bilmişdir.

2. Marşrut optimallaşdırılması və nəqliyyatın idarə olunması

Avtomatik marşrut planlaşdırma sistemləri Sİ texnologiyaları vasitəsilə real vaxt trafik məlumatlarını, hava şəraitini və sifarişlərin prioritetlərini analiz edərək, ən effektiv çatdırılma yollarını müəyyən edir. Bu, çatdırılma vaxtını qısaldır və yanacaq xərclərini azaldır. **UPS** bu sahədə tətbiq etdiyi ORION adlı sistem vasitəsilə illik 100 milyon dollardan artıq qənaət etdiyini bildirmişdir.

3. Anbar avtomatlaşdırması və robototexnika

Müasir anbarlarda süni intellekt əsaslı robotlar məhsulların qəbulundan çeşidlənməsinə, saxlanmasından yığılmasına qədər bir çox prosesi avtomatlaşdırır. Bu, işçi qüvvəsinə olan tələbatı azaldır və eyni zamanda məhsuldarlığı artırır. **Amazon** şirkətinin anbarlarında istifadə olunan **Kiva** robotları bunun bariz nümunəsidir. Bu robotlar saniyələr içində müəyyən məhsulu tapıb yükləmə zonasına gətirə bilir.

4. Müştəri xidməti və istifadəçi təcrübəsinin fərdiləşdirilməsi

Süni intellekt texnologiyaları müştəri sorğularını cavablandırmaq, çatdırılma barədə məlumat vermək və şikayətləri qəbul etmək üçün çatbotlar və avtomatik cavab sistemləri şəklində istifadə olunur. Bu sistemlər 24/7 rejimində işləyərək, müştəri məmnuniyyətini artırır və şirkətlərə əlavə personal ehtiyacını azaltmağa imkan verir. Məsələn, **DHL** süni intellekt əsaslı virtual operatorlar vasitəsilə gündə minlərlə müştəri müraciətini avtomatik cavablandırır [3].

Uyğunlaşma süni intellektə təchizat zəncirlərinə tələb və ya təklif şərtlərindəki dəyişikliklərə tez uyğunlaşmağa imkan verir. Xüsusilə pandemiya zamanı süni intellektlə idarə olunan təchizat zəncirlərinə malik şirkətlər, onlayn alış-veriş və evə çatdırılma tələbinin artması kimi istehlakçı davranışındakı qəfil dəyişiklikləri daha yaxşı cavablandırmağa imkan vermişdilər. Süni intellektlə işləyən alətlər müxtəlif ssenariləri simulyasiya etməli və onların təchizat zəncirinə potensial təsirini qiymətləndirməlidir. Müvafiq tədbirlər şirkətlərə müxtəlif gözlənilməz hallara hazırlaşmaq və real vaxt rejimində əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı yaradır.

Çoxlu faydalarına baxmayaraq süni intellektin logistikaya inteqrasiyası həll edilməli olan bir sıra etik narahatlıqları və problemləri mövcuddur:

- Məlumat məxfiliyi - Süni intellekt sistemləri əsasən məlumatlara güvənsə də müvafiq məlumatların toplanması və istifadəsi məxfiliklə bağlı narahatlıqlar yaratmaqdadır. Şirkətlər məlumatların qorunması qaydalarına riayət etməli və müştəri məlumatlarını qorumaq üçün ən yaxşı təcrübələri qəbul etməlidir.
- İş yerinin dəyişdirilməsi - Süni intellekt vasitəsilə logistika proseslərinin avtomatlaşdırılması, xüsusən də təkrarlanan və ya əl işlərini əhatə edən vəzifələrdə iş yerlərinin dəyişdirilməsinə səbəb olacaqdır. Süni intellekt verilənlərin təhlili və süni intellekt idarəetməsi kimi sahələrdə yeni iş imkanları yaratsa da, iş yerlərinin itirilməsinin potensial sosial təsirini nəzərə almaq məqsədəuyğun tədbirlərdən hesab olunur.
- Qərəz və ədalətlilik - Alqoritmlərinin şəffaf və ədalətli olmasını təmin etmək, xüsusilə təchizatçı seçimi və ya işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi kimi qərarların qəbulu proseslərində mühüm istiqamətlərdəndir.
- Tənzimləmə uyğunluğu - Süni intellekt inkişaf etməyə davam etdikcə, tənzimləmə mənzərəsi də düz mütənasib inkişaf etməkdədir. Şirkətlər süni intellektdən maksimum istifadə etməklə uyğunluğu təmin etməlidirlər. Uyğunluq tədbirləri sənaye üçün xüsusi standartlara riayət etməyi və süni intellektlə bağlı yeni qanunlar və təlimatlardan xəbərdar olmağı əhatə edir [5].

Bir neçə aparıcı şirkət süni intellekti logistika əməliyyatlarına uğurla inteqrasiya edərək, süni intellektin tətbiqinin faydaları və çətinlikləri haqqında dəyərli fikirlər təqdim etmişdir. Amazon, anbar əməliyyatlarını sadələşdirmək üçün robotlar və maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə edərək süni intellektlə idarə olunan logistikanın ön sıralarındadır. Amazonun süni intellekt sistemləri inventar idarəetməsini optimallaşdırır, müştəri tələbini proqnozlaşdırır və çatdırılma sürətini artırmaqla, onun elektron ticarətdə üstünlük təşkil etməsinə töhfə verir. Logistika sahəsində qlobal lider olan DHL əməliyyat səmərəliliyini artırmaq üçün süni intellektə əsaslanan proqnozlaşdırıcı

analitika tətbiq etmişdir. Tarixi məlumatları və xarici amilləri təhlil edərək, DHL-in süni intellekt sistemləri texniki xidmət ehtiyaclarını proqnozlaşdırmaq, marşrutları optimallaşdırmaq və çatdırılma müddətlərini yaxşılaşdırmaq mümkündür. Teslanın avtonom yük maşınlarının inkişafı süni intellektlə işləyən nəqliyyat logistikasında əhəmiyyətli irəliləyişi təmsil edir. Süni intellektlə idarə olunan sensorlar və naviqasiya sistemləri ilə təchiz olunmuş bu yük maşınları minimum insan müdaxiləsi ilə uzun məsafələrə daşıma qabiliyyətinə malik olmaqla, insan sürücülərindən asılılığı və mümkün xərcləri azaldır.

Süni intellekt əsrində logistikanın gələcəyi imkanlarla doludur. Belə ki, süni intellekt inkişaf etməyə və digər inkişaf etməkdə olan texnologiyalarla inteqrasiyaya təkan verməkdədir. O, resurs istifadəsini optimallaşdırmaq və emissiyaları azaltmaqla logistikanı daha davamlı etmək potensialına malikdir. Yanacaq sərfiyyatını minimuma endirmək üçün nəqliyyat marşrutlarını optimallaşdırmağı və ya ətraf mühitə təsiri azaltmaq üçün anbarlarda enerji istifadəsini idarə etməyi nümunə göstərmək olar. Süni intellektin blokçeyn, əşyaların interneti və 5G kimi texnologiyalarla birləşməsi daha da səmərəli və təhlükəsiz təchizat zəncirləri yaratmağı vəd edir. Blokçeyn əməliyyatların şəffaf və saxtalaşdırılmayan qeydlərini təmin edə, əşyaların interneti cihazları isə süni intellekt sistemlərinin təhlili üçün real vaxt məlumatları yarada bilər. Potensiallara baxmayaraq, süni intellektin logistikada geniş tətbiqi bir sıra problemlərlə üzləşir. Bunlara etibarlı məlumat və möhkəm infrastruktur ehtiyacı kimi texnoloji maneələr, eləcə də süni intellektin tətbiqinin dəyəri və onun işçi qüvvəsinə təsiri kimi iqtisadi və sosial mülahizələr daxildir. Süni intellekt daha da təkmilləşdikcə, qərarların qəbulu və əməliyyatlarda mərkəzi rol oynayan bu sistem ilə logistika sahəsində yeni biznes modellərinin meydana çıxacağını müşahidə edə bilərik. Süni intellekt texnologiyasının davamlı inkişafı ilə logistika sənayesi çox güman ki, daha çevik, səmərəli və müştəri mərkəzli inkişaf etmiş müasir sistemə çevriləcəkdir.

Nümunə olaraq Amazon şirkətini və onun süni intellektdən əvvəl və sonrakı logistika sistemini ətraflı müqayisə etməq məqsədəuyğun hesab olunacaqdır.

Süni intellektdən əvvəl Amazon Logistics anbar əməliyyatlarında əl əməyinə əsaslanırdı. Anbarlar məhsulların götürülməsi, qablaşdırılması və çeşidlənməsi üçün əsasən insan işçilərinə güvənirdi. Digər tərəfdən ənənəvi saxlama sistemləri işçilərdən əşyaları götürmək üçün uzun məsafə qət etmələrini tələb edirdi. Çeşidləmə və qablaşdırma əl ilə həyata keçirilən proseslər idi və gecikmələrə səbəb olurdu. Sifarişin yerinə yetirilməsində isə insan səhvləri düzgün göndərməmələrə səbəb olmaqda idi. Ehtiyatların idarə edilməsi zamanı səhmlərin əllə hesablanmasında işçilər yavaş və səhvlərə meylli olan ehtiyat auditlərini əl ilə həyata keçirmişdilər. Həddindən artıq ehtiyat və çatışmazlıqlar yaranmağa başlamışdır. Zəif tələbin proqnozlaşdırılması çox vaxt ehtiyatların artıqlaması və ya ehtiyatların tükənməsi ilə nəticələnir, qərarlar isə real vaxt məlumatlarına deyil, keçmiş tendensiyalara əsaslanırdı. Çatdırılma maşınları statik marşrutları izlədi, bu da yanacaq sərfiyyatının səmərəsiz olmasına səbəb olmuşdu. İnsan dispetçerləri real vaxt trafik anlayışları olmadan çatdırılmaları təyin etdilər. Standart çatdırılma müddətləri 5-7 gün arasında dəyişirdi. Müştərilər real vaxt izləmə olmadan təxmini çatdırılma tarixlərinə etibar etməli idilər. İnsan müştəri xidməti agentləri sorğuları idarə edir və bu, uzun gözləmə müddətlərinə səbəb olurdu. Qaytarma prosesi yavaş olmaqla yanaşı insan müdaxiləsini tələb edirdi [2].

Süni intellektin tətbiqindən sonra Amazon Logistics anbar əməliyyatlarında 750.000-dən çox süni intellektlə işləyən robotlar çalışır və səmərəliliyi artırır. Süni intellekt elementlərin yerləşdirilməsini optimallaşdırır, işçinin səyahət vaxtını 40% azaldır, onunla işləyən konveyer kəmərləri əşyaları daha sürətli və 99,9% dəqiqliklə çeşidləyir və daşınmazdan əvvəl zədələnmiş məhsulları aşkarlayır və geri qaytarılmasını azaldır. Süni intellekt əsasında maşın öyrənməsi tələbi 90% dəqiqliklə proqnozlaşdırır, ehtiyat çatışmazlığının qarşısı alınır. Avtomatlaşdırılmış yenidən hazırlanma prosesində süni intellekt tükənməzdən əvvəl ehtiyatı avtomatik olaraq doldurur və gecikmələri azaldır.

Sensorlar və AI anbar səviyyələrini davamlı olaraq yeniləyir, dəqiqliyi artırır. Çatdırılma vasitələri ən sürətli marşrutları tapmaq üçün süni intellektdən istifadə edərək yanacaq xərclərini

27% azaldır. Süni intellekt eyni gündə və bir günlük çatdırılmanı mümkünləşdirdi və bu, əvvəlki 5-7 gündən böyük təkmilləşdirmədir. O, həmçinin geri qaytarma təsdiq prosesini sürətləndirir, gözləmə vaxtlarını azaldır.

Cədvəl 1.

Logistika sisteminə süni intelekt inteqrasiyasının təsiri

Göstərici	AI-dən Əvvəl	AI-dən Sonra	Dəyişiklik (%)
Proqnoz dəqiqliyi	Təxminən 60%	Təxminən 85–95%	+40–58%
Anbar xərcləri (gəlirin faizi ilə)	10–15%	6–9%	–30–40%
Vaxtında çatdırılma səviyyəsi	Təxminən 75%	90–98%	+20–30%
Anbarda yığım dəqiqliyi	Təxminən 90%	Təxminən 99%	+10%
Logistika xərci (satışa nisbətdə)	12–14%	8–10%	–25–35%
Orta çatdırılma müddəti (gün)	3–5 gün	1–2 gün	–50–70%
Avtoparkdan istifadə səmərəliliyi	Təxminən 60–70%	85–95%	+25–40%
Göndəriş başına CO_2 emissiyası (kq)	Təxminən 5.0 kq	Təxminən 3.2 kq	–36%
Səhvlərə görə geri qaytarmalar	Təxminən 8%	2–3%	–60–75%
Müştəri məmnuniyyəti (100 üzərindən)	Təxminən 70	85–90	+20–30%

Mənbə: müxtəlif ədəbiyyat mənbələri əsasında müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir.

Süni intellekt Amazon-un logistikasını dəyişdi, xərcləri azaltdı, səmərəliliyi artırdı və daha sürətli çatdırılmaları mümkün etdi.

Gələcək perspektivlər və çağırışlar

Süni intellekt texnologiyalarının logistika sahəsində gələcəkdə daha da dərinləşəcəyi gözlənilir. Xüsusilə **tamamilə avtonom nəqliyyat vasitələri**, **təchizat zənciri boyunca real vaxt analitika**, **kiberfiziki sistemlər** və **blokçeyn texnologiyaları ilə inteqrasiya** bu sahənin transformasiyasına səbəb olacaq əsas istiqamətlərdəndir [4].

Bununla belə, bəzi çağırışlar da mövcuddur:

- **Etik və hüquqi problemlər** – Alqoritmlərin qərarvermə prosesində şəffaflıq çatışmazlığı, məlumatların toplanması və istifadəsi ilə bağlı məxfilik məsələləri diqqətdə saxlanmalıdır.
- **İşçi qüvvəsinin uyğunlaşdırılması** – Sİ texnologiyalarının tətbiqi ilə ənənəvi logistika işlərinin bir hissəsi avtomatlaşdırılır. Bu isə yeni bacarıqların tələb olunduğu işlərə keçidi və təhsil proqramlarının yenilənməsini zəruri edir.
- **Texnoloji asılılıq və təhlükəsizlik riskləri** – Bütün sistemin avtomatlaşdırılması texniki xətalara və kiberhücumlara qarşı həssaslığı artırır. Bu səbəbdən təhlükəsizlik və davamlılıq planları ön planda olmalıdır.

Nəticə

Süni intellektin logistikaya inteqrasiyası sənayeni yenidən formalaşdıran bir paradiqma dəyişikliyini təmsil edir. Təchizat zəncirlərinin optimallaşdırılmasından müştəri təcrübəsinin artırılmasına və daha davamlı əməliyyatların qurulmasına qədər süni intellekt logistika mənzərəsində əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə təkan verməklə, müvafiq irəliləyişlər etik mülahizələr və tənzimləyicilərə uyğunluq ehtiyacı da daxil olmaqla çətinliklərlə yaranmaqdadır.

Gələcəyə baxdığımız zaman süni intellektin davamlı təkamülü yeni imkanların açılmasını və logistikanı bizim təsəvvür etməyə başladığımız tərzdə çevirməyi vadar edir. Süni intellektdən istifadə edən, həmçinin lazımi infrastruktura və bacarıqlara sərmayə qoyan şirkətlər müvafiq yeni logistika dövründə inkişaf etmək üçün yaxşı mövqe tutacaqlar.

Süni intellektin logistika sahəsinə inteqrasiyası son illərdə bu sahədə köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi metodların məhdudiyyətlərini aradan qaldıraraq, süni intellekt texnologiyaları təchizat zəncirinin müxtəlif mərhələlərində effektivliyin artırılmasına, xərclərin azaldılmasına və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir. Xüsusilə tələb proqnozlaşdırılması,

inventar idarəetməsi, marşrut optimallaşdırılması və çatdırılma sürətinin artırılması kimi əsas sahələrdə süni intellektin tətbiqi daha çevik və dayanıqlı logistika sistemlərinin formalaşmasına imkan yaratmışdır.

Süni intellekt əsaslı avtomatlaşdırma texnologiyaları, o cümlədən robotlar və avtonom nəqliyyat vasitələri, əməliyyatların daha az insan resursu ilə, lakin daha yüksək məhsuldarlıqla həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bu isə bir tərəfdən əməyin səmərəliliyini artırır, digər tərəfdən isə potensial sosial və etik çağırışlar doğurur. Müştəri xidmətləri sahəsində süni intellekt əsaslı sistemlər – çatbotlar, real vaxt izləmə və fərdiləşdirilmiş xidmətlər – istifadəçi məmnuniyyətini və şəffaflığı önəmli dərəcədə artırır.

Pandemiya dövründə və ondan sonrakı mərhələdə süni intellektin logistikaya tətbiqi bizneslərin dəyişkən şəraitə daha tez uyğunlaşmasını və gözlənilməz risklərə qarşı dayanıqlı olmasını təmin etmişdir. Amazon və DHL kimi qabaqcıl şirkətlərin təcrübələri göstərir ki, süni intellektin uğurlu tətbiqi yalnız texnoloji üstünlük deyil, həm də strateji rəqabət üstünlüyü qazandırır.

Bununla belə, süni intellektin logistika sahəsində geniş tətbiqi ilə yanaşı, məlumat məxfiliyi, iş yerlərinin dəyişməsi, alqoritmik qərəz və hüquqi uyğunluq kimi mühüm problemlər də aktuallığını qoruyur. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün texnologiya ilə yanaşı etik, hüquqi və sosial çərçivələrin də təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Nəticə etibarilə, süni intellekt texnologiyalarının logistika sisteminə inteqrasiyası bu sahənin gələcəyini formalaşdıran əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Davamlı innovasiyalar və məsuliyyətli yanaşma ilə süni intellektin logistika sahəsində daha da dərinləşəcək və genişlənəcək tətbiqi, gələcəkdə daha çevik, dayanıqlı və müştəri yönümlü logistika sistemlərinin yaranmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Russell, S., & Norvig, P. (2021).** Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson.
2. Amazon Robotics and AI in Fulfillment Centers – Amazon Science (2023)
3. **DHL Trend Report: Artificial Intelligence in Logistics (2018).**
4. https://www.ibm.com/think/topics/ai-supply-chain
5. https://www.forbes.com/councils/forbestechcouncil/2023/08/17/the-true-role-of-ai-in-logistics/
6. https://sitec-it.ru/blog/1c-wms/iskusstvennyy-intellekt-v-logistike-5-konkretnykh-primerov-primeneniya/

Мурад Ильхам оглы Касимзаде
докторант Азербайджанского Университета Кооперации
Главный инженер по качеству данных, ООО "Капиталбанк"
e-mail: murad.gasimzade777@gmail.com

Интеграция современных технологий искусственного интеллекта в логистическую систему

Резюме

Логистическая отрасль, ответственная за транспортировку и хранение товаров, всегда была краеугольным камнем глобальной торговли и коммерции. С приходом Четвёртой промышленной революции логистика переживает глубокую трансформацию, управляемую искусственным интеллектом (ИИ – искусственный интеллект). Интеграция ИИ в логистику привела к значительным улучшениям в эффективности, точности и адаптивности. Цель исследования – проследить, как ИИ переопределяет логистику, начиная с основ технологии и переходя к её практическому применению в цепочках поставок.

Искусственный интеллект в первую очередь относится к разработке компьютерных систем, способных выполнять задачи, требующие человеческого интеллекта. К таким задачам относятся принятие решений, визуальное восприятие, распознавание речи и перевод языка. В логистике ИИ применяется посредством машинного обучения, аналитики данных, робототехники и автоматизации, что позволяет системам анализировать большие объёмы данных, оптимизировать процессы и принимать обоснованные решения с минимальным участием человека.

Цель исследования – углублённо проанализировать роль ИИ в управлении логистикой и цепочками поставок, а также изменения, которые он вносит в отрасль посредством современных технологий. Исследование направлено на изучение того, как ИИ интегрируется в ключевые области, такие как управление запасами, прогнозирование спроса, оптимизация маршрутов, автоматизация складов и обслуживание клиентов, а также на оценку эффективности этой интеграции.

В методологии исследования использован в основном аналитический и сравнительный подход. В качестве реального примера рассмотрена система логистики Amazon до и после внедрения ИИ, а также представлены практические наблюдения на основе опыта таких ведущих компаний, как DHL и Tesla. Одновременно функциональные возможности ИИ были проанализированы в контексте их влияния на различные логистические процессы.

Практическое значение работы заключается в демонстрации того, какую ценность приносит применение ИИ в оптимизации логистики и цепочек поставок для предприятий. Это способствует принятию стратегических решений с точки зрения снижения затрат, повышения эффективности, увеличения удовлетворённости клиентов и уменьшения рисков. Работа предлагает практические рекомендации как для государственного, так и для частного сектора.

Что касается оригинальности и научной новизны исследования, оно оценивает интеграцию ИИ в логистику не только с технической и функциональной точек зрения, но также в этическом, социальном и нормативном контексте. Подробный сравнительный анализ трансформации логистической системы Amazon является одним из немногих исследований в данной области и объединяет теоретические знания с реальным примером применения. Эта работа подчёркивает креативный и интеграционный потенциал ИИ в сфере логистики, предлагая новый научный взгляд на формирование моделей цепочек поставок нового поколения. Кроме того, она выделяется тем, что создаёт основу для будущих исследований в таких инновационных направлениях, как прогнозное техническое обслуживание, динамическое планирование маршрутов и персонализированная доставка.

Ключевые слова: логистика, искусственный интеллект, глобализация, блокчейн, оптимизация.

Murad Ilham Gasimzadeh,
doctorant, "Kapitalbank" OJSC, senior data quality specialist
e-mail: murad.gasimzade777@gmail.com

Integration of modern artificial intelligence technologies into the logistics system

Summary

The logistics industry, responsible for the transportation and storage of goods, has always been a cornerstone of global trade and commerce. With the advent of the Fourth Industrial Revolution, logistics is undergoing a profound transformation driven by Artificial Intelligence (AI). The integration of AI into logistics has led to significant improvements in efficiency, accuracy, and adaptability. The aim of this study is to explore how AI is redefining logistics, starting from the fundamentals of the technology and progressing toward its applications in supply chains.

Artificial intelligence primarily refers to the development of computer systems capable of performing tasks that typically require human intelligence. These tasks include decision-making, visual perception, speech recognition, and language translation. In logistics, AI is applied through machine learning, data analytics, robotics, and automation, enabling systems to analyze large volumes of data, optimize processes, and make informed decisions with minimal human intervention.

The objective of the research is to provide an in-depth analysis of the role of AI in logistics and supply chain management, and the transformative effects it brings to the sector through modern technologies. The study focuses on how AI is integrated into key areas such as inventory management, demand forecasting, route optimization, warehouse automation, and customer service, as well as evaluating the effectiveness of this integration.

The research methodology primarily employs an analytical and comparative approach. As a real-world case study, the logistics system of Amazon before and after the implementation of AI is compared. In addition, practical observations are presented based on the experiences of leading companies such as DHL and Tesla. At the same time, the functional capabilities of AI are analyzed in the context of their impact on various logistics processes.

The practical significance of the study lies in demonstrating how the application of AI in optimizing logistics and supply chains creates value for businesses. It contributes to strategic decision-making in terms of cost reduction, increased efficiency, improved customer satisfaction, and risk mitigation. The study offers practical recommendations for both public and private sectors.

In terms of originality and scientific innovation, the research evaluates the integration of AI into logistics not only from technical and functional perspectives but also within ethical, social, and regulatory contexts. The detailed comparative analysis of the transformation within Amazon's logistics system is one of the few studies in this field and combines theoretical knowledge with a real-world application example. This work highlights the creative and integrative potential of AI in logistics and presents a new scientific perspective on the formation of next-generation supply chain models. At the same time, it stands out by laying the foundation for future research directions, such as predictive maintenance, dynamic route planning, and personalized delivery.

Key words: logistics, artificial intelligence, globalization, blockchain, optimization.

III BÖLMƏ.
EKOLOGİYA PROBLEMLƏRİ VƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İSTEHSAL

UOT: 330.15; JEL: Q54

Arif Ələkbər oğlu ƏLƏKBƏROV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin
“Sənayenin iqtisadiyyatı” kafedrasının müdiri,
iqtisad elmləri doktoru, professor
E- mail: arif.alakbarov@asoiu.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.045

AZƏRBAYCANDA EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİ MEXANİZMLƏRİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda ekoloji problemlərin həlli mexanizmlərinin gücləndirilməsi məsələlərinin tədqiq edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası istiqamətində analiz, sintez, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Bunlarla bərabər, Azərbaycanda ekoloji problemlərin araşdırılması üzrə dərc olunmuş elmi əsərlərə müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ilk növbədə Azərbaycanda ekoloji problemlərin konseptual həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi üzrə səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanması ilə əlaqəlidir.

Tədqiqatın nəticələri: Məqalədə verilmiş təkliflərdən Azərbaycanda ekoloji problemlərin həlli üzrə tədbirlər kompleksinin hazırlanmasında istifadə olunması mümkündür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Başlıca elmi yenilik müasir dövrdə Azərbaycanda ekoloji problemlərin həlli mexanizmlərinə qlobal transformasiyalardan və çağırışlardan yanaşmağın vacibliyinin əsaslandırılmasıdır. Ekoloji problemlərin həlli istiqamətində fundamental araşdırmaların aparılması və adekvat tədbirlərin görülməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bunlarla bağlı olaraq, davamlı tədbirlərin görülməsi diqqətə çatdırılmışdır. Yeni şəraitdə Azərbaycanda ekoloji problemlərin həlli mexanizmlərinin gücləndirilməsi üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: ekologiya, ekoloji problemlər, ətraf mühitin qorunması, tullantılar, ekoloji problemlərin həlli yolları, ekoloji problemlərin həlli mexanizmləri.

Giriş

Ekoloji problemlər və onların həlli yollarının araşdırılması qlobal səviyyədə olduğu kimi, Azərbaycanda da önəmli məsələlərdən biridir. Artan əhali sayı, sənaye inkişafı və qeyri-düzgün təbii resurs istifadəsi nəticəsində Azərbaycanda bir çox ekoloji problemlər meydana gəlmişdir. Bu problemlər arasında iqlim dəyişikliyi, havanın çirklənməsi, su resurslarının tükənməsi, torpaq deqradasiyası və bioloji müxtəlifliyin azalması ön plandadır. Bu səbəbdən, qeyd edilən bu və ya digər problemlərin həlli məqsədilə təsirli və güclü mexanizmlərin yaradılması vacibdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq ekoloji problemlərin iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı tədqiqatlar genişlənmişdir. Bu tədqiqatlar xarici ticarət əlaqələr, kənd təsərrüfatı sektoru, emal və miqrasiya prosesləri daxil olmaqla, mikro və makro səviyyələrdə ayrı-ayrı iqtisadi sektorlara təsirləri əhatə edir və müxtəlif ölkələr üzrə təhlillər aparılır. Bu araşdırmaların demək olar ki, hamısı elmi əsaslarla yaşıl

iqtisadiyyata keçidin vacibliyini vurğulayır. Artıq iqlim dəyişikliyinin ciddi qlobal problem olduğuna dair heç bir elmi şübhə yoxdur [7, s.68].

Azərbaycanda ekoloji problemlər müxtəlif sahələri əhatə edir və bir çox amillərdən irəli gəlir. Bu problemlər ölkənin coğrafi, iqtisadi və sosial xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. XX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda mədənçıxarma və ağır sənayenin, nəqliyyatın inkişafı torpaqların örtüyünə antropogen təzyiqin bir neçə dəfə artmasına səbəb olmuşdur. Respublikada mədən işlərinin aparılması, üzvi və mineral sərvətlərin istehsalı, onların sonrakı emalı və daşınması torpaqların münbitliyini pozmuş, palçıq vulkanlarının materialları ilə örtülmüş ərazilərdə müxtəlif xarakterli ekoloji problemlər yaratmışdır [14, s.93].

Ekoloji problemlərin həlli mexanizmlərinin gücləndirilməsi proseslərinin tədqiqi

Azərbaycanda mövcud olan əsas ekoloji problemlərin bir qismini daha ətraflı nəzərdən keçirək. Havanın çirklənməsi müasir dövrün ən böyük ekoloji problemlərindən biridir. Bu, insanların sağlamlığına, təbiətə və bütün ekosistemlərə ciddi təsir göstərə bilər. Havanın çirklənməsi müxtəlif növ zərərli maddələrin atmosferə buraxılması ilə yaranır. Bu maddələr insan fəaliyyətindən, xüsusən sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti, nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti, kənd təsərrüfatı və ev təsərrüfatından gəlir. Sənaye müəssisələri, avtomobillərdən çıxan qazlar və atmosferə digər insan fəaliyyətlərinin reallaşdırılması nəticəsində atılan zərərli maddələr havanı çirkləndirir. Bu, əhalinin sağlamlığına mənfi təsir edir və müxtəlif nəfəs yolları xəstəliklərinə səbəb ola bilir. Azərbaycanda, xüsusilə Bakı şəhərində hava çirkliliyi böyük problemdir. Qlobal istiləşmə və havanın çirklənməsi nəticəsində baş verən iqlim dəyişikliyi insan həyatı üçün təsəvvür ediləndən də çox ciddi nəticələrə malikdir. Məsələn, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların azaldılması qida miqdarının azalması və ümumi aclığın başlanması təhlükəsi yaradır [11, s.34].

Havanın çirklənməsinin nəticələri ağciyər, ürək xəstəliklərinə, suyun, torpağın və bitki örtüyünün keyfiyyətinin pisləşməsinə, heyvan və bitki növlərinin məhvinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, havanın çirklənməsi iqlim şəraitinin dəyişməsinə və bəşəriyyətin ümumi sağlamlığının pisləşməsinə səbəb ola bilər ki, onları da həll etmək məqsədilə davamlı istehsal təcrübələri tətbiq edilməli və resurslardan səmərəli istifadə edilməlidir. Havanın çirklənməsi hər bir insanın həyatı üçün təhlükə yaradır, ona görə də bu problemə qarşı kollektiv mübarizə lazımdır. Qalıq yanacaqlardan istifadə etməyən enerji mənbələrinin seçilməsi zərərli maddələrin atmosferə atılmasını azaltmağa kömək edəcək. Atmosferə emissiyaların qarşısını alacaq, fabriklərdə və çirkləndiricilərin atmosferə atıldığı digər yerlərdə tullantıların təmizlənməsi və bərpası sistemlərini yaradan texnologiyalardan da istifadə oluna bilər. Yaşıl texnologiyaların populyarlaşdırılması, nəqliyyat və logistika sisteminin təkmilləşdirilməsi və ekoloji cəhətdən sağlam həyat tərzinin təbliği də vacibdir.

Azərbaycan müəssisələri hələ də ətraf mühitin qorunması tədbirlərini reallaşdırmaqdansa, çirklənməyə görə ödəmələrin daha əlverişli olduğu şəraitdə fəaliyyətlərini davam etdirirlər [6]. Bunun səbəbi isə, müəssisələr üçün ekoloji məsələlərin həllini təşviq edən iqtisadi alətlərin olmaması və çirklənməyə görə ödənilən məbləğin çox kiçik olmasıdır. Nəticədə, bu vəziyyət ətraf mühitin çirklənməsinin daha da artmasına yol açır [9, s.24]. Su resurslarının çirklənməsi dünyada qarşılaşılan ən önəmli ekoloji problemlərdən biridir və təbii ekosistemlərə və insan sağlamlığına ciddi təsir göstərir. Bu problem, müxtəlif növ çirkləndirici maddələrin su ehtiyatlarına qarışması nəticəsində meydana gəlir. Suyun çirklənməsi təbii su dövranını və su ehtiyatlarının keyfiyyətini zəiflədir. Azərbaycan əsasən Xəzər dənizinə axan çaylar vasitəsilə su ehtiyatlarına malikdir, lakin, bu su mənbələri sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində qeyri-rasional istifadə nəticəsində çirklənir. Sənaye müəssisələrindən çıxan kimyəvi tullantılar, ağır metallar, zəhərli maddələr və digər çirkləndiricilər su mənbələrinə qarışır və bu maddələr suyun kimyəvi və fiziki tərkibini dəyişdirərək canlılara və insanlara zərər verə bilər. Pestisidlər, kimyəvi gübrələr və digər kənd təsərrüfatı məhsulları suya qarışaraq, suyun ekosistemində balansın pozulmasına səbəb olur ki, bu da onun oksigen tərkibini azaldır və su canlılarının həyatını təhlükəyə atır. Şəhərlərdə yaranan kanalizasiya suları, nəm və məişət tullantıları, yağlar və digər qida qalıqları su mənbələrinə sızır ki, bu maddələr

də suyun təmizliyini və içməli suyun keyfiyyətini pisləşdirir. Təbii hadisələr, məsələn, vulkan püskürmələri, daşqınlar və ya torpaq sürüşmələri su hövzələrinə təbii çirkləndirici maddələrin qarışmasına səbəb olsa da, bu təbii proseslər insanın fəaliyyətindən daha az təsirli olur. Bu kimi problemlərin həlli məqsədilə su resurslarının səmərəli idarə edilməsi, təbii ekosistemlərin qorunması və çirklənmənin qarşısının alınması üzrə müvafiq siyasətlər reallaşdırılmalı, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində ekoloji təmiz texnologiyalar tətbiq edilməli, çirkləndirici maddələrin su hövzələrinə buraxılmaması üçün ciddi tələblər qoyulmalıdır.

Azərbaycanda suyun təmizlənməsi və idarə olunması sahəsində də ciddi addımlar atılır. Bura daxili və beynəlxalq su nəqliyyatının təmizliyi, göllərin və çayların mühafizəsi, su sərhədlərinin idarə olunması kimi sahələr daxildir. Ölkəmizdə bir sıra milli parklar və qoruqlar yaratmaqla təbii ekosistemlərin qorunmasına da xüsusi diqqət yetirilir. Belə ərazilər yerli flora və faunanın mühafizəsi ilə yanaşı, turizm potensialının artırılmasında da böyük önəm daşıyır. Bütün bunlar Azərbaycanın son illərdə ətraf mühitin qorunması və inkişafı ilə bağlı reallaşdırdığı addımların yalnız bir neçə nümunəsidir. Bu istiqamətdə görülən işlər davam edir və ölkədə ətraf mühitin mühafizəsinə dair daha geniş miqyaslı təşəbbüslər reallaşdırılır [10, s.17].

Qeyd edək ki, Azərbaycanda ən çox 2024-cü ildə tullantı zərərsizləşdirilmişdir ki, bu da həmin il ərzində yaranan tullantıların 69,3%-ni təşkil etmişdir. 2023-cü ilə görə yaranan tullantıların həcmi 3649,6 min ton və ya 6,8%, zərərsizləşdirilən tullantıların həcmi isə 1886,2 min ton və ya 2,6 dəfə artmışdır [2]. 2024-cü ildə əvvəlki illərdə toplanmış qalıqlar da daxil olmaqla, sənaye və iqtisadiyyatın digər sahələrində yaranmış təxminən 22,2%-ə qədər istehsalat tullantıları müəssisələr tərəfindən xammal kimi istifadə olunub. Həmin tullantıların 15,3%-i ölkə daxilində satışa çıxarılıb, 1,4%-i isə ixrac edilib, habelə, 11,6% həcmində tullantılar zərərsizləşdirilmək məqsədilə poliqonlara daşınıb, 49,5%-i isə müəssisələrdə saxlanılıb. 2024-cü ildə müəssisələrin istehsalat prosesləri nəticəsində yaranan təhlükəli tullantıların həcmi 260,2 min ton olub ki, bu da ümumi tullantı həcminin 6%-ni təşkil edib. Bu tullantıların əsas hissəsi - 71,9%-i mədənçıxarma sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə formalaşıb ki, onların böyük əksəriyyəti də Bakı şəhərində yerləşən müəssisələrə məxsus olub. Azərbaycanda 2030-cu ilə qədər istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının 35%, 2050-ci ilə qədər isə 40% azaldılması istiqamətində planlaşdırılan işlərin reallaşdırılması ekoloji problemlərin həllinə önəmli töhfə verə bilər. Məlumdur ki, 2024-cü ildə ölkə Prezidenti tərəfindən Qarabağ, Şərqi Zəngəzur və Naxçıvan yaşıl enerji zonası kimi elan edildikdən sonra bu ərazilərdə yaşıl enerji mənbələrindən səmərəli istifadə məqsədilə genişmiqyaslı layihələr reallaşdırılır [4].

Azərbaycanda şəhərsalma və infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi iqtisadi inkişaf və əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması baxımından böyük önəm daşısa da, bu proseslər bir sıra ciddi ekoloji problemlərə də səbəb olur. Bakı və digər böyük şəhərlərdə sürətlə artan urbanizasiya və infrastruktur layihələri ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Yaşayış binalarının inşası, sənaye zonalarının genişlənməsi və nəqliyyatın artması təbii əraziləri məhv edir və ekosistemi pozur. Şəhərlərin genişlənməsi nəticəsində meşə sahələri, çəmənliklər və digər təbii yaşıl zonalar məhv edilir. Şəhərsalma ilə əlaqədar avtomobil yollarının artırılması və nəqliyyatın sıxlığı hava çirklənməsinin səviyyəsini yüksəldir. Tikinti və yol layihələri nadir bitki və heyvan növlərinin məhv olmasına, onların yaşayış mühitinin daralmasına gətirib çıxarır. Tikinti işləri zamanı toz və zərərli qazların yayılması, habelə texnika və nəqliyyatın yaratdığı səs-küy ekoloji balansı pozur və insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

Azərbaycanda torpaqların deqradasiyası ölkənin ən ciddi ekoloji problemlərindən biridir və bu problem kənd təsərrüfatının inkişafına və ətraf mühitin ümumi sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Torpaqların deqradasiyası müxtəlif təbii və antropogen amillərlə bağlıdır. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri, meşələrin kəsilməsi və iqlim dəyişikliyi nəticəsində torpaqların verimliliyi azalır ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalının azalmasına, su resurslarının tükənməsinə və əhalinin maddi rifahının pisləşməsinə səbəb olur. Bu kimi problemlərin həlli üçün aqrotexniki tədbirlərin tətbiqi, meşələrin bərpası və yaşıllaşdırmanın genişləndirilməsi, suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi

əsas şərtlərdəndir. Azərbaycanda bioloji müxtəlifliyin qorunması ilə bağlı problemlər mövcuddur. Təbii yaşayış mühitlərinin məhv olması, ovçuluğun və qeyri-qanuni meşə kəsiminin artması ekosistemin balansını poza və təbii resursların qeyri-bərabər istifadəsinə yol açа bilər.

Azərbaycan dövləti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Ermənistan tərəfindən törədilmiş ekoloji terrora qarşı da böyük həssaslıqla yanaşır. Ermənistan beynəlxalq ekoloji sazişlərə riayət etmədən bu əraziləri ekoloji fəlakət zonasına çevirmiş, həmin ərazilərin təbii sərvətlərini istismar edərək Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinə və ümumilikdə ölkəmizə böyük ziyan vurmuşdur [5]. Qiymətli ağac növləri ilə zəngin olan bir sıra nadir biomüxtəliflik nümunələri, milli parklar və qoruqlar məhv edilib. Təbiətə vurulan zərbə, ümumi sahəsi 8 min hektardan artıq olan çoxillik sıx meşələrin yox olması ilə daha da böyümüşdür. Bu meşələrdəki qiymətli flora və fauna növləri ciddi şəkildə tələf olub. Ətraf mühitə insan fəaliyyəti nəticəsində ciddi təsirlər göstərilmiş, su hövzələri çirklənmiş, içməli su mənbələri isə bioloji, kimyəvi və radioaktiv maddələrlə zəhərlənmişdir. Hazırda ölkəmiz həmin bölgələrdə ekoloji tarazlığın bərpası, yaşıllıq sahələrinin genişləndirilməsi və ətraf mühitin təmizlənməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər reallaşdırır.

Müasir dövrdə iqlim dəyişikliyi bəşəriyyət cəmiyyəti qarşısında duran ekoloji problemlərdən biridir. Bu proses təbii və insan fəaliyyətləri nəticəsində baş verir və bütün planetin ekosistemlərinə, iqtisadiyyatına və cəmiyyətinə təsir göstərir. Atmosferə buraxılan istixana qazları günəşdən gələn istiliyi yer kürəsində saxlayaraq planetin temperaturunun artmasına səbəb olur ki, bu qazların əsas mənbələri sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti, nəqliyyat vasitələri, meşələrin qırılması, kənd təsərrüfatıdır [13]. Meşələr karbonu udaraq iqlim dəyişikliyinə qarşı təbii baryer rolunu oynayır, onların kütləvi şəkildə qırılması atmosferdə karbon qazının səviyyəsini artırır. Kömür, neft və təbii qaz kimi fosil yanacaqların yandırılması ən böyük karbon emissiyası mənbələrindəndir. Bu kimi problemlərin həlli məqsədilə yaşıl enerji mənbələrinin istifadəsi, enerji səmərəliliyinin artırılması, meşələrin bərpası və karbon emissiyalarının azaldılması üçün beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və ekoloji maarifləndirmə işlərinin aparılması zəruridir.

Ənənəvi karbohidrogen sektoruna əsaslanan Azərbaycan son illərdə ekoloji dayanıqlılığın artırılmasına və yaşıl enerji sahəsində islahatlara üstünlük verməyə başlamışdır. Bu istiqamətdə ölkə, qlobal enerji transformasiyası tendensiyalarına cavab olaraq, yaşıl iqtisadiyyatın, yaşıl enerji mənbələrinin inkişafına, xüsusilə su, günəş və külək enerjisinin geniş tətbiqinə fokuslanır [1, s.8].

Müasir dövrdə Azərbaycanda ekoloji problemlərin həlli mexanizmlərinin gücləndirilməsi yolları

Ekoloji təhlükəsizlik məsələləri bu gün beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Qloballaşma şəraitində ətraf mühitə mənfi təsir göstərən amillərin artması, xüsusilə də sənaye və enerji sektorlarının fəaliyyəti ekoloji problemləri daha da aktuallaşdırmışdır. İllərdir ki, bu problemlərin qarşısının alınması məqsədilə beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT və digər qurumlar bir sıra təşəbbüslərlə çıxış edərək, iqlim dəyişikliyi və təbii ehtiyatların düzgün istifadəsi məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayır. Neft sektoru dünya iqtisadiyyatı üçün vacib rol oynasa da, onun hasilatı və emalı prosesləri ciddi ekoloji fəsadlara yol açа bilər. Artan enerji tələbatı nəticəsində neft ehtiyatlarının daha intensiv şəkildə işlənməsi, yeni yataqların kəşfi və istismarı üçün 100 milyardlarla dollar həcmdə sərmayələr yatırılır. Bu isə öz növbəsində torpaq, su və hava mühitinə mənfi təsir göstərməklə ekosistemlərin pozulmasına səbəb ola bilər. Azərbaycan da enerji ehtiyatları baxımından zəngin ölkələrdən biri kimi bu sahədə aktiv rol oynayır. Tarixən sənaye üsulu ilə neft hasil edən ilk ölkələrdən biri olan Azərbaycan, bu gün də dünya enerji bazarlarında mühüm mövqeyə sahibdir. Lakin neft hasilatı və ixracı ilə yanaşı, bu fəaliyyətlərin ekoloji təhlükəsizliyi təmin edəcək şəkildə tənzimlənməsi xüsusi önəm daşıyır.

Ümumiyyətlə, ekoloji problemlər yalnız milli deyil, qlobal əhəmiyyətə malik problemlərdəndir və onların həlli üçün dünya liderlərinin birgə səyləri vacibdir. Həmin problemlərin effektiv həllinə nail olmaq baxımından siyasi iradə və beynəlxalq əməkdaşlıq önəmli rol oynayır. Bu məqsədlə Prezident İlham Əliyev müxtəlif beynəlxalq görüşlərdə Azərbaycanın ekoloji məsələlərdə prinsipial və məsuliyyətli yanaşmasını ortaya qoymuşdur. Xüsusilə, iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar

olaraq, Azərbaycanın dünya ölkələri ilə birgə fəaliyyət göstərməsinin vacibliyini vurğulayan ölkəmizin Prezidenti qlobal ekoloji problemlərin həllində həmrəyliyin təmin edilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir. Bu yanaşma Azərbaycanın ekoloji məsələlərə verdiyi önəmin göstəricisidir və bunun nəticəsidir ki, COP-29 kimi mötəbər beynəlxalq tədbirin ölkəmizdə keçirilməsi barədə 200-ə qədər dövlət tərəfindən yekdilliklə qərar qəbul edilmişdir. Azərbaycan bu tədbiri uğurla başa vuraraq ekoloji problemlərin həllinə töhfə verə biləcək bir sıra qərarların qəbul edilməsinə nail ola bilmişdir.

Ekoloji problemlərin səmərəli şəkildə həll olunması məqsədilə dünya ölkələrinin birlikdə maliyyə dəstəyi göstərməsi əsas şərtlərdəndir. Yalnız bu yanaşma ilə iqlim dəyişikliyi, hava çirklənməsi kimi təhlükələrə qarşı mübarizə aparmaq və habelə ekosistemlərlə biomüxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək mümkündür. İqlim böhranının aradan qaldırılması ciddi maliyyə vəsaiti tələb edir, lakin hazırda mövcud olan iqlim maliyyələşdirilməsi bu tələbatı qarşılamaq üçün kifayət qədər deyil. Bu səbəbdən, iqlim dəyişikliyinin qarşısını almaq üçün maliyyələşmə məsələsi böyük önəm daşıyır. Bu baxımdan 2024-cü ilin noyabrında ölkəmizdə keçirilən COP-29 kimi beynəlxalq konfransın nəticələrini məqbul hesab etmək olar. Həmin konfransda Azərbaycanın uğurlu moderatorluğu sayəsində 2035-ci ilədək illik 300 milyard ABŞ dolları həcmində olmaqla inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə dəstəyi verilməsi qərara alınıb. İqlim məsələləri üzrə aparıcı ekspert və alimlərin hesablamalarına əsasən, 2030-cu ilə qədər qlobal səviyyədə baş verə biləcək iqlim dəyişikliyinin qarşısının alınması məqsədilə tələb olunan investisiyanın həcmi minimum 1 trilyon ABŞ dollarıdır. Bu səbəbdən Azərbaycan qeyd edilən sahədə maliyyə vəzifələrini yerinə yetirməkdə önəmli mövqe tutur. Lakin, bu məsələnin həlli tək bir və ya bir neçə dövlətin maliyyə dəstəyi ilə mümkün olmayacaq. Effektiv mübarizə yalnız bütün dünya ölkələrinin və beynəlxalq təşkilatların birgə əməkdaşlığı nəticəsində baş tutacaq. Bu sahədə ümumi qlobal səylər və əməkdaşlıq həyati önəm daşıyır.

Azərbaycanda yuxarıda sadalanan bu və ya digər ekoloji problemlərin həlli istiqamətində hökumət, vətəndaş cəmiyyəti səviyyəsində tədbirlər görülməli, ekologiyanın qorunması məqsədilə davamlı inkişaf prinsipləri tətbiq edilməlidir. Müasir yanaşmalara əsasən, ölkələrin dayanıqlı inkişafı üçün ekoloji və iqtisadi maraqların tarazlaşdırılması əsas prioritetlərdəndir. Ekoloji-iqtisadi sistemin formalaşdırılması və bu sistemin effektiv idarə edilməsi ölkənin ümumi inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olmalıdır. Burada məqsəd yalnız təbii ehtiyatların iqtisadi dəyər kimi mənimsənilməsi deyil, habelə onların gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanmasıdır. Neft resurslarının qlobal bölgüsü və onlara nəzarət məsələləri ətrafında baş verən rəqabət fonunda, ekoloji tələblərə uyğun fəaliyyət mexanizmlərinin qurulması və idarəetmədə şəffaflığın təmin edilməsi aktual problemlərdən biridir. Buna görə, hər bir ölkə, o cümlədən Azərbaycan, ekoloji riskləri minimuma endirmək, iqtisadi inkişafı davamlı etmək və əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə kompleks və davamlı tədbirlər reallaşdırmalıdır [3, s.110]. Layihə hazırlanarkən ekoloji ekspertiza böyük önəm daşıyır, xüsusilə iri neft və qaz obyektlərinin inşası və bərpası layihələrinin reallaşdırılması zamanı, bütün mümkün ekoloji və sosial-iqtisadi nəticələrin geniş şəkildə qiymətləndirilməsi mütləqdir [12].

Bu proses ətraf mühitin qorunmasına və minimum resurs sərfi ilə, həmçinin ən az mənfi nəticələrlə müəyyənləşdirilmiş məqsədlərin reallaşdırılmasına böyük təsir göstərir. Ekoloji ekspertizanı reallaşdırmaqda əsas məqsəd, torpağın və onun strukturlarının, su resurslarının, bitki və heyvan aləminin, təmiz hava və suyun qorunması, təbii sərvətlərin bərpası və insan sağlamlığının yaxşılaşdırılması ilə ətraf mühiti bu gün və gələcək nəsillər üçün balanslı şəkildə təmin etməkdir. Bu ekspertiza, hətta obyektin layihələndirilməsi və planlaşdırılması mərhələsində, təbiətin yanlış istifadəsi və qoruma sahəsindəki səhvlərin aşkarlanmasına və aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Ekoloji ekspertiza tikinti sənədlərinin bütün mərhələlərində tətbiq edilməlidir [8, s.20].

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanda ekoloji problemlərin həlli mexanizmlərinin gücləndirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

- Ekoloji qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi. Azərbaycanda ekoloji problemlərin həlli üçün hüquqi bazanın gücləndirilməsi böyük önəm daşıyır. Ekoloji qanunvericilik daha mükəmməl olmalı, tətbiq edilən cəzalar sərtləşdirilməli və ekoloji qanunlara riayət etməyən şəxslərə qarşı müvafiq tədbirlər görülməlidir. Ekoloji qanunvericiliyin gücləndirilməsi, cəzaların tətbiqi və müvafiq nəzarət mexanizmlərinin yaradılması zəruridir. Qanun pozuntuları ilə mübarizə, xüsusilə böyük sənaye müəssisələrinin çirklənməyə səbəb olan fəaliyyətlərini əhatə etməlidir. Ekoloji qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və yeni qanunların tətbiqi ekosistemlərin qorunması və davamlı inkişafın təmin edilməsində əsaslı bir addım ola bilər.
- Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafının təşviqi və stimullaşdırılması. Azərbaycan yaşıl iqtisadiyyatı inkişaf etdirərək ekoloji problemlərin həllində mühüm addımlar atmağa səy göstərir. Bu, yaşıl enerji mənbələrinin geniş istifadəsini, ekoloji təmiz texnologiyaların təşviqini və ətraf mühitə zərərli məhsulların istehsalını azaldan yeni sənaye sahələrinin yaradılmasını əhatə edir.
- Tullantıların səmərəli şəkildə idarə edilməsi. Tullantıların səmərəli şəkildə idarə edilməsi ekoloji problemlərin həlli üçün vacib addımlardan biridir. Bu yanaşma ətraf mühitin qorunmasına və təbii resursların daha dayanıqlı istifadəsinə kömək edir. Odur ki, tullantıların idarə edilməsi sahəsində yeni mexanizmlər tətbiq olunmalıdır. Bu, xüsusilə plastik tullantıların azaldılması, təkrar emalın təşviqi və atıq suyun təmizlənməsi sahəsində təkmilləşdirilmiş strategiyaların tətbiqini ehtiva edir.
- Meşələrin bərpası və torpağın qorunması. Meşə ekosistemlərinin qorunması və bərpası üçün xüsusi proqramlar reallaşdırılmalı, torpaq eroziyasının qarşısını almaq üçün aqroekoloji metodlar və davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri tətbiq olunmalıdır.
- Su resurslarının davamlı istifadəsi. Su resurslarının idarə olunmasında daha sərt qaydaların tətbiqi və suyun qənaətlə istifadəsi təşviq edilməlidir. Bu məqsədlə, su ehtiyatlarının daha ədalətli bölüşdürülməsi və sənaye sahələrində suyun təkrar istifadəsi üzrə müasir texnologiyaların tətbiqi zəruridir.
- Ekoloji maarifləndirmənin artırılması. Cəmiyyətin ekoloji məsələlərə daha çox həssas olması üçün maarifləndirmə işləri daha da genişləndirilməli və təhsil proqramlarında ekoloji təhsilin artırılması təmin edilməlidir. Sosial media və kütləvi informasiya vasitələri vasitəsilə əhalinin ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığı artırılmalıdır.

Ümumiyyətlə, ekoloji problemlərin həlli yalnız dövlətin, müəssisələrin və cəmiyyətin birgə səyi ilə mümkündür. Azərbaycan bu sahədə mövcud problemlərin həllinə yönəlik mexanizmləri gücləndirərək, ətraf mühitin qorunması, davamlı inkişaf və gələcək nəsillərə təmiz bir planetin buraxılması istiqamətində önəmli addımlar ata bilər. Bu sahədə bütün tərəflərin əməkdaşlığı, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi və ekoloji maarifləndirmənin gücləndirilməsi vacib rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, V.C., Cavadova, C.E. Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin perspektiv inkişafının xüsusiyyətləri və problemləri. – s.1-10 // [Elektron resurs]/ URL: https://timjurnal.az/uploads/2025/03/cemile-cavadova.pdf.
2. Azərbaycanda tullantıların həcmi 7%-dək artıb: [Elektron resurs]/ URL: https://apa.az/senaye-ve-energetika/azerbaycanda-tullantilarin-hecmi-7-dek-artib-897578//.
3. Babayev, A.M. Azərbaycanda neft sahəsində ekoloji-iqtisadi problemlərin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Audit, № 4, Cild 26, 2019, – s.109-120.
4. COP29: ekoloji problemlərin həllində yeni mərhələ: [Elektron resurs]/ URL: https://www.xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/199742-cop29-ekoloji-problemlerin-hellinde-yeni//.

5. Əliyev, Ş. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradilmasının strateji aspektləri. Geostrategiya jurnalı, –2020, № 05/06 (59/60), – s.67-72.
6. Əliyev, Ş.T. Azərbaycan iqisadiyyatı. Sumqayıt. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018, 376 s.
7. Hümbətova, S.R. Yaşıl iqtisadiyyatın modelləşdirilməsi (Azərbaycan timaslında). Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya./ – Bakı, 2024. – 145 s.
8. Məmmədov, M., Qasımlı, M. Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafında ekoloji problemlər. “İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnal, – 2023. № 1(6) 1(6), – s.15-21.
9. Muradova, N.U. Azərbaycanda dövlətin eko-iqtisadi tarazlıq siyasəti və onun reallaşdırılma mexanizmləri. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş diss. avtoreferatı./ – Bakı, 2022. – 28 s.
10. Tağıyeva, M.K. Azərbaycan Respublikasında ekoloji problemlərin həll edilməsində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanda ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu” mövzusunda konfransın materialları. – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, – 2024, – s.17-19.
11. Балаева, С.И. Проблемы экологии и пути их решения / С.И. Балаева // Экология. Риск. Безопасность: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, Курган, 29–30 октября 2020 года. – Курган: Курганский государственный университет, – 2020, – с. 34-36.
12. Aliyev, Sh. Priorities for strengthening Azerbaijan's economic security and sovereignty in the context of sustainable development //Sci. Educ. Innov. Context Mod. Probl. Issue 2, Vol. 8, 2025, IMCRA, pp. 420-446. DOI: 10.56334/sei/8.2.29 - https://imcra-az.org/uploads/public_files/2025-04/aliyev-shafa.pdf.
13. Aliyev, Sh.T. (2014). Economics of Azerbaijan: upgrading and implementation of effective instruments. Life Science Journal, 11, 321-326.
14. Mammadov, G.Sh. About eco-ethical problems of Azerbaijan Republic. – March 2017, Volume 15, Issue 1, – pp. 88-95.

Ариф Алекбер оглы Алекберов
Заведующий кафедрой “Экономика промышленности”
Азербайджанского Государственного
Университета Нефти и Промышленности,
доктор экономических наук, профессор
E-mail: arif.alakbarov@asoiu.edu.az

Усиления механизмов решения экологических проблем в Азербайджане

Резюме

Цель исследования – является изучение вопросов усиления механизмов решения экологических проблем в Азербайджане.

Методология исследования – включала методы анализа, синтеза, сравнительного анализа и обобщения. Кроме того, были привлечены опубликованные научные труды по изучению экологических проблем в Азербайджане.

Практическое значение исследования связано, прежде всего, с разработкой эффективных механизмов действий по выявлению концептуальных решений экологических проблем в Азербайджане.

Результаты исследования - предложения, приведенные в статье, могут быть использованы при подготовке комплекса мер по решению экологических проблем в Азербайджане.

Оригинальность и научная новизна исследования – основной научной новизной

является обоснование важности подхода к механизмам решения экологических проблем в Азербайджане в современную эпоху с позиции глобальных преобразований и вызовов. Проведение фундаментальных исследований и принятие адекватных мер по решению экологических проблем имеет исключительное значение. В связи с этим доведена до сведения необходимость принятия постоянных мер. Даны рекомендации и разработаны предложения по усилению механизмов решения экологических проблем в Азербайджане в новых условиях.

Ключевые слова: экология, экологические проблемы, охрана окружающей среды, отходы, пути решения экологических проблем, механизмы решения экологических проблем.

Arif Alakbar Alakbarov
Head of the Department of "Industrial Economics"
of the Azerbaijan State Oil and Industry University,
Doctor of Economic Sciences, Professor
E-mail: arif.alakbarov@asoiu.edu.az

Strengthenıng mechanısms for solvıng envıronmental problems ın Azerbaıjan

Summary

The purpose of the study is to investigate the issues of strengthening mechanisms for solving environmental problems in Azerbaijan.

The research methodology used methods of analysis, synthesis, comparative analysis and generalization. In addition, published scientific works on the study of environmental problems in Azerbaijan were consulted.

The applied significance of the research is primarily related to the development of effective action mechanisms to identify conceptual solutions to environmental problems in Azerbaijan.

The results of the research – the proposals given in the article can be used in the preparation of a set of measures to solve environmental problems in Azerbaijan.

Originality and scientific novelty of the research – the main scientific novelty is the justification of the importance of approaching the mechanisms for solving environmental problems in Azerbaijan in the modern era from the perspective of global transformations and challenges. Conducting fundamental research and taking adequate measures to solve environmental problems is of exceptional importance. In this regard, the need for continuous measures has been brought to attention. Recommendations have been given and proposals have been developed to strengthen the mechanisms for solving environmental problems in Azerbaijan in the new conditions.

Key words: ecology, ecological problems, environmental protection, waste, ways to solve ecological problems, mechanisms for solving ecological problems.

UOT 339.13

Fariz Vidadi oğlu SÜLEYMANOV
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, baş müəllim
e-poçt: farizsuleymanov649@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.046

KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHLAK MƏHSULLARI BAZARININ İNKİŞAFINA, RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İSTEHSALA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafı və rəqabətqabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılması məsələlərini kompleks şəkildə təhlil etməkdir. Sahənin milli iqtisadiyyat və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyətini ön plana çəkmək, bazarın səmərəli fəaliyyətinin yalnız istehsalla deyil, həm də məhsulların bazara çıxarılması, satış infrastrukturu və qiymət siyasəti ilə sıx bağlı olduğunu əsaslandırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqatın aparılması zamanı nəzəri mühakimə, sistemli yanaşma, ümumiləşdirmə, analiz və müqayisəli təhlil metodlarından bəhrələnilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – məqalədə kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının davamlı inkişafı üçün hüquqi tənzimləmə, texnoloji modernizasiya və dövlət-istehsalçı-istehlakçı əməkdaşlığının gücləndirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmaqla praktiki əhəmiyyətə malik nəticələr əldə edilmiş və müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür. Bundan başqa, özünütəminetmə səviyyəsində son illərdəki statistik dəyişikliklərə əsaslanaraq daxili istehsalın inkişaf meyilləri və idxaldan asılılıq kimi aktual problemlər təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafına və rəqabətqabiliyyətli istehsala təsir edən amillər yeni strukturda və kompleks şəkildə tədqiq edilmiş, təsiredici amillər konkretləşdirilmişdir. Rəqabətqabiliyyətli istehsalın təşkilində qiymət siyasətinin rolu araşdırılmış və istehlak məhsulları bazarında rəqabətqabiliyyətli yerli məhsul istehsalının xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi üzrə müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı məhsulları, istehlak bazarı, rəqabətqabiliyyətlilik, ərzaq təhlükəsizliyi, dövlət siyasəti, özünütəminetmə səviyyəsi, qiymət siyasəti, idxaldan asılılıq.

Giriş

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı sektoru milli iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri olmaqla, əhalinin ərzaqla təminatında və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində vacib rol oynayır. Bu sahənin məhsullarının səmərəli şəkildə bazara çıxarılması, istehlakçılara əlçatan formada çatdırılması və qiymət tarazlığının qorunması iqtisadi inkişafın davamlılığı üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Əhalinin sayının artması, urbanizasiya proseslərinin sürətlənməsi, geosiyasi rəqabətin güclənməsi və ən əsası qlobal iqlim dəyişiklikləri fonunda kənd təsərrüfatı məhsullarının davamlı istehsalı və keyfiyyətli şəkildə bazara çıxarılması daha da aktuallaşır.

Kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi yalnız məhsul istehsalı ilə deyil, həm də bu məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, satış infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, daxili və xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Bu kontekstdə dövlətin tənzimləyici funksiyası, institusional dəstək mexanizmləri, texnologiyaların tətbiqi, aqrar sahəyə investisiyaların cəlbi və fermerlərin maarifləndirilməsi kimi amillər xüsusi əhəmiyyətə malikdir [5, s.96-99]. Bazar iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqələrinin gücləndirilməsi, logistika imkanlarının artırılması, məhsulların saxlanması və emalı sahəsində müasir infrastrukturun yaradılması da kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyər zəncirində səmərəliliyi artırmaqla onların rəqabət üstünlüyünü möhkəmləndirir. Üstəlik, istehlakçı tələbinin dəyişkənliyini və keyfiyyət standartlarını nəzərə alsaq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında innovativ

və bazar yönümlü yanaşmaların tətbiqi vacibliyini də vurğulamaq lazımdır. Beləliklə, kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafı və bu sahədə rəqabətqabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılması milli iqtisadiyyatın güclənməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və regionların sosial-iqtisadi rifahının artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir [3, s.72-75].

Dövlət siyasətinin bazarın inkişafına təsiri

Kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarı ölkə əhalisinin günlük həyat fəaliyyətini davam edə bilməsi üçün fizioloji normalara uyğun zəruri məhsullara olan tələbatı ödəməklə yanaşı, onlar üçün həyati vacib bəzi iqtisadi məsələlərin həll edilməsində çoxcəhətli funksiyaları yerinə yetirir. Bu baxımdan, istehlak məhsulları bazarının inkişafına mənfi təsir edə biləcək hər bir amilin öyrənilməsinə diqqət edilməsi, üzləşilən məsələnin aradan qaldırılması baxımından olduqca vacibdir. Bu, hazırda istehlak bazarının inkişafı istiqamətində dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri kimi də ayırd edilə bilinər. Burada ilk növbədə istehsalçı müəssisələrin istehsal fəaliyyətinə təsir edən amillərin ayırd edilməsi daha əhəmiyyətlidir. Çünki, istehlak məhsulları bazarının əmtəə strukturu buradakı kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının təsərrüfat fəaliyyətlərinin son nəticəsidir. Kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafı bilavasitə dövlət siyasətinin effektivliyindən asılıdır. Dövlət bir tərəfdən istehsalçıların maddi-texniki təminatını gücləndirir, digər tərəfdən isə bazar münasibətlərinin şəffaf və balanslı inkişafını təşviq edir. Son illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən "Kənddən Şəhərə" layihəsi, aqrar sığorta sisteminin tətbiqi, regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları və yerli istehsalçıların ixrac imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar bu siyasətin praktiki təzahürüdür. İstehlak bazarının inkişafı məqsədilə həyata keçirilən digər dövlət siyasəti əhali gəlirlərinin məhsul qiymətlərilə uzlaşdırılması məsələsidir. İstehlak məhsulları bazarı müxtəlif gəlirlik səviyyəsində olan əhali qruplarına uyğun məhsul ilə təminata şərait yaratmalıdır. İstehlak xərclərinin xüsusi çəkisində kənd təsərrüfatı istehlak məhsullarına çəkilən xərclərin yüksəkliyi istehlak qiymətləri ilə əhali gəlirləri arasındakı nisbətin qorunmasının zəruriliyini artırır. Belə ki, istehlak məhsulları bazarında ərzaq fiziki mövcudluğu vacib olduğu qədər onun istehlakçı gəlirlərinə uyğun məhsul əlyetənliliyi də vacibdir. Nəticə etibarı ilə, kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafı, ölkə daxilində gerçəkləşən ticarət əməliyyatlarına, dövlət nəzarətinin hansı səviyyədə həyat keçirilməsindən bilavasitə asılıdır. Burada dövlət nəzarətinin, tənzimlənməsinin əsas hərəkətverici istiqamətləri kimi, yerli sahibkarlıq subyektlərinin, istehsalçıların dəstəklənməsi əsas götürülməklə, yerli bazarın əlverişli şərtlər daxilində himayə olunmasına, sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasına və onun dəvamlılığına nail olunmasına əlverişli imkan yaradılır [4, s.48-52].

Rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması və qiymət siyasəti də kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafında istiqamətverici amillərdəndir. Ümumiyyətlə, rəqabət mühitinin formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin və əlçatanlığının artırılmasına xidmət edir. Qiymət siyasəti burada əsas tənzimləyici amil olaraq çıxış edir. Dövlət, qiymətlərin inflyasiya fonunda alıcılıq qabiliyyətinə uyğun tənzimlənməsinə çalışmaqla, bazarda həm istehsalçının, həm də istehlakçının maraqlarını qoruyur. İnnovativ istehsal metodları, məhsulun maya dəyərinin azaldılması, yaşıl texnologiyaların tətbiqi və qeyri-qiymət metodları ilə rəqabətin təşviqi bu istiqamətdə effektiv vasitələrdir. İstehlak məhsulları bazarında rəqabətqabiliyyətli yerli məhsul istehsalının xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı təsiredici amilləri göstərmək olar:

- milli iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatının müasir inkişaf meyilləri;
- bazarın özünütəminetmə səviyyəsi;
- əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal-ixracının strukturu;
- kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları üzrə maliyyə-kredit siyasəti;
- kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları üzrə vergi, gömrük siyasəti;
- kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarına birbaşa, dolayı dövlət dəstəyinin səviyyəsi;
- bazarda məhsul reallaşdırılması mərhələsində iştirak edən yerli sahibkarların və vasitəçilərin say nisbəti;

- istehlakçıların gəlirlilik səviyyəsi [6, s.2-5].

İstehlak bazarında əsas problemlərdən biri hələ də müəyyən məhsullar üzrə idxaldan asılılığın qalmasıdır. Bazarın bu növündə idxaldan asılılığın azaldılması və özünütəminetmə səviyyəsinin yüksəldilməsi ölkə üçün nəinki sosial-iqtisadi, həm də strateji baxımdan vacib məsələlərdəndir. Bu isə yerli istehsalın dəstəklənməsi, texnologiyaların modernləşdirilməsi və məhsuldarlığın artırılması ilə həll oluna bilər. Bu sahədə dövlətin subsidiya siyasəti, texnika və gübrə təminatında güzəştlər, eləcə də aqrotexniki xidmətlərin inkişafı müsbət nəticələr verir [8].

Cədvəl 1.

Əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsi, faizlə

Məhsullar	İllər				
	2019	2020	2021	2022	2023
Dənlilər (çəltik istisna olmaqla)	67,3	68,1	73,7	69,0	70,5
Paxlalılar	76,1	60,3	56,4	61,5	62,8
Bütün növ tərəvəz	112,0	110,4	106,6	106,8	107,2
Kartof	87,8	90,6	88,8	89,0	89,8
Pomidor	132,5	131,0	121,1	119,8	118,9
Bostan məhsulları	100,8	100,8	102,6	103,2	103,2
Meyvə və giləmeyvə	123,1	116,3	122,9	123,9	135,5
Qoz və fındıq	138,2	138,0	136,5	137,0	139,7
Nar	110,7	112,0	127,8	125,9	132,8
Üzüm	94,3	95,8	94,4	94,8	93,9
Bütün növ ət və ət məhsulları	82,5	84,5	86,4	86,0	85,3
Süd və süd məhsulları	86,3	83,5	84,8	83,3	84,0
Yumurta	101,8	100,0	99,1	100,5	102,2
Balıq və balıq məhsulları	82,2	81,7	78,2	76,7	75,4

Mənbə: *AR DSK Azərbaycanın ərzaq balansı, 2024. səh. 75-76*

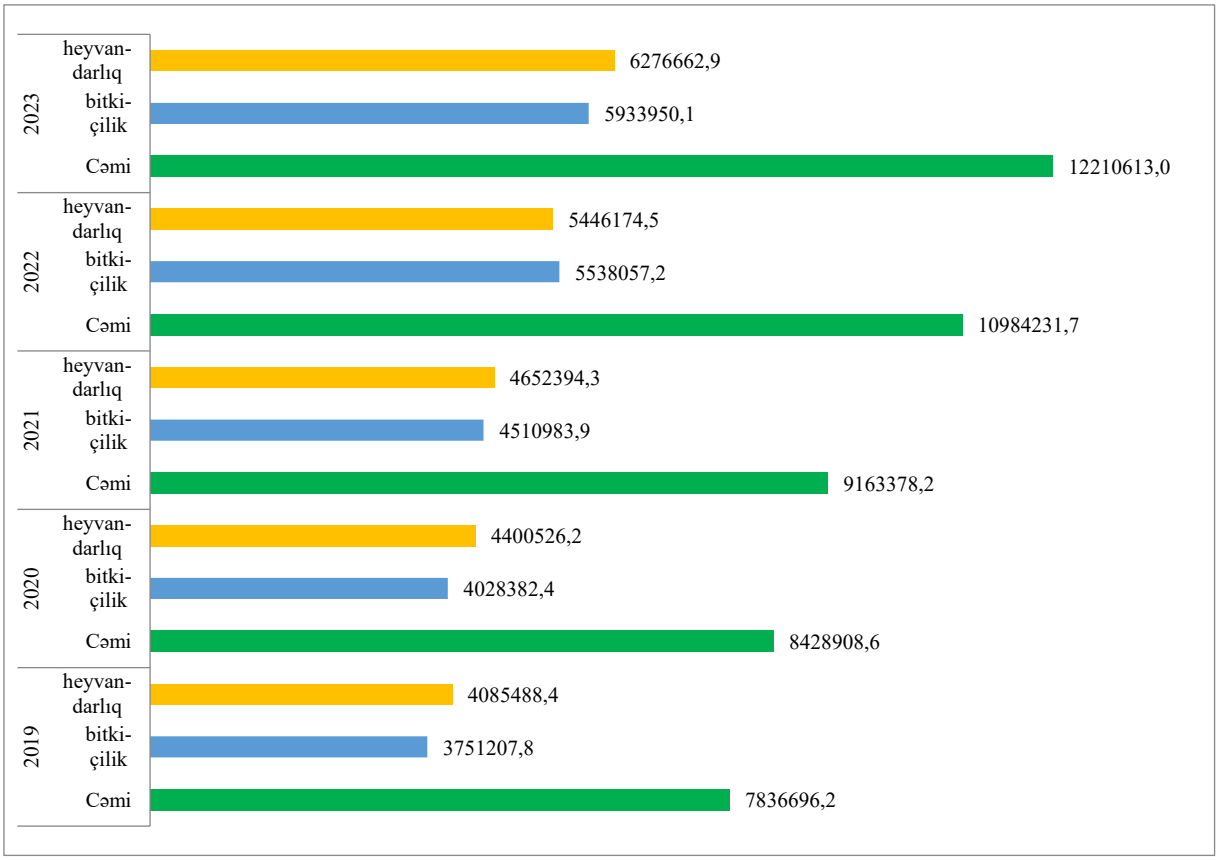
AR DSK-nın məlumatlarını tədqiq etdikdə məlum olur ki, son beş ildə ölkəmizdə özünütəminetmə səviyyəsi göstəriciləri kifayət qədər dinamikliyi ilə seçilir. Bir qrup məhsullar üzrə artımlarla yanaşı, nəzərəçarpacaq azalmalar da diqqəti cəlb edir. Belə ki, dənlilər (çəltik istisna olmaqla), bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvə, nar, bütün növ ət və ət məhsulları üzrə özünütəminetmə səviyyəsi 2023-cü ildə 2019-cu ilə nisbətən 2,4-12,4 faiz bəndi arasında artmışdır. Həmçinin, kartof, qoz və fındıq və yumurta məhsulları üzrə də son 5 ildə özünütəminetmə səviyyəsində artım qeydə alınmışdır. Əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarında paxlalılar, bütün növ tərəvəz, pomidor, üzüm, süd və süd məhsulları, balıq və balıq məhsulları üzrə isə özünütəminetmə səviyyəsində 2023-cü ildə 2019-cu ilə nisbətən 0,4-13,6 faiz bəndi azalma müşahidə edilmişdir. Azalma tendensiyasına baxmayaraq bütün növ tərəvəz, xüsusi ilə pomidor məhsulunda özünütəminetmə səviyyəsi 100 faizdən çoxdur. Bu məhsullarla yanaşı bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvə, o cümlədən qoz və fındıq, nar, həmçinin yumurta məhsullarında özünütəminetmə səviyyəsi 100 faizdən çoxdur.

Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə özünütəminetmə səviyyəsində müşahidə olunan dəyişikliklər, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi və daxili istehsal potensialı baxımından mühüm xəbərdarlıq verir. Bir sıra məhsullar üzrə özünütəminetmə səviyyəsində artım müşahidə olunması, ölkənin bu sahələrdə daxili tələbatını daha çox yerli istehsal hesabına ödəyə bildiyini göstərir. Bu, kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının artması, subsidiyaların və dövlət dəstəyi mexanizmlərinin effektivliyi ilə izah oluna bilər. Eyni zamanda, kartof, qoz-fındıq və yumurta məhsullarında da artım tendensiyası davam edərək yerli istehsalın gücləndiyini və ixrac potensialının artdığını göstərir. Digər tərəfdən,

bəzi məhsullarda müvafiq göstərici üzrə qeydə alınan azalma ölkədə bu məhsulların ya istehsalında durğunluq, ya da tələbatın artması ilə yerli istehsalın ayaqlaşmaması kimi problemləri üzə çıxarır. Bu məhsullar üzrə idxaldan asılılığın artması ərzaq təhlükəsizliyinə müəyyən risklər yarada bilər. Bununla belə, pomidor və tərəvəz məhsulları üzrə özünütəminetmə səviyyəsinin 100 faizdən çox olması, faktiki olaraq ixrac imkanlarının mövcud olduğunu göstərir. Eyni hal qoz-fındıq, nar, meyvə və giləmeyvə, bostan məhsulları və yumurta üçün də keçərlidir. Bu isə ölkənin bəzi kənd təsərrüfatı sahələrində rəqabətqabiliyyətli ixrac yönümlü istehsal modelinə keçid etdiyini nümayiş etdirir. Ümumilikdə, apardığımız təhlillər göstərir ki, ölkədə bəzi əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə davamlı irəliləyiş müşahidə olunsa da, müəyyən strateji məhsullar üzrə azalan özünütəminetmə səviyyəsi daxili istehsalın modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişafı istiqamətində əlavə tədbirlərin görülməsini zəruri edir. Odur ki, kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafında istehsal müəssisələrinin davamlılığı və texnoloji modernizasiya əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Rəqabətqabiliyyətli istehsal yalnız məhsulun ucuz başa gəlməsi ilə deyil, həm də onun keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğun olması ilə müəyyən edilir. Bu məqsədlə müasir texnoloji bazanın yaradılması, emal müəssisələrinin gücləndirilməsi və elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda kiçik təsərrüfatların bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi üçün dövlət tədarükü və satış dəstəyinin artırılması vacibdir. Bu sahənin hüquqi tənzimlənməsi də bazar münasibətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. “Azərbaycan Respublikası Rəqabət Məcəlləsi” ilə tənzimlənən və istehlakçı hüquqlarının qorunmasına dair normativ aktlar, bazarda sağlam rəqabət mühitinin təmin olunmasında əsas amillərdəndir. Eyni zamanda ticarət əməliyyatları üzrə informasiya bazasının yaradılması və bazar statistikalarının ictimaiyyətə açıqlanması qanunvericiliyin səmərəliliyini artırır. Nəticə etibarilə, kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafı dövlət siyasətinin hədəfyönlü və kompleks yanaşmasından birbaşa asılıdır. Yerli istehsalın stimullaşdırılması, texnoloji modernizasiya və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi sahədə davamlı inkişaf üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Özünütəminetmə səviyyəsində müşahidə olunan pozitiv tendensiyalarla yanaşı, mövcud çatışmazlıqların da vaxtında və effektiv həlli tələb olunur. Bu isə yalnız dövlət, istehsalçı və istehlakçı arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulması və davam etdirilməsi ilə mümkündür.

Kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafına yönəlik fəaliyyətlərin səmərəli və ya qeyri-səmərəli nəticələr verdiyini müəyyən etmək məqsədilə bazarın kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatına, bu sahədə mövcud istehsalın vəziyyətinə nəzər etmək əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə DSK-nın məlumatlarına istinadən müəyyən göstəricilərin təhlil edilməsi zərurəti yaranır. Qrafik 1-də müvafiq illər üzrə ölkəmizdə həm ümumi, həm də heyvandarlıq, bitkiçilik sahəsində istehsal olunan məhsulların həcmi öz əksini tapmışdır. Qrafik məlumatlarından görülən odur ki, son beş ildə, hətta pandemiya dövründə belə kənd təsərrüfatının həm ümumi, həm də sahələr üzrə həcmində əhəmiyyətli artımlar baş vermişdir. Nəzərə alsaq ki, artan kənd təsərrüfatı məhsullarının mütləq hissəsi istehlak bazarında reallaşdırılır, onda artan istehsalın həm özünütəminetmə səviyyəsinin artırılması, həm də istehlak bazarının əmtəə strukutrunun, tutumunun yaxşılaşdırılması baxımından əhəmiyyətli olacağını deyə bilərik.

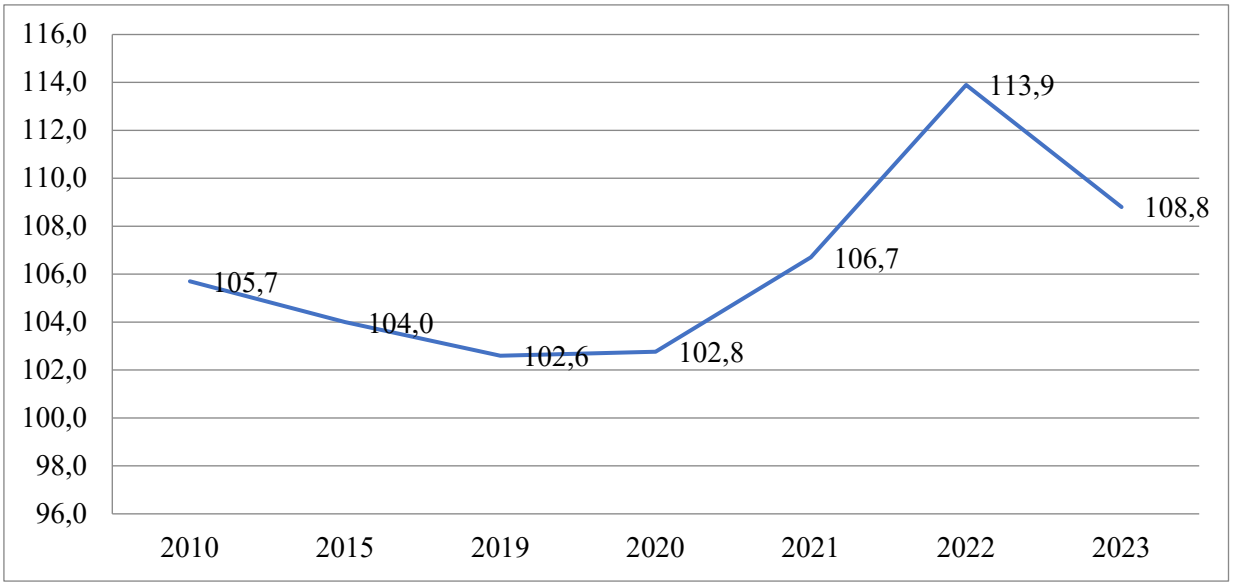
Qrafik üzrə göstəriciləri baza ili ilə qarşılaşdırdıqda hesabat ilində 2019-cu il ilə müqayisədə cəmi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının 55.8 % artdığını müəyyən etmiş oluruq. 2019-cu il ilə müqayisədə 2023-cü ildə bitkiçilik sahəsində istehsal edilmiş məhsulların həcmindəki artım 71,9%, heyvandarlıq sahəsindəki məhsul istehsalı üzrə yüksəlişin nisbi kəmiyyətlə ifadəsi 53,6 % səviyyəsində olmuşdur. Təhlildən aydın olur ki, dövlətin istehlak bazarının inkişafına onun əmtəə strukturunun yaxşılaşdırılması sahəsində siyasəti yerli istehsal vəziyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına məhsul buraxılışının yüksəldilməsi ilə öz həllini tapmışdır. Bu hal həm bazarın təminat səviyyəsinin artması, həm də artan bazar tələbi fonunda bazar qiymətlərinin normallaşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətli fəaliyyət kimi qiymətləndirilə bilər.

Qrafik 1. Kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi və sahələr üzrə istehsal həcmi, min manat ilə

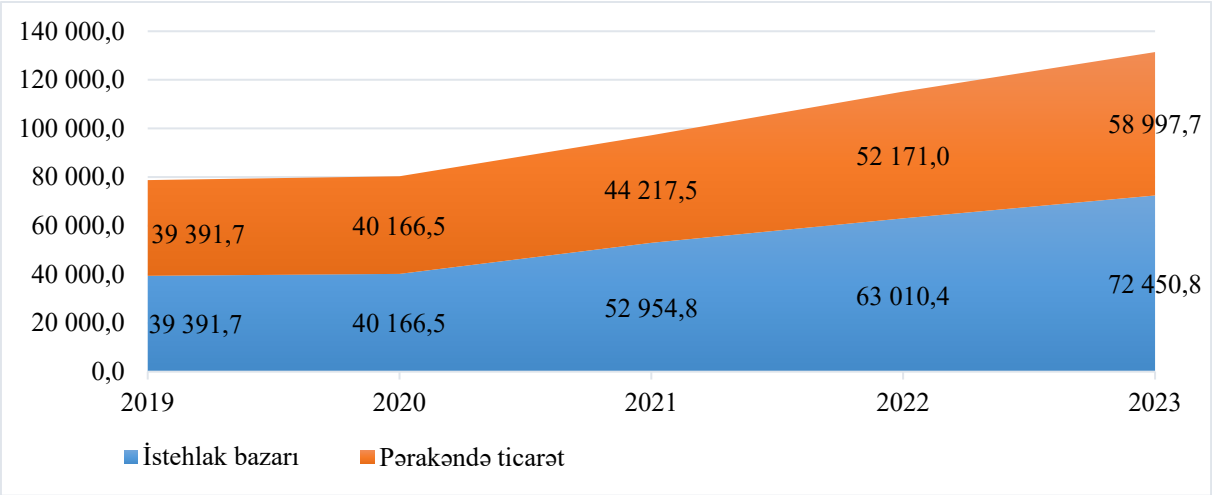
Mənbə: *https://www.stat.gov.az/source/agriculture/*

Kənd təssərüfatı məhsullarının ümumi və sahələr üzrə artımı müsbət hal kimi qiymətləndirilsə də, bu artımın yalnız istehsalın həcminin yüksəldilməsi hesabına baş vermədiyini və burada qiymət amilinin əhəmiyyətli rol oynadığını unutmaq olmaz. Bu məqsədlə istehlak bazarında son bir neçə il ərzində istehlak məhsulları üzrə qiymətlərin hansı istiqamətdə dəyişdiyinə aydınlıq gətirmək vacibdir. Qrafik 2-dən görülən odur ki, son on dörd il ərzində istehlak bazarında qiymətlər bir öncəki dövrlə müqayisədə ümumən artma meylində olmuşdur. Belə ki, 2009-cu ilə nisbətdə istehlak bazarında qiymətlər 2010-cu ildə 5.7 bənd, 2014-cü ilə nisbətdə 2015-ci ildə 4,0 bənd artmışdır. Artımın ən yüksək olduğu dövrlər 2021-2023-cü illərə təsadüf edir ki, eyni dövrlə müqayisə edildiyində, 2021-ci ilə nisbətdə 2022-ci ildə istehlak qiymətlərinin 13,9 bənd artdığını görürük [2]. Hesabat ilində bir öncəki ilə nisbətdə istehlak bazarında orta qiymətlər səviyyəsinin 8.8 bənd artdığını görürük ki, bu da daxili istehlak bazarında qiymətlər səviyyəsinin 2021-ci il ilə müqayisədə 2022-ci ildəki artım dinamikasına nisbətən aşağı olduğunu deməyə əsas verir. Təhlildən aydın olur ki, əslində yuxarıda da qeyd etdiyimiz üzrə kənd təsərrüfatının müvafiq illər üzrə həcmindəki artım həm istehsalın həcmi, həm də istehlak bazarında baş verən qiymət yüksəlişi ilə əlaqələndirilməlidir.

Qrafik 2. İstehlak məhsulları bazarında müvafiq illər üzrə qiymət indeksləri
Mənbə: *https://www.stat.gov.az/source/price_tarif/*

Xüsusilə son üç ildə, bir qədər konkretləşdirsək postpandemiya dövründə qiymətlərin istehlak bazarında öncəki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda nəzərəçarpacaq dərəcədə artımlara gətirib çıxarmışdır. Apardığımız tədqiqatdan həmçinin aydın olur ki, qısa müddət ərzində yerli istehsalın yüksəlməsi hesabına daxili bazarda özünütəminat imkanlarının genişlənməsi bazarda artan tələbin qarşılanmasına və qiymətlərin nisbətən stabilləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Əks halda, qrafik 2-də qarşılaşdığımız vəziyyət daha kəskin ola bilərdi və daxili istehlak bazarında qiymətlərin əhəmiyyətli dərəcədə artması hesabına tarazlıq haldan kəskin kənarlaşma baş verərdi. Aparılan dövlət siyasətinin və bazarın tənzimlənilməsinə yönəlik fəaliyyətlərin səmərəliliyini və istehlak bazarında hansı istiqamətdə dəyişikliyə gətirib çıxardığını müəyyən etmək üçün qrafik 3-də istehlak bazarının vəziyyətinə və burada pərakəndə ticarətin müvafiq illər üzrə vəziyyətinə yer verilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Qrafik 3. İstehlak bazarı və pərakəndə ticarətin müvafiq illər üzrə vəziyyəti
Mənbə: *AR DSK Azərbaycanın ərzaq balansı, 2024. https://www.stat.gov.az/source/trade/*

Qrafik üzrə istehlak bazarının və buradakı pərakəndə ticarətin son beş ildəki vəziyyətinə nəzər yetirdiyimizdə vəziyyətin analoji olaraq hər ötən ilə nisbətdə bu və ya digər dərəcədə müsbətə

dəyişdiyini və artan xarakter daşıdığını demək mümkündür. Baza ili ilə müqayisədə 2023-cü ildə istehlak bazarında həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarının həcminin 83,9 % yüksəldiyini deyə bilərik. Bu hal bir öncəki ilə, yəni 2022-ci il ilə hesabat ili arasında müqayisə edildiyində, istehlak bazarının 2023-cü ildə 14.9% böyüdüyünü müəyyən etmiş oluruq. Beləliklə, qrafik 3 üzrə təhlilin nəticəsi kimi deyə bilərik ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının son illər üzrə istehsal həcminin artması və eyni illərdə istehlak bazarında qiymət indeksinin müəyyən dərəcədə yüksəlməsi, istehlak bazarında reallaşan ticarət əməliyyatlarının artması fonunda bazarın genişlənməsinə və onun əmtəə strukturunun yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafı və rəqabətqabiliyyətli istehsalın təşviqi Azərbaycan üçün həm sosial, həm də iqtisadi baxımdan həyati əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət siyasətinin effektiv icrası, struktur islahatlarının davamlılığı, texnoloji modernizasiya və institusional dəstək bu sahənin davamlı inkişafına zəmin yaradır. Gələcəkdə daha yüksək nəticələrin əldə olunması üçün rəqabət mühitinin dərinləşdirilməsi, regional bazar inteqrasiyasının gücləndirilməsi və ixrac yönümlü istehsalın təşviqinə ehtiyac var. Kənd təsərrüfatı istehlak məhsulları bazarının inkişafı dövlət siyasətinin effektivliyindən, yerli istehsalın gücləndirilməsindən və bazar tənzimlənməsinin keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Ölkəmizdə bəzi məhsullar üzrə özünütəminetmə səviyyəsində artım olsa da, bir sıra strateji məhsullarda azalma meyilləri qalmaqdadır. Bu isə ərzaq təhlükəsizliyi və davamlı iqtisadi inkişaf baxımından əlavə tədbirlərin görülməsini zəruri edir.

İxracyönümlü sahələrin təşviqinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq yerli istehsalçılara subsidiya, vergi-gömrük güzəştləri, texniki və innovativ dəstəyin artırılmasını məqsədəuyğun hesab edirik. Bazarda şəffaflığın təmin olunması, kiçik təsərrüfatların bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və informasiya təminatının gücləndirilməsi, maliyyə əlçatanlılığının sadələşdirilməsi də istehlak məhsulları bazarının inkişafına mühüm təkan verə bilər. Eləcə də, qiymət siyasəti əhali gəlirləri ilə uzlaşdırılmalı, sosial həssas təbəqələr üçün əlçatanlıq qorunmalıdır. Əlavə olaraq, məhsuldarlığı artırmaq məqsədilə elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi genişləndirilməli və hüquqi-normativ baza gücləndirilməlidir. Bütün bu tədbirlər istehlak bazarında davamlı, rəqabətqabiliyyətli və ixracyönümlü kənd təsərrüfatı sisteminin formalaşmasına imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Rəqabət Məcəlləsi. (Bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il 8 dekabr tarixli 1051-VIQ nömrəli qanunu ilə təsdiq edilmişdir).
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2024A), Azərbaycanın ərzaq balansları. Statistik məcmuə. AR DSK, Rəsmi nəşr. Bakı-2024. Səh.116
3. Abbasov V., Süleymanov F., Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsi və bazarın inkişaf amilləri. *Kənd Təsərrüfatı İqtisadiyyatı,*elmi-praktiki jurnal. №2 (36), 2021. Səh.72-79
4. Cavadzadə X., Kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarlarının inkişaf amilləri. *Kənd Təsərrüfatı İqtisadiyyatı,*elmi-praktiki jurnal. №2, 2024. Səh 48-56
5. Məhərrəmova S., Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının inkişaf mexanizmi. *Kənd Təsərrüfatı İqtisadiyyatı,*elmi-praktiki jurnal. №32, 2020. Səh. 96-106
6. Özdemir D., Reconsidering agricultural credits and agricultural production nexus from a global perspective. Food and Energy Security, 2023, 13(1), p.13. https://doi.org/10.1002/fes3.504
7. Kiss, A., & Balogh M., Agri-Food Trade Competitiveness: A Review of the Literature. Sustainability, 2021, 13(20), 11235. https://doi.org/10.3390/su132011235
8. Matkovski, B., Zekić, S., Đokić, D., Jurjević, Ž., & Đurić, I., Export Competitiveness of Agri-Food Sector during the EU Integration Process: Evidence from the Western Balkans. Foods, 2022, 11(1), p.10. https://doi.org/10.3390/

Фариз Видади оглы Сулейманов
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
старший преподаватель
farizsuleymanov649@gmail.com

Определение факторов, влияющих на развитие рынка сельскохозяйственной потребительской продукции и конкурентоспособного производства

Резюме

Целью исследования является комплексный анализ развития рынка потребительской сельскохозяйственной продукции и вопросов стимулирования конкурентоспособного производства. Подчеркнуть стратегическую значимость отрасли с точки зрения национальной экономики и продовольственной безопасности, обосновать, что эффективное функционирование рынка тесно связано не только с производством, но и с реализацией продукции, инфраструктурой сбыта и ценовой политикой.

Методология исследования – в ходе исследования использовались методы теоретического обоснования, системного подхода, обобщения, анализа и сравнительного анализа.

Практическая значимость исследования – в статье подчеркивается важность правового регулирования, технологической модернизации, укрепления государственно-производственно-потребительской кооперации для устойчивого развития рынка сельскохозяйственной потребительской продукции, достигаются результаты, имеющие практическое значение, и выдвигаются соответствующие предложения. Кроме того, на основе статистических данных об изменении уровня самообеспеченности за последние годы были проанализированы такие актуальные проблемы, как тенденции развития внутреннего производства и импортозависимость.

Оригинальность и научная новизна исследования - в новой структуре и комплексном плане изучены факторы, влияющие на развитие рынка сельскохозяйственной потребительской продукции и конкурентоспособного производства, конкретизированы факторы влияния. Рассмотрена роль ценовой политики в организации конкурентоспособного производства, выяснены некоторые вопросы увеличения доли конкурентоспособной отечественной продукции на рынке потребительских товаров.

Ключевые слова: Сельскохозяйственная продукция, потребительский рынок, конкурентоспособность, продовольственная безопасность, государственная политика, уровень самообеспеченности, ценовая политика, импортозависимость

Fariz Vidadi Suleymanov
Azerbaijan State Agrarian University, senior lecturer
farizsuleymanov649@gmail.com

Determination of factors affecting the development of the agricultural consumer products market and competitive production

Summary

The purpose of the study is to comprehensively analyze the issues of development of the agricultural consumer products market and stimulation of competitive production. To highlight the strategic importance of the sector in terms of national economy and food security, to substantiate that the efficient functioning of the market is closely related not only to production, but also to the marketing of products, sales infrastructure and pricing policy.

Research methodology - during the study, theoretical reasoning, systematic approach, generalization, analysis and comparative analysis methods were used.

Applied significance of the study - the article emphasizes the importance of legal regulation, technological modernization and strengthening of state-producer-consumer cooperation for the sustainable development of the agricultural consumer products market, and results of practical importance are obtained and relevant proposals are put forward. In addition, based on statistical changes in the level of self-sufficiency in recent years, topical problems such as development trends of domestic production and dependence on imports are analyzed.

The originality and scientific novelty of the research - the factors affecting the development of the agricultural consumer products market and competitive production have been studied in a new structure and in a complex manner, the influencing factors have been specified. The role of pricing policy in the organization of competitive production has been examined and certain issues have been clarified regarding increasing the specific weight of competitive local production in the consumer products market.

Key words: Agricultural products, consumer market, competitiveness, food security, state policy, self-sufficiency level, pricing policy, import dependence.

UOT № 63. , 65. / 65.01

Mirzaur Vüqar oğlu HÜSEYNLİ
"Odlar Yurdu" Universitetinin magistrantı
E-poçt : mirzaurhuseynli@gmail.com,

Nərgiz Şamil qızı XALIQOVA
"Odlar Yurdu" Universitetinin "İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər" kafedrasının iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
E-poçt : nara_xaliqova@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.048

QEYRİ-NEFT SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında olan əngəl və problemlərin araşdırılması və bu istiqamətdə yeni istiqamətlərin yaranmasına həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqatda sistemli və kompleks yanaşma əsas götürülmüş, həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət metodlarından istifadə olunmuşdur. Əsasən statistik təhlil, müqayisəli analiz, SWOT və PEST təhlil metodları tətbiq edilmişdir. Sahə üzrə aparılmış empirik müşahidələr və ekspert rəyləri də metodoloji bazanı tamamlamışdır.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – Tədqiqatın nəticələri qeyri-neft sənaye müəssisələrinin idarəediciləri üçün praktik tövsiyələr təqdim edir. Bu nəticələr strateji qərarların qəbulunda, innovasiya siyasətinin formalaşdırılmasında və bazar payının artırılmasında istifadə oluna bilər. Həmçinin, dövlət orqanlarının sənaye siyasətini daha effektiv qurmasına töhfə verə bilər.

Tədqiqatın nəticəsi – Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, qeyri-neft sənayesində rəqabət qabiliyyətinə təsir edən əsas amillər innovasiya, texnoloji modernizasiya, insan resurslarının inkişafı və dövlət dəstəyidir. Müəyyən olunmuşdur ki, bu sahələrdə sistemli yanaşma rəqabət üstünlüyünün əldə olunmasına şərait yaradır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Tədqiqatda qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən faktorlar Azərbaycan kontekstində ilk dəfə geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Mövcud elmi ədəbiyyatda çatışmayan yerli spesifikaya uyğun analizlər aparılmış və yeni yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Tədqiqat, həmçinin, sektor üzrə rəqabət modelinin lokal versiyasını təqdim etməklə elmi yenilik dəyəri daşıyır.

Açar sözlər: qeyri-neft sənayesi, rəqabət qabiliyyəti, iqtisadi şaxələndirmə, innovativ inkişaf, sənaye müəssisələri, dövlət dəstəyi, texnoloji modernləşmə, bazar rəqabəti.

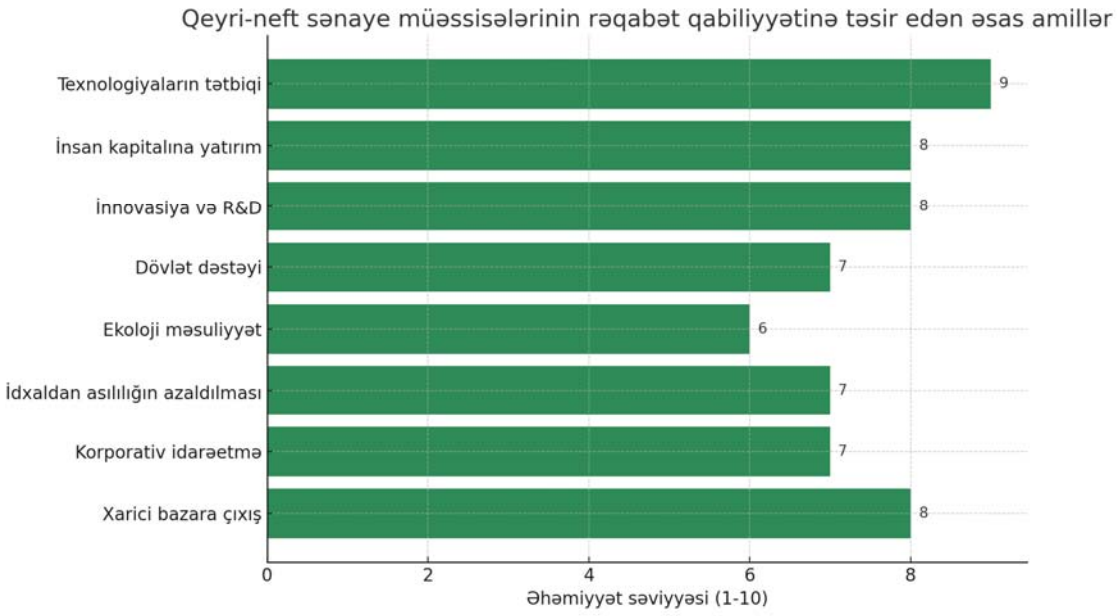
Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatında son illərdə həyata keçirilən islahatlar və strateji baxışlar qeyri-neft sektorunun inkişafını prioritet sahəyə çevirmişdir. Bu kontekstdə qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması həm milli iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, həm də beynəlxalq bazarlarda mövqelərin genişləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşdiyi bir dövrdə müəssisələrin dayanıqlı rəqabət aparmaq imkanları onların texnoloji səviyyəsi, innovativ yanaşmaları və idarəetmə mexanizmləri ilə sıx bağlıdır. Rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün müəssisələr istehsal prosesində müasir texnologiyalara üstünlük verməli, məhsul keyfiyyətini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmalı və insan kapitalına yatırımı prioritet hesab etməlidirlər. Yerli resurslardan səmərəli istifadə, enerji səmərəliliyi və ekoloji amillərin nəzərə alınması da rəqabət gücünü artıran mühüm şərtlərdən biridir. Rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma istiqamətində atılan addımlar istehsalın məhsuldarlığını artır-

maqla yanaşı, əməliyyat xərclərini azaltmağa və bazar tələblərinə daha çevik cavab verməyə imkan yaradır. Dövlətin bu sahəyə göstərdiyi dəstək, o cümlədən infrastruktur layihələri, sənaye parklarının yaradılması və güzəştli kredit imkanları müəssisələrin inkişafını stimullaşdıran əsas mexanizmlərdəndir.

Rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması yolları

Rəqabət mühitində uğur qazanmaq üçün müəssisələr xarici bazarların tələblərini öyrənməli, brend dəyəri formalaşdırmalı və satış kanallarını modernləşdirməlidirlər. Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması yalnız texniki və maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ilə deyil, həm də strateji yanaşma və sistemli inkişafla mümkündür. Müasir dövrdə sənaye müəssisələri yalnız məhsul istehsal edən struktur kimi deyil, həm də innovasiyalar yaradan, yeni bazarlar formalaşdıran və bilik əsaslı iqtisadiyyata töhfə verən vacib iqtisadi subyektlər kimi çıxış edirlər. Bu səbəbdən rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün müəssisələrin fəaliyyətində çeviklik, adaptasiya bacarığı və uzunmüddətli planlaşdırma əsas meyarlar sırasına daxil edilməlidir. İqtisadiyyatın qlobal çağırışlara cavab verə bilməsi üçün qeyri-neft sənaye sahələrində çalışan müəssisələr texnoloji transformasiyalara uyğunlaşmalı, rəqəmsal həllərə və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinə üstünlük verməlidirlər. [7, səh 85-92] Məhsulun dəyər zəncirində yerli komponentlərin payının artırılması, yəni xammal, əmək və texnologiya kimi resursların ölkə daxilində formalaşdırılması rəqabət mühitinə əlavə dəyər qatır. Bu istiqamətdə həm idxaldan asılılığın azalmasına, həm də daxili bazarın stimullaşdırılmasına şərait yaradır. Digər tərəfdən, müəssisələrdə korporativ idarəetmənin inkişafı, şəffaflığın artırılması və qərarların elmi əsaslarla qəbul edilməsi istehsalın səmərəliliyinə birbaşa təsir edir. İnsan kapitalına yönəlmiş investisiyalar, yəni işçi heyətinin təlimi, peşə ixtisaslarının artırılması və yaradıcı təşəbbüslərin dəstəklənməsi uzunmüddətli rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sənaye müəssisələrinin ekoloji məsuliyyəti də rəqabət qabiliyyətinin yeni tələbləri sırasında yer almaqdadır. Yaşıl texnologiyaların tətbiqi, tullantıların idarə olunması və karbon emissiyalarının azaldılması yalnız ətraf mühitin qorunması baxımından deyil, həm də beynəlxalq bazarlarda mövcud olan ekoloji standartlara uyğun fəaliyyət baxımından vacib hesab olunur. Bu sahədə dövlətin rolu xüsusilə böyükdür. Hökumət tərəfindən qeyri-neft sənayesinə yönəlik qəbul edilən strateji sənədlər, milli prioritetlər və iqtisadi islahatlar müəssisələr üçün uzunmüddətli inkişaf platforması yaradır. Bu dəstəyin davamlı olması və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun təşviq mexanizmlərinin tətbiqi müəssisələrin öz potensiallarını tam reallaşdırmasına imkan verir. [3 səh. 1-3]

Qrafikdən göründüyü kimi, texnologiyaların tətbiqi hazırda qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən əsas amillərin ən başında gəlir. Bu da o deməkdir ki, yeni texnologiyaların tətbiqi bu proseslərdə ən önəmli ünsürlərdən biridir.

Kənd təsərrüfatına yönələn diqqət isə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və kənd yerlərində sosial-iqtisadi inkişaf baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə, müasir suvarma texnologiyalarının tətbiqi və aqrar elmlərin inkişaf etdirilməsi məhsuldarlığın artmasına şərait yaradır. Fermerlərin maarifləndirilməsi, onların kooperativlər vasitəsilə təşkilatlanması və dövlət dəstəyi mexanizmlərinin daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının dayanıqlığını gücləndirir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və saxlanılması infrastrukturunun inkişafı məhsul itkisini azaldır, əlavə dəyər yaradır və ixrac potensialını artırır. Rəqəmsal kənd təsərrüfatının tətbiqi isə sahənin idarə edilməsində çevikliyi təmin etməklə yanaşı, resursların optimallaşdırılmasına da imkan verir. Kənd təsərrüfatına davamlı dəstək iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda balanslı inkişafı təmin etməklə yanaşı, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə də töhfə verir. Bu kontekstdə qeyri-neft sənaye müəssisələrinin və kənd təsərrüfatının paralel və bir-birini tamamlayan şəkildə inkişaf etdirilməsi bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafına zəmin yaradır. [4] Qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi üçün yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici investorlar üçün əlverişli biznes mühiti yaradılması, hüquqi çərçivənin şəffaf və sabit olması, mülkiyyət hüquqlarının qorunması və bürokratik maneələrin aradan qaldırılması investisiya axınını stimullaşdıra bilər. Yerli sahibkarların da bu prosesə fəal şəkildə cəlb olunması, onların innovativ yanaşmalara açıq olması və rəqabət mühitində çevik qərarvermə qabiliyyətinin artırılması sənayenin modernləşməsinə səbəb olur. Sənaye və kənd təsərrüfatı arasında qarşılıqlı inteqrasiya da gücləndirilməlidir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının sənaye üsulu ilə emalı yalnız əlavə dəyər yaratmaqla kifayətlənmir, həm də kənd yerlərində yaşayan əhalinin gəlir imkanlarını artırır və urbanizasiyanın mənfi təsirlərinin qarşısını alır. Kənd təsərrüfatı sahəsində innovativ texnologiyaların, xüsusilə aqrotexniki və biotexnoloji yeniliklərin tətbiqi məhsul keyfiyyətinə və çeşidinə müsbət təsir göstərir. İqlim dəyişikliklərinə uyğun adaptasiya strategiyalarının hazırlanması və aqrar sığorta sisteminin gücləndirilməsi isə risklərin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Fermerlərin bazar məlumatlarına çıxışının artırılması və elektron ticarət imkanlarından istifadənin təşviqi onların istehsal etdiyi məhsulların daha geniş coğrafiyaya çıxarılmasına şərait yaradır. Aqrar sahədə gənclərin və qadınların fəaliyyətə cəlb olunması üçün xüsusi təşviq mexanizmləri hazırlanmalı, bu sahədə sosial təşəbbüslər dəstəklənməlidir.[8 səh. 32-36]

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması kontekstində turizmin rolu çoxşaxəli və strateji əhəmiyyətə malikdir. Turizm sektoru özü-özlüyündə iqtisadiyyatın dinamik sahələrindən biri olmaqla yanaşı, digər qeyri-neft sahələrinin, o cümlədən yüngül sənaye, qida sənayesi, suvenirlər istehsalı və nəqliyyat xidmətlərinin inkişafına təkan verir. Ölkəyə gələn turistlərin sayının artması bu sahələrdə məhsul və xidmətlərə olan tələbatı yüksəldir ki, bu da yerli müəssisələrin istehsal gücünü artırmaq, keyfiyyəti təkmilləşdirmək və yeni bazarlara çıxmaq üçün əlavə imkanlar yaradır. Turist axını yerli istehsalçılar üçün real bazar rolunu oynayır və onların məhsullarını birbaşa istehlakçı ilə tanış etmək imkanı verir. Turizm müəssisələri ilə sənaye sahələri arasında əməkdaşlıq platformalarının qurulması, məsələn, otellərin yerli tekstil məhsulları ilə təmin olunması və ya restoranların yerli ərzaqlardan istifadə etməsi iqtisadi zənciri gücləndirir və milli brendlərin tanıdılmasına şərait yaradır. [2] Turizm potensialı olan bölgələrdə sənaye fəaliyyətlərinin diversifikasiyası həm regionların iqtisadi aktivliyini artırır, həm də paytaxt mərkəzliyinin qarşısını alır. Yerli sənaye müəssisələri üçün turizmin inkişafı məhsul dizaynı, qablaşdırma və marketinq strategiyalarının yenilənməsi zərurətini doğurur ki, bu da onların beynəlxalq rəqabətə hazırlıq səviyyəsini yüksəldir. Turizmin təşviqi ilə bərabər sənaye məhsullarının milli mədəniyyət və irslə bağlı təqdimatı istehsalçılara qeyri-ənənəvi və yüksək dəyərli bazar seqmentlərinə çıxmaq imkanı verir. Turizmin inkişafı qeyri-neft sənaye müəssisələri üçün həm yerli, həm də xarici bazarlarda tanıtım baxımından əlavə imkanlar yaradır. Ölkəyə gələn turistlər yerli istehsal olan

məhsullarla tanış olduqca, onların öz ölkələrində bu məhsullara tələbat yaratmaq ehtimalı artır, bu isə sənaye müəssisələri üçün ixrac imkanlarının genişlənməsi deməkdir. Bu xüsusilə suvenir, milli geyim, kosmetika və ərzaq məhsulları sahələrində fəaliyyət göstərən istehsalçılar üçün aktualdır. Turizm eyni zamanda dizayn, brendinq və məhsulun təqdimatı sahələrində yeniliklərə ehtiyac doğurur ki, bu da sənaye müəssisələrinin texnologiya və innovasiyalara daha çox investisiya qoymasına səbəb olur. Beləliklə, rəqabətə davamlı məhsul ortaya çıxır və bu məhsul beynəlxalq standartlara cavab verməklə yanaşı, milli xüsusiyyətləri də özündə əks etdirir. Turizm sənayesinin artan tələbatı fonunda logistik və nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, enerji və rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması sənaye müəssisələrinin də fəaliyyətini asanlaşdırır və istehsal prosesində effektivliyi yüksəldir. Həmçinin, turizm sektorunda çalışan insan resurslarının sənaye müəssisələri ilə əməkdaşlıq etməsi nəticəsində xidmət mədəniyyəti və idarəetmə bacarıqları da qeyri-neft sənayesi sahəsinə sirayət edir. Bu, müəssisələrin korporativ imicinin formalaşmasında və müştəri yönümlü yanaşmanın tətbiqində mühüm rol oynayır. Nəticədə, sənaye məhsullarının yalnız texniki və funksional baxımdan deyil, həm də estetik və istifadəçi təcrübəsinə uyğun şəkildə istehsalı təmin olunur.[5]

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün texnoloji modernləşmə əsas şərtlərdən biridir və bu prosesin məqsədi müəssisələrin beynəlxalq bazarda dayanıqlı mövqe qazanması, məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi və istehsalın səmərəliliyinin artırılmasıdır. Ənənəvi istehsal üsulları ilə qlobal rəqabətə davam gətirmək mümkün olmadığından, sənaye müəssisələrinin müasir texnologiyalarla təchiz olunması, avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi və rəqəmsallaşmanın genişləndirilməsi zəruri hala gəlmişdir. Bu, həm məhsul istehsalına sərf olunan vaxtı azaldır, həm də insan faktorundan qaynaqlanan xətaların minimuma endirilməsinə şərait yaradır. Rəqəmsal texnologiyaların, o cümlədən süni intellekt, böyük verilənlər analizi və IoT kimi alətlərin sənayedə tətbiqi müəssisələrin real vaxt rejimində qərar qəbul etməsini və resurslardan daha səmərəli istifadə etməsini təmin edir. Texnoloji modernləşmə eyni zamanda məhsulun dizayn mərhələsindən satışa qədər bütün proseslərin inteqrasiyasını mümkün edir və bu da bazar tələbinə çevik uyğunlaşma qabiliyyətini artırır. Yerli müəssisələrin rəqabət gücünü yüksəltmək üçün mühəndislik sahəsində araşdırma və inkişaf fəaliyyətlərinə dəstək verilməsi və texnoparkların fəaliyyətinin genişləndirilməsi önəmlidir. Bu infrastruktur təkcə yeni texnologiyaların tətbiqinə deyil, həm də yeni məhsul modellərinin yaradılmasına və elmi potensialın istehsalata inteqrasiyasına imkan yaradır. Texnoloji modernləşmə yalnız avadanlıq yenilənməsi ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda idarəetmə sistemlərində innovativ yanaşmaların tətbiqini də əhatə etməlidir. Müasir ERP və CRM sistemləri müəssisələrə daxili prosesləri daha şəffaf və effektiv şəkildə idarə etməyə imkan verir, bu da müştəri məmnuniyyətinin artırılmasında və bazar payının genişlənməsində mühüm rol oynayır. Sənaye müəssisələrinin texnoloji cəhətdən inkişaf etməsi onların beynəlxalq sertifikatlar əldə etməsinə və xarici tərəfdaşlarla etibarlı əməkdaşlıqlar qurmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, ekoloji cəhətdən təmiz və enerji səmərəli texnologiyaların tətbiqi qlobal bazarlarda tələb olunan standartlara cavab vermək baxımından vacibdir və müəssisələrin dayanıqlı inkişaf modelinə keçidini sürətləndirir. Bu yolla həm istehsal xərcləri optimallaşdırılır, həm də ekoloji iz azaldılır. Texnologiya ilə yanaşı insan kapitalına sərmayə qoyuluşu da paralel həyata keçirilməlidir, çünki müasir avadanlığın idarəsi, təhlili və təmiri üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac artır. Peşəkar təlimlər və davamlı təhsil imkanları bu sahədəki bacarıqların yenilənməsinə və müəssisələrin innovasiya potensialının reallaşmasına xidmət edir. [9]

Qeyri-neft sektorunda müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün dövlət dəstəyi

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün dövlətin dəstəyi həlledici rol oynayır və bu dəstək bir neçə əsas istiqamət üzrə həyata keçirilməlidir. İlk növbədə, müəssisələr üçün əlverişli hüquqi və institusional mühitin yaradılması vacibdir ki, bu da onların sərbəst fəaliyyət göstərməsi, bazarda mövqelərini möhkəmləndirməsi və xarici rəqiblərlə bərabər şərtlərlə rəqabət aparması üçün şərait yaradır. Qanunvericilik bazasının sadələşdirilməsi, lisenziya

və icazə prosedurlarının asanlaşdırılması, bürokratik maneələrin aradan qaldırılması biznes mühitinin şəffaflığını və cazibədarlığını artırır. Dövlətin maliyyə dəstəyi isə müəssisələrin inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu dəstək vergi güzəştləri, subsidiya proqramları, güzəştli kreditlər və innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi formasında təqdim oluna bilər. Xüsusilə, yeni texnologiyaların tətbiqi və modern avadanlıqların alınması üçün ayrılan güzəştli maliyyə resursları müəssisələrin məhsuldarlığını artırır və onların beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir. Dövlətin ixracatçı şirkətlərə verdiyi təşviqlər də mühüm alət sayılır, çünki bu yanaşma yerli məhsulların xarici bazarlarda rəqabət gücünü artırmaqla yanaşı, ixracatçı müəssisələrin sayının çoxalmasına təkan verir. Dövlət həmçinin infrastrukturun təkmilləşdirilməsi yolu ilə qeyri-neft sənayesinə dolayı dəstək göstərir. Sənaye parkları, logistika mərkəzləri, texnoparklar və ixtisaslaşmış emal zonalarının yaradılması müəssisələrə istehsal və satış zəncirinin bütün mərhələlərində əlavə üstünlüklər qazandırır. Belə infrastruktur mühitində fəaliyyət göstərən müəssisələr enerji, nəqliyyat, kommunikasiya və xidmət baxımından daha az xərcə və daha yüksək keyfiyyətə nail olurlar. Dövlət dəstəyi yalnız maddi və infrastruktur resursları ilə məhdudlaşmamalı, həm də insan kapitalının inkişafını əhatə etməlidir. Peşə təhsili və ixtisasartırma proqramlarının dəstəklənməsi, sənaye müəssisələri ilə təhsil ocaqları arasında əlaqələrin qurulması əmək bazarına uyğun kadr hazırlığını təmin edir və müəssisələrin işçi qüvvəsi ehtiyaclarını qarşılayır. Dövlətin elmi-tədqiqat və innovasiya yönümlü layihələri stimullaşdırması da müəssisələrin texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Elm və sənaye arasında körpü rolunu oynayan mexanizmlər formalaşdırıldıqda yeni məhsul və proseslərin yaradılması daha sistemli və davamlı şəkildə baş tutur. [10]

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün bazar rəqabəti mühüm həlqə kimi çıxış edir və bu amilin düzgün idarə olunması müəssisələrin uzunmüddətli inkişafını təmin edən əsas faktorlardandır. Sərbəst və ədalətli rəqabət mühiti formalaşdığı təqdirdə, istehsalçılar daha keyfiyyətli, daha münasib qiymətli və innovativ məhsullar təqdim etmək üçün daim öz fəaliyyətlərini təkmilləşdirməyə çalışırlar. Bu isə bütövlükdə sənaye sektorunun texnoloji yenilənməsinə, məhsuldarlığın artmasına və istehlakçı məmnuniyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bazar rəqabətinin güclənməsi müəssisələri yeni satış strategiyaları tətbiq etməyə, markalaşmaya daha çox resurs ayırmağa və beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərməyə sövq edir. Rəqiblərin çoxluğu və dinamik bazar şərtləri yalnız güclü olan istehsalçıların bazarda qalmasına şərait yaradır ki, bu da ümumi iqtisadi sistemdə effektivliyin artmasına səbəb olur.

Qeyri-neft sənayesində bazar rəqabətinin təsirləri

Təsir Sahəsi	Əsas Məzmun
1. Fəaliyyətin Təkmilləşməsi	- Keyfiyyətli və innovativ məhsullar - Müvafiq qiymət strategiyaları - Texnologiyanın yenilənməsi
2. Marketinq və Satış	- Yeni satış strategiyalarının tətbiqi - Markalaşmaya investisiyalar - Müştəri yönümlü yanaşmalar
3. Sənaye Səviyyəsində Təsirlər	- Məhsuldarlığın artması - İstehlakçı məmnuniyyətinin yüksəlməsi - Effektiv iqtisadi sistemin təşəkkülü
4. Sahibkarlıq və İnnovasiya	- Risk alma mədəniyyətinin formalaşması - Yeni məhsul çeşidlərinin yaradılması - Xidmət keyfiyyətinin artırılması
5. KOB-ların İnkişafı	- Regionlarda iqtisadi fəallığın artması - Kiçik müəssisələrin çevikliyindən istifadə - Böyük şirkətlərə qarşı dayanıqlı modelin qurulması
6. Dövlət Tənzimləməsi	- Antimonopoliya nəzarəti - Bərabər imkanların təmin olunması - Rəqabət mühitinin qorunması
7. Beynəlxalqlaşma və İxraca Çıxış	- Daxili bazarda rəqabət təcrübəsi - Xarici bazarlara uyğunlaşma qabiliyyəti - Yerli brendin beynəlxalq mövqeyə çıxması

Rəqabət eyni zamanda sahibkarlarda riskalma mədəniyyətini formalaşdırır, onları yeni məhsul çeşidləri yaratmağa, xidmət keyfiyyətini artırmağa və fərqli bazarlara çıxış yolları axtarmağa vadar edir. [1] Bu şəraitdə innovasiya və elmi tədqiqatlar müəssisələrin yaşama və böyümə strategiyalarının əsasına çevrilir. Qeyri-neft sektorunda rəqabətin effektivliyi üçün dövlətin antimonopoliya nəzarəti də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bərabər imkanlar prinsipinə əsaslanan tənzimləmə siyasəti bazarın strukturunu sağlamlaşdırır və yeni iştirakçılar üçün maneəsiz daxilolmanı təmin edir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin bazarda öz yerini tapması rəqabət dərinliyini artırmaqla yanaşı, regionlarda iqtisadi fəallığın artmasına da müsbət təsir göstərir. Bu müəssisələr öz çevikliyi və innovasiyalara daha sürətli adaptasiya qabiliyyəti ilə böyük şirkətlərin təzyiqlərinə qarşı dayanıqlı fəaliyyət modelini inkişaf etdirə bilirlər. Bazar rəqabəti eyni zamanda müştəri yönümlü yanaşmanın formalaşmasına səbəb olur, çünki istehsalçılar öz məhsullarını yalnız istehsal baxımından deyil, həm də istifadəçi təcrübəsi və xidmət sonrası dəstək kimi aspektlərdən də inkişaf etdirmək məcburiyyətində qalırlar. Bu isə qeyri-neft sənaye müəssisələrinin dəyər zəncirində daha yüksək mövqe tutmasına və yerli brendlərin formalaşmasına şərait yaradır. Rəqabətli mühitdə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün beynəlxalq bazarlara çıxış da daha real və dayanıqlı olur, çünki onlar artıq daxili bazarda ciddi seçimlərlə qarşılaşdıqları üçün xarici bazarlarda da uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olurlar.[6, səh.113-120]

Nəticə

Tədqiqatın ümumi nəticələri göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişafı strateji əhəmiyyət daşıyır və bu sahənin ayrı-ayrı istiqamətlərində rəqabət qabiliyyətinin artırılması milli iqtisadi təhlükəsizliyin və dayanıqlı inkişafın əsas təminatçılarından biri hesab olunur. Əldə edilən nəticələrə əsasən, qeyri-neft sektorunun əsas qolları olan kənd təsərrüfatı, turizm, sənaye və xidmət sahələrinin hər biri üzrə rəqabətliliyin təmin olunması üçün fərqli, lakin bir-birini tamamlayan mexanizmlərin tətbiqi zəruridir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün müasir texnoloji yeniliklərə əsaslanan istehsal modellərinin tətbiqi, suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, aqroparkların və emal müəssisələrinin genişləndirilməsi xüsusi önəm daşıyır. Bununla yanaşı, fermerlərə informasiya və texniki dəstəyin gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının sertifikatlaşdırılması və ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi, bazar tələblərinə uyğun məhsul istehsalına keçid bu sahədə rəqabətliliyin əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşma ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi ilə yanaşı, beynəlxalq bazarlarda mövqelərinin möhkəmlənməsinə də xidmət edir.

Turizm sektoru isə həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan ölkənin regional inkişafına və məşğulluğun artırılmasına mühüm töhfələr verə biləcək sahədir. Tədqiqat göstərdi ki, turizm sahəsində rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün infrastrukturun müasirləşdirilməsi, xidmət keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və regionların turizm brendinin yaradılması vacibdir. Bundan başqa, yerli və xarici turistlərə yönəlik fərqli turizm məhsullarının hazırlanması – ekoturizm, aqroturizm, sağlamlıq turizmi və mədəni turizm istiqamətləri üzrə innovativ təşəbbüslər rəqabət üstünlüyünün formalaşmasına təkan verir. Xüsusilə regionlarda turizm potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və investorların cəlb olunması bu sahənin davamlı inkişafına şərait yarada bilər.

Sənaye sektorunda isə rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün innovasiyaların tətbiqi, rəqəmsallaşma, istehsalın lokallaşdırılması və ixrac yönümlü məhsul istehsalı əsas prioritetlər kimi müəyyən olunmuşdur. Yüngül və emal sənayesinin inkişafı, ixrac üçün beynəlxalq sertifikat və keyfiyyət standartlarının təmin olunması, eləcə də sənaye parklarının və klasterlərin təşviqi bu sahədə rəqabət qabiliyyətini gücləndirən əsas amillər sırasındadır. Yerli müəssisələrin müasir idarəetmə sistemlərinə keçidi və rəqabət mühitinə uyğunlaşma bacarığı onların uzunmüddətli bazar uğurunu təmin edə bilər.

Xidmət sektoru isə qeyri-neft iqtisadiyyatının ən dinamik və çevik sahələrindən biridir. Bu sahədə rəqabətliliyin artırılması üçün rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi, müştəriyönümlü

yanaşmanın tətbiqi, peşəkar xidmət personalının hazırlanması və texnoloji transformasiya vacib rol oynayır. Bank, logistika, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə təşkili həm daxili bazarda, həm də xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir. Xidmət sahəsində innovativ həllərin tətbiqi və rəqəmsallaşma həm vaxt, həm də resurs baxımından səmərəliliyi artırır ki, bu da rəqabət üstünlüyü baxımından mühüm faktordur.

Yekun olaraq vurğulamaq istərdim ki, tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, qeyri-neft sektorunun əsas sahələrində rəqabət qabiliyyətinin artırılması yalnız kompleks yanaşma ilə mümkün ola bilər. Bu, dövlət siyasətinin davamlı dəstəyi, özəl sektorun təşəbbüskarlığı və beynəlxalq təcrübənin uğurlu tətbiqi ilə birgə həyata keçirilməlidir. Hər bir sahədə rəqabət mühitinin formalaşması, innovasiyaların təşviqi və institusional islahatların aparılması Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişaf strategiyası çərçivəsində prioritet istiqamət kimi dəyərləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Acemoglu, D., & Restrepo, *P.* Artificial Intelligence, Automation, and Work. NBER Working Paper No. 24196 – 2019.
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. Azərbaycan turizm sektorunun inkişafı: Strateji plan və perspektivlər. Bakı – 2022.
3. Becker, G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. Chicago: University of Chicago Press. Page 1-3 - 1993
4. Dünya Bankı. Climate-Smart Agriculture: Scaling Digital Technologies for Resilience and Productivity. Washington, DC – 2022.
5. Hall, C. M., & Sharples, L. Food and Wine Tourism: A Global Perspective. Abingdon: Routledge – 2021.
6. Kərimov, N. Azərbaycan iqtisadiyyatında antimonopoliya siyasətinin inkişafı və rəqabət mühiti. İqtisadiyyat və Biznes, 12(4), 113-120 – 2017.
7. Məhərrəmov, B. Qeyri-neft sektorunda rəqabət və dövlətin dəstəyi. Azərbaycan İqtisadiyyatı, 14(2), 85-92 – 2020.
8. Məmmədli, A.T. Qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlbi: Azərbaycan modeli. Bakı: "Elm" nəşriyyatı , səh 32-36 – 2020.
9. Schilling, M. A. Strategic Management of Technological Innovation. New York: McGraw-Hill Education – 2020.
10. UNIDO Industrial Development Report 2013: Sustaining Employment Growth: The Role of Manufacturing and Structural Change. United Nations Industrial Development Organization – 2013.

Мирзаур Вугар оглы Гусейнли
магистр, Университет "Одлар Юрду"
Э-почта: mirzaurhuseynli@gmail.com,

Наргиз Шамиль кызы Халыгова
Университет "Одлар Юрду",
кафедра "Экономики и экономических отношений" д.ф.э.
Э-почта: nara_xaliqova@mail.ru

Конкурентоспособность предприятий ненефтяной промышленности способы увеличения

Резюме

Цель исследования – Исследование посвящено изучению препятствий и проблем в повышении конкурентоспособности предприятий ненефтяной промышленности и созданию новых направлений в этом направлении.

Методология исследования - Исследование основывалось на системном и комплексном подходе с использованием как качественных, так и количественных методов. В основном применялись методы статистического анализа, сравнительного анализа, SWOT- и PEST-анализа. Методологическую базу дополнили также эмпирические наблюдения и экспертные мнения, проведенные в полевых условиях.

Практическая значимость исследования - Результаты исследования дают практические рекомендации для руководителей предприятий несырьевой промышленности. Эти результаты могут быть использованы при принятии стратегических решений, разработке инновационной политики и увеличении доли рынка. Это также может способствовать более эффективной разработке промышленной политики государственными органами.

Результат исследования – Исследование показало, что основными факторами, влияющими на конкурентоспособность в ненефтяной промышленности, являются инновации, технологическая модернизация, развитие человеческих ресурсов и государственная поддержка. Определено, что системный подход в этих направлениях создает условия для достижения конкурентного преимущества.

Оригинальность и научная новизна исследования - В исследовании впервые в условиях Азербайджана комплексно проанализированы факторы, влияющие на конкурентоспособность ненефтяных промышленных предприятий. Были проведены анализы, адаптированные к местной специфике, чего не хватало в существующей научной литературе, а также предложены новые подходы. Исследование также имеет научную инновационную ценность, представляя локальную версию модели отраслевой конкуренции.

Ключевые слова: ненефтяной сектор, конкурентоспособность, диверсификация экономики, инновационное развитие, промышленные предприятия, государственная поддержка, технологическая модернизация, рыночная конкуренция.

Mirzaur Vugar Huseynli
Master student of “Odlar Yurdu” University
Email: mirzaurhuseynli@gmail.com,

Nargiz Shamil Khalygova
“Odlar Yurdu” University,
Department of Economics and Economic Relations, Ph.d.
Email: nara_xaliqova@mail.ru

Ways to increase the competitiveness of non-oil industrial enterprises

Summary

Purpose of the study – The study is dedicated to investigating the obstacles and problems in increasing the competitiveness of non-oil industrial enterprises and creating new directions in this direction.

Research methodology – The study was based on a systematic and comprehensive approach, and both qualitative and quantitative methods were used. Mainly statistical analysis, comparative analysis, SWOT and PEST analysis methods were applied. Empirical observations and expert opinions conducted in the field also complemented the methodological base.

Practical significance of the study – The results of the study provide practical recommendations for managers of non-oil industrial enterprises. These results can be used in making strategic decisions, formulating innovation policy and increasing market share. They can also contribute to more effective development of industrial policy by state bodies.

Research result – As a result of the study, it was determined that the main factors affecting

competitiveness in the non-oil industry are innovation, technological modernization, human resources development and state support. It was determined that a systematic approach in these areas creates conditions for achieving competitive advantage.

Originality and scientific novelty of the study – The study comprehensively analyzed the factors affecting the competitiveness of non-oil industrial enterprises in the Azerbaijani context for the first time. Analyses were conducted in accordance with local specifics, which were lacking in the existing scientific literature, and new approaches were put forward. The study also carries scientific innovation value by presenting a local version of the sectoral competition model.

Key words: non-oil industry, competitiveness, economic diversification, innovative development, industrial enterprises, state support, technological modernization, market competition.

UOT 336.501

Könül Abdusalam qızı BÜYÜKER
i.f.d, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: k.buyuker@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.051

İNNOVATİV İNKİŞAF YOLU İLƏ MİLLİ İQTİSADİYYATIN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASI İMKANLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi innovativ inkişaf yanaşmaları vasitəsilə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq imkanlarını öyrənməkdir. Burada diqqət mərkəzində dayanan əsas məsələlər innovasiyaların tətbiqinin iqtisadi məhsuldarlığa və dayanıqlı inkişaf göstəricilərinə təsiri, eləcə də rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat analitik və empirik yanaşmaların birləşməsi əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın əhəmiyyəti: Bu tədqiqat milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rola malikdir. İnnovasiyaların tətbiqi həm iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin edir, həm də qlobal bazarlarda ölkənin mövqeyini gücləndirir. Bu iş iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində strateji qərar qəbul edənlər üçün praktik tövsiyələr təqdim edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi iqtisadi sektorlarda innovativ modellərin tətbiqi və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında texnoloji inkişafın rolu üzrə yeni yanaşmalar şəklində əks etdirilmişdir.

Tədqiqatdan əldə olunan nəticələr sırasına innovasiyaların tətbiqinin iqtisadi artımın sürətləndirilməsinə və rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsinə səbəb olması, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında texnologiyaların tətbiqinin məhsuldarlığı artırması və resurslardan səmərəli istifadənin təmini, dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmlərinin inkişafının innovasiyaların iqtisadi sektorlara daha tez inteqrasiyasına şərait yaratması aiddir.

Tədqiqatın orijinallığı: Tədqiqatda milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün innovativ yanaşmaların tətbiqi sahəsində tövsiyələr və praktiki həllər təqdim olunur. Tədqiqat həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan qlobal və lokal iqtisadi şərtlər nəzərə alınaraq həyata keçirilmişdir. Bu yanaşma, mövcud tədqiqatlardan fərqli olaraq, konkret sahələrdə tətbiq edilə bilən innovasiya strategiyalarını təklif edir.

Açar sözlər: milli rəqabət qabiliyyəti, innovativ inkişaf, iqtisadi artım, texnoloji inkişaf, davamlı iqtisadiyyat.

Giriş

Bu gün sürətlə dəyişən qlobal iqtisadiyyatda milli rəqabət qabiliyyətinin artırılması iqtisadi strategiya üçün, xüsusilə beynəlxalq miqyasda güclü mövqe yaratmağa çalışan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnnovasiya məhsuldarlığı artırmaq, iqtisadi artımı təşviq etmək və ölkələrə qlobal tendensiyalara uyğunlaşmaqda kömək etməklə rəqabət qabiliyyətini artırmaqda mühüm rol oynayır. Azərbaycan üçün innovasiyalardan istifadə davamlı inkişafa yol açа, neftdən asılılığı azalda və həyat standartlarını yaxşılaşdıra bilər. Ona görə də Azərbaycan iqtisadiyyatı daxilində innovativ strategiyaların tədqiqi aktualdır. Bu tədqiqat iqtisadiyyat, beynəlxalq biznes və dövlət siyasəti üzrə magistr səviyyəli tələbələri, tədqiqatçı və mütəxəssisləri hədəfləyir və innovasiyaların milli rəqabət qabiliyyətini necə gücləndirə biləcəyini dərindən təhlil edir. Məqalə Azərbaycanın iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə, sektorlar üzrə məhsuldarlığın artırılmasına və qlobal mövqeyinin yüksəldilməsinə kömək edə biləcək spesifik innovativ yanaşmaları müəyyən etmək məqsədi daşıyır, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və uzunmüddətli iqtisadi artıma nail olmaq üçün innovasiyalardan istifadəyə dair praktiki fikirlər təqdim edir.

İqtisadi İnkişafın Əsas Determinantları və Perspektivləri. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid müxtəlif subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm ölçü kimi “rəqabətqabiliyyətlilik” anlayışını təqdim etmişdir. Qloballaşmanın və inteqrasiyanın sürətlənməsi ilə əlamətdar olan iqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsi ayrı-ayrı ölkələrin, onların regionlarının və hətta bizneslərinin iqtisadi sağlamlığının qiymətləndirilməsində rəqabətqabiliyyətliliyin əsas meyar kimi istifadəsini zəruri etmişdir. Rəqabət qabiliyyətinin bu geniş tətbiqi onun qlobal iqtisadiyyatın dəyişən dinamikasına uyğunlaşmasında əhəmiyyətini əks etdirir.

Bu gün rəqabətqabiliyyətlilik iqtisadi uyğunlaşmada mühüm roluna görə bir çox fənlər üzrə geniş şəkildə öyrənilir. İqtisadi mühitlər inkişaf etdikcə, regionlar, sənayelər, müəssisələr və digər iqtisadi subyektlər müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif strategiyalar vasitəsilə uğur qazanmaq üçün xarici və daxili dəyişikliklərə uyğunlaşmalıdırlar. Bu uyğunlaşma tədbirləri miqyaslar üzrə rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bununla belə, rəqabətqabiliyyətliliyə dair cari tədqiqatlar çox vaxt məhdud sayda qabaqcıl model və göstəricilərə əsaslanır ki, bu da rəqabət qabiliyyətinin həqiqi determinantları və müxtəlif miqyaslarda bu amillərin empirik etibarlılığı ilə bağlı davamlı müzakirələrə səbəb olur.

Firma səviyyəsində rəqabət qabiliyyəti adətən şirkətin rəqabətli bazar seqmentində və ya biznes mühitində bazar payını ələ keçirmək və müştəriləri cəlb etmək qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Adam Smit və Devid Rikardo kimi iqtisadçıların təməl nəzəriyyələrindən tutmuş Michael Porter kimi müasir idarəetmə nəzəriyyəçilərinə qədər rəqabətqabiliyyətlilik anlayışı təkamül etməyə davam etmişdir. İdarəetmə tədqiqatlarında rəqabətqabiliyyətlilik kritik diqqət sahəsi kimi ön plana çıxmışdır. [1, s.668]. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən ən çox istinad edilən tərifl ərdən biri rəqabətqabiliyyətliliyi “bir ölkənin real bazarları qoruyub saxlamaq və artırmaqla beynəlxalq bazarların tələblərinə cavab verən mal və xidmətlər istehsal edə bilmə dərəcəsi” kimi təsvir edir. Azad və ədalətli bazarda uzunmüddətli perspektivdə əhalinin gəlirləri”. Milli məhsuldarlığa və gəlir artımına yönəlmiş bu İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının tərifi, Dünya İqtisadi Forumunun [16, s.19] rəqabət qabiliyyətini “bir ölkənin məhsuldarlıq səviyyəsini müəyyən edən institutlar, siyasətlər və amillər toplusu” kimi təyin edən daha geniş makroiqtisadi baxışı ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu tərif lər iqtisadi məhsuldarlığa dair həm ənənəvi, həm də müasir perspektivləri əks etdirən rəqabətqabiliyyətliliyi anlamaq üçün müxtəlif yanaşmaları vurğulayır. [16, s.28].

Rəqabətqabiliyyətlilik bazarlarda qüvvələr balansının qiymətləndirilməsi üçün mühüm alət rolunu oynayır və milli iqtisadi artımın strateji istiqamətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Əslində, rəqabət dinamikası iqtisadi tərəqqiyə töhfə verən amillərdən səmərəli istifadə edən iqtisadi mexanizmdir. Rəqabətin davranış anlayışı, rəqabətin məqsədlərinin və onun gətirdiyi davranışların müəyyənləşdirilməsinə daha çox diqqət yetirməklə inkişaf etmişdir.

Müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyini araşdıran tədqiqatçılar üçün əsas problem rəqabətqabiliyyətliliyin effektiv idarə olunması üçün meyarların müəyyən edilməsi və ona təkan verən əsas mənbələrin və amillərin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bununla belə, rəqabətqabiliyyətliliyə dair perspektivlərin müxtəlifliyi onun tərifi ilə bağlı davam edən mübahisələrə və qeyri-müəyyənliklərə səbəb olmuşdur. Bu qeyri-müəyyənlik, qismən, müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin spesifik, hamı tərəfindən qəbul edilmiş xüsusiyyətlərinin olmaması ilə əlaqədardır. Nəticə etibarı ilə, rəqabətqabiliyyətlilik anlayışı tədqiqatçılar tərəfindən istifadə olunan konkret kontekstdən və ya analitik çərçivədən asılı olaraq çox vaxt fərqli şəkildə şərh olunur.

Rəqabətqabiliyyətlilik və innovasiya strategiyaları: çağırışlar və perspektivlər. Rəqabətqabiliyyətlilik anlayışı millətlərdən tutmuş ayrı-ayrı müəssisələrə qədər bütün səviyyələrdə iqtisadi gücün qiymətləndirilməsində mərkəzi konsepsiyaya çevrilmişdir. Qloballaşma və iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi rəqabət qabiliyyətini iqtisadi siyasətlərin, institusional amillərin və bazar şəraitinə strateji uyğunlaşmanın güclü təsiri altında olan mürəkkəb və çoxölçülü konstruksiyaya çevirmişdir. Azərbaycan kimi ölkələr üçün rəqabətqabiliyyətliliyi anlamaq və inkişaf etdirmək iqtisadi inkişafın davam etdirilməsi, həyat standartlarının yüksəldilməsi və qlobal iqtisadi arenada

möhkəm mövqe əldə etmək üçün ayrılmaz şərtdir. Tədqiqatçılar və siyasətçilər rəqabətqabiliyyətlilik anlayışlarını təkmilləşdirməyə davam etdikcə, bu konsepsiya getdikcə bir-biri ilə əlaqəli və rəqabətli dünyanın təqdim etdiyi çağırışlar və imkanları idarə etmək üçün vacib olaraq qalacaq.

Qiymətləndirmənin əsas göstəricisi kimi rəqabətqabiliyyətlilik bir neçə elementi əhatə edir:

- Mövzular: istehlakçılar, dövlət qurumları, investorlar və s.
- Obyektlər: məhsullar, xidmətlər, bizneslər, təşkilatlar, sənayelər, regionlar və ya bütün ölkələri əhatə edə bilər.
- Qiymətləndirmə meyarları: inkişaf tempi, bazar mövqeyi, qiymət, ödəmə qabiliyyəti, keyfiyyət və s. kimi amillər.

Bu onu deməyə əsas verir ki, “rəqabət qabiliyyəti” anlayışı konkret məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq müxtəlif perspektivlərdən tətbiq oluna bilər. Trofimovanın fikrincə, “obyektin rəqabətqabiliyyətliliyi konkret göstəricilərlə ifadə olunan, rəqiblərə nisbətən obyektin bazar mövqeyini əks etdirən iqtisadi kateqoriyadır” [10, s.16].

Hazırda milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması bütün ölkələr üçün əsas məqsəddir, çünki bu, milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas xarakteristikasıdır. Milli iqtisadiyyat daxilində hər hansı bir sektorun (məsələn, klaster, yeni istehsal sistemi) fəaliyyət mühiti onun iqtisadi münasibətlərinə təsir edən şərait və amillərlə formalaşır. Sənaye fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə sistemli yanaşma hər hansı istehsal prosesinin həm xarici, həm də daxili mühitlə transformasiya sistemi kimi fəaliyyət göstərdiyini başa düşməyə əsaslanır. Bu nöqteyi-nəzərdən milli iqtisadi sektor kompleksi iki mühüm komponenti özündə birləşdirir (4, s.64-65):

- Xarici mühit: sistemin giriş və çıxışlarını, xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqəni və əks-əlaqə mexanizmlərini əhatə edir.
- Daxili mühit: arzu olunan nəticələrə nail olmaq üçün idarəetmənin obyektə təsirini istiqamətləndirən bir-biri ilə əlaqəli elementlərdən ibarətdir.

Azərbaycan neftdən asılı olan dövlət kimi öz iqtisadiyyatını şaxələndirməkdə Qərbi Avropanın Norveç və Hollandiya kimi qabaqcıl inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən yararlana bilər. Tədqiqat nöqteyi-nəzərindən Norveçin təcrübəsi xüsusilə aktualdır. Azərbaycan kimi, Norveçin neft və qaz sənayesi də ÜDM-in ən böyük payını təşkil edir və bütün dəniz neft və qaz yataqları dövlətə məxsusdur. Sənayenin, o cümlədən karbohidrogen ehtiyatlarının idarə edilməsinə Norveç Kralı nəzarət edir və Neft və Energetika Nazirliyi tərəfindən idarə olunur. Neft və qaz gəlirlərinin böyük hissəsi Pensiya Fonduna yönəldilir (https://nbim.no/en/the-fund/about-the-fund/).

Azərbaycan 1960-cı illərdə iqtisadi böhranla üzləşmiş və neft sektorundan həddən artıq asılı olduğuna görə “Holland xəstəliyi” kimi tanınan Hollandiyadan da dərs ala bilər. Ölkə iqtisadiyyatını şaxələndirmək və digər sektorlarda rəqabətədavamlı inkişafı təşviq etməklə bu böhrandan çıxıb.

Azərbaycan öz milli iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün diqqətini qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəltməlidir. Bu inkişafın prioritetləri aşağıdakıları əhatə edə bilər:

- ✓ Birincisi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi planlarının yaradılması və holland xəstəliyinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görülməsi;
- ✓ Müxtəlif sənaye sahələrinin yaradılması və genişləndirilməsi və ixrac üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi;
- ✓ Xarici valyutanın yaradılması və beynəlxalq ziyarətçilərin cəlb edilməsi üçün turizm sektorunun təşviqi;
- ✓ Təhsil və bacarıqların inkişafını təkmilləşdirmək üçün neft və qaz gəlirlərinin istifadəsinə diqqət yetirməklə insan kapitalına sərmayə qoymaq;
- ✓ Rəqabət qabiliyyəti aşağı olan sektorların aradan qaldırılması və əhali arasında rəqəmsal və müasir bacarıqların artırılması;
- ✓ İnsanların paytaxtdan digər bölgələrə miqrasiyasını təşviq etmək üçün regional siyasətlərin işlənib hazırlanması.

Mövcud qlobal iqtisadi mənzərə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında artımın yavaşlaması,

əsas bazarlarda rəqabətin artması və iqtisadi tərəqqiyə yönəlmiş elmi nailiyyətlərin artması ilə xarakterizə olunur. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımı böyük ölçüdə dövlətin, milli kapitalın və daha geniş elmi ictimaiyyətin maraqlarına uyğun gələn innovasiyaları təşviq edən milli siyasətlərdən asılıdır. Milli iqtisadiyyatlarda innovasiyanın əsas hərəkətverici qüvvəsi sahibkarlıq subyektlərinin innovativ fəaliyyətdə fəal roludur [5, s.564].

Son tədqiqatlar sənaye komplekslərinin və şirkətlərin rəqabətədavamlı inkişafının monitorinqi və təmin edilməsinə yönəlib, baxmayaraq ki, bu məsələnin bir neçə aspekti həllini tapmayıb. İqtisadi rəqabət qabiliyyətinin təhlili üçün mövcud üsullar çox vaxt əməktutumlu olur, bu da rəqabətqabiliyyətliliyin sistematik şəkildə qiymətləndirilməsini və ya müntəzəm olaraq monitorinqini çətinləşdirir. Bundan əlavə, bu üsullar zamanla rəqabətqabiliyyətlilikdəki dinamik dəyişiklikləri nəzərə almır və ya bu dəyişiklikləri şərtləndirən amilləri müəyyən etmir [9, s.512].

İqtisadi rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yerli şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin ölçülməsi üçün effektiv metodların müəyyən edilməsi çox vacibdir. Mövcud populyar metodların təhlili göstərir ki, onların əksəriyyəti məhdud praktik tətbiq təklif edir. Tipik olaraq, onlar yalnız rəqabətqabiliyyətliliyin cari səviyyəsini qiymətləndirə bilər, bu da zamanla rəqabətqabiliyyətlilikdəki dəyişiklikləri izləməyi və ya bir neçə rəqibi müqayisə etməyi çətinləşdirir [9, s.513].

Dinamik tərəqqi və dəyişən biznes şəraiti ilə birlikdə innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyata doğru keçid müəssisələrin innovativ potensialını artırmaq üçün daha səmərəli alətlər qəbul etmələrinin zəruriliyini vurğulayır. Bu amillər şirkətləri daim inkişaf edən biznes mühitində ümumi rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yeni strategiyalar kəşf etməyə məcbur edir.

İqtisadiyyatda rəqabət üstünlüklərinə nail olmağın bir yolu innovativ iqtisadiyyatın tələbləri ilə uyğunlaşan inteqrasiyadır. İnteqrasiya prosesləri regionda, xüsusən də sənaye sektorunda lider mövqe yaratmaq kimi bir sıra strateji məqsədlərə nail olmağa kömək edir [8, s.23]. Bu məqsədlərə aşağıdakılar daxildir:

a) satış həcminin artırılması, xərclərin minimuma endirilməsi, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və idarəetmə texnologiyalarında innovasiyaların təşviq edilməsi;

b) məhsulların və bütün müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

c) kapitallaşmanın artırılması.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan iqtisadiyyatının tərəqqisi innovasiya və inteqrasiya prosesləri ilə sıx bağlıdır. Qlobal tendensiyalar göstərir ki, birləşmələr və satınalmalar vasitəsilə müəssisələr daha geniş istehlakçı bazası üçün daha yaxşı məhsullar istehsal etmək imkanlarından istifadə edə bilərlər. Müasir şəraitdə inteqrasiyanın ən təsirli forması konqlomerat birləşmələridir, xüsusən də innovasiya sektoru daxilində şaquli inteqrasiyaya və ya tamamlayıcılığa əsaslanan birləşmələrdir. Bu yanaşma böhran zamanı iqtisadiyyatın innovativ potensialını gücləndirmək, innovasiyalardan istifadə üçün əlavə imkanlar yaratmaq və rəqabət üstünlüklərini təmin etmək məqsədi daşıyır [8, s. 23].

Bir neçə tədqiqatçı əsas elementlər sistemi vasitəsilə iqtisadi rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün innovativ potensialı təsvir edir:

- Maliyyə potensialı: Yeni məhsullar, xidmətlər, proseslər, texnologiyalar və sistemlər istehsal etmək üçün zəruri maliyyə resurslarının mövcudluğu;
- İntellektual potensial: Yenilikləri inkişaf etdirməyə, istehsal etməyə, həyata keçirməyə və idarə etməyə qadir olan yüksək ixtisaslı kadrların (rəhbərlər, işçilər və işçi heyəti) olması;
- Təşkilati və idarəetmə potensialı: İnnovasiyaların tətbiqi və innovativ strategiyaları dəstəkləmək üçün biznes bölmələri arasında əlaqələrin qurulması üçün effektiv təşkilati struktur;
- Tədqiqat potensialı: Tədqiqat üçün lazım olan tədqiqat resurslarının (patentlər, lisenziyalar, nou-hau) və maddi-texniki təminatın (alətlər, avadanlıqlar, eksperimental baza) olması;
- İstehsal və texnoloji potensial: Yeniliklərin yaradılması üçün zəruri istehsal və texnoloji təminat (maşın, avadanlıq, alətlər, texnologiyalar);
- Marketinq potensialı: Yenilikləri təqdim etmək və təşviq etmək üçün marketinq alətlərinin, texnikalarının və idarəetmə strategiyalarının mövcudluğu;

➢ İnformasiya və metodoloji potensial: İstehsal və təsərrüfat fəaliyyətini idarə etmək üçün inteqrasiya olunmuş avtomatlaşdırılmış sistemin mövcudluğu, bu sahədəki inkişaflar haqqında məlumat əldə etmək imkanı.

Fəal innovasiya siyasəti milli şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında həlledici amildir. Biznesin rəqabət qabiliyyəti onun bazar payının və gəlirlilik göstəricilərinin, xüsusən texnologiya, mal və maliyyə baxımından artırılması ilə formalaşır. İnnovasiya birbaşa şirkətin rəqabət üstünlüyünə təsir edir və beləliklə, innovasiya fəaliyyətinin buna necə töhfə verdiyini əks etdirən model hazırlana bilər.

İstehsal amillərinə əsaslanan milli iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin inkişafı daha çox ölkənin mövcud resurs potensialından, o cümlədən təbii ehtiyatlardan, iqlimdən və əmək ehtiyatlarından asılıdır. Bununla belə, yalnız istehsal amilləri ilə idarə olunan rəqabət qabiliyyəti məhduddur, çünki daha az sənaye beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini yüksək səviyyədə saxlaya bilər. Adam Smitin təsvir etdiyi kimi mütləq üstünlüklərə əsaslanan bu rəqabətlilik dövrü bütün xalqların keçdiyi tarixi sənayedən əvvəlki mərhələni təmsil edir.

Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin növbəti mərhələsi rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrilən investisiyalarla bağlıdır. Ölkənin rəqabət üstünlüyü investisiya imkanları və fəaliyyət səviyyələri ilə formalaşır. İnvestisiyalar vasitəsilə ölkə öz resurs bazasını gücləndirərək mövcud istehsal amillərini təkmilləşdirə və yenilərini yarada bilər. Buna görə də, milli iqtisadiyyat daxilində ixtisaslaşmış sektorların rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün investisiya fəaliyyətini təşviq edən dövlət siyasətinin hazırlanması vacibdir.

Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin inkişafı və innovasiya əsaslı yanaşmalar. Milli iqtisadiyyatda innovasiyaya əsaslanan rəqabət qabiliyyətinin inkişafı onun bütün əsas komponentlərinin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə iqtisadiyyat milli istehsalçıların qlobal səhnədə səmərəli rəqabət apara bildiyi daha böyük sənaye kompleksinə malikdir. Bu mərhələ innovasiyaya təkan verən yeni, ixtisaslaşmış istehsal amillərinin meydana çıxması ilə xarakterizə olunur. Əsas amillərin istifadəsi mahiyyət etibarilə məhdud olsa da, bu məhdudiyyət rəqabət qabiliyyətinin artırılması ehtiyacını doğurur. Mühüm resurs əsaslı sektorlar genişləndikcə daxili tələbatın mürəkkəbliyi artır və çoxmillətli və transmilli korporasiyaların qlobal xarakteri daxili tələbi beynəlxalq tələbata çevirir. Rəqabət qabiliyyətinin bu mərhələsi müxtəlif dövrlərdə bu səviyyəyə çatmış ABŞ, Almaniya, Yaponiya kimi yüksək inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir.

Milli iqtisadiyyat daxilində rəqabətqabiliyyətli sektorlar bərabər paylanmayıb və səmərəli inkişaf üçün bu sektorlar müvafiq klaster istehsal sistemlərinə inteqrasiya edilməlidir. Milli iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətlilik amillərinin qarşılıqlı təsiri konkret kontekstlərdə rəqabət üstünlüklərinin təhlilinə imkan verən bir-biri ilə əlaqəli sənaye klasterlərinin formalaşması ilə nəticələnir. Milli iqtisadiyyat daxilində rəqabətqabiliyyətli sənayelər şaquli və üfüqi əlaqələr vasitəsilə əlaqələndirilir və onların böyüməsi yeni rəqabətqabiliyyətli sektorların yaranmasına səbəb olur. Bu sənayelərin klasterləşməsi klasteri təşkil edən sektorlar arasında qarşılıqlı dəstəyi gücləndirir.

Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən amillərin təsnifləşdirilməsi metodologiyasında Sokolenko S.İ. bir neçə klaster tipini müəyyən edir [18, s.437]:

- Rəqabət amilləri: Bu amillər yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsulların təklif edilməsi ilə bağlıdır.
- Strateji amillər: Bunlar konkret regionların inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir.
- Sonradan formalaşan amillər: Bu amillər zamanla yüksək artım tempinə səbəb olur.
- Potensial amillər: İqtisadi inkişaf üçün istifadə edilə bilən yüksək səviyyəli səriştə ilə xarakterizə olunur.
- Yetkin amillər: Məsələn, aşağı işsizlik dərəcələri kimi amillər.
- Sabitləşdirici amillər: Bunlar iqtisadiyyatda diversifikasiya səviyyəsinin artırılmasına kömək edir.

Sənayenin və ya istehsalçının rəqabət qabiliyyətinə təsir edən bəzi amillər nəticə vermək üçün daha çox vaxt tələb edir və onların uzunmüddətli təsiri baxımından strateji hesab olunur. Ona görə

də hər hansı strateji xarici faktora əsaslanan rəqabət üstünlüyünə nail olmaq taktiki amillərlə müqayisədə daha uzun çəkir.

Rəqabətlilik indeksi ölkənin qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətini ölçür və çox vaxt müxtəlif iqtisadi və sosial göstəricilərə əsaslanır. Əsas rəqabətqabiliyyətlilik göstəricilərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Adambaşına düşən ÜDM: Adambaşına düşən iqtisadi aktivliyi ölçür, tez-tez ölkələr üzrə iqtisadi inkişaf səviyyələrini müqayisə etmək üçün istifadə olunur.
2. İnflyasiya dərəcəsi: Mal və xidmətlərin qiymətinin artma dərəcəsi. Yüksək inflyasiya qiymətləri qaldıraraq rəqabət qabiliyyətini azaldır.
3. İşsizlik səviyyəsi: Fəal iş axtaran əmək qabiliyyətli əhalinin faizi. İşsizliyin aşağı olması rəqabətli iqtisadiyyatın əlamətidir.
4. Ticarət balansı: İxrac və idxal arasındakı fərq. İxracın idxalı üstələdiyi müsbət ticarət balansı güclü rəqabət qabiliyyətindən xəbər verir.
5. İqtisadi sabitlik: Bura valyutanın sabitliyi, dövlət borcunun səviyyəsi və siyasi sabitlik daxildir və bunların hamısı rəqabət qabiliyyətinə töhfə verir.
6. Hökumət Effektivliyi İndeksi: Dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini, o cümlədən dövlət xidmətlərini, bürokratiyanı, korrupsiya səviyyələrini və hökumətin strategiyaları effektiv şəkildə həyata keçirmək qabiliyyətini qiymətləndirir. Yaxşı işləyən hökumət ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırır.

Təcrübədə rəqabətqabiliyyətlilik göstəricilərini formalaşdırmaq üçün ÜDM, əməkhaqqı, dövlət büdcəsi məlumatları, istehsalçı qiymətləri, ÜDM deflyatorları, istehlak qiymətləri, əmək vahidi xərcləri və valyuta məzənnələri kimi müxtəlif dəyişənlərdən istifadə olunur [15].

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının son illərdəki makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikasına nəzər salmaq məqsədəuyğundur. Cədvəl 1.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasının makroiqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2015	2020	2021	2022	2023
ÜDM, mln. manat təşkil edib	54380,0	72578,1	93203,2	133972,7	123005,5
Əhalinin gəlirləri, mln. manat təşkil edib	41744,8	55754,1	57206,8	69163,0	78050,2
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	466,9	707,7	732,1	840,0	933,8
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, mln. manat təşkil edib	17498,0	24681,7	26396,3	30679,6	35577,8
Dövlət büdcəsinin xərcləri, mln. manat təşkil edib	17784,5	26416,3	27422,4	32064,6	36458,0

Mənbə: www.stat.gov.az

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini innovativ inkişaf yolu ilə artırmaq kontekstində yuxarıda təqdim olunan göstəricilər bir neçə vacib məqamı vurğulamağa imkan verir. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün həm maliyyə dayanıqlığı, həm də insan kapitalının inkişafı vacibdir.

Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artımı və yeniliklərinə əsasən 2015-2023-cü illər arasında ÜDM təxminən 2.26 dəfə artmışdır. Bu, iqtisadiyyatın genişlənməsinin göstəricisidir, lakin 2023-cü ildə ÜDM-in azalması (133,972.7 mln. manatdan 123,005.5 mln. manata) dayanıqlılıq üçün təhlükə yarada bilər. Bu azalma innovativ texnologiyaların tətbiq edilməsindəki ləngliklə və xarici təsirlərlə əlaqəli ola bilər. Rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün iqtisadi sektorlarda yeni texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsallaşma və istehsal səmərəliliyinin artırılması prioritet olmalıdır.

Əhalinin gəlirləri və istehlakçı gücü baxımından əhalinin gəlirləri 2015-ci ildə 41,744.8 mln. manat olduğu halda, 2023-cü ildə 78,050.2 mln. manata çatmışdır. Bu artım insanların istehlak potensialının yüksəlməsinə şərait yaradır. Yüksək gəlir səviyyəsi innovativ məhsul və xidmətlərə olan tələbi artırır. Gəlirlərin bu artımı startaplar, texnologiya sektorları və rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi üçün münbit şərait yaradır.

Orta aylıq əməkhaqqı 2015-ci ildə 466.9 manat olduğu halda, 2023-cü ildə 933.8 manata çatmışdır. Bu, əmək bazarının inkişafı və ixtisaslı işçi qüvvəsinin formalaşması üçün müsbət göstəricidir. Artan əməkhaqqı işçi qüvvəsinin ixtisasının artırılmasına və yeni biliklərin tətbiqinə şərait yaradır. Bu, innovasiya əsaslı iqtisadi modelin qurulması üçün əsasdır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri mütəmadi olaraq artmışdır (gəlirlər 2015-ci ildə 17,498 mln. manatdan 2023-cü ildə 35,577.8 mln. manata, xərclər isə 17,784.5 mln. manatdan 36,458 mln. manata). Büdcə xərclərinin artması dövlətin iqtisadi sektorlarda innovativ layihələri maliyyələşdirmək potensialını artırır. Xüsusilə, elm və texnologiya sahələrinə ayrılan vəsaitlər strateji əhəmiyyət daşıyır.

Kredit qoyuluşları 2015-ci ildə 21,730.4 mln. manat olduğu halda, 2023-cü ildə 23,979.1 mln. manata yüksəlmişdir. Lakin 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Maliyyə institutlarının innovativ təşəbbüsləri dəstəkləməsi üçün kredit resurslarının daha geniş və əlçatan olması vacibdir.

İnnovasiya əsaslı iqtisadiyyatın qurulması üçün dövlət və özəl sektor arasında effektiv tərəfdaşlıq yaradılaraq texnologiya və innovasiyaya daha çox sərmayə qoyulması vacibdir. Bununla yanaşı, orta və yüksək əməkhaqqını təmin edən sahələrdə ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə təhsil sistemində müvafiq islahatlar həyata keçirilməlidir. Yeni startapların yaranması və inkişafı üçün istehlakçı gücündən istifadə edərək müvafiq şəraitin yaradılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin daha çox innovativ layihələrə yönəldilməsi və xərclərin effektivliyinin təmin edilməsi dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün vacibdir. Bu yanaşmaların həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmağa və onun qlobal bazarlarda mövqeyini gücləndirməyə şərait yaradır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün, hesab edirik ki, aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- *Regional siyasətin təkmilləşdirilməsi*: Bura regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf təşəbbüslərinə nəzarətin gücləndirilməsi, real nəticələrin təmin edilməsi üçün yeni dövlət proqramlarının hazırlanması, təsdiqi və həyata keçirilməsi daxildir.
- *Məzənnənin çevikliyi*: Azərbaycan manatı üçün üzən məzənnəyə keçidlə ölkə iqtisadiyyatını qlobal iqtisadi dəyişikliklərə uyğunlaşdırmalıdır. Bundan əlavə, manatdan başqa valyutalarda əməliyyatların aparılmasına icazə verilməsi və Mərkəzi Bankdan vəsaitlərin iqtisadiyyatın bərpasına dəstək üçün yönəldilməsi manatın sabitliyini qorumağa kömək edəcək.
- *Gəlirlərin artırılması*: Əhalinin həm nominal, həm də real gəlirləri vergidən yayınma hallarına nəzarət, qeyri-rəsmi əməkhaqqı ödənişlərinə müraciət, intizam tənbehlərinin tətbiqi, minimum əməkhaqqının artırılması kimi tədbirlərlə yüksəldilməlidir. Dövlətin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən sosial proqramlar da bu məqsədə öz töhfəsini verəcək.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, innovativ inkişaf yolu ilə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması Azərbaycanın davamlı və şaxələndirilmiş iqtisadi gələcəyini təmin etmək üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ölkə neft və qaz hasilatında irəliləyişlər əldə etsə də, diqqəti qeyri-neft sənayesinə yönəltməklə və innovasiyaları inkişaf etdirməklə bu sektorlardan asılılığı azaltmaq vacibdir. Güclü regional inkişaf və insan kapitalı sərmayəsi ilə dəstəklənən iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları üzrə innovativ strategiyaların inteqrasiyası məhsuldarlığı artıra, iqtisadi artımı sürətləndirə və ölkənin qlobal mövqeyini yaxşılaşdıra bilər. İnnovativ texnologiyalardan istifadə, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın təşviqi daha rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadiyyata nail olmaq üçün əsas amillərdir.

“Azərbaycan: 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri”ndə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün aşağıdakı addımlar prioritetləşdirilməlidir:

• İqtisadi diversifikasiya

- İnsan kapitalına investisiyaların artması
- İnnovasiya və sahibkarlığın təşviqi
- İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi
- Biznes mühitinə dəstək
- Regional inkişafın gücləndirilməsi

Xüsusilə, qlobal çağırışların həlli üçün hazırlanmış strateji fəaliyyət planı ilə qeyri-neft sektorunda yüksək diversifikasiya potensialına malik sahələrə diqqətin yönəldilməsi və onların iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılması əsas prioritetlər olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bhawsar P., and Chattopadhyay U. "Competitiveness: review, reflections and directions". Global Business Review, 2015, 16(4), p.665–679
2. Chaudhuri S., & Ray S. "The competitiveness conundrum: literature review and reflections". Economic and Political Weekly,1997, p.83-91.
3. Ciarreta A., and Nasirov S. "Development trends in the Azerbaijan oil and gas sector". Achievements and challenges, Energy Policy, 2012, (40), p.282-292.
4. Gruzan A.V., Kozachenko Zh.N. "Condıtıons and factors of ınternatıonal competıtıveness of the ındustry complex of the natıonal economy". Formation of the geo-economic strategy for the development of the region during the coronavirus pandemic, 2021, p.59-69
5. Omelchuk, O. M., Hrynko, S. D., Ivanovska, A. M., Misinkevych, A. L., & Antoniuk, V. V. "Protection of human rights in the context of the development of the rule of law principle: The international aspect." Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 2021, 28(1), 32-42.
6. Ruffin R. "David Ricardo's discovery of comparative advantage". History of political economy, 2002, 34(4), p.727-748.
7. Turgunpulatovich A.O. "Modern Trends in the Formation of International Competitiveness of the National Economy." International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research, 2022, (11), p.69-79.
8. Гайфутдинов Л.Ф. "Пути повышения конкурентоспособности промышленного предприятия на основе интеграции в условиях становления инновационной экономики". Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Экономика и управление, 2022, №4, с.22-25.
9. Криворотов В.В., Калина А.В., Ерыпалов С.Е., & Кобекина Д.И. "Динамическая оценка конкурентоспособности предприятия с учетом реализации стратегии его инновационного развития". Journal of Applied Economic Research, 2021, 9(4), с.512-542
10. Трофимова Я.В. (1998), "Определение конкурентоспособности промышленного предприятия". Автореф. дис. канд. экон. наук: Трофимова Ярослав Владимировна. Ярослав, 24с.
11. Фурсов В.А., Лазарева Н.В., & Кущ Е.Н. "Конкурентоспособность национальной экономики как определяющий критерий обеспечения экономической безопасности страны". Журнал прикладных исследований, 2022, 2(4), с.119-126.
12. https://countryeconomy.com/government/global-competitiveness-index/norway
13. https://www.adb.org/countries/azerbaijan/economy
14. https://www.focus-economics.com/countries/azerbaijan
15. https://www.oecd.org/economy/outlook/33841783.pdf
16. https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2020/
17. https://tradingeconomics.com/azerbaijan/competitiveness-index
18. DOI: 10.36887/2415-8453-2020-4-29 (The methodology for the networks of international production and cooperation formation through industrial enterprises involvement – Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology)

Кенюль Абдусалам кызы Бююкер
Доктор философии по экономических наук,
Бакинский Государственный Университет
электронная почта: k.buyuker@mail.ru

Возможности повышения конкурентоспособности национальной экономики за счет инновационного развития

Резюме

В последние десятилетия экономическая конкуренция между странами усиливается как на региональном, так и на глобальном уровнях. Почти каждая страна стремится стать ключевым игроком на международной экономической арене и занять значительное место на мировом рынке, чтобы управлять рисками, связанными с глобализацией. Хотя некоторые сомневаются в том, могут ли страны конкурировать так же, как организации, реальность такова, что конкуренция выходит за пределы бизнеса: с открытием рынков страны сами становятся конкурентами. Глобализация мировой экономики привела к росту экономической взаимозависимости и формированию глобальных товарных и финансовых рынков, что, в свою очередь, усилило конкуренцию между странами и повлияло на представления о национальных конкурентных преимуществах. Национальная конкурентоспособность играет важную роль в достижении динамичного экономического роста и повышении уровня жизни в каждой стране.

Ключевые слова: национальная конкурентоспособность, инновационное развитие, экономический рост, технологическое развитие, устойчивая экономика.

Konul Abdusalam Buyuker
PhD. in Economics, Baku State University
E-mail: k.buyuker@mail.ru

Opportunities for enhancing national economic competitiveness through ınnovative development

Summary

In recent decades, economic competition among countries has intensified both regionally and globally. To manage the risks associated with globalization, nearly every country aspires to become a key player in the international economic landscape and secure a significant position in the global market. While some question whether states genuinely compete like organizations, the reality is that competition extends beyond businesses; as markets open, countries themselves become rivals. The globalization of the world economy has led to increased economic interdependence and the formation of global commodity and financial markets, thereby intensifying competition among countries and influencing perceptions of national competitive advantages. Today, national competitiveness plays a crucial role in achieving dynamic economic growth and improving living standards in every country.

Key words: national competitiveness, innovative development, economic growth, technological advancement, sustainable economy.

IV BÖLMƏ.
SOSİAL İŞ, TURİZM VƏ REGİONLARIN İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 316.6

Müslüm Hətəm oğlu NƏZƏROV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Sosial elmlər və təhsil” kafedrasının müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru
E-mail: muslimnazarov@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.054

SOSİAL İŞ FƏLSƏFƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Xülasə

Tədqiqatın obyekti – fəlsəfi tədqiqatın yeni istiqamətinin - sosial iş fəlsəfəsinin formalaşdırılması zərurətinin əsaslandırılması, sosial xidmətlərin formalaşmaqda olan daxili bazarı və onun iştirakçıları arasında münasibətlər təcrübəsidir. Müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş ölkələrdə sosial sahədə fəlsəfi yanaşmaların və tədbirlərin həyata keçirilməsi təcrübəsi də öyrənilir.

Tədqiqatın məqsədi – “Sosial işin fəlsəfi əsasları” və “sosial işin fəlsəfəsi” anlayışları fərqləndirilir. Sosial xidmətlərin formalaşmaqda olan daxili bazarında həyata keçirilməsi üçün konsepsiya, strategiya, marketinq alətləri (vasitələri) toplusu və təşkilati-idarəetmə tədbirlərinin işlənib hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodoloji əsası – tədqiqat zamanı aşağıdakı üsullardan istifadə edilmişdir: nəşrlərin və statistik məlumatların təhlili, makro və mikroiqtisadi təhlil, sosial xidmətlərin təhlili, sosioloji sorğular, müsahibələr, anketlər, ekspert qiymətləndirməsi və proqnozlaşdırma üsulları, sosial və iqtisadi modelləşdirmə.

Tədqiqatın nəzəri və tətbiqi əhəmiyyəti – “Sosial işin fəlsəfi əsasları” strateji cəhətdən qarşılıqlı faydalı əlaqələri təmin etmək, sosial xidmətlərin yaradılmasına, təşviqinə kömək etmək üçün fərdi istehlakçı haqqında interaktiv ünsiyyət vasitəsilə əldə edilən biliklərin davamlı istifadəsinə yönəlmiş xüsusi sosial konsepsiyadır. “Sosial işin fəlsəfəsi”nin formalaşdırılması, qiymətləndirilməsi, optimallaşdırılması tipologiyasını, mexanizmlərini işləyib hazırlamaq; bazarı tədqiq etməyə və seqmentləşdirməyə, sosial xidmətlərinin adekvat təchizatını, qiymət siyasətini, rabitəni və xidmətlərin bazara təşviqini yaratmağa imkan verən sosial sahədə marketinq tədqiqatları və fəaliyyət üçün alətlər toplusunu yaratmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri – Sosial sahənin fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bu sahədə konsepsiyanın (fəlsəfəsini, əsas prinsiplər toplusunu) formalaşdırmaqla, sosial sahədə fəlsəfənin əsas prinsipləri insan potensialına əsaslanır, sosial fəaliyyətini istehlakçı ehtiyaclarına yönəldir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – sosial sahədə fəlsəfənin əsas prinsiplərinin daha da fərdiləşdirilməsi konkret istehlakçının qavrayışını yaxşılaşdırmağa və universitetlə tələbələr, müəssisələr və cəmiyyət arasında etibarlı əlaqələr yaratmağa kömək edəcək. Sosial iş fəlsəfəsinin aşağıdakı ən mühüm struktur komponentləri müəyyən edilir: sosial işin ontologiyası, metodologiyası, qnoseologiyası, aksiologiyası, antropologiyası və dialektikası.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – işlənib hazırlanmış konseptual yanaşma sosial işin fəlsəfi konsepsiyası çərçivəsində təqdim olunan bütün vasitələrin kompleks istifadəsi kontekstində istənilən təhsil və sosial təşkilatlar tərəfindən tətbiq oluna bilər.

Açar sözlər: sosial fəaliyyət, sosial müdafiə, sosial yardım, sosial iş, sosial təminat, sosial işin fəlsəfi əsasları.

Giriş

Sosial iş zəngin tarixə malikdir və çoxlu məsələləri əhatə edir - mənəvi irsdən tutmuş konkret praktik təzahürlərə qədər. Sosial iş bir institut kimi müasir dövlət və cəmiyyətin tipini xarakterizə edən ən mühüm elementdir. Sosial iş bir fenomen kimi dünyada baş verən bir çox sosial-siyasi transformasiyalarla əlaqələndirilir. Bununla belə, ictimai işin dərin mənası, onun əsası insana şəfqət, empatiya və məhəbbət, onda dirçəliş və həyat gücü oyatmaq istəyindədir. Sosial işin əsasını mərhəmətdən ibarət olan və xeyriyyəçilikdə reallaşan aktiv, fəal prinsip təşkil edir. Odur ki, sosial işi bir fenomen kimi başa düşmək üçün ilk növbədə əzab və mərhəməti cəmiyyətin mənəvi, mədəni, tarixi, siyasi, sosial-iqtisadi təcrübəsi baxımından nəzərdən keçirmək lazımdır.

Sosial münasibətlərin təbiətində və formalarında baş verən dəyişikliklərlə insanların həyat təcrübəsinin adi stereotipləri pozulur, nəticədə onların bir çoxu sosial statusunu və həyat perspektivlərini itirir. Bazarın kortəbii inkişafı nəticəsində yaranan ciddi çətinliklər sosial gərginliyin artmasına səbəb olur və insanların təkbaşına öhdəsindən gələ bilməyəcəyi sosial problemlər yaradır. Bu amillər cəmiyyətin və dövlətin xüsusi fəaliyyət növü kimi sosial işin geniş inkişafının zəruriliyini və əhəmiyyətini müəyyən edir.

Bununla belə, sosial işin nəzəriyyəsi və praktikasında onun xarakterik subyekt-obyekt qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri, sosial işin sosial iş sistemindəki yeri və rolu haqqında aydın konseptual anlayışın olmaması səbəbindən bu proses lazımi inkişaf əldə etmir.

Sosial işin sürətlə inkişaf edən təcrübəsi təcili olaraq fenomenoloji təsvirdən onun dərin elmi dərkinə və sistemləşdirilməsinə, təkmil nəzəriyyəçiliyə keçidi tələb edir. Bu problemi həll edərkən fəlsəfi, dünyagörüşü və metodoloji ümumiləşdirmələr olmadan etmək olmaz.

Elmdə və fəlsəfədə, təsvir dillərində inkişaf etmiş xassələrin müxtəlifliyinin bir hissəsi kimi məntiqin, riyaziyyatın varlığın və biliyin ümumbəşəri prinsiplərinin təlimlərindən ayrı məqamlara çevrilməsi fikirlərin sonsuz plüralizminə şərait yaradır. Bunlar sosial iş nəzəriyyəsində və onun fəlsəfi əsaslarının, ontoloji, qnoseoloji, antropoloji, sosial-mədəni və s. köklü şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Hazırda dünyada sosial siyasət sistemi aktivləşdirilir ki, bunun da ən mühüm istiqamətlərindən biri sosial işin səmərəliliyinin artırılmasıdır və sosial işin özü də bir peşə kimi rəsmiləşir.

Sosial iş nəzəriyyəsinin formalaşması ilə paralel olaraq onun fəlsəfi əsaslarını dərk etmək cəhdləri meydana çıxır.

Təbiətin, cəmiyyətin və insanın ümumi inkişaf qanunları haqqında elm olan fəlsəfə hər bir elmin predmetini bilmək üçün əsas olmuşdur.

XX əsrdə sosial iş praktikasında yeni yanaşmalar meydana çıxdı ki, bunlar arasında insan hüquqlarının ayrı-seçkiliyin müxtəlif formalarından qorunması üstünlük təşkil etdi. Bu, sosial işçilər tərəfindən nəzərdən keçirilən insan həyatının problemlərinin qlobal həmrəylik prinsipləri əsasında başa düşülməyə başladığını göstərir, yəni, təkcə mikro və mezosəviyyədə deyil, həm də makrosəviyyədə.

Sosial iş mütəxəssisinin yetişdirilməsində fəlsəfənin rolu nəinki böyük deyil, o, kifayət qədər çoxşaxəlidir, çünki o, təkcə insan davranışının aspektləri və cəmiyyətin fəaliyyəti haqqında xüsusi biliklər vermir, həm də düşünmə vərdişini inkişaf etdirir.

Fəlsəfə sosial işin metodoloji əsası kimi çıxış edir, çünki insanların üzləşdiyi problemləri dərk etmək üçün ümumi prinsipləri və yanaşmaları müəyyən edən məhz budur.

İnsanın idrak dəyərlərini, dünyaya ictimai-siyasi, əxlaqi, estetik münasibətini tədqiq edərək, başqalarının insanlarla münasibətlərində yanaşmaları müəyyənləşdirir.

İnsana problemi həll etməkdə kömək etmək üçün sosial işçiyə müxtəlif biliklər - insanın özü, cəmiyyət, mədəniyyət haqqında bilik lazımdır. Nəticə ümumi mənzərə olmalıdır və bu inteqrasiya funksiyasını sosial işin fəlsəfəsi yerinə yetirir.

Fəlsəfi təfəkkür ən mühüm funksiyaya malikdir - aydın görünməyən əlaqələri və münasibətləri dərk etmək.

Varlığın fəlsəfi dərk edilməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- idrakın obyektiv-rasional və subyektiv-sensual aspektlərinin mürəkkəbliyi və vəhdəti;
- refleksivlik;
- plüralizm;
- dəyişkənlik.

Əgər sosial işçinin fəlsəfi təfəkkür tərzi varsa, o zaman o, öz peşə fəaliyyətinin mahiyyətini daha yaxşı dərk edə bilər və buna görə də sosial varlığın humanistləşdirilməsi üçün intellektual və əxlaqi ilkin şərtlər yaradar.

Fəlsəfə tarixindən məlumdur ki, fəlsəfə bu və ya digər şəkildə insanların konkret fəaliyyəti ilə bağlıdır, bu fəaliyyətə təsir etməyə qadirdir. Fəlsəfə insanın biliyi əsasında onun varlığının son hədlərinin axtarışında istifadə olunurdu [1, s.4].

Sosial işin fəlsəfəsi yeni həyat tərzi, insana münasibətin yeni növüdür.

Sosial işin fəlsəfəsi müvafiq sosial və peşəkar prinsipləri, normaları və dəyərləri rəhbər tutaraq müəyyən biliyə malik olan, peşələrinə dair ümumi tələblərlə birləşən insanların kollektiv təmsilidir.

Beləliklə, sosial işin fəlsəfəsini fəlsəfi biliyin bütün metodoloji aparatının konkret ictimai hadisəni-sosial işi dərk etməyə yönəldiyi tədqiqat istiqaməti kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur .

Sosial iş fəlsəfəsinin məqsədləri

Sosial iş fəlsəfəsinin bəzi məqsədlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

- sosial işin ontologiyasının əsas problemləri, sosial işin qnoseologiyasının ən mühüm məsələləri, sosial iş amillərinin təsiri altında fərdin sosiallaşması (yenidən sosiallaşması) qanunauyğunluqları haqqında, sosial işin ontologiyasının əsas problemləri haqqında zəruri nəzəri bilikləri formalaşdırmaq, sosial işin dəyər sistemini müəyyənləşdirmək;
- müasir cəmiyyətdə sosial iş prosesinin sosial-fəlsəfi aspektlərini, onun inkişafının əsas meyillərini və bu proseslə əlaqədar yaranan əsas sosial problemlərin spektrini müəyyən etmək;
- sosial işin və ümumilikdə sosial siyasətin əsas metodoloji problemlərinin həlli yollarını təklif etmək, bu sahələr üzrə mütəxəssislər arasında onların fəaliyyətlərinin ideoloji və metodoloji aspektlərinə maraq yaratmaq.

Sosial işin fəlsəfəsinin strukturu fəlsəfə elminin ümumi strukturuna bənzəyir. Ancaq bu halda tam uyğunluqdan danışmaq çətindir. Bir tərəfdən natamam yazışma bu elmi istiqamətin konkret məzmunu ilə müəyyən edilir. Digər tərəfdən, sosial işin fəlsəfəsi formalaşma mərhələsindədir və hələ hazır forma almamışdır, ona görə də onun strukturu hələ qurulmamışdır.

Hazırda sosial iş fəlsəfəsinin ontoloji aspektləri fəal şəkildə inkişaf edir , bu növ sosial fəaliyyətin mövcudluğunun müxtəlif aspektlərini, onun ilkin şərtlərini və strukturunu araşdırır. Burada həm ictimai formasiya hesab edilən sosial işin özünün mövcudluğunun spesifik cəhətləri, həm də onun sosial varlığın, eləcə də insan varlığının spesifikliyinə təsiri aşkarlanır.

Sosial işin fəlsəfi aspektləri

Sosial işin fəlsəfəsinin əsaslandığı aspektlər - coğrafi, siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni, mənəvi - hamısı birlikdə dəyər təlimatlarını, əsas yanaşmaları və etik prinsipləri müəyyən edir.

*Coğrafi aspek*t. Fəaliyyətlər müəyyən sərhədlər daxilində həyata keçirilir.

Siyasi aspekt. Sosial işçilərin işlədiyi ölkələrin müxtəlif siyasi sistemləri var. Fəaliyyətlər siyasi sistemdən asılı olmayaraq sosial iş prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir.

Sosial-iqtisadi aspekt. Adekvat yaşayış şəraiti, işə, səhiyyə və təhsil sistemlərinə çıxış, sosial təminat və xidmətlərə çıxış müasir cəmiyyətdə insan hüququdur.

Mədəni aspekt. Fərdlərin, qrupların, icmaların, ölkələrin adət-ənənələrinə, inanclarına, mədəniyyətinə hörmət edilməli və qorunmalıdır. Bu, ayrı-seçkiliyə qarşı siyasətin ən mühüm prinsipi, sabitliyin və cəmiyyətin inkişafının təminatıdır.

Mənəvi aspekt. Hər bir cəmiyyətin öz dəyər sistemi var. Sosial iş dəyər sistemini inkişaf etdirmək üçün sosial işçilərin işlədiyi şəxslərin mənəvi dünyasını, dəyərlərini, istəklərini, ideallarını, fəlsəfəsini, etikasını nəzərə almaq lazımdır.

Peşəkarlıq fəlsəfəsində bu aspektlərin vəzifəsi insanların ləyaqətinə xələl gətirmədən təhlükəsizliyini və inkişafını təmin edən ədalətli sosial institutların yaradılmasına töhfə verməkdir.

Hər bir peşə öz perspektivi və inanclar toplusu, həmçinin onun əsasını təşkil edən kollektiv vicdanla xarakterizə olunur. Biz buna peşəkar fəlsəfə deyirik. O, reallığın təsviri və ölçülməsi, əxlaqi və etik mühakimələrin formalaşdırılması üçün istifadə üçün müəyyən əsas modellər və standartlar təqdim edir. Sonuncu normaları, təlimatları və ya əxlaqi və ya etik prinsipləri adlandırırıq. Beləliklə, fəlsəfə peşəkarlığın bir hissəsinə çevrilir.

Ənənəyə görə, elmi biliklər nəinki müəyyən etməyə, həm də onların norma və ya patologiyasında sosial amilləri izah etməyə imkan verir.

Buna görə də sosial işin əsasını əzab çəkən, kömək və anlayış gözləyən, xilaskar rolunu öz üzərinə götürməyə və qonşusuna məhəbbət göstərməyə hazır olan yardımçı insan haqqında fəlsəfi fikirlər sistemi təşkil edir.

Sosial iş nəzəriyyəsinin ideoloji və metodoloji aspektlərinə həsr olunmuş nəşrlərdə bəzən iki anlayış qarışdırılır: “sosial işin fəlsəfi əsasları” və “sosial işin fəlsəfəsi”. Belə ki, V.N. Yarskaya “Sosial işin fəlsəfi əsasları” əsərində hər iki anlayışdan sinonim kimi istifadə edir [7,s. 147]. Sosial iş nəzəriyyəsinə həsr olunmuş bir çox əsərlərdə sosial işin sosioloji, psixoloji, politologiya, pedaqogika, dövlət-hüquqi əsasları işıqlandırılır, lakin onun faktiki fəlsəfi əsasları nəzərə alınmır [4,s. 24].

Fikrimizcə, qeyd olunan iki termini qarışdırmaq düzgün deyil, çünki onlar sosial iş nəzəriyyəsinin əsaslandırılmasında fəlsəfənin müxtəlif rolunu xarakterizə edir. Fəlsəfi biliklərin eyni bölmələri müxtəlif elmlərin fəlsəfi əsasları kimi xidmət edə bilər. Beləliklə, fəlsəfi antropologiyanı bir sıra humanitar elmlərin fəlsəfi əsası hesab etmək olar: psixologiya, pedaqogika, sosial antropologiya və s. Fəlsəfi antropologiyada bu elmlərin nümayəndələri öz fundamental tədqiqat proqramını müəyyən edən ilkin ideoloji və metodoloji prinsipləri cızırlar. Qeyd edək ki, bu halda fəlsəfənin müvafiq bölməsi birbaşa onun əsas götürdüyü konkret elmə ünvanlana bilməz.

Belə ki, sosial işin fəlsəfi əsasları sosial iş təcrübəsi və sosial işçinin peşəkar mədəniyyətinin inkişafı üçün müəyyən bir fəlsəfi problemin metodoloji əhəmiyyətinin təhlili prosesində dərk edilə bilər.

Müasir sosial-mədəni reallıq aşağıdakı əsas xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir:

1) cəmiyyətdə yeni münasibət növünün formalaşması, yeni ideoloji yönümlü ehtiyac səbəbilə dəyər sisteminin tabeliyində əhəmiyyətli dəyişikliklər;

2) fərdin gizli potensialının reallaşdırılmasını optimallaşdırmaq üçün böyük fürsətlər verən mədəniyyətdəki yeni hadisələr;

3) həyati ehtiyac və qabiliyyətlərin fərqləndirilməsi sahəsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi;

4) müasir dünyada əsas mədəni cərəyanlar arasında dialoqun başlanğıcı[3,s.7].

Fikirimizcə, sosial işin mahiyyəti müəyyən səviyyədə mədəni, sosial təminat əldə etmək üçün sosial subyektə və onun mövcud olduğu mühitə dövlət və qeyri-dövlət təsirinin konkret formasını həyata keçirməkdən ibarətdir.

Sosial işin həyata keçirilməsinin ən vacib vasitələri sosial yardım, sosial müdafiə və sosial təminatdır ki, bu da sosial fəaliyyətin bu növünün sosial-siyasi, sosiallaşdırıcı, qoruyucu-vasitəçi və tərbiyəvi funksiyalarını səmərəli həyata keçirməyə imkan verir, prinsipin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Müasir dünyada sosial işin əhəmiyyəti durmadan artır. Bu, çətin həyat vəziyyətində olan insanın sosiallaşması (və ya yenidən sosiallaşması) üçün getdikcə əhəmiyyətli bir amilə çevrilməsi ilə əlaqədardır. Buna görə də, sosial iş fəlsəfəsinin nəticələri "insan - cəmiyyət - dövlət" dialektik triadasının problemlərinin və ümumiyyətlə "insan - ətraf aləm" münasibətlərinin fəlsəfi dərk edilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Amma məhz “dünya-insan” problemi bütün tarixi boyu fəlsəfi biliklər üçün sistem formalaşdıran problem kimi çıxış edir. Beləliklə, elmi tədqiqatın müstəqil istiqaməti kimi sosial iş fəlsəfəsinin formalaşmasına obyektiv ehtiyac var.

Beləliklə, sosial işin fəlsəfəsi insanların həyat məkanında, sosiallaşmış dünyasında sosial, fərdiləşdirilmiş münasibətlərinin məzmununu və mənasını mənimsəməyin zəka, hisslər, iman, ehtiyaclar, maraqlar və dəyərlər oriyentasiyası, o cümlədən, mənəvi və intellektual səviyyəsidir. Bununla belə, belə bir yanaşma sosial işin mühüm fəlsəfi əsaslarını haqlı olaraq göstərsə də, onun özünəməxsus xüsusiyyətlərini adekvat şəkildə əks etdirmir.

Sosial işin fəlsəfəsinin məzmununa başqa bir yanaşma sonuncunu "peşəkar fəaliyyət ideologiyası" kimi başa düşür. O, ictimai peşə kimi sosial işin təkamül inkişafı prosesində formalaşan dəyərlərə və ideallara əsaslanır. Sosial işin fəlsəfəsi müvafiq sosial və peşə prinsiplərini, normalarını və dəyərlərini rəhbər tutaraq, müəyyən biliyə malik olan, peşələrinə dair ümumi tələblərlə birləşən insanların kollektiv təmsilidir" [6, s.72].

Bu yanaşmanın əsas çatışmazlığı fəlsəfənin özünün predmet sahəsinin daralmasında görünür ki, bunu təkcə ideologiyaya, dünyagörüşünə və ya metodologiyaya bağlamaq olmaz. Fəlsəfə bütün bu mövzu sahələrini əhatə edir və yalnız onların vəhdətində bu bilik istiqamətinin yüksək statusuna malik olanı təşkil edir. Bundan əlavə, fəlsəfəni ideologiya ilə eyniləşdirmək olmaz, çünki fəlsəfi diskurs bütün ideologiyanı deyil, yalnız onun cəmiyyət haqqında ümumi elmi təsəvvürlərə inteqrasiya olunmuş ən yüksək nəzəri ümumiləşdirmələrini və əslində bu ideologiyanın üzərində qurulduğu metodoloji əsasları təmsil edir.

Bu nəzəri yanaşmalar arasındakı ziddiyyətin həlli mümkünlüyünü bir sıra müəlliflər öz metodoloji sintezində görürlər [5, s.15]. Bu yanaşma kifayət qədər cəlbedici görünür, çünki sosial işin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sosial inkişafın qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi fonunda aparılmalıdır və bu mənada sosial işin fəlsəfəsi sosial fəlsəfənin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Bundan əlavə, sosial işin öyrənilməsində antropoloji, mədəni və sivilizasiya yanaşmalarının hərtərəfli tətbiqi heuristik cəhətdən səmərəli görünür. Eyni zamanda, sosial işin özünü, ilk növbədə, konkret mədəni və sivilizasiya hadisəsi kimi başa düşmək olar və tədqiqatçının ixtiyarında sosial işin tarixi-tipoloji təsnifatı və müqayisəli təhlili üçün etibarlı meyar vardır [5, s.18].

Sosial işin fəlsəfəsi peşənin tarixi inkişafı və formalaşması prosesində formalaşmış ideoloji əsasını təmsil edir. Sosial işin fəlsəfi dəyərləri, xüsusən humanizm və ona əsaslanan sosial yardımlar insan cəmiyyətinin inkişafı və formalaşması üçün güclü rıçaqlardır. Qonşuya qarşı sosial yardımın və mərhəmətin yaranmasından, körpələrin öldürülməsindən, qoca və şikəst insanların məhv edilməsindən sonra bəşəriyyətin daha da güclənməsi, öz inkişafında güclü sıçrayış etməsi də bunu təsdiqləyir.

Sosial işçinin fəaliyyəti insanlarla bağlıdır, insanların ətrafdakı xarici dünya ilə münasibətlərini tənzimləyir, yəni sosial iş insan münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəlib. Bu vəziyyətdə fəlsəfi dəyərlər əsas rol oynayır, çünki onlar təkcə insanın başqa insanlara münasibətini müəyyən etmir, həm də onun özü, cəmiyyətdəki rolu və varlığının mənası haqqında təsəvvürünü formalaşdırır. Bu baxımdan humanizm kimi fəlsəfi dəyər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu anlayış sosial işin mənəvi-əxlaqi ölçüsü və onun əsas fəlsəfi mənasıdır.

Sosial işdə əsas dəyərlərə əlavə olaraq, fəlsəfənin mütəxəssisin peşə fəaliyyətində rolu ondan ibarətdir ki, fəlsəfə refleksiya və özünü əksetdirmə kimi vərdişlərin inkişafına töhfə verir, başqa sözlə, fəlsəfə mütəxəssisə öz fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Mütəxəssislər öz fəaliyyətlərində sosial və mülki hüquqlar baxımından əlverişsiz insanlarla qarşılaşdıqları üçün, düşüncə və özünü əks etdirmə qabiliyyəti kommunikativ xarakterli hər bir peşə üçün, xüsusən də sosial iş üçün lazımdır.

Bu, sosial işin nəzəri özünü əksetdirmə prinsipinə əsaslanır, bunun əsasında sosial iş təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, onun problem və çətinliklərinin dərk edilməsi, bunun dərk edilməsinin fəlsəfi səviyyəsinə yüksəlmək cəhdi var. Bu yanaşma, bu fəaliyyət növü üçün etibarlı nəzəri əsas təmin etmək ehtiyacını dərk etmiş sosial iş praktikantları üçün ən cəlbedicidir.

Bununla belə, insan haqqında biliklərin inteqrasiyası və sintezi funksiyasını yerinə yetirən sosial işin fəlsəfəsidir. Sosial işin problemlərinin mahiyyəti onun fəlsəfi əks olunmasının,

metodologiyanın inkişafının, sosial iş fəlsəfəsinin konseptual aparatının, mədəni-fəlsəfi ənənənin seçilməsinin zəruriliyini müəyyən edir.

Sosial işin aksioloji aspektləri

Sosial işin fəlsəfəsində mühüm yeri sosial işin etikası və aksiologiyası sahəsində tədqiqatlar tutur. Fikrimizcə, sosial işin fəlsəfəsi çərçivəsində aksioloji tədqiqatlar ümumi etika və aksiologiyanın əsaslarını tamamilə təkrarlamamalıdır; cəmiyyətdə hökm sürən həqiqi əxlaqa tam yönləndirilə bilməz. Bununla belə, insanın rifahının onun yaşadığı mühitin vəziyyətindən, xüsusən də təbii mühitdən asılılığını da nəzərə almalı olacaq. Tətbiqi mahiyyətinə və cəmiyyətin ümumi fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsi kimi sosial işin özünün əhəmiyyətinə görə o, ictimai əxlaqın və bütövlükdə sosial şüurun formalaşması üçün ən mühüm vasitə və şərtlərdən birinə çevrilə bilər və buna görə bütün cəmiyyətin müsbət transformasiyasının formalaşmasında mühüm amil hesab edilməlidir.

Sosial işin aksiologiyasının aparıcı vəzifəsi sosial işin sosial dəyərlər dünyasında necə kök saldığını müəyyən etməkdir. Sosial dəyərlər dünyası həm bütövlükdə dünya, həm də onun ayrı-ayrı komponentləri üçün bir insan üçün məna baxımından ətraf aləmin əksidir. *Dəyər* bir obyektin və ya hadisənin insanlar üçün mədəni, sosial və ya şəxsi baxımdan məna kəsb edən xüsusiyyətidir.

Sosial işin aksioloji aspektləri üç aspektdə təqdim edilə bilər.

Birinci aspekt, formalaşması son nəticədə sosial işin özünün insan fəaliyyətinin xüsusi bir növü kimi formalaşmasına və inkişafına səbəb olan həmin dəyərlərin inkişaf prosesinin öyrənilməsinə aiddir. *Bu cəhəti “sosial iş üçün dəyərlər”* kimi ümumiləşdirmək olar.

İkinci cəhət sosial işin ictimai dəyərlər sistemində yerinin nəzərə alınması ilə bağlıdır. Ümumi mənada, bu yer qeyri-müəyyən olur və həm sosial işin özünün inkişaf dərəcəsi və spesifikliyi, həm də bu sosial iş sisteminin mədəni bir hadisə olduğu cəmiyyət tipinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. *Biz bu cəhəti “dəyər kimi sosial iş”* kimi təyin edəcəyik.

Üçüncü aspekt, müəyyən bir peşə fəaliyyəti növü hesab edilən sosial iş daxilində sosial dəyərlər sisteminin öyrənilməsinə aiddir. Vurğulayaq ki, sosial işin aksiologiyasının məhz bu üçüncü aspekti ən fəal şəkildə inkişaf etdirilir.

Sosial işin fəlsəfi dəyərləri

Sosial iş dəyər sistemi 4 səviyyəni əhatə edir:

1. Meta səviyyə - qlobal, sivilizasiya vəzifələri və məqsədləri kontekstində sosial işin dəyərləri;
2. Makro səviyyə - bir peşə kimi sosial işin dəyərləri;
3. Mezo səviyyə - müştəri dəyərləri;
4. Mikro səviyyə - sosial işçi ilə müştəri arasında peşəkar qarşılıqlı əlaqənin dəyərləri.

Meta səviyyəli dəyərlərə aşağıdakılar daxildir:

- yaşamaq və azadlıq hüququ (insanın həyat tərzini azad seçmək hüququ, ayrı-seçkiliyin müxtəlif formalarından, şəxsi həyata müdaxilədən, özbaşınalıqdan azad olmaq);
- bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verməmək (şəxsə bərabərlik və hörmət kimi başa düşülür);
- ədalət (insan ehtiyaclarının ödənilməsini, maddi şəraitin ədalətli bölüşdürülməsini, sosial təminat, sosial müdafiə kimi xidmətlərə çıxışı nəzərdə tutur);
- həmrəylik (insanın iztirablarını və taleyini dərk etmək, onun hüquqları uğrunda mübarizədə iştirak etmək deməkdir);
- sosial məsuliyyət (cəmiyyətin insanın həyatını yaxşılaşdırmaq üçün istifadə etməli olduğu istənilən resursları və insanın öz qabiliyyət və istedadlarının inkişafı və istifadəsinə görə cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıdığını nəzərdə tutur);
- sülhün və zorakılığın təmin edilməsi (sülh təkcə münaqişənin olmaması kimi deyil, özü ilə, başqa insanlarla və ətraf mühitlə harmoniyaya nail olmaq kimi başa düşülür. Hazırda təkamül yanaşması üstünlük təşkil edir - dinc inkişaf sivilizasiya dəyərinə çevrilir);
- insan və təbiət münasibətləri (insan və təbiətin tam harmoniyası və ətraf mühitin bərpası və mühafizəsi mexanizmlərinin yaradılması).

Makro səviyyəli dəyərlər:

- fərdin cəmiyyətə münasibətdə üstünlükləri (sosial iş müştərinin maraqlarını qoruyur. İctimai maraqlar yalnız müştərinin qanunu pozduğu və ya onun maraqlarının başqa şəxslərin maraqlarını poza biləcəyi şəraitdə prioritet ola bilər);
- müştəri ilə münasibətlərdə məxfiliyin qorunması (məxfiliyə müştərinin məlumatın alınması, müzakirəsinin mümkünlüyü və elmi məqsədlər üçün istifadənin mümkünlüyü barədə müştəri ilə razılaşma daxildir);
- şəxsi ehtiyac və hissləri peşəkar münasibətlərdən ayırmaq istəyi (yardım göstərilməsi prosesində sosial işçi öz dəyərlərini, emosiyalarını müştəri ilə peşəkar münasibətdən ayırmalıdır. Sosial işdə prinsip qəbuledilməzdir: sən - mənə, mən - sənə);
- sosial dəyişiklik istəyi, şüurlu sosial ehtiyaclara uyğunluq (bu, sosial sferanın dəyişdirilməsi üzrə fəaliyyət, ayrı-seçkiliyin və zorakılığın bütün formalarına qarşı mübarizədir);
- bilik və bacarıqları digər insanlara ötürməyə hazır olmaq (həyat rolları, insanlar, müştərilər arasında münasibətlər haqqında biliklərin ötürülməsi);
- fərdi və qrup fərqlərinə hörmət, onların layiqli qiymətləndirilməsi;
- müştərinin özünə yardımını inkişaf etdirmək istəyi;
- sosial ədalət, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün iqtisadi, fiziki və intellektual rifah arzusu;
- həyatda və peşəkar fəaliyyətdə yüksək şəxsi standartlara can atmaq.

Mezo səviyyəli dəyərlər:
- abstrakt dəyərlər (demokratiya, ədalət, bərabərlik, azadlıq, sülh, özünü həyata keçirmə);
- fəaliyyət göstərən şəxsiyyətin dəyərləri (“yaxşı – pis” cəmiyyət, “yaxşı – pis” ailə, “prestijli - qeyri-prestijli” iş);
- instrumental və ya əməliyyat dəyərləri (sosial normalar, peşəkar məsuliyyət prinsipləri).

Mikro səviyyəli dəyərlər:
- empatiya (sempatiya);
- qəbul (müştəriyə qarşı şərt qoymadan ona dost münasibət);
- orijinallıq (müştəri ilə məsafə və eyniləşdirmənin olmaması şərtilə şüurlu hisslərin və şəxsi münasibətlərin özünü açıq şəkildə açıqlaması);
- hörmət (müştərini bir fərd kimi qəbul etmək bacarığı);
- ekspertiza (müştəri dəstək tədbirlərinin başa düşülməsi);
- cəlbedicilik (müştəri üçün "ona bənzər" olmaq bacarığı);
- etibarlılıq (müştəri etimadını qazanmaq imkanı).

Bu baxımdan sosial işdə dəyərlər fəlsəfəsi mütəxəssisin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır və mütəxəssisin dəyər yönümlərini inkişaf etdirməyə, habelə cəmiyyətdə məhsuldar fəaliyyət göstərməsi məqsədi ilə müştərinin dünyagörüşünün effektiv modelini qurmağa yönəldilmişdir.

Müasir sosial fəlsəfədə “sosial” anlayışı həm geniş, həm də dar mənada istifadə oluna bilər. Bu anlayış cəmiyyətdə, eləcə də sosial sferada baş verən bütün proseslərə aid edilə bilər, yalnız bu sahəyə xüsusi aid olan, bu sahənin xüsusiyyətlərini ifadə edənlərə təsir edə bilər. Sosial sferanın özünə gəlincə, onu bütöv bir cəmiyyət çərçivəsində digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirmək olar [2, s.7].

Sosial işin fəlsəfəsi fəlsəfənin bütün ən mühüm bölmələri və istiqamətləri üzrə öz metodoloji əsaslandırılmasına əsaslanır yəni, sosial iş nəzəriyyəçisi yalnız bir və ya bir neçə fəlsəfi istiqamətin metodoloji paradiqması ilə məhdudlaşmamalıdır, o, tədqiq olunan sosial hadisənin idrakının müxtəlif problemlərini həll etmək üçün fəlsəfi metodologiyanın bütün arsenalından istifadə etməlidir.

Sosial iş fəlsəfəsi fəlsəfənin bir hissəsidir, fəlsəfi tədqiqatın sərhədyanı sahəsidir, mənası müəyyən bir sosial fenomeni - sosial işi öyrənmək üçün fəlsəfi metodologiyanın tətbiqidir, bu da öz növbəsində çox mürəkkəb bir formalaşmadır. Aydındır ki, bu halda tədqiqat vəzifələrinin mürəkkəbliyi müasir fəlsəfənin ixtiyarında olan bütün metodoloji vasitələrin cəlb edilməsini tələb edir.

Təklif olunan metodoloji yanaşma bizə sosial iş fəlsəfəsinin ümumi strukturunun dərk edilməsinə müəyyən əminlik gətirməyə imkan verir. Bu yanaşma ilə bütövlükdə sosial işin fəlsəfəsinin strukturu fəlsəfə elminin ümumi strukturuna bənzəyir. Ancaq tam uyğunluqdan danışmaq

çətindir. Bir tərəfdən natamam yazışma bu elmi istiqamətin konkret məzmunu ilə müəyyən edilir. Digər tərəfdən, sosial işin fəlsəfəsi formalaşma mərhələsindədir və hələ hazır forma almayıb, ona görə də onun strukturu qurulmayıb.

Sosial işin fəlsəfəsinin ən mühüm struktur komponentləri

Sosial işin fəlsəfəsi ən mühüm struktur komponentləri aşağıdakı kimi təqdim edilməlidir:

1. Sosial işin ontologiyası bu sosial fəaliyyət növünün mövcudluğunun müxtəlif aspektlərinin, onun ilkin şərtlərinin və strukturunun mahiyyətini təşkil edir. Sosial işin ontologiyasının öyrənilməsində mühüm vəzifələrə onun fəaliyyət və inkişafının ən ümumi qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, sosial işin ümumilikdə sosial varlığın və xüsusilə insan varlığının spesifikliyinə təsirinin öyrənilməsi daxildir.

2. Sosial iş metodologiyası - sosial iş nəzəriyyəsinin öyrənilməsi predmetini və onun praktiki fəaliyyət dairəsini təşkil edən sosial hadisələrin dərk edilməsinə idrakın fəlsəfi prinsiplərinin, metodlarının və prosedurlarının tətbiqi.

3. Sosial işin epistemologiyası - sosial iş prosesinin özünün bilik məsələlərinin öyrənilməsi. Söhbət, xüsusən, sosial işin fəlsəfi anlayışının mümkün olduğu mövqelərdən metodoloji yanaşmalardan gedir. Bu sahədə qnoseoloji tədqiqatların nəticələri, ilk növbədə, sosial iş nəzəriyyəsinin konseptual-metodoloji aparatının inkişafı üçün bilavasitə praktiki əhəmiyyətə malikdir.

4. Sosial işin dialektikası - sosial iş sisteminin ən mühüm sistem yaradan prinsip və qanunauyğunluqlarının, habelə onun inkişafının müəyyənedici determinantlarının və meyillərinin açıqlanması.

5. Sosial işin aksiologiyası - sosial iş daxilində dəyərlər və qiymətləndirmələr sistemini dərk etmək, həmçinin sosial işin özünü sivilizasiya və mədəni dəyər kimi nəzərdən keçirmək.

6. Sosial işin antropologiyası - sosial işin subyekti və obyekti kimi insanın xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələləri araşdırır; fərdin sosiallaşması (yenidən sosiallaşması) üçün yeni imkanların formalaşması ilə; sosial fəaliyyətin spesifik növü kimi sosial işin özünün humanist təbiəti ilə.

Beləliklə, sosial işin fəlsəfəsi ən ümumi ontoloji, qnoseoloji, metodoloji və sosial qanunları aşkar etməyə yönəlmiş fəlsəfi tədqiqatın xüsusi istiqamətidir.

Cəmiyyət elmləri təbiət elmləri ilə müqayisədə müəyyən xüsusiyyətə malikdir. Sosial faktlar təbiət elmləri kimi sabit və birmənalı deyil. Sosial nəzəriyyələr həmişə müəyyən bir fərziyyə ilə seçilir, bu da onların izahatlarını və proqnozlarını kifayət qədər qeyri-müəyyən edir. Bu nəzəriyyələrin özü ictimai həyatın faktlarıdır, onlar bütün ictimai hadisələri öz spesifik zamanları baxımından nəzərdən keçirirlər [2, s.3].

Buna uyğun olaraq, sosial işin fəlsəfi əsaslarını müəyyən bir fəlsəfi nəzəriyyənin bu sosial fəaliyyət növünün təcrübəsi üçün metodoloji əhəmiyyətinin təhlili prosesində dərk etmək olar. Sosial işin fəlsəfi əsasları metafizik, dialektik, pozitivist, antropoloji, fenomenoloji, ekzistensial və s. ola bilər.

Sosial işin fəlsəfəsindən fərqli olaraq, konkret sosial hadisəni – sosial işi dərk etmək üçün fəlsəfi biliklərin metodoloji aparatından istifadəyə əsaslanan sosial iş nəzəriyyəsi əsas anlayış və prinsipləri inkişaf etdirən sosial işin fundamental elmidir. Fəlsəfə sosial iş nəzəriyyəsi üçün metodologiya kimi çıxış edir və onun praktikası ilə əlaqədar olaraq fəlsəfənin metodoloji iştirakı dolayı yolla, sosial iş nəzəriyyəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Beləliklə, sosial iş nəzəriyyəsinin hazırkı inkişafı mərhələsində fəlsəfi biliklərin yeni bir istiqaməti - sosial işin fəlsəfəsi formalaşır, bunun mənası konkret bir fenomenin - sosial işin öyrənilməsi üçün fəlsəfi metodologiyanın tətbiqindən ibarətdir. Sosial işin fəlsəfi əsasları fəlsəfi paradiqmalar və metodologiyanın fundamental prinsipləridir.

Nəticə

Sosial işin müvafiq elmi bilik sahəsi kimi formalaşması və inkişafı onun nəzəri və metodoloji əsaslandırılması dərəcəsindən və formalaşmış konseptual-kateqorik aparatın səviyyəsindən çox asılıdır. Sosial işdə sistemli-kateqorik yanaşma sosial fəlsəfənin və fəlsəfi antropologiyanın əsas

prinsiplərinə əsaslanır ki, bu prinsiplər sosial işçilərin peşə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Sosial işin fəlsəfi əsaslarının və metodologiyasının formalaşması kontekstində sosial-fenomenoloji idrak təcrübəsi xüsusi maraq doğurur. Birincisi, sosial iş özlüyündə sosial varlığın bir hissəsidir, ikincisi, sosial dünya haqqında biliklər özünü tanıma prosesi ilə bağlıdır. Beləliklə, sosial işin fəlsəfəsi varlığın son əsasları üzərində fəlsəfi əksetdirmə prosesi, sosial yardımı transformasiya edən cəmiyyətdə sosial dəstək fəlsəfəsi kimi dərk etmək prosesi və idrak praktikasında sosial-fenomenoloji anlayışdır.

Bu baxımdan sosial və humanitar bilik nəzəriyyəçiləri getdikcə daha çox sosial fenomenologiyaya müraciət edirlər ki, burada sosial mənanın ilkin sferası təbii şəraitdə şüurdur və gündəlik biliklər onların peşəkar əksinin başlanğıc nöqtəsidir. Sosial fenomenologiya həyat dünyası anlayışlarını ideallaşdırılmış obyektlərin müvafiq sistemlərinə çevirməyə imkan verən bir metodologiyadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova Q.Y., Hacıyev Z.C. Sosial fəlsəfə. Dərs vəsati. Bakı, 2012, 480 s.
2. Nəzərov M.H. Sosial fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı, 2024. 655 s.
3. Nəzərov M.H. Təhsil fəlsəfəsi. Dərs vəsaiti Bakı, 2022, 496 s
4. Основы социальной работы / Докл. ред. П.Д.Павленок.-М.:ИНФРА-М, 2004.177 с.
5. Отюцкий Г.П. Философия социальной работы: проблемы проектирования / Г.П. Отюцкий. - М.: РГДУ, 2007. - 186 с.
6. Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы. М.:ВЛАДОС,2001. 432 с..
7. Ярская В.Н. Философские основы социальной работы // Теория социальной работы / Под ред. Э.И. О Холостовой. - М., 2001. - 354 с.

Муслим Хатам оглы Назаров,
заведующий кафедрой “Социальные науки и образование”
Азербайджанского Университета Кооперации, доктор философских наук
Электронная почта:muslimnazarov@mail.ru

Концептуальные основы философии социальной работы

Резюме

Объектом исследования – является обоснование необходимости формирования нового направления философских исследований – философии социальной работы, формирующегося отечественного рынка социальных услуг и опыта взаимоотношений его участников. Изучается также опыт внедрения философских подходов и мер в социальной сфере в развитых странах.

Целью исследования – является разграничение понятий «философские основы социальной работы» и «философия социальной работы». Это разработка концепции, стратегии, комплекса маркетинговых инструментов (средств) и организационно-управленческих мероприятий для реализации социальных услуг на формирующемся внутреннем рынке.

Методологическая основа исследования – в ходе исследования использовались следующие методы: анализ публикаций и статистических данных, макро- и микроэкономический анализ, анализ социальных услуг, социологические опросы, интервью, анкетирование, методы экспертной оценки и прогнозирования, социально-экономическое моделирование.

Теоретическая и прикладная значимость исследования – «Философские основы социальной работы» – это особая социальная концепция, направленная на непрерывное использование знаний, полученных в ходе интерактивного общения об индивидуальном потребителе, для обеспечения стратегически взаимовыгодных отношений, а также для содействия созданию и продвижению социальных услуг.Разработать типологию и механизмы

формирования, оценки и оптимизации «философии социальной работы»; Заключается в создании комплекса инструментов для маркетинговых исследований и мероприятий в социальной сфере, позволяющего изучать и сегментировать рынок, формировать адекватное предложение социальных услуг, ценовую политику, коммуникацию и продвижение услуг на рынке.

Результаты исследования – Принимая во внимание различные характеристики социальной сферы и формируя концепцию (философию, совокупность основных принципов) в этой области, основные принципы философии в социальной сфере базируются на человеческом потенциале, направляя социальную деятельность на потребителя.

Оригинальность и научная новизна исследования – дальнейшая персонализация основных принципов философии в социальной сфере будет способствовать улучшению восприятия конкретного потребителя и созданию надежных взаимоотношений между вузом и студентами, предприятиями и обществом. Выделены следующие важнейшие структурные компоненты философии социальной работы: онтология, методология, эпистемология, аксиология, антропология и диалектика социальной работы.

Научная новизна исследования – заключается в том, что разработанный концептуальный подход может быть применен любыми образовательными и общественными организациями в условиях комплексного использования всего инструментария, представленного в рамках философской концепции социальной работы.

Ключевые слова: социальное действие, социальная защита, социальная помощь, социальная работа, социальное обеспечение, философские основы социальной работы.

Muslim Hatam Nazarov
Head of the Department of “Social Sciences and Education”
of the Azerbaijan Cooperative University, philosophy doctor of sciences
E-mail: muslimnazarov@mail.ru

Conceptual foundations of social work philosophy

Summary

The object of the study – is the justification of the need to form a new direction of philosophical research - the philosophy of social work, the experience of relations between the emerging domestic market of social services and its participants. The experience of implementing philosophical approaches and measures in the social sphere in developed countries is also studied.

The purpose of the study – is to distinguish the concepts of “Philosophical foundations of social work” and “philosophy of social work”. The aim is to develop a concept, strategy, a set of marketing tools (means) and organizational and managerial measures for the implementation of social services in the emerging domestic market.

Methodological basis of the study – the following methods were used during the study: analysis of publications and statistical data, macro and microeconomic analysis, analysis of social services, sociological surveys, interviews, questionnaires, expert assessment and forecasting methods, social and economic modeling.

Theoretical and applied significance of the study – “Philosophical foundations of social work” is a special social concept aimed at the continuous use of knowledge obtained through interactive communication about an individual consumer in order to ensure strategically mutually beneficial relationships, to help create and promote social services. To develop a typology, mechanisms for the formation, assessment, optimization of the “philosophy of social work”; to create a set of tools for marketing research and activities in the social sphere, which will allow to study and segment the market, to create an adequate supply of social services, pricing policy, communication and promotion of services to the market.

Results of the study – Taking into account the distinctive features of the social sphere, the main principles of philosophy in this sphere are formed, taking into account the concept (philosophy, set of basic principles), the main principles of philosophy in the social sphere are based on human potential, directing social activity to the needs of consumers.

Originality and scientific novelty of the study – further individualization of the main principles of philosophy in the social sphere will help to improve the perception of a specific consumer and create reliable relations between the university and students, enterprises and society. The following most important structural components of the philosophy of social work are identified: ontology, methodology, epistemology, axiology, anthropology and dialectics of social work.

Scientific novelty of the study – the developed conceptual approach can be applied by any educational and social organizations in the context of the complex use of all the tools presented within the framework of the philosophical concept of social work.

Key words: social activity, social protection, social assistance, social work, social security, philosophical foundations of social work.

UOT 379.004

Taley Vidadi oğlu AĞAZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin doktorantı
Taleh.aghazada@gmail.com
***ORCID №:* 0009-0003-3491-2593**
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.056

TURİZM SƏNAYESİNDƏ PROQNOZLAŞDIRMANIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi turizm sənayesinin inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunan proqnozlaşdırma metodlarının təhlili və proqnozlaşdırma və modelləşdirmə potensialının gücləndirilməsi üçün başlıca istiqamətlərin seçilməsi və istifadəsi ilə bağlı tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Tədqiqat metodologiyasına elmi ədəbiyyatın nəzəri icmalı və turizm sənayesində proqnozlaşdırma üzrə sahə hesabatları və beynəlxalq tədqiqatların sistemli təhlili daxildir. Tədqiqat metodları arasında statistik, müqayisəli və ümumiləşdirmə metodları istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqat müasir proqnozlaşdırma metodlarının tətbiqinin Azərbaycanın turizm sənayesində təcrübələri əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıra biləcəyini göstərir. İşdə təklif olunan proqnozlaşdırma metodlarının təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr, tələb olunan resurslar, tətbiq mürəkkəbliyi, etibarlılıq və proqnozlaşdırılan nəticələrin dəqiqliyindən asılı olaraq, turizm sənayesinin inkişafına dair dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsinin səmərəliliyini və etibarlılığını artırmağa kömək edə bilər.

Tədqiqatın nəticələri turizm siyasəti üzrə mütəxəssislər, xüsusilə turizm administrasiyası işçiləri, biznes cəmiyyəti, qonaqpərvərlik və turizm sənayesinin müvafiq sahələrində elmi-pedaqoji kadrlar üçün faydalı ola bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi proqnozlaşdırma metodlarının təkmilləşdirilməsinin turizm təşkilatlarının işinin səmərəliliyinin artırılmasına, xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və milli turizm sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artmasına təsirinin aşkar edilməsindədir. İşdə təklif olunan proqnozlaşdırma metodları qonaqpərvərlik və turizm sənayesi müəssisələrinə bazarın dəyişən şərtlərinə sürətlə uyğunlaşmağa, gələcəyi planlaşdırmağa və turistlərin dəyişən ehtiyaclarını ödəmək üçün strategiyalar hazırlamağa kömək edir.

Açar sözlər: turizm sənayesi, proqnozlaşdırma metodları və modelləri, səmərəlilik, turizmin davamlı inkişafı, innovativ turizm məhsulları və xidmətləri.

Giriş

Müasir dinamik iqtisadi mühitdə, səyahət sektorunun qlobal iqtisadi meyillərdən sosial və texnoloji dəyişikliklərə qədər çoxsaylı daxili və xarici amillərin təsirinə məruz qaldığı bir dövrdə, gələcəyi adekvat proqnozlaşdırma qabiliyyəti hər bir ölkənin turizm sənayesinin davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin əsas elementinə çevrilir [1].

Proqnozlaşdırma təşkilatlara və dövlət qurumlarına gələcək hadisələri və meyilləri gözləməyə, inkişaf strategiyalarını uyğunlaşdırmağa və gələcəyin qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı riskləri minimuma endirməyə imkan verir. Bu, xüsusilə iqtisadi şərtlərdən, siyasi sabitlikdən, müəyyən səyahət istiqamətlərinin modasından və digər amillərdən asılı olaraq tələb və təklifin güclü dalğalanmaları turizm sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Proqnozlaşdırma turizm xidmətlərinə potensial tələbin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir ki, bu da turizm obyektlərinin tutumlarının planlaşdırılması, infrastrukturun inkişafı və marketinq strategiyalarının formalaşdırılması üçün olduqca vacibdir.

Səmərəli proqnozlaşdırma turizmin tələb və təklifində gələcək dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmış strategiyaların inkişafına kömək edir.

Beləliklə, turizmdə proqnozlaşdırma çoxşaxəli və çoxölçülü bir prosesdir ki, bu da dünyada müşahidə olunan trendlərin dəyişikliklərinə uyğun olaraq yanaşmaların və metodların daim yenilənməsini tələb edir. Bütün deyilənlər, bu sahədə daimi akademik tədqiqatların və innovativ inkişafın zəruriliyini vurğulayır.

Turizm sənayesində ənənəvi proqnozlaşdırma metodlarından müasir texnologiyaların istifadəsinə keçid

Müasir şəraitdə turizmdə proqnozlaşdırma ənənəvi metodlardan müasir texnologiyaların istifadəsinə doğru irəliləyir.

Ənənəvi proqnozlaşdırma metodlarına keyfiyyət və kəmiyyət metodları daxildir [6]. Keyfiyyət metodları ekspert qiymətləndirmələrini və rəylərin təhlilini əhatə edir [7]. Bu metodlar subyektiv olsa da, sənaye ekspertlərindən anlayışlar əldə etmək və hələ tədqiq edilməmiş yeni meyilləri qiymətləndirmək üçün faydalıdır.

Belə bir yanaşmanın nümunəsi kimi Devid Uiver və Laura Lautonun "Turizmdə Menecment" adlı kitabını göstərmək olar ki, burada turizm istiqamətlərinin idarə edilməsi kontekstində ekspert qiymətləndirmələrinin tətbiqi təhlil edilir [8]. Bu kitab turizmin iqtisadi, sosial-mədəni və ekoloji aspektləri, eləcə də davamlılıq və turizm istiqamətlərinin inkişafı məsələlərinin geniş şəkildə müzakirəsini özündə ehtiva edir.

Kəmiyyət metodları tarixi məlumatlara və statistik təhlilə əsaslanır. Nümunələrə zaman sıraları və reqressiya təhlili daxildir [9]. Bu metodlar keçmiş məlumatlara əsaslanaraq gələcək meyilləri daha obyektiv və dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir.

Müasir metodların və yanaşmaların, məsələn, böyük verilənlərin və süni intellektin (Sİ) istifadəsi proqnozların dəqiqliyini və etibarlılığını artırmaq üçün yeni imkanlar açır [2-5]. Bu metodlar keçmiş və cari meyillər haqqında böyük həcmdə məlumatları emal etməyə və təhlil etməyə imkan verir. Bu da proqnozları nəinki daha dəqiq, həm də turizm sənayesinin xüsusi şərtləri və ehtiyacları üçün daha relevant (uyğun) edir. Nəticədə turizm bazarının dinamikasını və ehtiyaclarını daha yaxşı başa düşməyə imkan yaranır.

Göründüyü kimi, turizmdə proqnozlaşdırma tarixi – meyillərin intuitiv anlaşılmasından mürəkkəb analitik və kompüter modellərinin istifadəsinə keçidin tarixidir.

Turizm sənayesinin inkişafının ilkin mərhələlərində diqqət ekspert qiymətləndirmələrinə və məhdud məlumat dəstləri əsasında meyillərin təhlilinə yönəldilmişdi. Proqnozlar fərdi ekspertlərin təcrübəsi və bilikləri əsasında qurulurdu ki, bu da subyektivliyi artırır və proqnozlarda səhvlər riskini yüksəldirdi.

Statistik təhlilin və məlumat toplamağın inkişafı ilə ilk kəmiyyət proqnozlaşdırma metodları tətbiq olunmağa başladı. Bu metodlar turist axınlarının hərəkəti, səyahət xərcləri və digər indikatorlara dair tarixi məlumatlara əsaslanaraq gələcək meyilləri daha obyektiv və dəqiq ölçməyə imkan verdi.

Proqnozlaşdırma metodlarının inkişafında mühüm mərhələ zaman sıraları və reqressiya təhlilinin tətbiqi oldu [10]. Bu metodlar uzunmüddətli zaman ardıcıllığı məlumatlarına əsaslanaraq meyilləri təhlil etməyə və proqnozlaşdırmağa, mövsümi dalğalanmaları və turizmdə tələbə təsir edən digər amilləri nəzərə almağa imkan verdi.

Hazırda statistik metodlar turizm sənayesində proqnozlaşdırma alətləri arsenalında mərkəzi yer tutur. Onlar tarixi məlumatları təhlil edərək meyilləri, qanunauyğunluqları aşkar etməyə və turizm xidmətlərinin tələb və təklifində gələcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmağa imkan verir [17]**.**

Zaman sıraları metodu müxtəlif vaxtlarda toplanmış məlumat ardıcıllığının təhlilinə əsaslanır. Turizm kontekstində zaman sıraları tələbin mövsümi dalğalanmalarını, turizm istiqamətlərinin populyarlığını və reklam kampaniyalarının səmərəliliyini təhlil etmək üçün istifadə olunur [18].

ARIMA (avtoreqressiv inteqrasiya edilmiş sürüşən orta) kimi zaman sıraları modelləri keçmiş

məlumatlara əsaslanaraq gələcək meyilləri kifayət qədər dəqiqliklə proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu model zaman sıralarının təhlili və proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunan statistik yanaşmadır. Cədvəl 1-də ARIMA modelinin riyazi ifadəsi təqdim olunur.

Burada ARIMA modelinin üç əsas komponenti – avtoreqressiya (AR), inteqrasiya (I) və sürüşən orta (MA) birləşdirilərək, meyillər, mövsümilik və digər struktur xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunan məlumatların effektiv modelləşdirilməsi və təhlili üçün istifadə olunur. Bu model iqtisadiyyat, maliyyə, ekologiya, tibb və digər elmi-texniki sahələrdə dəqiq təhlil və proqnozlaşdırma tələb olunan yerlərdə tətbiq edilir.

Burada, üç əsas komponentin – avtoreqressiya (AR), inteqrasiya (I) və sürüşən orta (MA) komponentlərinin birləşdirilməsi göstərilir ki, bu, trendləri ilə, mövsümilik və digər struktur xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunan məlumatların effektiv modelləşdirilməsi və təhlili üçün ARİMA tərəfindən səmərəli istifadə olunmasının aydın təsviri verilir. Bu model iqtisadiyyat, maliyyə, ekologiya, tibb və digər elmi-texniki sahələrdə dəqiq təhlil və proqnozlaşdırma tələb olunan yerlərdə tətbiq edilir.

Cədvəl 1

ARIMA modelinin riyazi ifadəsi

Avtoreqressiv (AR) komponent	Zaman sırasının cari dəyərini onun əvvəlki dəyərlərinin xətti kombinasiyası kimi təsvir edir: $\phi(L)\,(1-L)^d Y_t = \theta(L)\varepsilon_t$, burada Y_t – zaman sırasının cari dəyəri, L – laq operatoru (belə ki, $L^k Y_t = Y_{t-k}$), $\phi(L) = 1 - \phi_1 L - \phi_1 L^2 - \ldots - \phi_p L^p$ – p dərəcəli avtoreqressiya polinomu, d –zaman sırasının stasionarlığına nail olmaq üçün tələb olunan diferensiasiya dərəcəsidir.
İnteqrasiya (I) komponenti	Stasionarlığa nail olmaq üçün zaman sırasına tətbiq olunan diferensiasiya dərəcəsini əks etdirir: $(1 - L)^d\, Y_t = Y'_t$, burada Y'_t – d dəfə diferensiasiyadan sonra zaman sırasını ifadə edir.
Sürüşən orta komponent (MA)	Zaman sırasının cari dəyərini cari və əvvəlki təsadüfi səhvlərin (şokların) xətti kombinasiyası vasitəsilə modelləşdirir: $\theta(L)\varepsilon_t = (1 + \theta_1 L + \theta_1 L^2 + \ldots + \theta_q L^q)\varepsilon_t$, burada $\theta(L)$ – q dərəcəli sürüşən orta polinomu, ε_t – ağ səs (sıfır orta qiymətə və sabit dispersiyaya malik müstəqil və eyni paylanmış təsadüfi dəyişənlər seriyası).

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Bizim fikrimizcə, “Tayvan nümunəsində turizmin proqnozlaşdırması üçün mövsümi ARIMA modeli” adlı tədqiqat turizm axınlarının proqnozlaşdırılmasında mövsümi ARIMA modelinin istifadəsi ilə bağlı maraqlı bir işdir [22]. Bu tədqiqat təkcə statistik metodların turizm məlumatlarının təhlilində praktik tətbiqini nümayiş etdirmir, həm də proqnozların dəqiqliyini artırmaq üçün mövsümiliyin nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır.

Tədqiqatın əsas məqsədi Tayvanın xarici turizminə dair aylıq məlumatların proqnozlaşdırılması üçün mövsümi ARIMA modelinin işlənib hazırlanması və səmərəliliyinin yoxlanılması idi. Müəlliflər mövcud tarixi məlumatlardan istifadə edərək gələcək səyahət axınlarını nə dərəcədə dəqiq proqnozlaşdırmaq mümkün olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Tədqiqat turizm sənayesinə xas olan mövsümi dalğalanmaları nəzərə almaq üçün uyğunlaşdırılmış ARIMA modelinə əsaslanır. Müxtəlif model konfiqurasiyalarından istifadə edərək xarici turizmlə bağlı zaman sıralarının təhlili aparılmış və meyilləri ən dəqiq əks etdirən və proqnozlaşdıran ən uyğun struktur müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, mövsümi ARIMA modeli Tayvanın xarici aylıq turizm proqnozlarında yüksək dəqiqlik təmin edir. Təhlil göstərir ki, uyğun ARIMA modelinin konfiqurasiyası həm uzunmüddətli meyilləri, həm də turizm axınlarına dair məlumatlarda mövsümi dalğalanmaları adekvat şəkildə nəzərə ala bilir.

Bu iş dəqiq proqnozların turizm sənayesində planlaşdırma və strateji inkişaf üçün əsas ola biləcəyini nümayiş etdirir. Dəqiq proqnozlar turizm operatorlarına, otel şəbəkələrinə və dövlət orqanlarına resursların optimallaşdırılmasında, marketinq planlaşdırmasında və infrastruktur layihələrinin hazırlanmasında kömək edir.

Bu tədqiqat turizmdə kəmiyyətli (kvantitativ) metodların uğurlu tətbiqi nümunəsidir və bu dinamik sənayedə effektiv idarəetmə və inkişaf üçün dəqiq proqnozlaşdırmanın rolunu vurğulayır. O, turizmdə proqnozlaşdırma metodlarını təkmilləşdirməyə çalışan alimlər və mütəxəssislər üçün dəyərli mənbədir, statistik metodlar və analitik modellərdən istifadə edərək keçmiş və cari məlumatları təhlil etməklə yanaşı, turizm axınlarının gələcək inkişafını kifayət qədər əminliklə proqnozlaşdırmağın mümkünlüyünü göstərir.

Tayvan kontekstində ARIMA modelinin tətbiqi digər turizm istiqamətləri üçün nümunədir, turizm sahəsində qərarların dəstəklənməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodların istifadəsinin vacibliyini nümayiş etdirir. Bu tədqiqat təkcə turizmin proqnozlaşdırılması mövzusunda akademik ədəbiyyata mühüm töhfə verməklə kifayətlənmir, həm də proqnoz məlumatları əsasında öz fəaliyyətini optimallaşdırmaq istəyən turizm agentlikləri və təşkilatları üçün praktiki tövsiyələr verir.

Digər ənənəvi proqnozlaşdırma metodu – reqressiya təhlili tələbatın həcmi (məsələn, turizm axını) kimi asılı dəyişən ilə bir və ya bir neçə müstəqil dəyişən (məsələn, bilet qiymətləri, iqtisadi göstəricilər və ya reklam tədbirlərinin sayı) arasındakı əlaqələri qiymətləndirmək üçün istifadə olunur [19]. Bu metod müəyyən amillərin dəyişməsinin turizmdə tələbə necə təsir edə biləcəyini anlamağa və bu əlaqələrə əsaslanaraq gələcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Statistik metodlar şirkətlərə və təşkilatlara bazarın dəyişən şəraitinə uyğunlaşmağa və müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün xidmətlərini optimallaşdırmağa imkan verir.

Müasir proqnozlaşdırma metodları turizm sənayesində proqnozların dəqiqliyini və etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artıran alətlər kimi

Kompüter texnologiyalarının meydana gəlməsi və informatikanın inkişafı ilə turizmin proqnozlaşdırılmasında yeni dövr başladı. Kompüter modelləşdirməsi və böyük verilənlərin istifadəsi tədqiqatçılar və mütəxəssislər üçün yeni imkanlar açdı [11]. Maşın təlimi və süni intellekt kimi müasir metodlar sosial şəbəkələrdən, müştəri rəylərindən, axtarış sorğularından və s. daxil olan böyük həcmdə məlumatları təhlil etməyə imkan verir. Bu alətlər aşkar olmayan qanunauyğunluqları və meyilləri müəyyənləşdirə bilir, turizm şirkətlərinə xidmətlərinin uyğunlaşdırılması və optimallaşdırılması üçün misilsiz imkanlar təqdim edir.

Beləliklə, turizmdə proqnozlaşdırma metodlarının təkamülü elmi bilik və texnologiyaların inkişafının ümumi meylini əks etdirir. Ekspert qiymətləndirmələrindən və sadə statistik modellərdən dünya mürəkkəb süni intellekt alqoritmlərinin istifadəsinə keçdi ki, bu da turizm sənayesində proqnozların dəqiqliyini və etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırdı.

Turizmdə proqnozlaşdırma metodlarına texnoloji dəyişikliklərin təsirindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyişikliklər proqnozlaşdırma metodlarına inqilabi təsir göstərmiş, mümkün olanın sərhədlərini xeyli genişləndirmiş və proqnozların dəqiqliyini yaxşılaşdırmışdır. Bu proses kompüter texnologiyalarının tətbiqi ilə başladı, lakin internetin, mobil cihazların və böyük verilənlərin meydana gəlməsi ilə xüsusilə sürətləndi.

Cədvəl 2 texnoloji innovasiyaların turizm sənayesində internet və rəqəmsal platformaların məlumatların toplanmasına təsirindən tutmuş fərdi təkliflər yaratmaq üçün süni intellektin istifadəsinə qədər proqnozlaşdırma üsullarını necə dəyişdiyini vurğulayır. Bu, böyük verilənlər, analitika, maşın təlimi və mobil texnologiyalar kimi müasir texnologiyaların nəinki proqnozların dəqiqliyini təkmilləşdirdiyini, həm də istehlakçı davranış tendensiyalarının başa düşülməsini yaxşılaşdırdığını nümayiş etdirir.

Süni intellekt və maşın təlimi məlumatların təhlili və proqnozlaşdırmada yeni üfüqlər açdı. Bu texnologiyalar insanın gözlə görə bilmədiyi qanunauyğunluqları və meyilləri aşkar edərək, böyük həcmdə qeyri-strukturlaşdırılmış məlumatları emal edə və şərh edə bilir. Turizmdə bu, tələbin

proqnozlaşdırılmasında, qiymətin əmələ gəlməsinin optimallaşdırılmasında, gəlirlərin idarə edilməsində və müştərilər üçün təkliflərin fərdiləşdirilməsində tətbiq olunur. Süni intellektin tətbiqi təkcə proqnozların dəqiqliyini artırmır, həm də planlaşdırma və bazarın dəyişən şərtlərinə uyğunlaşma ilə bağlı bir çox məsələlərin həllinin avtomatlaşdırılmasını təmin edir.

Cədvəl 2.

Texnoloji dəyişikliklərin turizmdə proqnozlaşdırma metodlarına təsiri

İnternet və rəqəmsal platformalar	Turistlərin istehlakçı davranışları haqqında böyük həcmdə məlumat mənbəyinə çevrildi. Onlayn bronlaşdırma, turizm saytlarındakı rəylər və sosial şəbəkələrdəki fəaliyyət turizm meyillərinin proqnozlaşdırılması üçün təhlil oluna bilən dəyərli məlumatlar təqdim edir. Bu məlumatlar istehlakçıların üstünlüklərini, mövsümi tələb dalğalanmalarını və marketinq kampaniyalarının səmərəliliyini anlamağa imkan verir.
Böyük verilənlər və analitika	Məlumatların təhlilinə yanaşmaları dəyişdirdi. Müxtəlif mənbələrdən böyük həcmdə qeyri-strukturlaşdırılmış məlumatları emal etmək qabiliyyəti əvvəllər görünməyən gizli qanunauyğunluqları və asılılıqları aşkar etməyə imkan verdi. Bu, real vaxt rejimində dəyişən bazar şəraitinə uyğunlaşa bilən daha dəqiq və dinamik proqnozlaşdırma modellərinin hazırlanmasına səbəb oldu.
Süni intellekt və maşın təlimi	Proqnozlaşdırma metodlarının transformasiyasında başlıca rol oynadı. Yeni məlumatlara əsasən öz-özünə öyrənə bilən maşın təlimi alqoritmləri proqnozların keyfiyyətini və dəqiqliyini davamlı olaraq yaxşılaşdırır. Turizm məlumatlarının təhlili üçün süni intellektin tətbiqi gələcək meyilləri proqnozlaşdırmaqla yanaşı, istehlakçılar üçün fərdiləşdirilmiş təkliflər formalaşdırmağa imkan verir ki, bu da onların məmnuniyyətini və loyallığını artırır.
Mobil texnologiyalar	Müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəni və onların haqqında məlumat toplanmasını gücləndirdi. Mobil tətbiqlər, geolokasiya xidmətləri və interaktiv platformalar turistlərin davranışlarının monitorinqi və təhlili üçün mühüm alətlərə çevrildi ki, bu da proqnoz modellərinin dəqiqliyini daha da artırır [12].

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Geolokasiya texnologiyalarının inkişafı və mobil cihazların geniş istifadəsi də turizmdə proqnozlaşdırma metodlarına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. İndi şirkətlər turistlərin yerləşdiyi yeri real vaxt rejimində toplaya, onların üstünlüklərini və davranışlarını təhlil edə bilər [13]. Bu, yerli xidmətlərə tələbin proqnozlaşdırılması, marşrutların hazırlanması və turistin cari yeri və maraqlarını nəzərə alan fərdiləşdirilmiş təkliflərin yaradılması üçün yeni imkanlar açır.

Turizmdə proqnozlaşdırma metodlarına texnoloji dəyişikliklərin təsirindən danışarkən bulud texnologiyalarının və proseslərin avtomatlaşdırılmasının tətbiqi məsələsinə toxunmamaq olmaz [14]. Məsələ bundadır ki, bulud texnologiyaları və proseslərin avtomatlaşdırılması böyük həcmdə məlumatların saxlanmasını, emalını və təhlilini xeyli asanlaşdırmışdır. Bu, turizm şirkətlərinə və təşkilatlarına bahalı infrastruktur investisiyalarına ehtiyac duymadan mürəkkəb proqnozlaşdırma alqoritmlərindən istifadə etməyə imkan vermişdir.

Bulud həlləri dinamik dəyişən turizm bazarına uyğunlaşmaq üçün vacib olan çeviklik və miqyaslılıq təmin edir. Məlumatların toplanması və emalının avtomatlaşdırılması reaksiyadan hərəkətə keçid müddətini qısaldır, aktual məlumatlara əsaslanaraq daha sürətli əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Sosial şəbəkələr müasir turistin həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, istifadəçilərin üstünlükləri və təəssüratları haqqında dəyərli məlumatlar təqdim edir [15]. Sosial şəbəkələrdən alınan məlumatlara əsaslanan sentiment təhlili səyahət istiqamətlərinə, xidmətlərə və ya məhsullara ümumi münasibəti qiymətləndirməyə imkan verir. Bu məlumatlar tələbdə və müəyyən yerlərin və ya xidmətlərin populyarlığında dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq üçün istifadə oluna bilər. Sentiment təhlili texnologiyaları turizmdə brendlərin və təkliflərin emosional qavranılmasını anlamaq üçün yeni imkanlar açır ki, bu da marketinq strategiyalarının daha incə tənzimlənməsinə və müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

Virtual (VR) və tamamlanmış reallıq (AR) istehlakçılarla qarşılıqlı əlaqənin yeni yollarını təklif edir, hətta səyahət başlamazdan əvvəl unikal təcrübələr təqdim edir [16]. Bu texnologiyaların turizmdə proqnozlaşdırma metodlarına birbaşa təsirini tam qiymətləndirmək hələ qarşıda olsa da, onlar gələcək tələbin formalaşmasında mühüm rol oynaya bilər. Virtual turlar və istiqamətlərlə ilkin tanışlıq üçün VR və AR-dən istifadə yeni yerlərə və xidmətlərə marağı artıra bilər, beləliklə, turizmdə gələcək meyillərə təsir edə bilər.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə kompüter modelləşdirməsi və böyük verilənlər analitikası turizmdə proqnozlaşdırma prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu metodlar cari və gələcək meyilləri anlamaq üçün dərin və çoxşaxəli analitik imkanlar təmin edərək, böyük və mürəkkəb məlumat dəstlərini emal etməyə və şərh etməyə imkan verir (Şəkil 1). Kompüter modelləşdirməsi müxtəlif ssenariləri simulyasiya etmək və onların turizm sənayesinə potensial təsirini araşdırmaq üçün riyazi və statistik modellərdən istifadə edir [20].

PROQNOZ METODLARI VƏ ONLARIN XARAKTERİSTİKASI

Maşın təlimi – Təsadüfi çəkilər, gradient bustinqi (gücləndirilməsi) və neyron şəbəkələri kimi geniş alqoritmlər dəstini əhatə edir, böyük həcmdə məlumatları emal edə bilir və turizm axınlarının və üstünlüklərinin proqnozlaşdırılması üçün mürəkkəb qanunauyğunluqları aşkar edir.

Dərin öyrənmə – Maşın təlmi alt bölməsidir, çoxqatlı neyron şəbəkələrdən istifadə edərək məlumatları təhlil edir. Şəkillərin, mətnin və zaman sıralarının emalı üçün xüsusilə səmərəlidir, turizm istiqamətləri haqqında rəylərin təhlili, tələbin proqnozlaşdırılması və sosial mediada təhlil üçün tətbiq oluna bilər [23].

Böyük verilənlər analitikası – Bronlaşdırma platformaları, sosial şəbəkələr və müştəri rəyləri daxil olmaqla müxtəlif mənbələrdən böyük məlumat massivlərinin-kütlələrinin emalı və təhlili. Cari meylləri müəyyənləşdirməyə və turistlərin davranış və üstünlüklərində gələcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmağa imkan verir [24].

Süni intellekt– Öz-özünə öyrənə və uyğunlaşa bilən intellektual sistemlərin yaradılmasını əhatə edir. Fərdiləşdirilmiş təkliflərin yaxşılaşdırılması -Təkliflərin fərdiləşdirilməsi, müştəri xidmətinin təkmilləşdirilməsi-yaxşılaşdırılması və əməliyyatların optimallaşdırılması üçün güclü alətdir.

Sentiment təhlili – Təbii dil emalı (NLP, Natural Language Processing) vasitəsilə rəylərdə və sosial şəbəkələrdə əhval-ruhiyyənin təhlili, istehlakçıların turizm məhsulları və xidmətlərinə münasibətini anlamağa və tələbdə dəyişiklikləri proqnozlaşdırmağa kömək edir [25, 26].

Şəbəkə təhlili- Turizm sisteminin müxtəlif elementləri (istiqamətlər, xidmətlər, istehlakçılar) arasındakı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin təhlili. Turistlərin qərarlarına təsir edən əsas-başlıca qovşaqları və məlumat yayılma kanallarını müəyyənləşdirməyə imkan verir [27].

Şəkil 1. Səyahətdə müasir proqnozlaşdırma metodları

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

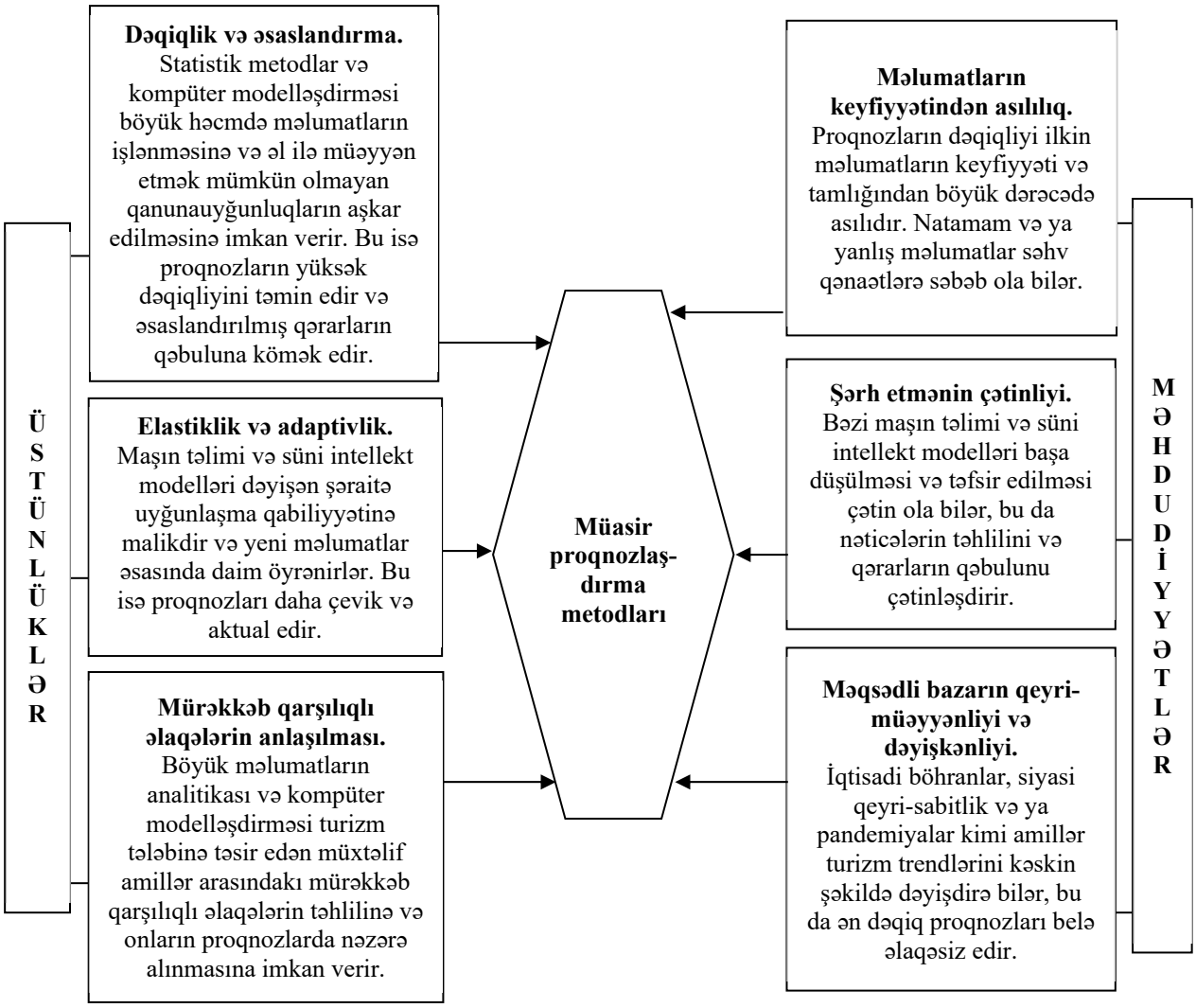
Böyük verilənlərin istifadəsinə gəlincə, müasir turizm sənayesi bronlaşdırmalar, istifadəçi rəyləri, sosial şəbəkə məlumatları və s. daxil olmaqla böyük həcmdə məlumat yaradır [21]. Böyük verilənlər analitikası bu məlumatların emalı və təhlili üçün tətbiq olunur ki, bu da gizli qanunauyğunluqları, istehlakçıların üstünlüklərini müəyyənləşdirməyə və gələcək meyilləri proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bunun sayəsində turizm şirkətləri öz fəaliyyətlərini daha effektiv planlaşdıra, tələb dəyişikliklərinə uyğunlaşa və müştərilərə fərdiləşdirilmiş xidmətlər təklif edə bilər.

Beləliklə, turizmdə müasir proqnozlaşdırma praktikasında yüksək aktuallığa və səmərəliliyə malik metodlar fəal şəkildə istifadə olunur.

Şəkil 1 turizm sənayesində müasir proqnozlaşdırma metodlarını nümayiş etdirir, bu metodların arxasında duran multidissiplinar yanaşmanı və texnoloji yenilikləri nümayiş etdirir.

Göstərilən icmal maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə, böyük verilənlər analitikası, süni intellekt, semantik təhlil və şəbəkə təhlili kimi metodları əhatə edir, onların dəqiq və uyğunlaşa bilən proqnozlaşdırma modelləri yaratmaq üçün məlumatların emalı və təhlilindəki rolunu vurğulayır. Bu metodlar istehlakçı meyilləri və davranışlarının dərin anlaşılmasını təmin edir ki, bu da turizm və qonaqpərvərlik sahəsində strategiyaların hazırlanması üçün olduqca vacibdir (Şəkil 2).

Bu metodlar, dəqiq və məlumatlı proqnozlar yaratmaq üçün vacib olan çevikliyə, uyğunlaşma qabiliyyətinə və mürəkkəb məlumatların böyük həcmlərini emal etmək və təhlil etmək qabiliyyətinə diqqət yetirərək, proqnozlaşdırmaya müasir yanaşmanı nümayiş etdirir.

Şəkil 2. Müasir proqnozlaşdırma metodlarının üstünlükləri və məhdudiyyətləri

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Müasir proqnozlaşdırma metodları turizm sənayesinin planlaşdırılmasında və inkişafında başlıca rol oynayır. Bununla belə, bu metodlar imkanlarla yanaşı, müəyyən məhdudiyyətlərə də malikdir.

Bazarın qeyri-müəyyənliyi və dəyişkənliyi turizmdə proqnozlaşdırma üçün əhəmiyyətli çətinliklər yaradır. Gözlənilməz hadisələr istehlakçı davranışlarını köklü şəkildə dəyişə bilər ki, bu da turizm şirkətlərindən və təşkilatlardan sürətli uyğunlaşma və proqnoz modellərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu, bazar şərtlərinin daimi monitorinqi və yeni məlumatlara və xarici mühitdə dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən çevik proqnozlaşdırma modellərinin zəruriliyini vurğulayır.

Şəkil 2 turizmdə müasir proqnozlaşdırma metodlarının üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini nümayiş etdirir, dəqiqlik, uyğunlaşma və çeviklik, eləcə də mürəkkəb əlaqələrin anlaşılması kimi başlıca aspektləri müəyyənləşdirir.

Eyni zamanda, şəkil məlumatların keyfiyyətindən asılılıq, şərhin mürəkkəbliyi, bazarın qeyri-müəyyənliyi və dəyişkənliyi ilə bağlı çağırışları əks etdirir.

Beləliklə, müasir proqnozlaşdırma metodları turizm sənayesində təhlil və planlaşdırma üçün güclü alətlər təklif edir, lakin onların səmərəliliyi məlumatların keyfiyyəti, nəticələri təhlil etmək və şərh etmək bacarığı, eləcə də bazarın qeyri-müəyyənliyinə və dəyişkənliyinə uyğunlaşma qabiliyyəti kimi bir çox amillərdən asılıdır.

Nəticə

Turizm sənayesində proqnozlaşdırmanın müasir vəziyyəti və perspektivləri üzrə aparılan tədqiqat göstərdi ki, bu gün proqnozlaşdırma və modelləşdirmə turizm sənayesində strateji planlaşdırmanın ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, sürətlə dəyişən bazar mənzərəsinə uyğunlaşma və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün güclü alətlər təqdim edir. Müasir proqnozlaşdırma metodlarının əhəmiyyəti bir neçə amil ilə şərtləndirilir.

Birincisi, qərar qəbulunun əsaslandırılması. Yüksək rəqabət və istehlakçı üstünlüklərinin daimi dəyişməsi şəraitində proqnozlaşdırma və modelləşdirmə strateji qərarların qəbulu üçün elmi əsası təmin edir. Onlar keçmiş və cari meyillər haqqında böyük həcmdə məlumatları təhlil etməyə, qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə və bazarın gələcək inkişafı haqqında əsaslandırılmış fərziyyələr irəli sürməyə imkan verir.

İkincisi, ehtiyatların səmərəli paylanması. Tələbin, turizm istiqamətlərinin populyarlığının və istehlakçı davranışlarının dəqiq proqnozları turizm şirkətlərinə və təşkilatlarına maliyyə, personal və infrastruktur daxil olmaqla resurslarını optimallaşdırmağa imkan verir. Bu, səmərəliliyi artırır və xərcləri azaldır.

Üçüncüsü, innovativ məhsul və xidmətlərin inkişafı. Proqnozlaşdırma və modelləşdirmə turizm sənayesində innovasiyaları stimullaşdıra bilər, turistlərin gözləntilərinə və ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verən yeni məhsul və xidmətlərin hazırlanması üçün məlumat təqdim edir. Trendlərin və istehlakçı üstünlüklərinin təhlili fərdiləşdirilmiş və unikal turist təəssüratlarının yaradılmasını dəstəkləyir.

Dördüncüsü, risklərin idarə edilməsi. Proqnozlaşdırma turizm sənayesinin qarşılaşa biləcəyi potensial riskləri və çətinlikləri, o cümlədən iqtisadi dalğalanmaları, siyasi qeyri-sabitliyi və təbii fəlakətləri müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu, potensial zərərin minimallaşdırılması strategiyalarının əvvəlcədən hazırlanmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Синцова, А. К. Прогнозирование развития туризма в Кировской области / А. К. Синцова, А. И. Сметанина // Sochi Journal of Economy. – 2023. – Т. 17, № 1. – С. 61-68. – EDN DPDMDH. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50480843
2. Кадочникова, Е. И. Статистический анализ пространственных данных: Учебное пособие / Е. И. Кадочникова, Ю. А. Варламова; Казанский (Приволжский) федеральный

университет. – Казань: Издательство Казанского университета, 2023. – 140 с. – ISBN 978-5-00130-700-6. – EDN YEBVCE. https://elibrary.ru/item.asp?id=53963306
3. Васильченко, Г.Ю. Стохастическое моделирование временных рядов / Г.Ю. Васильченко // Научная сессия ТУСУР-2011: материалы Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых: в 6 частях, Томск, 04–06 мая 2011 года / Министерство образования и науки Российской Федерации; Томский государственный университет систем управления и радиоэлектроники (ТУСУР). Том Часть 5. – Томск: В-Спектр, 2011. – С. 111-112. – EDN VCJQUY. https://storage.tusur.ru/files/43218/2011_5.pdf
4. Muminova, S. R. Artificial intelligence as a basis for innovation management in tourism / S. R. Muminova, N. G. Tomashevskaya // Services in Russia and Abroad. – 2022. – Vol. 16, No. 2(99). – P. 94-100. – DOI 10.24412/1995-042X-2022-2-94-100. – EDN ARNWOU. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_48363187_19839303.pdf
5. Горбаченко, В.И. Машинное обучение: Учебное пособие / В. И. Горбаченко, К. Е. Савенков, М. А. Малахов. – Москва: Ай Пи Ар Медиа, 2023. – 217 с. – ISBN 978-5-4497-1860-0. – EDN WLHHBP. https://www.iprbookshop.ru/125886.html
6. Дедушев, В. Ю. Методологические основы экономического прогнозирования / В. Ю. Дедушев, Л. А. Афанасьева // Стратегия социально-экономического развития общества: управленческие, правовые, хозяйственные аспекты : Сборник научных статей 13-й Международной научно-практической конференции. В 2-х томах, Курск, 28–29 ноября 2023 года. – Курск: ЗАО "Университетская книга", 2023. – С. 163-166. – EDN GKSOWB. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=60233433
7. Падерно, п. и. Комплексирование мнений экспертов при экспертной оценке с применением метода анализа иерархий / п. и. Падерно // Человеческий фактор: проблемы психологии и эргономики. – 2005. – № 3-2(32). – С. 60-61. – EDN MVHZLN. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=15231324
8. https://www.sciencedirect.com/journal/tourism-management/vol/60/suppl/C
9. Аверкин, А. Н. Сравнительный анализ методов прогнозирования временных рядов на основе нейронных сетей и регрессионного анализа / А. Н. Аверкин, С. А. Ярушев // Системный анализ в науке и образовании. – 2015. – № 2. – С. 34-49. – EDN WMEKDN. https://elibrary.ru/item.asp?id=26695114
10. Аникин, А. С. Применение регрессионного анализа для исследования временных рядов / А. С. Аникин, Г. Д. Говжеев // Актуальные исследования. – 2022. – № 6(85). – С. 18-22. – EDN GWSQIU. https://apni.ru/article/3737-primenenie-regressionnogo-analiza-dlya-issled
11. Şeker F. Evolution of Machine Learning in Tourism: A Comprehensive Review of Seminal Research / F. Şeker // Journal of Artificial Intelligence and Data Science, vol. 3, no. 2, pp. 54–79, 2023. https://dergipark.org.tr/en/pub/jaida/issue/81382/1312466
12. Бунина, В. В. Проектирование веб-приложения интерактивных квесттуров и исследование его преимуществ на рынке туризма / В. В. Бунина // Программная инженерия: современные тенденции развития и применения (ПИ-2021): Сборник материалов V Всероссийской научно-практической конференции, Курск, 15–16 марта 2021 года. – КУРСК: Юго-Западный государственный университет, 2021. – С. 203-209. – EDN CUKGQG. https://elibrary.ru/item.asp?id=45604790
13. Ермаков, Б.А. Информационные технологические платформы на основе big data и геоданных как основной инструмент цифровой трансформации современного туристского пространства / Б.А.Ермаков, А.С.Арефьев, А.В.Леонова // Вестник Национальной академии туризма. – 2021. – № 1(57). – С. 27-30. – DOI 10.51677/2073-0624_2021_57_1_7. – EDN DLAAMK. https://elibrary.ru/item.asp?id=44900007

14. Григорович, Е. А. Обоснование эффективности использования облачных технологий для автоматизации процессов взаимодействия в Logistics S.a / Е.А.Григорович, А.М. Туровец // Логистические системы и процессы в условиях экономической нестабильности: Материалы V Международной заочной научно-практической конференции, Минск, 06–07 декабря 2017 года. – Минск: Белорусский государственный аграрный технический университет, 2017. – С. 43-48. – EDN YNPCMR. https://elibrary.ru/download/elibrary_32373226_28066689.pdf
15. Юрьева, А. И. Использование социальных сетей как фактор продвижения туризма / А. И. Юрьева, Ш. Э. Бганба, Л. А. Каменская // Форум молодых ученых. – 2020. – № 11(51). – С. 355-358. – EDN KYIMVR. https://elibrary.ru/item.asp?id=44418969
16. Катыкина, К.А. Актуальные аспекты применения VR и AR-технологий в туристическом бизнесе / К.А.Катыкина // Инновационные технологии управления и стратегии территориального развития туризма и сферы гостеприимства: материалы IV Международной научно-практической конференции, Москва, 24 сентября 2021 года. – Москва: Российский государственный университет туризма и сервиса, 2021. – С. 283-289. – EDN MWHDOW. https://elibrary.ru/item.asp?id=48062934
17. Kitov, V. V. Time series prediction survey of statistical, machine learning and deep learning methods: historical aspects / V. V. Kitov, M. V. Mishustina, A. O. Ustyuzhanin // Voprosy Istorii. – 2022. – No. 4-2. – P. 201-218. – DOI 10.31166/VoprosyIstorii202204Statyi40. – EDN TLPCLI. https://elibrary.ru/item.asp?id=48412303
18. Тимошенкова, Ю. С. Алгоритмическое и программное обеспечение методики интеграции формальных методов прогнозирования временных рядов и метода ассимиляции данных / Ю. С. Тимошенкова, С. В. Поршнев, Н. Т. Сафиуллин. – Москва: Научно-техническое издательство "Горячая линия-Телеком", 2023. – 180 с. – ISBN 978-5-9912-1036-2. – EDN OJZYMX. https://elibrary.ru/item.asp?id=54278309
19. Мамраева, Д. Г. Корреляционно-регрессионный анализ развития туризма в Казахстане / Д. Г. Мамраева, Л. В. Ташенова // Естественно-гуманитарные исследования. – 2020. – № 30(4). – С. 110-114. – DOI 10.24411/2309-4788-2020-10400. – EDN EPVFNM. https://elibrary.ru/item.asp?id=43805054
20. Шпак, В.А. Использование компьютерных и математических методов для моделирования развития туризма / В. А. Шпак // Математическое и компьютерное моделирование: сборник материалов VII Международной научной конференции, посвященной памяти С.С. Ефимова, Омск, 22 ноября 2019 года. – Омск: Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского, 2020. – С. 117-119. – EDN JYUPDD. https://elibrary.ru/item.asp?id=43793847
21. Минаев, А. А. Использование больших данных для развития сферы туризма / А. А. Минаев // Вестник современных исследований. – 2018. – № 7.2(22). – С. 132-137. – EDN XUWPSP. https://elibrary.ru/item.asp?id=35351058
22. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10941661003630001
23. Кравченя, П. Д. Введение в глубокое обучение : Учебно-методическое пособие / П. Д. Кравченя. – Волгоград: Волгоградский государственный технический университет, 2023. – 64 с. – ISBN 978-5-9948-4804-3. – EDN RYMVUD. https://elibrary.ru/download/elibrary_55456902_13924538.pdf
24. Big data analytics and big data science: a survey / Y. Chen, H. Chen, A. Gorkhali [et al.] // Journal of Management Analytics. – 2016. – Vol. 3, No. 1. – P. 1-42. – DOI 10.1080/23270012.2016.1141332. – EDN BARKTB. https://elibrary.ru/item.asp?id=38738413
25. Андреева, А. Н. Сентимент-анализ брендов в российской блогосфере как инструмент маркетинговых исследований / А. Н. Андреева, М. С. Никитина // Бренд-менеджмент. – 2012. – № 4. – С. 226-243. – EDN PBAKXF. https://elibrary.ru/item.asp?id=17868498

26. Акишин, А. А. Применение искусственного интеллекта в туризме: преимущества и перспективы / А.А.Акишин // Новая экономика, бизнес и общество: Материалы Апрельской научно-практической конференции молодых учёных, Владивосток, 23 марта – 16 2023 года / Отв. редакторы А.А.Волков, Е.А.Тюрина, М.В.Усова. – Владивосток: Дальневосточный федеральный университет, 2023. – С. 703-707. – EDN OZREHV. https://elibrary.ru/item.asp?id=54517269
27. Полякова, А. Г. Сетевой анализ организации социально-экономических процессов / А. Г. Полякова, В. В. Колмаков, М. Ю. Мирзабекова // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. – 2019. – Т. 12, № 3. – С. 60-73. – DOI 10.18721/JE.12305. – EDN ZNXJVS. https://economy.spbstu.ru/article/2019.77.5/

Талей Видади оглу Агазада
Докторант кафедры “Менеджмент”
Азербайджанского Университета Туризма и Менеджмента,
Taleh.aghazada@gmail.com
ORCID №: 0009-0003-3491-2593
10.30546/4.71.2023.187

Современное состояние и перспективы прогнозирования в индустрии туризма

Резюме

Цель данного исследования заключается в анализе методов прогноза, используемых для определения перспектив развития индустрии туризма и разработке рекомендаций по выбору и использованию ключевых направлений по усилению потенциала прогнозирования и моделирования в туризме.

Методология исследования включала теоретический обзор научной литературы и системный анализ данных отраслевых отчетов и международных исследований по прогнозированию в туризме. Среди методов исследования использовались статистический, сравнительный и метод обобщения.

Прикладное значение исследования. Исследование показывает, как внедрение современных методов прогноза могут значительно улучшить практики в туристической индустрии Азербайджана. Предлагаемые в работе рекомендации по совершенствованию методов прогноза, в зависимости от требуемых ресурсов, сложности применения, надежности, точности прогнозируемых результатов могут способствовать повышению эффективности и надежности разработки и реализации государственных программ в области развития индустрии туризма.

Результаты исследования могут быть полезны специалистам в области туристической политики, в частности работникам туристской администрации, бизнес-сообществу, научно-педагогическим кадрам в соответствующей области индустрии гостеприимства и туризма.

Оригинальность исследования и научная новизна исследования заключается в выявлении влияния совершенствования методов прогноза на повышение эффективности работы организаций туризма, улучшение качества услуг и увеличение конкурентоспособности национальной туристической индустрии. Предлагаемые в работе методы прогноза помогают предприятиям индустрии гостеприимства и туризма ускоренно адаптироваться к меняющимся условиям рынка, планировать на будущее и разрабатывать стратегии для удовлетворения меняющихся потребностей туристов.

Ключевые слова: туристическая индустрия, методы и модели прогноза, эффективность, устойчивое развитие туризма, инновационные туристические продукты и услуги.

Taley Vidadi Agazade
doctoral student of the Department of Management
Azerbaijan University of Tourism and Management,
Taleh.aghazada@gmail.com
ORCID №: 0009-0003-3491-2593
10.30546/4.71.2023.187

Current state and prospects of forecasting in the tourism industry

Summary

The purpose of this study is to analyze forecasting methods used to determine the development prospects of the tourism industry and to develop recommendations for selecting and applying key directions to enhance the potential of forecasting and modeling in tourism.

The research methodology included a theoretical review of scientific literature and a systematic analysis of data from industry reports and international studies on forecasting in tourism. The research methods employed were statistical, comparative, and generalization methods.

Practical significance of the study. The study demonstrates how the implementation of modern forecasting methods can significantly improve practices in the tourism industry of Azerbaijan. The recommendations proposed in the study for improving forecasting methods, depending on required resources, complexity of application, reliability, and accuracy of forecasted results, can contribute to increasing the efficiency and reliability of developing and implementing state programs in the field of tourism industry development.

The research results may be useful for specialists in tourism policy, particularly employees of tourism administrations, the business community, and academic and pedagogical staff in the relevant fields of the hospitality and tourism industry.

Originality and scientific novelty of the study lie in identifying the impact of improving forecasting methods on enhancing the efficiency of tourism organizations, improving service quality, and increasing the competitiveness of the national tourism industry. The forecasting methods proposed in the study help enterprises in the hospitality and tourism industry adapt more quickly to changing market conditions, plan for the future, and develop strategies to meet the evolving needs of tourists.

Key words: tourism industry, forecasting methods and models, efficiency, sustainable tourism development, innovative tourism products and services.

UOT:330.3

Anar Balabəy oğlu MƏLİKOV
dissertant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Orcid: 0009 - 0007 -7582 - 5305
malikzadeanar@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.059

AQROTURİZMİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi aqroturizmin inkişafına təsir edən amillərin sistemli şəkildə təhlili və bu amillərin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərdən qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqatda kompleks yanaşmadan istifadə olunmuşdur. Əsas metodlara aşağıdakılar daxildir:

- Statistik məlumatların toplanması və təhlili
- Komparativ (müqayisəli) təhlil – müxtəlif ölkələrin aqroturizm təcrübələrinin müqayisəsi
- Sosioloji yanaşmalar və sahə müşahidələri

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Bu tədqiqatın nəticələri aqroturizmlə məşğul olan fermerlər, sahibkarlar və dövlət qurumları üçün praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Sektorun inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında, regionların potensialının qiymətləndirilməsində və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasında faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticəsi: Tədqiqat göstərir ki, aqroturizmin inkişafına təsir edən əsas amillər arasında infrastruktur təminatı, dövlət dəstəyi, yerli icmaların iştirakı və turizm xidmətlərinin keyfiyyəti mühüm rol oynayır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda aqroturizm sahəsində ilk dəfə olaraq çoxşaxəli yanaşma ilə təsiredici amillər sistemli şəkildə təhlil olunmuş və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq inkişaf modeli təklif edilmişdir.

Açar sözlər: aqroturizm, kənd təsərrüfatı, infrastruktur, sosial amillər, dövlət dəstəyi, dayanıqlı inkişaf.

Giriş

Müasir dövrdə alternativ turizm növlərinin inkişafı ilə birlikdə aqroturizm də diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Ənənəvi turizm formalarından fərqli olaraq, aqroturizm kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olan və turistlərə kənd həyatının gündəlik ritmini yaxından müşahidə etmək, ona qatılmaq imkanı verən bir istiqamətdir. Bu turizm növü kənd ərazilərində iqtisadi fəallığın artırılması, məşğulluğun təmin olunması, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi və mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynayır.

Aqroturizmin inkişafı üçün əlverişli təbii şərait, zəngin kənd təsərrüfatı potensialı, milli mətbəx, adət-ənənələr və regionların özünəməxsus ekoloji mühiti əsas stimulverici amillərdir. Bu sahənin inkişafı təkcə turizm sektoruna deyil, həm də kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrinə əlavə dəyər qatır. Aqroturizm, eyni zamanda, kənd əhalisinin turizm prosesinə cəlb olunmasına, onların alternativ gəlir mənbəyi əldə etməsinə və kəndlərdən şəhərlərə miqrasiyanın azalmasına töhfə verir.

Bu məqalədə aqroturizmin inkişafına təsir edən amillərin hərtərəfli təhlili və qiymətləndirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Araşdırmada həm təbii, texniki, sosial, iqtisadi, həm də institusional amillər nəzərdən keçirilmiş, onların aqroturizm sahəsinə təsir mexanizmləri müəyyən olunmuşdur. Mövzu üzrə aparılan təhlillər aqroturizmin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə daha məqsədyönlü siyasətlərin formalaşdırılmasına elmi əsas yaratmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Aqroturizmin inkişafına dair statistik təhlil aparmaq üçün adətən aşağıdakı göstəricilərdən

istifadə olunur:

1. Aqroturizm obyektlərinin sayı və artım tempi

Statistik məlumatlar göstərir ki, son illərdə bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda aqroturizm obyektlərinin (fermalar, kənd evləri, emalatxanalar) sayı artmaqdadır. Məsələn, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, Azərbaycanda kənd turizmi ilə məşğul olan təsərrüfatların sayı 2020-ci ildən bu yana təxminən 15-20% artmışdır.

2. Turist axını

Aqroturizmə maraq göstərən daxili və xarici turistlərin sayında da müsbət dinamika müşahidə olunur. Pandemiyadan sonra yerli turistlər daha çox kənd yerlərinə üstünlük verməyə başlamış, bu isə aqroturizmin inkişafına şərait yaratmışdır. Statistikaya görə, 2023-cü ildə kənd və ekoturizm obyektlərinə olan səfərlərin sayı ümumi daxili turizmin təxminən 25%-ni təşkil etmişdir.

3. Regionlar üzrə paylanma

Aqroturizm fəaliyyətləri əsasən dağlıq və təbiət resursları ilə zəngin bölgələrdə - Qəbələ, Şəki, Quba, İsmayıllı, Lənkəran və digər rayonlarda daha çox inkişaf etmişdir. Statistik təhlillər göstərir ki, bu bölgələrdə aqroturizm obyektlərinin sayı ölkə üzrə orta göstəricidən 1.5-2 dəfə artıqdır.

4. İqtisadi artım

Aqroturizm fəaliyyətləri kənd təsərrüfatı ilə yanaşı xidmət sektoruna da əlavə gəlir gətirir. Bir sıra araşdırmalar və hesabatlara əsasən, aqroturizm fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat sahibləri il ərzində əsas kənd təsərrüfatı gəlirinə əlavə olaraq 20-30% turizm gəliri əldə edirlər. Bu isə təsərrüfatların maliyyə dayanıqlığını artırır.

5. Dövlət dəstəyi və investisiyalar

Dövlət Proqramları çərçivəsində aqroturizmə ayrılan subsidiyalar və qrantların sayı da artmaqdadır. Məsələn, 2022-2024-cü illərdə KOBİA və AQTİ tərəfindən 100-dən artıq aqroturizm layihəsinə dəstək göstərildiyi qeyd olunur.

Statistik təhlillər göstərir ki, aqroturizm sahəsi son illərdə dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Turist marağının artması, dövlətin dəstəyi, yerli əhalinin təşəbbüskar olması və kənd təsərrüfatı potensialı bu sahənin daha da genişlənməsinə şərait yaradır. Lakin bu inkişafın davamlı olması üçün infrastrukturun yaxşılaşdırılması, təlim və maarifləndirmə işlərinin aparılması və marketinq strategiyalarının gücləndirilməsi vacibdir.

Aparılan təhlillər və statistik məlumatlar əsasında müəyyən olunur ki, aqroturizm kənd təsərrüfatı və turizm sahələrinin sinerjisi nəticəsində formalaşaraq, kənd yerlərində sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqroturizm fəaliyyəti kənd əhalisinin məşğulluq imkanlarını artırmaqla yanaşı, onların alternativ gəlir mənbəyinə sahib olmasına, kənd təsərrüfatı məhsullarının tanıdılmasına və satışına, eyni zamanda yerli mədəni irsin və adət-ənənələrin qorunaraq gələcək nəsillərə ötürülməsinə şərait yaradır.

Təhlillər göstərir ki, aqroturizmin inkişafına təsir edən amillər kompleks xarakter daşıyır və bu sahənin davamlı inkişafı üçün bir sıra şərtlərin təmin olunması zəruridir. Təbii amillər (müxtəlif biomüxtəliflik, kənd təsərrüfatı potensialı, landşaft xüsusiyyətləri), texniki amillər (infrastrukturun vəziyyəti, kommunikasiya vasitələri), sosial amillər (yerli əhalinin turizmə münasibəti, turizm mədəniyyəti), institusional və iqtisadi amillər (dövlət siyasəti, investisiya və dəstək mexanizmləri) bu sahənin inkişaf sürətini və miqyasını müəyyən edən əsas göstəricilərdir.

Eyni zamanda, aparılan statistik təhlillər göstərir ki, ölkənin müxtəlif regionlarında aqroturizm potensialı fərqli səviyyədədir və bu potensialdan effektiv istifadə üçün regional inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Kənd yerlərində müasir infrastrukturun qurulması, turist xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması, yerli icmaların maarifləndirilməsi və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsi aqroturizmin gələcək inkişafı üçün vacib istiqamətlərdəndir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, aqroturizm ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası, kəndlərin sosial inkişafı və turizmin qeyri-ənənəvi formalarının təşviqi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən, aqroturizmin planlı şəkildə inkişafı, uzunmüddətli dövrdə həm yerli icmalar, həm də milli iqtisadiyyat üçün ciddi faydalar təmin edə bilər.

1. Aqroturizmin prespektiv inkişafına təsir edən amillər.

Aqroturizm son illərdə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə alternativ və dayanıqlı turizm növü kimi ön plana çıxmışdır. Bu sahə, kənd təsərrüfatı ilə turizmin sintezini təşkil edərək, həm turistlər üçün fərqli təcrübə imkanları yaradır, həm də kənd yerlərində iqtisadi və sosial dirçəlişin təmin olunmasına töhfə verir. Aqroturizm təkcə kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda yerli mədəniyyətin, adət-ənənələrin, ekoloji həyat tərzinin təqdim olunması ilə seçilir. [1, s. 114-115]

Aqroturizmin inkişafına təsir edən amillər müxtəlif sahələri əhatə edir və onların hər biri bu sahənin davamlılığı və genişlənməsi üçün əhəmiyyətlidir. Bu amilləri təbii-coğrafi, texniki, sosial, iqtisadi, hüquqi və marketinq aspektlərindən qiymətləndirmək mümkündür.

Təbii resurslarla zəngin, unikal iqlim və landşaft xüsusiyyətlərinə malik ərazilər aqroturizmin inkişafı üçün mühüm baza rolunu oynayır. Dağlıq, meşəlik, çay və gölətrafı ərazilər turistlər üçün daha cəlbedici hesab olunur. Biomüxtəliflik, kənd təsərrüfatı məhsullarının çeşidi və mövsümi fəaliyyətlər bu sahədəki cazibədarlığı artırır.

Kənd yollarının vəziyyəti, ictimai nəqliyyatın əlçatanlığı, su, elektrik, internet və digər kommunikasiya vasitələrinin mövcudluğu aqroturizm fəaliyyətlərinin təşkilində həlledici rol oynayır. İnfrastrukturun zəifliyi turistlərin bölgəyə səfərini çətinləşdirir və bu, onların məmnunluğuna mənfi təsir göstərir.

Yerli əhalinin turizmə münasibəti, onların xidmət göstərmək bacarığı və turizm mədəniyyəti aqroturizmin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Əgər kənd sakinləri turizm fəaliyyətinə açıq deyilsə və bu sahədə maariflənməyiblərsə, aqroturizm layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi çətinləşir. Bu səbəbdən, təlim proqramları, dil bilikləri və xidmət sahəsində bacarıqların artırılması vacib şərtlərdəndir.

Aqroturizmə yönələn investisiyaların həcmi, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı ilə əldə olunan gəlir, turizm xidmətlərindən əldə edilən əlavə qazanc bu sahənin iqtisadi əsaslarını təşkil edir. Dövlət subsidiyaları, qrantlar, güzəştli kreditlər və vergi güzəştləri aqroturizm fəaliyyətlərini stimullaşdıran əsas iqtisadi alətlərdəndir.

Aqroturizm sahəsinin hüquqi tənzimlənməsi, normativ sənədlərin mövcudluğu, dövlət proqramları və strateji planlar bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən şəxslərin motivasiyasına təsir göstərir. Dövlətin aqroturizmə dair uzunmüddətli inkişaf strategiyası, bu sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərin hüquqlarının qorunması və əməkdaşlıq mexanizmlərinin qurulması sahənin dayanıqlı inkişafını təmin edir.

Aqroturizm xidmətlərinin yerli və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması, onlayn platformalarda təşviqi, turizm yarmarkalarında və sərgilərdə iştirak potensial turistlərin cəlb olunmasına kömək edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və sosial media vasitəsilə aqroturizm obyektlərinin təqdimatı müasir dövrdə böyük rol oynayır. [2, s. 136-137]

Bu amillərin hər biri bir-biri ilə sıx əlaqəli olub, aqroturizmin davamlı inkişafında mühüm rol oynayır. Əgər bu faktorlar arasında balans təmin olunarsa, aqroturizm yalnız fərdi fermerlər və ya kəndlər üçün deyil, bütövlükdə ölkənin regional inkişaf strategiyasına ciddi töhfə verə bilər. Əsas hissənin sonunda vurğulamaq olar ki, aqroturizmin inkişafı üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Bu isə dövlət, özəl sektor və yerli icmalar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, eyni zamanda resursların düzgün idarə olunması ilə mümkündür.

Aqroturizm, kənd təsərrüfatı və turizmin sintezini təşkil edərək, həm yerli icmaların sosial-iqtisadi inkişafına, həm də turistlərə kənd həyatının autentik təcrübəsini təqdim etməyə imkan verir. Bu sahə, kənd bölgələrinin iqtisadiyyatını gücləndirərək, kənd əhalisinin yeni gəlir mənbələri tapmasına və məşğulluq imkanlarının artmasına yardımçı olur. Aqroturizmin inkişafı, mültikativ effekti təmin edir ki, bu da yalnız turizm sektoruna deyil, həm də kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru və yerli mədəniyyətin qorunmasına müsbət təsir göstərir.

Aqroturizmin inkişafında təbii resurslar, infrastruktur, sosial və iqtisadi şərtlər əsas rol oynayır.

Təbii amillər, xüsusilə bölgənin coğrafi mövqeyi, iqlimi və biomüxtəlifliyi aqroturizmin cəlbediciliyini artıran əsas faktorlardır. [3, s. 79-80]

Lakin yalnız təbii şəraitin olması kifayət deyil; müasir infrastruktur, nəqliyyat əlaqələri və texnoloji imkanlar da aqroturizmin uğurlu inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, yerli əhalinin turizmə münasibəti və sosial mədəniyyətin inkişafı turistlərin təcrübəsi və bölgəyə gəlmə motivasiyasını formalaşdırır.

2. Makromühit amilləri və aqroturizm.

İqtisadi cəhətdən aqroturizm sahəsinin inkişafı, əlavə gəlir mənbələri və yeni iş yerlərinin yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir. Aqroturizm həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara çıxarılmasında və yerli iqtisadiyyatın diversifikasiyasında mühüm rol oynayır. Dövlətin bu sahəyə verdiyi dəstək, subsidiyalar və qrantlar, həmçinin yerli icmaların aqroturizm fəaliyyətlərinə cəlb olunması iqtisadi baxımdan bu sahənin dayanıqlı inkişafını təmin edir.

Hüquqi və institusional çərçivənin gücləndirilməsi də aqroturizmin davamlı inkişafına təsir edən vacib faktordur. Aqroturizm sahəsində hüquqi tənzimləmələrin olması, dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi və turizm subyektlərinin hüquqlarının qorunması bu sahənin inkişafına təkan verir. [4, s. 103-104]

Son olaraq, aqroturizmin gələcəkdə daha geniş miqyasda inkişaf etməsi üçün effektiv marketinq strategiyalarının tətbiqi vacibdir. Onlayn platformalar, sosial media və beynəlxalq sərgilərdə iştirak aqroturizmin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına kömək edir. Eyni zamanda, yerli turizm obyektlərinin tanıdılması və regionların özünəməxsus xüsusiyyətlərinin vurğulanması bu sahənin inkişafına daha da müsbət təsir göstərəcək.

Bütün bu amillər nəzərə alındığında, aqroturizm sektoru yalnız turizm sahəsinin inkişafına deyil, həm də kənd əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və regional inkişafın təşviqinə mühüm töhfə verə bilər. Bu səbəbdən, aqroturizmin inkişafı üçün dövlətin, özəl sektorun və yerli icmaların birgə səyləri ilə uzunmüddətli və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsi vacibdir. [5, s. 62-63]

Aqroturizmin inkişafına dair statistik hesablama nümunəsi aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər. Nümunədə əsas məqsəd aqroturizm fəaliyyətlərinin kənd əhalisinin gəlirlərinə təsirini qiymətləndirməkdir.

Statistik Hesablama Nümunəsi: Aqroturizmin kənd əhalisinin gəlirlərinə təsiri

Tədqiqat sahəsi: Tutaq ki, bir rayonda (məsələn, Şəki rayonu) 2020–2024-cü illər ərzində aqroturizmlə məşğul olan və olmayan kənd təsərrüfatı təsərrüfatlarının illik orta gəliri müqayisə olunur.

İl	Aqroturizmlə məşğul olan təsərrüfatların orta illik gəliri (AZN)	Digər təsərrüfatların orta illik gəliri (AZN)
2020	8.200	5.100
2021	9.500	5.400
2022	10.800	5.700
2023	12.200	6.100
2024	13.600	6.400

Mənbə: azvision.az.

Statistik göstərici:

Göstərici olaraq hər iki qrup üçün orta artım tempini hesablayaq.

Aqroturizmdə orta artım tempi (AAT):

Formula:

$$AAT = [(\text{Son dəyər} / \text{İlk dəyər})^{(1/n)} - 1] \times 100,$$

Burada n = illər sayı – 1 (burada 4 ildir).

Aqroturizmlə məşğul olanlar üçün:

$$AAT = [(13{,}600 / 8{,}200)^{(1/4)} - 1] \times 100$$

$$AAT \approx [(1.6585)^{(0.25)} – 1] \times 100$$
$$AAT \approx (1.1341 – 1) \times 100 \approx 13.41\%$$

Aqroturizmlə məşğul olmayanlar üçün:

$$AAT = [(6,400 / 5,100)^{(1/4)} – 1] \times 100$$
$$AAT \approx (1.2549)^{(0.25)} – 1 \times 100$$
$$AAT \approx (1.0582 – 1) \times 100 \approx 5.82\%$$

Aqroturizmlə məşğul olan təsərrüfatların illik gəlir artımı 13.41% təşkil edir, bu isə qeyri-aqroturizm təsərrüfatlarından təxminən 2.3 dəfə çoxdur. Bu statistika göstərir ki, aqroturizmin kənd təsərrüfatı təsərrüfatlarının gəlirliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsiri vardır.

Nəticə

Aqroturizm, kənd təsərrüfatı və turizmin birləşdiyi bir sahə olaraq, kənd yerlərinin iqtisadi inkişafını dəstəkləyən və bu bölgələrdə yaşayan insanların həyat şəraitini yaxşılaşdıran bir çox üstünlüklərə malikdir. Bu sahənin inkişafı, həm yerli əhali üçün yeni gəlir mənbələri təmin edir, həm də turizm sektoruna qeyri-ənənəvi bir yanaşma gətirir. Aqroturizm, eyni zamanda, kənd həyatının autentik təcrübəsini turistlərə təqdim edərək, yerli mədəniyyətin və təbii resursların qorunmasına kömək edir.

Aqroturizmin inkişafına təsir edən amillər çoxşaxəlidir və bu amillərin hər biri sahənin inkişafında mühüm rol oynayır. Təbii amillər, xüsusilə coğrafi mövqe, biomüxtəliflik, təbii şərait və kənd təsərrüfatı məhsullarının müxtəlifliyi aqroturizmin əsas cazibə mərkəzlərini təşkil edir. Lakin yalnız təbii şəraitin mövcudluğu kifayət etməz; müasir infrastruktur, kommunikasiya vasitələri, nəqliyyat əlaqələri və texnoloji imkanlar da aqroturizmin effektiv inkişafı üçün vacibdir. Bu sahədəki texniki inkişaflar turistlər üçün rahat və keyfiyyətli xidmətlərin təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Sosial və iqtisadi amillər də aqroturizmin uğurlu inkişafını şərtləndirən mühüm faktorlardır. Yerli əhalinin turizmə açıq olması, onların bu sahədə xidmət vermək üçün lazımi bacarıqlara sahib olması aqroturizm fəaliyyətlərinin uğurlu olması üçün vacibdir. Bu səbəbdən yerli icmaların maarifləndirilməsi, təlimlər və dil bacarıqlarının artırılması, eləcə də turizmə dair biliklərin artırılması əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı, aqroturizmin kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara çıxarılmasında, yerli iqtisadiyyatın diversifikasiyasında və kənd əhalisinin məşğulluğunun artırılmasında mühüm rol oynadığı müşahidə edilir.

Aqroturizmin iqtisadi təsirləri yalnız kənd təsərrüfatı sektoruna deyil, həm də ümumilikdə yerli iqtisadiyyata geniş müsbət təsir göstərir. Aqroturizmin təşviq olunması nəticəsində yeni iş yerləri açılır, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artır və yerli iqtisadiyyatın gücləndirilməsi üçün şərait yaranır. Dövlətin bu sahəyə verdiyi dəstək, dövlət proqramları və subsidiya mexanizmləri aqroturizmin genişlənməsinə təkan verir. Dövlətin və özəl sektorun birgə əməkdaşlığı, investisiyaların artırılması və vergi güzəştləri bu sahənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişafını təmin edir.

Hüquqi və institusional çərçivənin inkişafı da aqroturizmin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqroturizm sahəsində fəaliyyət göstərən hüquqi tənzimləmələrin mövcudluğu, yerli turizm subyektlərinin hüquqlarının qorunması, və aqroturizm fəaliyyətlərinin düzgün tənzimlənməsi bu sahədəki inkişafı sürətləndirir. Dövlətin bu sahə ilə bağlı hazırladığı strateji planlar və dövlət dəstəyi mexanizmləri bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən şəxsləri stimullaşdırır və sektora olan inamı artırır.

Marketinq və tanıtım sahəsində də aqroturizmin inkişafı üçün ciddi səylərin göstərilməsi vacibdir. Aqroturizm xidmətlərinin yerli və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması, sosial media vasitəsilə təşviqi, beynəlxalq sərgilər və yarmarkalarda iştirak etməklə potensial turistlər cəlb edilə bilər. Bu yanaşma aqroturizmin daha geniş miqyasda inkişafına və daha çox turistin bu fəaliyyətə cəlb olunmasına kömək edir.

Ümumiyyətlə, aqroturizm yalnız kənd təsərrüfatı və turizmin birləşməsindən ibarət bir sahə deyil, həm də kəndlərdə sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında, yerli mədəniyyətin

qorunmasında və ekoloji tarazlığın təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayan bir sektordur. Bu sahənin inkişafı üçün dövlət, özəl sektor və yerli icmalar arasında sıx əməkdaşlıq, düzgün resurs idarəçiliyi və planlaşdırma vacibdir. Aqroturizm, yalnız kənd bölgələrinə əlavə gəlir təmin etməklə qalmır, həm də regional inkişafın stimullaşdırılması, turizm sektorunun müxtəlifləşdirilməsi və yerli icmaların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən aqroturizmin davamlı inkişafı üçün kompleks yanaşmaların və uzunmüddətli strategiyaların hazırlanması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov, A. Aqroturizmin kənd təsərrüfatı sektoru ilə inteqrasiyası və sosial-iqtisadi təsirləri. *İqtisadiyyat və İdarəetmə Jurnalı*, 15(2), 112-124, 2021.
2. Həsənov, A. Aqroturizm və ekoturizm: Kənd təsərrüfatının turizmlə inteqrasiyası. *Ekologiya və Turizm*, 8(2), 134-140, 2020.
3. Əliyev, S. Aqroturizmin inkşafına təsir edən iqtisadi amillər. Kənd Təsərrüfatı və Turizm, 3(1), 78-85, 2019
4. Rzayev, E. Aqroturizmin inkişafında dövlət siyasətinin rolu. *İqtisadiyyat və Dövlət*, 6(4), 102-109, 2019.
5. Məhəmmədov, T. Aqroturizmin inkişafında dövlət və özəl sektorun rolu. *İqtisadiyyat və Turizm*, 13(1), 60-75, 2019.
6. azvision.az.

Анар Балабей оглы Маликов
диссертант, Азербайджанский Университет Кооперации
ORCID: 0009-0007-7582-5305
Электронная почта: malikzadeanar@gmail.com

Анализ и оценка факторов, влияющих на развитие агротуризма

Резюме

Цель исследования. Основная цель данного исследования – системный анализ факторов, влияющих на развитие агротуризма, и их оценка с экономической, социальной и экологической точек зрения.

Методология исследования. В исследовании применён комплексный подход. Основные методы включают:

Сбор и анализ статистических данных.

Сравнительный анализ – сопоставление опыта агротуризма в разных странах.

Социологические подходы и полевые наблюдения.

Практическая значимость исследования. Результаты данного исследования имеют практическую значимость для фермеров, предпринимателей и государственных учреждений, занимающихся агротуризмом. Выводы могут быть полезны при разработке стратегий развития сектора, оценке регионального потенциала и повышении инвестиционной привлекательности.

Результаты исследования. Исследование показывает, что ключевыми факторами, влияющими на развитие агротуризма, являются наличие инфраструктуры, государственная поддержка, участие местных сообществ и качество туристических услуг.

Оригинальность и научная новизна исследования. Научная новизна данного исследования заключается в том, что впервые в Азербайджане факторы, влияющие на агротуризм, были проанализированы с использованием многопрофильного подхода. Предложена модель развития с учётом местных особенностей.

Ключевые слова: агротуризм, сельское хозяйство, инфраструктура, социальные факторы, государственная поддержка, устойчивое развитие.

Malikov Anar Balabay
PhD Researcher, Azerbaijan Cooperative University
ORCID: 0009-0007-7582-5305
Email: malikzadeanar@gmail.com

Analysis and evaluation of factors influencing the development of agrotourism

Summary

Purpose of the research. The main purpose of this research is to systematically analyze the factors influencing the development of agrotourism and to evaluate these factors from economic, social, and environmental perspectives.

Methodology of the research.A comprehensive approach was applied in the research. The main methods include:

Collection and analysis of statistical data. Comparative analysis – comparing agrotourism experiences of different countries

Sociological approaches and field observation

Practical significance of the research.The results of this study are practically significant for farmers, entrepreneurs, and government institutions engaged in agrotourism. The findings can be useful in the development of sectoral strategies, assessment of regional potential, and increasing investment attractiveness.

Results of the research.The research shows that the key factors influencing the development of agrotourism include infrastructure availability, government support, community participation, and the quality of tourism services.

Originality and scientific innovation of the research.The scientific novelty of the research lies in the fact that, for the first time in Azerbaijan, the factors influencing agrotourism have been analyzed using a multidisciplinary approach. A development model has been proposed based on local characteristics.

Key words: agrotourism, agriculture, infrastructure, social factors, government support, sustainable development.

UOT: 332:332.1; JEL: R10; R11; R19

Yunis Əvəz oğlu ƏVƏZOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı,
E-mail: **avazovy@gmail.com**
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.003.062

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ RAYONLARIN İNKİŞAF PROSESLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin təhlilindən və qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası formasında analiz, sintez, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə daha çox ön plana çəkilmişdir. Bunlarla bərabər, ölkənin iqtisadi rayonlarında sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin təhlili və qiymətləndirilməsi üzrə müxtəlif tədqiqatlara istinad edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti baxımından qeyd etmək olar ki, milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi kontekstində ölkənin iqtisadi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin təkmilləşdirilməsi vacib hesab olunur.

Tədqiqatın nəticələri nöqteyi-nəzərindən məqalədə alınmış elmi müddəalardan ölkənin iqtisadi rayonlarının inkişaf etdirilməsi üzrə daha səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından, əsas etibarı ilə müasir şəraitdə ölkə regionlarının mövcud resurslarından məhsuldar istifadə olunmasında və iqtisadi inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsində yeni yanaşmaların formalaşdırılması və fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Ölkənin müxtəlif iqtisadi rayonlarının əmək resurslarından və təbii ehtiyatlarından bəhrələnməklə, regionlarda iqtisadi fəallığın artırılması və sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi üçün təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, regionlar, iqtisadi rayonlar, regional inkişaf səviyyəsi, iqtisadi rayonların inkişaf səviyyəsi, iqtisadi rayonların inkişaf perspektivləri, iqtisadi rayonların inkişaf problemləri, regional iqtisadiyyatın səmərəlilik problemləri.

Giriş

"Sosial-iqtisadi inkişaf" termini tez-tez müxtəlif birləşmələrdə istifadə olunur: sosial-iqtisadi inkişaf, iqtisadi inkişaf, ölkənin iqtisadi inkişafı, regionun, iqtisadi rayonun, şəhərin inkişafı. Sosial-iqtisadi inkişaf çox vaxt hər hansı mütərəqqi dəyişiklik, ilk öncə, iqtisadi sahədə baş verən dəyişikliklər deməkdir. İnkişafdan söhbər gedərkən sırf iqtisadi xüsusiyyətlərlə yanaşı, çox vaxt inkişafın sosial parametrləri də nəzərə alınır. Sosial-iqtisadi inkişafın həmişə məqsəd və ya məqsədlər sistemi ilə müəyyənləşdirilmiş istiqaməti olur. Əgər bu istiqamət müsbətdirsə, o zaman tərəqqi, əgər mənfidirsə, onda reqressiya və ya deqradasiya baş verir. Başqa sözlə desək, regional inkişafın xarakteri həmişə konkret məqsəd və ya bir neçə məqsədi nəzərdə tutur.

Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində və onların regionlarında əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi iqtisadi inkişaflarında əsas məqsədlərdəndir. Buna görə də sosial-iqtisadi inkişaf prosesi üç önəmli komponenti əhatə edir: əhali gəlirlərinin artırılması, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və sağlamlığının yaxşılaşdırılması; insan ləyaqətinə, hörmətə yönəlmiş iqtisadi, sosial, institusional və siyasi sistemlərin formalaşması nəticəsində insanların özünəinamının artmasına şərait yaradılması; insanların azadlıq dərəcəsinin artırılması. Hazırda Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı əsas prioritetlərdən olduğundan ölkəmizin bütün iqtisadi rayonlarının inkişaf etdiriməsi və bunun üçün onların mövcud vəziyyəti qiymətləndirilməli və təhlil edilməlidir. Məlumdur ki, Böyük Vətən müharibəsinə qədər, yəni torpaqlarımız erməni işğalı altında olana qədər Azərbaycanda 12 iqtisadi rayon olmuşdur. Lakin torpaqlarımız erməni işğalından azad

olunandan sonra iqtisadi rayonların bölgüsünə yenidən baxılması zərurəti yaranmış və ölkə Prezidenti bu zərurətdən irəli gələrək 14 iqtisadi rayonu əhatə edən yeni bölgünü 7 iyul 2021-ci il tarixli sərəncamla təsdiqləmişdir. Əsas məqsəd işğaldan azad edilmiş ərazilərin və bu ərazilərdə yeni bölgü ilə təsdiq edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, habelə digər iqtisadi rayonların iqtisadiyyatının idarə edilməsində çevikliyin təmin edilməsi və inkişaflarının artım templərinin yüksəldilməsidir [3].

Ölkənin iqtisadi rayonlarında inkişaf proseslərinin müasir vəziyyətinin tədqiqi

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafında keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Ölkənin hər bir subyektində sosial-iqtisadi inkişafın effektiv istiqamətləri vasitəsilə müəyyənləşdirilmiş problemlərin həlli məqsədilə optimal istiqamətlərin hazırlanması zərurəti iqtisadi rayonların iş şəraitindəki fərqlər və uyğunsuzluqlarla bağlıdır. Azərbaycanda iqtisadi rayonların inkişafının sosial prioritetləri sosial infrastruktur obyektlərinin istehsal infrastrukturu obyektləri ilə bərabər əhəmiyyətinin artırılması, habelə onların regional iqtisadiyyatın fəaliyyəti baxımından maddi-texniki baza elementləri kimi qəbul edilməsidir. Konkret məqsəd və ya məqsədlər sistemi həmişə iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir. İqtisadi rayonlarda sosial-iqtisadi inkişafın əsas komponentlərinin tərkib elementləri bunlar ola bilər: iqtisadi rayonlarda istehsalın səmərəliliyinin artırılması və nəticədə əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsi; cəmiyyətin institusional və sosial komponentlərində transformasiyalara töhfə verən ictimai şüurda dəyişikliklər; insan adət və vərdişlərinin transformasiyası.

Müasir şəraitdə aktual vəzifələrdən biri Azərbaycanda iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafının davamlılığı, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, sabitləşməsi və daim yenilənməsi və təkmilləşdirilməsidir. Əgər regional iqtisadi sistemin bütün alt sistemləri sabitdirsə, deməli regional sistemin özü də sabitdir. Başqa sözlə desək, iqtisadi rayonların sabitliyi onun bütün ərazi qurumlarının, müəssisə və təşkilatlarının sabitliyini şərtləndirir. Belə sabitlik dayanıqlılığın və ya iqtisadi artımın minimum xərclərlə, iqtisadi və sosial təminatla daimi təmin edilməsi ilə müəyyənləşdirilir ki, bu da iqtisadi rayonların əhalisinin maddi və mənəvi tələbatlarının daha dolğun ödənilməsinə şərait yaradır [5, s.50]. Müasir elmdə iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədilə müxtəlif yanaşma və üsullar mövcuddur. Bununla belə, iqtisadi rayonlar səviyyəsində sosial-iqtisadi inkişafın hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün yanaşmalar azdır. Belə bir vəziyyətin qiymətləndirilməsinə müasir yanaşmaların necə formalaşdığını başa düşmək məqsədilə sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyalarına, habelə onların qiymətləndirildiyi göstəricilərə nəzər salaq. İqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafı üçün prioritetlərin seçilməsi onun inkişaf konsepsiyasının əsaslılığından, hazırlanmış və formalaşmış iqtisadi artım və inkişaf modelindən, onların hər biri üçün konkret meyarlardan və tələblərdən asılıdır. Bu kontekstdə qeyd edilməlidir ki, prioritetlər, onların seçilməsi və reallaşdırılması iqtisadi rayonların fəaliyyətinin nəticələrinin yaxşılaşmasına və artmasına gətirib çıxarmalıdır [11, s.21].

İqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafını qiymətləndirmək üçün bir çox müəlliflər aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etməyi təklif edirlər: ölkə üzrə ÜDM, adambaşına düşən ÜDM, iqtisadi rayonlar üzrə ÜDM, əhali gəlirləri, alıcılıq qabiliyyəti pariteti, regional büdcənin həcmi, əsas kapitala investisiya, istehsal həcmi, inflyasiya səviyyəsi, təhsilin, səhiyyənin vəziyyəti, yaradılan yeni iş yerlərinin sayı və s. İnteqral qiymətləndirmənin üstünlüyü müxtəlif göstəricilərin sistemləşdirilməsi və ümumi qiymətləndirməyə gətirilməsidir. Bu yanaşmanın mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif göstəricilər həmişə bir-biri ilə müqayisə oluna bilmir, məsələn, gözlənilən ömür uzunluğu və adambaşına düşən ÜDM göstəriciləri. Fikrimizcə, iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsi inteqral göstəricilərdən istifadə olunmaqla aparılmalıdır. Qiymətləndirmə üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etməyi təklif edirik:

- əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artırılması. Bu göstəricini obyektiv qiymətləndirmək üçün orta gəlirdən istifadə etmək tövsiyə olunur;
- gözlənilən ömür. Bu göstəricini nəzərdən keçirərkən, iqtisadi rayonların xüsusiyyətlərini,

habelə müəyyən bir ömür uzunluğunun səbəblərini nəzərə alaraq məlumatlardan istifadə etmək tövsiyə olunur;

- tibbin əlçatanlığı və keyfiyyəti. Qiymətləndirmə üçün əsas kimi iqtisadi rayonların bütün sakinləri üçün dərman vasitələrinin mövcudluğu, göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyəti və digər komponentlərin nəzərə alınması təklif olunur;
- təhsilin səviyyəsi və keyfiyyəti. Bu göstərici orta, ali təhsilli şəxslərin, elmi dərəcəsi olanların sayını nəzərə alır;
- resurslardan istifadənin səmərəliliyi. Bu göstərici iqtisadi rayonun mövcud resurslardan, o cümlədən maliyyə resurslarından nə dərəcədə bacarıqla istifadə etdiyini göstərir;
- investisiyaların həcmi. Bu göstəricini təkcə kəmiyyət göstəricisi kimi deyil, habelə adambaşına düşən ÜDM-in payı kimi qiymətləndirmək olar;
- gəlirin diferensiasiyası. Cəmiyyətin təbəqələşməsi yüksək olanda iqtisadi rayonun sosial-iqtisadi inkişafı aşağı, aşağı olanda isə əksinə, yüksək olur.

İqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafının təhlili təhlil edilən dövrün faktiki və plan göstəricilərinin əvvəlki illərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisəsi əsasında aparılır və əsas məqsəd: faktiki göstəricilərin hansı səbəblərdən plan və baza illərinin göstəricilərindən kənarlaşmalarının müəyyənnləşdirilməsi; inkişaf etdirilməli olan müsbət və qarşısı alınmalı olan mənfi tendensiyaların müəyyənləşdirilməsi; iqtisadi rayonlar üzrə sənaye müəssisələrinin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrinin inkişafında balanssızlıqların aşkar edilməsi; artım ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi [10, s.107]. İqtisadi rayonların sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlili istiqamətləri:

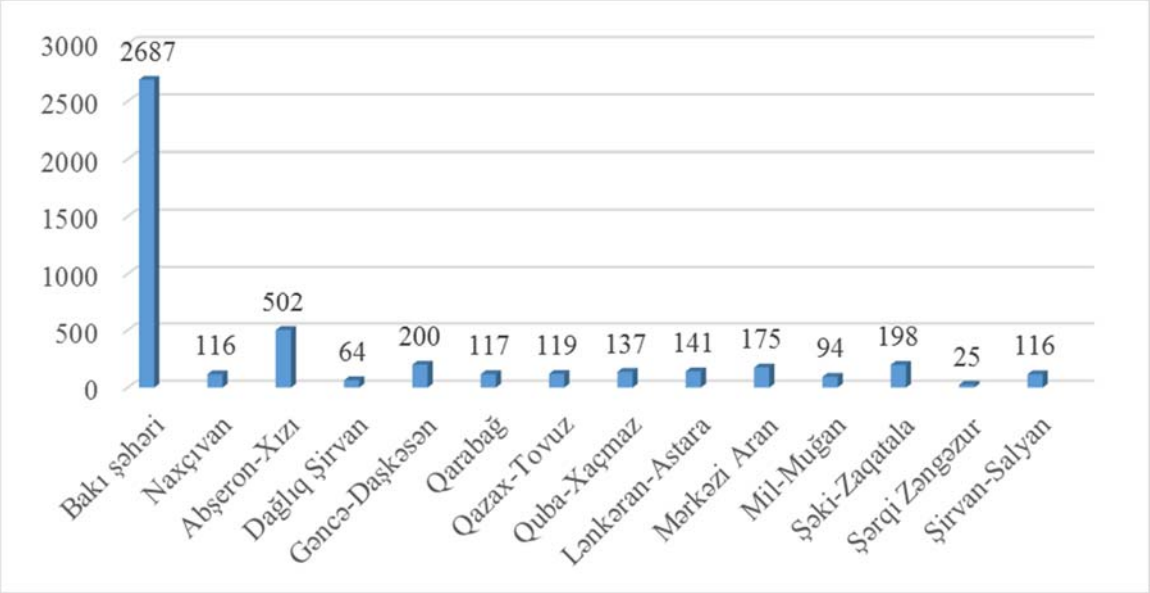
1. Demoqrafik vəziyyət – miqrasiya, sağlamlıq vəziyyəti, doğum və ölüm səviyyəsi, gözlənilən ömür uzunluğu.
2. İstehsalın vəziyyəti – istehsal müəssisələrinin sayı, strukturu, istehsalın ümumi həcmi, dinamikası.
3. Maliyyə vəziyyəti – iqtisadi rayonun vergi potensialı, regional büdcənin və müəssisələrin maliyyə vəziyyəti.
4. İnvestisiyalar – iqtisadiyyata, əsas kapitala investisiyalar, istifadəyə verilmiş mənzillərin və digər obyektlərin sayı.
5. Ərazinin təbii ehtiyatları – təbii ehtiyatlardan istifadə imkanları, səviyyəsi və səmərəliliyi.
6. Sosial sahənin vəziyyəti – səhiyyənin, təhsilin, mədəniyyətin, elmin, məşğulluğun vəziyyəti, cinayətkarlığın səviyyəsi.
7. Əhalinin həyat səviyyəsi - orta aylıq əməkhaqqı, minimum əməkhaqqı, istehlak səbəti, yaşayış minimumu,
8. Mənzil-kommunal təsərrüfatı və nəqliyyat kompleksi – göstərilən kommunal və nəqliyyat xidmətlərinin həcmi, qiymət və tariflərin dinamikası və s.
9. İstehlak bazarının vəziyyəti - ticarət, ictimai iaşə, məişət xidmətlərinin həcmi.
10. Ekoloji vəziyyət – ətraf mühitə atılan zərərli emissiyaların həcmi, ekoloji tarazlığın təmin edilməsi.

Yeni şəraitdə Azərbaycanda iqtisadi rayonların inkişafının intensivləşdirilməsi yolları

İqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafı qiymətləndirilərkən müxtəlif meyarlar əsas götürülür ki, bunlar istehsal həcminin artması, yaşayış səviyyəsinin artması, yerli əhalinin istehsal proseslərinə cəlb olunma səviyyəsi (burada yerli əhalinin konkret ərazinin iqtisadiyyatına cəlb olunma səviyyəsi qiymətləndirilir), torpaqdan rasional istifadə göstəriciləridir. Müasir dövrdə Azərbaycanda iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini təhlil etmək üçün yuxarıda qeyd edilən bəzi əsas göstəriciləri təhlil edək. Sənaye sektoru istənilən iqtisadi rayonda iqtisadi fəaliyyət növləri arasında önəmli yer tutur. İqtisadi rayonlarda iri sənaye müəssisələrinin inkişafı onların sənaye ixtisasının formalaşmasında önəmli rol oynayır. Azərbaycanda həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və işsizliyin azaldılması baxımından sənayenin inkişafı əsas şərtlərdən biridir. İqtisadi rayonlarda məşğulluq imkanlarını artırmaq, işsizliyi azaltmaq və insanların həyatını yaxşılaşdırmaq sənayeləşmənin əsas məqsədlərindəndir. Azərbaycanın bir çox sosial-iqtisadi və

mədəni problemlərinin həllində aparıcı rolu məhz sənaye həll edir [9, s.79]. Odur ki, iqtisadi rayonlar üzrə sənaye müəssisələrinin sayını və həmin müəssisələr üzrə məhsulun həcminin təhlil edilməsi maraq doğurur.

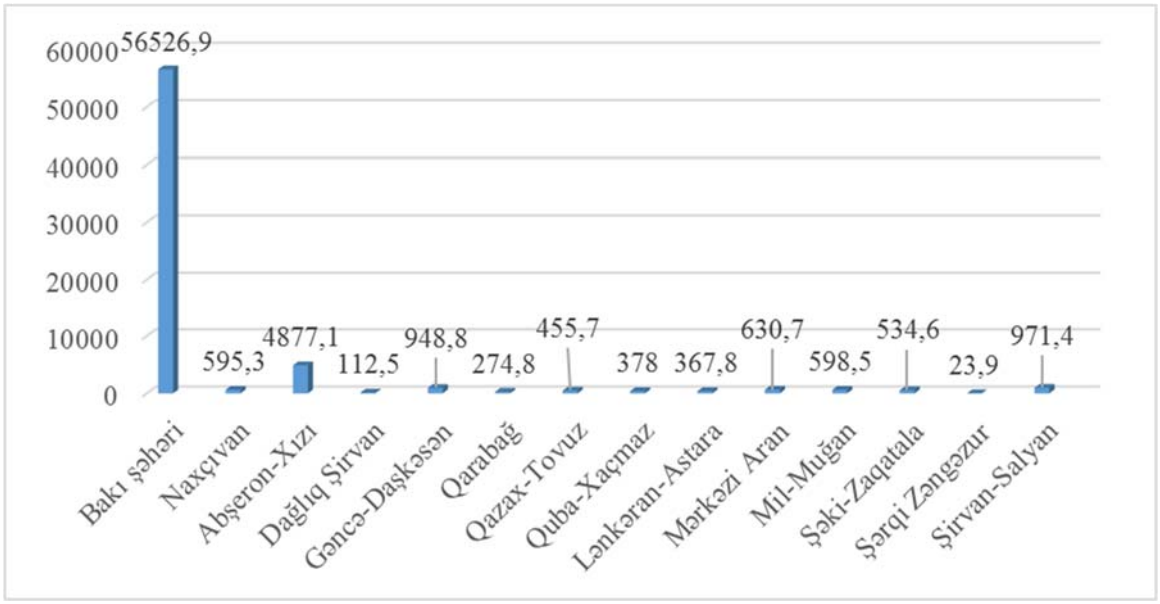
Ölkə üzrə sənaye müəssisələrinin sayı 4691 vahid olub ki, bunların 2687-si və ya 57,3%-i Bakı şəhərində yerləşmişdir. Yeni bölgü ilə yaradılmış Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üzrə həmin müəssisələrin sayı isə 142 vahid olub ki, bu da ölkə üzrə ümumi müəssisələrin 3,0%-i deməkdir. 2022-ci ilə görə Qarabağda fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 24 vahid, Şərqi Zəngəzur üzrə isə 5 vahid artmışdır (şəkil 1).

Şəkil 1. 2023-cü ildə iqtisadi rayonlar üzrə müəssisələrin sayı [4].
Mənbə: *ARDSK əsasında tərtib edilib*

2023-cü ildə ölkə üzrə sənaye məhsulunun həcmi 67296,0 milyon AZN olub ki, bunun da 56526,9 milyon AZN-i və ya 84,0%-i Bakı şəhərinin payına düşür (şəkil 2). 2023-cü ildə sənaye məhsulunun 45117,5 milyon AZN-i və ya 67,0%-i mədənçıxarma sənayesinin və həmin sənaye müəssisələrinin əsas hissəsinin neft-qazçıxarma sənayesi müəssisələrinin olduğu və bunların da Bakı şəhərində cəmləşdiyini nəzərə alsaq, bu iqtisadi rayon üzrə sənaye məhsulunun həcmi ilə digər iqtisadi rayonlar üzrə sənaye məhsulunun həcmi arasındakı kəskin fərqin olmasını görmək olar. Lakin hazırda Azərbaycanın qarşısında əsas prioritet vəzifə neft-qaz sektorundan asılılığı azaltmaq, qeyri-neft-qaz sektorunu inkişaf etdirməkdir ki, bu da digər iqtisadi rayonlarda sənaye müəssisələrinin diversifikasiyalaşdırılmasını zərurətə çevirir. Qeyd edək ki, Azərbaycanın digər iqtisadi rayonlarında da, o cümlədən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində də sənaye məhsulunun həcmini artırmaq üçün kifayət qədər təbii-resurs potensialı mövcuddur. Həmin potensialın təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi infrastrukturların inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

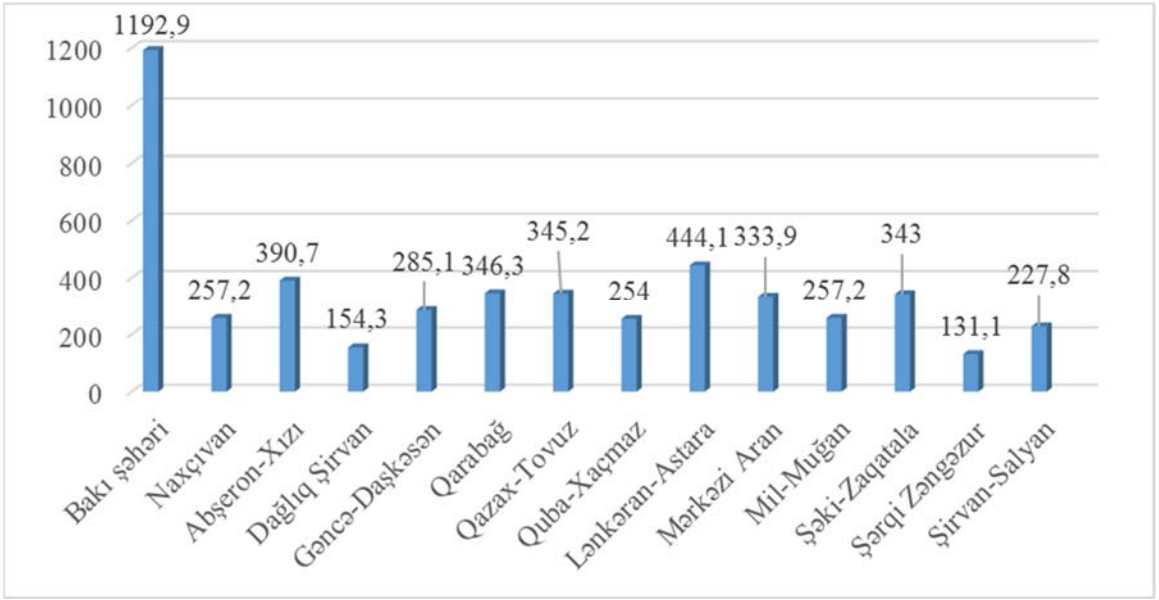
Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında, xüsusilə işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda çevik və daha intensiv şəkildə infrastruktur obyektləri şəbəkəsinin yaradılması günün tələbidir. Bu iqtisadi rayonlarda enerji təchizatının gücləndirilməsi onların daha sürətli bərpasına və canlanmasına səbəb olacaq. Enerji infrastrukturunun yaradılması ilə yanaşı, bərpa olunan enerji potensialının dəqiq hesablanmasına da xüsusi önəm verilir. Bu iqtisadi rayonlar su, günəş, külək, bioenerji və geotermal enerji kimi güclü bərpa olunan enerji mənbələrinə malikdir. Həmin potensialların iqtisadi səmərəliliyini tam qiymətləndirmək üçün hələ çox işlər görülməlidir [6, s.254].

Şəkil 2. 2023-cü ildə iqtisadi rayonlar üzrə sənaye məhsulunun həcmi
Mənbə: *ARDSK əsasında tərtib edilib*

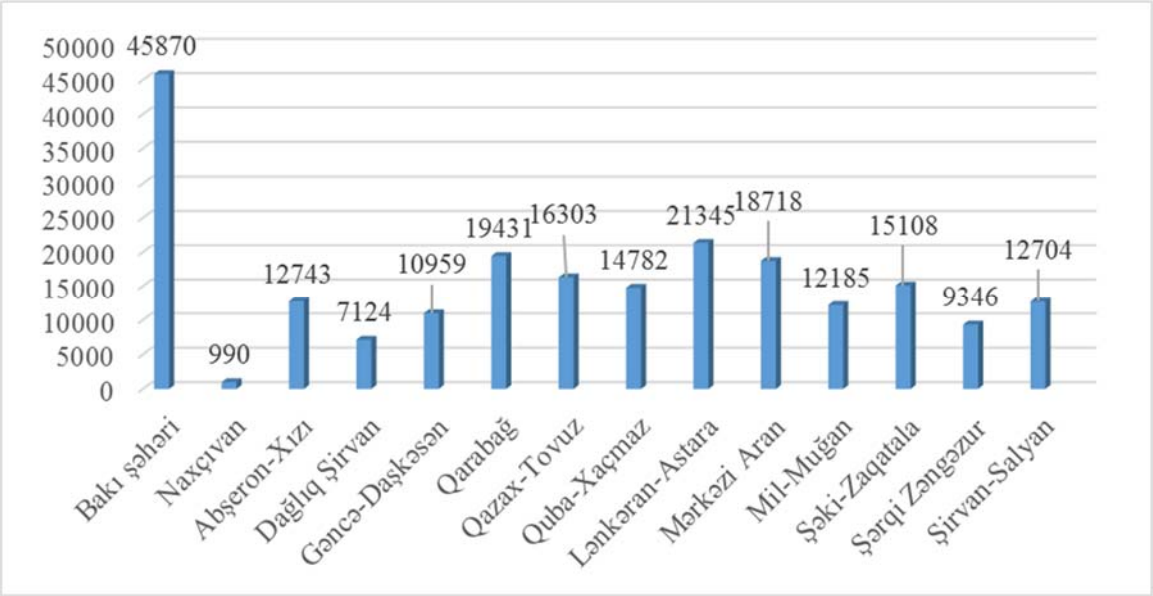
İqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafı xeyli dərəcədə onların sosial infrastrukturlarının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İqtisadi rayonların sosial infrastrukturunun inkişafının məqsəd və istiqamətləri əsasən dövlət siyasətindən və strateji inkişaf prioritetlərindən irəli gəlir. Buna görə iqtisadi rayonların həmin infrastrukturunun inkişafı üçün sosial məqsədlərlə yanaşı, iqtisadi məqsədləri də müəyyənləşdirmək lazımdır [8, s.306].

Məlumdur ki, iqtisadi rayonların inkişafına onların sosial sahəsinin inkişafı hesabına təkan vermək olar. Sosial sferanın inkişafının əsas istiqamətlərindən biri əmək bazarının inkişaf etdirilməsidir. İqtisadi rayonlar üzrə əmək bazarının əsas göstəricilərindən əsası məşğul əhalinin sayı olduğunu nəzərə alsaq, bu göstəricinin də təhlili maraq doğurur (şəkil 3).

Şəkil 3. 2023-cü ildə iqtisadi rayonlar üzrə məşğul əhalinin sayı, min nəfər [1].
Mənbə: ARDSK əsasında tərtib edilib

Ölkə üzrə məşğul əhalinin sayı 2023-cü ildə 4963,3 min nəfər olub ki, bunun 1192,9 min nəfəri və ya 24,0%-i Bakı şəhərinin, 8,9%-i Mil-Muğan, 9,6%-i Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, 7,9%-i Abşeron-Xızı və yerdə qalan hissəsi isə digər iqtisadi rayonların payına düşmüşdür. İşsiz statusu almış şəxslərin sayı isə şəkil 4-də əks olunub.

Şəkil 4. İqtisadi rayonlar üzrə 01.01.2024-cü il tarixinə işsiz statusu alan əhalinin sayı, nəfər.

Mənbə: *ARDSK əsasında tərtib edilib*

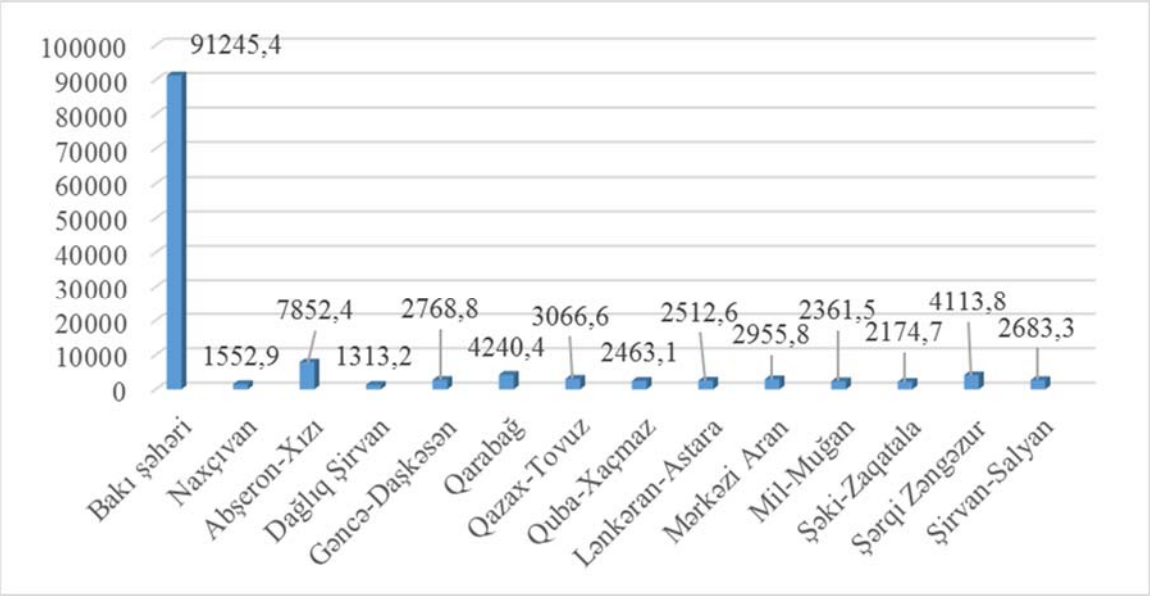
Şəkil 4-ə diqqət yetirsək görərik ki, 01.01.2024-cü il tarixinə ölkə üzrə işsiz statusu alanların sayı 217608 min nəfər olub ki, bunun 21,1%-i Bakı şəhərinin, 9,85-i Lənkəran-Astara, 8,9%-i Qarabağ, 8,6%-i Mərkəzi Aran, yerdə qalan hissəsi isə digər iqtisadi rayonların payına düşür. Göründüyü kimi, Bakı şəhəri üzrə göstəricilərin çoxunda digər iqtisadi rayonlarla müqayisədə kəskin fərq olduğu halda, işsiz statusu alanların xüsusi çəkisində çox fərq yoxdur.

İqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafına kömək edə biləcək vasitələrdən biri nəqliyyat-logistika dəhlizləridir. Belə dəhlizlərin yaradılmasının önəmliliyi ölkə prezidenti tərəfindən 2021-ci ildə təsdiq edilmiş və 2030-cu ilə qədər olan dövrü əhatə edən milli prioritetlərdə əks olunmuşdur. Həmin milli prioritetlərdə Azərbaycanın yeni regional və beynəlxalq nəqliyyat-logistika dəhlizinin bərpasının ölkəmizin dünya bazarlarına çıxışını genişləndirəcəyi, bütün iqtisadi rayonların, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafına önəmli təkan verəcəyi nəzərə alınaraq iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya və dayanıqlı məskunlaşma kimi iki əsas prioritet məqsədə nail olunması vurğulanır [2].

Ümumiyyətlə, iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafı onlara investisiya yönəltmədən mümkün deyil. İqtisadi rayonların inkişafı üçün hər hansı investisiya strategiyasının məqsədi onların investisiyalarla doldurulması faktı deyil, bacarıqlı və səmərəli inkişafıdır. İnvestisiya metodundan istifadə etməklə hazırlanmış sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının məqsədlərindən biri də iqtisadi rayonlarda kapitalın müsbət və ya mənfi balansını formalaşdıran amillərin məcmusu olan investisiya cəlbediciliyinin artırılmasıdır ki, o da, investisiya potensialı və investisiya riski ilə müəyyənləşdirilir. İqtisadi rayonların investisiya potensialı onların iqtisadi inkişafı üçün təxmin edilən imkanlarıdır.

Azərbaycan iqtisadi rayonlarına investisiya qoyuluşunun məqsədəuyğunluğunu şərtləndirən əsas amillər maddi istehsal və xidmət sektorunun genişləndirilməsi, yeni fəaliyyət sahələrinin yaradılması və mövcud maddi-texniki bazanın yenilənməsi zərurəti və s. ilə bağlıdır [7, s.28].

İqtisadi rayonlara investisiya axınını artırmaq və bunun üçün cəlbedici şərait yaratmaq məqsədilə bir sıra tədbirlər görülməlidir ki, buna aşağıdakı yollarla nail olmaq olar: Birincisi, bəzi iqtisadi rayonlarda sadələşdirilmiş vergitutma sistemindən istifadə edən sahibkarlıq subyektləri üçün güzəştli vergi dərəcəsi müəyyənləşdirilməlidir. Mikro müəssisələrin subsidiya və güzəştli kreditlər almaq imkanları artırılmalıdır. İkincisi, investisiya layihələri üçün prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilməlidir. Üçüncüsü, investisiya qoyuluşu və təminatların verilməsi məqsədi ilə vəsaitlər formalaşdırılmalı və istifadə edilməlidir. Bu yollarla iqtisadi rayonlar üzrə ümumi məhsul buraxılışını artırmaq olar. İndi isə şəkil 5-in məlumatlarından istifadə etməklə iqtisadi rayonlar üzrə ümumi məhsul buraxılışının həcmini təhlil edək.

Şəkil 5. 2023-cü ildə iqtisadi rayonlar üzrə məhsul buraxılışının həcmi, milyon AZN
Mənbə: *ARDSK əsasında tərtib edilib*

Qeyd edək ki, ölkə üzrə 2023-cü ildə ümumi məhsul buraxılışı 131304,5 milyon AZN olub və onun əsas hissəsi, yəni 51,3%-i sənaye sektoru üzrədir. Bakı şəhəri üzrə ümumi məhsul buraxılışının xüsusi çəkisi isə 69,5% təşkil edib ki, bu da digər iqtisadi rayonlara nisbətən çox yüksək fərqdir. Belə ki, Bakı şəhərindən sonra ümumi məhsul buraxılışında ikinci yerdə 6,0% olmaqla Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun qərarlaşması bunu deməyə əsas verir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin öyrənilməsi regional iqtisadiyyatın idarə edilməsinin əsas metodudur. Bu üsulda iqtisadi rayonlarda iqtisadiyyatın real vəziyyətini əks etdirən statistik göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Təhlil iqtisadi rayonların inkişafına mane olan iqtisadiyyatın zəif tərəflərini araşdırmağa, həmçinin gələcək artım üçün prioritet istiqamətləri və sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirməyə kömək edir.

İnkişafın indiki mərhələsində əhalinin rifahının yüksəldilməsi və sabit iqtisadi inkişaf problemlərinin həlli iqtisadi rayonların inkişafı hesabına reallaşdırılır. İqtisadi rayonların inkişafının prioritet məqsədləri iqtisadi vəziyyətin sabitləşdirilməsi, yoxsulluğun azaldılması və əhalinin həyat şəraitinin yüksəldilməsi və yaxşılaşdırılmasıdır. Dövlətin hərtərəfli inkişafının hədəf istiqamətlərindən biri kimi iqtisadi rayonların səmərəli sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün uzunmüddətli perspektivdə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi lazımdır:

- iqtisadi sektorların inkişafı üçün şəraitin əlaqələndirilməsi, respublika və regional səviyyədə tədbirlər görməklə hər bir iqtisadi rayonun rəqabət üstünlükləri nəzərə alınmaqla iqtisadi artımın

əldə edilməsi;

- əhalinin keyfiyyətli təhsil, tibbi və mədəni xidmətlər alması üçün qanunla müəyyənləşdirilmiş imkanların yaradılmasının təmin edilməsi, iqtisadi rayonlara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi;
- dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətində nəzərdə tutulmuş transformasiyalar reallaşdırılarkən diferensiasiyanın azaldılması məqsədilə iqtisadi rayonlara maliyyə dəstəyi göstərilməsi;
- iqtisadi rayonların infrastrukturuna dövlət investisiyalarının artırılması və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması;
- iqtisadi rayonların infrastrukturunun inkişafı, o cümlədən onların sosial inkişafı və nəqliyyat əlçatanlığı məsələlərinin həlli;
- verilmiş səlahiyyətlərin səmərəli reallaşdırılması məqsədilə iqtisadi rayonların və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə həvəsləndirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və onların sosial-iqtisadi inkişafı baxımından əlverişli şərait yaradılması və s.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDSK. [Elektron resurs] / URL: https://www.stat.gov.az/source/labour/.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. – Bakı, – 2 fevral 2021.
3. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. – Bakı, 07 iyul 2021.
4. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, – 228 s. [Elektron resurs] / URL: file:///C:/Windows/Temp/Rar$DIa1264.1312/senaye_2024.pdf//.
5. Əhmədova, Ə.Ə. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətləri. Audit, – 2023. 3 (41), – s. 47-54.
6. Əliyev, Ş.T. Qarabağ regionunda bərpa və dirçəliş proseslərinin aktual aspektləri. “Regional iqtisadiyyat: müasir aspektlər və aktual məsələlər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. – Sumqayıt. – 22-23 aprel 2021. №2, – s.253-256.
7. Quliyeva, A.E. Azərbaycan Respublikasının regional inkişaf proqramlarının maliyyə-kredit təminatı və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İqtisad üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş diss. avtoreferatı./ – Bakı, 2018. – 49 s.
8. Osmanov, İ.O. Regionlarda sosial infrastrukturların inkişaf istiqamətləri. “Regional iqtisadiyyat: müasir aspektlər və aktual məsələlər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. – Sumqayıt. – 22-23 aprel 2021. №2, – s.304-309.
9. Paşazadə, R.M. Qarabağ ərazisində sənayeləşmə strukturunun formalaşdırılması istiqamətləri. Audit, – 2023. 4 (42), – s. 78-85.
10. Барышова, Ю.Н. Критерии оценки социально- экономического развития региона / Ю.Н. Барышова, Д.Е. Мигачева // Вестник Московской международной академии. – 2020. № 1-2, – с. 106-109.
11. Токаев, Н.Х. О приоритетных направлениях социально- экономического развития региона / Н.Х. Токаев, М.Ш. Баснукаев // Вестник КНИИ РАН. Серия: Социальные и гуманитарные науки. – 2022. № 1(1), – с. 17-22.

Юнис Аваз оглы Авазов
докторант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: **avazovy@gmail.com**

Анализ и оценка процессов развития экономических регионов Азербайджана

Резюме

Цель исследования - является анализ и оценка процессов социально-экономического развития экономических регионов Азербайджана.

Методология исследования – использованы методы анализа, синтеза, сравнительного анализа и обобщения. Наряду с этим были упомянуты различные исследования по анализу и оценке процессов социально-экономического развития экономических регионов страны.

Прикладная значимость исследования - можно отметить, что в условиях совершенствования структуры национальной экономики важным считается совершенствование процессов социально-экономического развития экономических регионов страны.

С точки зрения **результатов исследования**, полученные в статье научные положения можно использовать при разработке более эффективных механизмов развития экономических регионов страны.

Научная новизна исследования обоснована важностью формирования новых подходов и применением механизмов действия в продуктивном использовании имеющихся ресурсов регионов страны и интенсификации процессов экономического развития в современных условиях. Путем использования трудовых и природных ресурсов различных экономических районов страны были высказаны предложения по повышению экономической активности в регионах и ускорению процессов социально-экономического развития.

Ключевые слова: Азербайджан, регионы, экономические районы, уровень регионального развития, уровень развития экономических районов, перспективы развития экономических районов, проблемы развития экономических районов, проблемы эффективности региональной экономики.

Yunis Avaz Avazov
doctoral student of Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: **avazovy@gmail.com**

Analysis and assessment of the development processes of economic regions of Azerbaijan

Summary

Purpose of the study - is to analyze and evaluate the processes of socio-economic development of the economic regions of Azerbaijan.

Research methodology - methods of analysis, synthesis, comparative analysis and generalization were used. Along with this, various studies on analyzing and evaluating the processes of socio-economic development of economic regions of the country were mentioned.

Applied significance of the research - it can be noted that in the conditions of improving the structure of the national economy it is considered important to improve the processes of socio-economic development of economic regions of the country.

From the point of view of the **research results**, the scientific principles obtained in the article can be used in the development of more effective mechanisms for the development of economic regions of the country.

Scientific novelty of the study - the importance of developing new approaches and applying action mechanisms in the productive use of existing resources in the country's regions and intensifying economic development processes in modern conditions is substantiated. By using the labor and natural resources of various economic regions of the country, to increase economic activity in the regions and accelerate the processes of socio-economic development proposals were made.

Key words: Azerbaijan, regions, economic regions, level of regional development, level of development of economic regions, perspectives for the development of economic regions, problems of development of economic regions, problems of efficiency of the regional economy.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Kooperasiya” elmi-praktitki jurnalında çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır.

- *Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi bu şəkildə verilməlidir.*
  Tədqiqatın məqsədi –
  Tədqiqatın metodologiyası –
  Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti –
  Tədqiqatın nəticələri –
  Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi –
  Açar sözlər – ən azı 5 söz yazılmalıdır.
- *Xülasələrdə həmçinin, UOT indeksi, müəllifinin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, mail adresi hər üç dildə dəqiq göstərilməlidir (hər biri açıq şəkildə qeyd olunmalıdır).*
- *Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.*
- *Məqalədə 2 yarımbaşlığın verilməsi mütləqdir.*
- *Məqalələrin mətnləri 1 intervalla, Times New Roman - 12 ölçülü şriftlərlə, 8-10 səhifə olmalıdır.*
- *Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.*

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir.

QEYD: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Çapa imzalanmışdır: 25.09.2025
Format: 60x84, 1/8
Fiziki çap vərəqi: 29,5
Tirajı: 300 nüsxə

Jurnal Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
nəşriyyat-mətbəə şöbəsində yığılıb səhifələnmiş
və çap edilmişdir.
Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.